

Шарқ Юлдузи

Оалиқ,
адабий-бадiiй,
ижтимоii-сиёсий
журнал

9

1984

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

53-сип чиқиши

Мундарижа

**ХАЛҚЛАР ДУСТЛИГИ —
АДАБИЕТЛАР ДУСТЛИГИ**

ҚОЗОҒИСТОН ССР

Олжас Сулаймонов
«Навий дутфи янглиг
юксак...»
2

Юрагимда юртимнинг акси...
Шеърлар
3

Саин Муродбеков
Ҳотамтой: *Ҳикоя*
11

ТОЖИКИСТОН ССР
Мўмин Қаноат
Дўстлигимиз абадий
19

Шу оламнинг бўлагиман
Шеърлар
21

Зайниддин Дўстматов
Қайтиш: *Ҳикоя*
28

Ибод Файзуллаев
Шингил ҳикоялар
32

ҚИРҒИЗИСТОН ССР

Тендик Асқаров
Қамолот сари
34

**Олатоғ, манзилим,
она гулшаним...**
Шеърлар
37

Туғулбой Сидиқбеков
Урушнинг доғи: *Ҳикоя*
43

Қосим Қажомов
Аноргойнинг кўприги:
Ҳикоя
49

ТУРКМАНИСТОН ССР

Жўра Аллоқов
Адабий дўстлик —
абадий дўстлик
54

Қўшиқларим кўкда
учар қанотим... *Шеърлар*
60

Ўғилтоғ Ўрозбердиева
Олтин бошоқ: *Ҳикоя*
67

Тошпи Қурбонов
Қўкаламзор майдон:
Ҳикоя
71

НАСР
Муроджон Мансуров
Мангу жанг: *Роман*
76

Йўлдош Сулаймон
Авлодлар: *Қисса*
109

Отаёр
Мен қуёшни
кўргали келдим: *Эссе*
145

ШЕЪРИЯТ
Шукрулло
Сенинг бахтинг
103

Султон Акбарий
Юзларимни чайинг
ёмғирлар
106

Румин шеъриятидан
137

САНЪАТ
Абдулаҳад Абдуллаев
Истиқбол истаклари
152

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ
Заҳматқаш адиб
168

БАРҲАЕТ СИМОЛАР
Ғулom Қаримов
Давлатшоҳ Самарқандий
жамлаган казина
171

ВИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ
Рудакий. Рубоийлар
179

Нурмуҳаммад Қобулов
Қолмас булут остида
доим офтоб
181

Аваз Утар
Ғазаллар
189

ТАҚРИЗ
Беғали Қосимов
Тафаккур қарвонлари
185

**САРГУЗАШТ,
ФАНТАСТИКА**
Борис Пармузин
Жон аччиғидаги
найранглар: *Повестъ*
188

Журналимизнинг Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг 60 йиллиги олдидан Урта Осиё ва Қозоғистон адабиётлари ўртасидаги қудратли дўстлигига бағишланган ушбу сонида халқларимиз ўртасидаги қон-қардошликни улуғловчи материаллар билан танишасиз.

Олжас Сулаймонов,

Қозоғистон ССР

Езувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари

«НАВОИЙ ЛУТФИ ЯНГЛИҒ ЮКСАК...»

Қозоғистон ва Ўзбекистон адабий алоқаларининг илдизи қадим-қадимларга бориб уланади. Ҳар икки халқнинг узоқ тарихга эга оғзаки ижоди намуналаридаёқ ўхшаш мотивлар, бир-бирига яқин мазмунлар кўзга ташланади. Халқ ижод этган шундай асарлардан бири «Алпомиш» қаҳрамонлик эпосидирки, уни қозоқ ҳам, ўзбек ҳам бирдай ўзининг миллий хазинаси деб ҳисоблайди. Ҳали инқилобгача бўлган даврда атоқли қозоқ шоири Абай Қунанбоев улуғ ўзбек мутафаккири Алишер Навоий ижодиётини юқори баҳолаган ва уни қозоқ ўқувчилари ўртасида кенг тарғиб қилган эди. Қозоқ ва ўзбек адабий алоқалари айниқса Октябрь инқилобидан кейин мустаҳкам боғланди. Ҳар икки халқнинг номдор ижодкорлари ўз асарларида ўзлари мансуб бўлган халқнинг ҳаётини тасвирлаш билан бирга қардош халқ турмуш тарзини ҳам тараннум этдилар. Ўзбек совет адабиёти классикларининг асарлари, жумладан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Рафур Ғулумнинг шеър ва поэмалари, Ойбекнинг романлари, Комил Яшиннинг пьесалари қозоқ тилига таржима қилиниб алоҳида китоб ҳолида нашр этилган. Фақат кейинги ўн йилликнинг ўзидагина ўнга яқин ўзбек муаллифларининг китоби қозоқ тилида босилди. Булар орасида Саид Аҳмад, Раҳмат Файзий, Мирмуҳсин, Одил Еқубов, Носир Фозилов сингари ижодкорларнинг асарлари бор. Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғолони» комедияси театрларимиз саҳнасида муваффақият билан қўйилди.

Шунингдек, ўзбек ўқувчилари ҳам бугунги кунда Мухтор Аvezов, Собит Муқонов, Ғабит Мусрепов, Ғабиден Мустафин, Абдилла Тожибоев, Жубан Мўлдағалиев, Сирбой Мавлонов каби қозоқ ёзувчи ва шоирларининг турли жанрга мансуб асарларини она тилларида ўқимоқдалар.

Мен бир ўқувчи сифатида Бутунитифоқ маданий жараёнида қатнашиб, иштирок этарканман, унда ўзбек адабиётининг катта, доимий ҳаракат фактори эканини ҳамиша ҳис қиламан. Бу адабиётсиз совет ва жаҳон бадий тафаккурини тасаввур этиш мумкин эмас. Ўзбек китоби осмондан тайёр ҳолда тушмаган, албатта. У бизнинг асримизга, бизнинг хонадонимизга узоқ замонлар қаъридан янги ранглар, ўзига хос характерларга йўғрилган ҳолда, бошқа қардош адабиётлар билан бир-бирини тўлдирувчи узвий бирлик топган ҳолда кириб келди. Шунинг учун ҳам бу адабиёт ўзини кенг, теран ва қудратли тарзда намоян этмоқда. Унинг Навоий лутфи янглиғ юксак бўлмоғи, табиий. Ҳам фикр жиҳатидан, ҳам маҳорат жиҳатидан.

ЮРАГИМДА ЮРТИМНИНГ АКСИ...

Сирбой Мавлонов

Оқ қанотлар қўшиғи

Туроб Тўлага

Бешигини Қозоғистон қучоқлаган,
Чимкент уни, алла айтиб, ардоқлаган.
Балки шундан Турбатидан Туроб Тўла
Булоқ бўлиб бахтин жўшиб сўроқлаган.

Шўх ўланлар, оҳанглари қон-қонида,
Қозоғистон кенгликлари жон-жонида.
Ё Қозиғурт тоғларининг виқорими
Қўшиқларин томирида, тугёнида.

Она Турбат таровати юрагида,
Илҳом қуши тиним бермас тилагида.
Ўзбекистон қучоғига учиб ўтди,
Тўрғаймидир, замон мафтун ғазалига.

Ижод йўли кимга осон бўлган экан,
Хар одими чақир тошу чағир тикан.
Шу йўллардан ўтиб эркин парвоз этмиш,
Илҳом қуши, унга мамнун боқар Ватан.

Қўш қаноти бордир унинг оппоқ-оппоқ,
Бирин ўзбек бахш этмишдир, бирин қозоқ.
Икки эли бирдай севиб соғинади
Оқ қанотлар қўшиғига бўлиб муштоқ.

Едгор ОБИДОВ таржимаси.

Бошимиздан тўкилади олмалар

Мирмуҳсинга

Жанубликлар хонадони кўп дилбар,
Шимолликлар бундай гаштдан беҳабар.
Меҳмон эдик ҳовлисида дўстимнинг,
Бошимиздан тўкиларди олмалар.

Тўкиларди бошимиздан сарбасар,
Тонг рангини ўғирлагаң олмалар.
Сен уларни қучоғингга олибсан,
Шундан дўстлар ижодингга тонг қолар.

Олма дейсан дастурхонлар безаги,
Шеър қалбнинг теран мулки, ўзаги.
Икки бетинг олманг каби қипқизил,
Куйла, дўстим, мушоира газаги!

Зотан кўнғил кўнғилларни хушлармиз,
Куйла, дўстим, ғазал учар қушлармиш.
Энди билдим, пишганида қўшиғинг
Шу олмадай эл оғзига тушармиш...

Ўзбек-қозоқ кўприги

Н. Фозиловга

У кўп бахтли дунёда,
Унинг бахти кўплиги —
Икки буюк дарёда
Ўзбек-қозоқ кўприги!

Шундан йўқдир ҳеч бир дам
Илҳомининг одоғи.
Тошкентнинг ҳисобида
Туркистоннинг қозоғи!

Борсанг қувониб кетар,
Кетиб қолар ўзидан.
Ўзбеклиги билинар
«Хўш...» деган бир сўзидан.

Дейсан булбули гўё,
Маст қилади кўк чойдан.
Қайнаб мисли қўшдарё
Алишер ва Абайдан.

Икки дарё кўп теран,
Отамлашиб кетамиз.
Сирлашиб Носир билан
Ўйқуни тарк этамиз.

Сари бола кўп гапдон,
Тарқалар ғуборимиз.
Чой бир ён, шароб бир ён,
Босилмас ғубор усиз!

Туроб ТУЛА таржималари.

Ҳамид Ерғалиев

Олтин коса

Бизнинг Жамбул юртимизни куйласа —
Шеърлар айтиб тунни-тунга уласа,
Эшитганлар қалбин нурга тўлдириб —
Турар эди олдида олтин коса.

Олтин коса, наздидаги шу коса
Тортар эди доим Жамбул хаёлин.
Қўлга олиб оқин унинг тубида
Қимиз эмас, кўрарди юрт жамолин.

Бугун ўқиб оқиннинг кўп шеърларин,
Мен англадим олтин коса сўрларин:
У оқинга айтиб турар экан-да,
Фараҳли тонг, қутлуғ кунлар келарин.

Ҳар бир сўзи қуйма гўёки пўлат,
Бугун улар мағзин чақдим ниҳоят:
Кўп замонлар қақраб ётган саҳролар
Гулзор бўлар, деб қилганин башорат.

Билсам, отам сўзи ҳикматли экан:
Олтин коса — ичи тўла барака,
Хосиятли шу идишни тўлдирсанг,
Ҳар бир кунинг айланади байрамга.

Заранг коса туби теран, бил сирин,
Боли этган қанча тилларни ширин.
Отам лаби теккан шу ажиб коса —
Не бахт, қаранг, бўлмиш менинг тақдирим.

Ўзгармагай олтин косам ҳеч қачон,
Янгилашиб турса ҳамки бу олам.
Тотган болим ўрнин яна тўлдириб,
Уни сенга қолдиргайман, жон болам.

Ҳабиб САЪДУЛЛА таржимаси.

Қодир Мурзалиев

Ер, Ватан, Халқ...

Мени
она ердан ажратиш мушкул.

Бу ердан кўкламда кўтарилар буғ,
Уни қоплаб ётар
қишда муз ва қор...

Мен-чи,
шу ватанга, қуёшдан ёруғ
Кутган бир гиёҳдек,
доим дахлдор.

Меники
бу ерда ҳар қандай бўрон,
Менман — уни кутган,
Мен — берган бардош.
Мен — тарихда гоҳо донгдор қаҳрамон,
Мен — йўлларда гоҳо кўзларимда ёш.

Мен — банди асирман,
мен — деҳқон,
аскар,
Ярамга туз ботган —
кўрганим шўр хок.

Гулгун воҳа қайда?
Қум ютиб аксар
Гиёҳдек
ўзимни сақлаганман пок.

Ғаним,
Бу заминга олайтирма кўз,
Халқнинг ғазабига бўлмагин дучор:
Мен
минг бир офатга туриб юзма-юз,
Юргимни
кўксимдек асрашга
тайёр.

Мени, юрагимда юргимнинг акси, —
Яратган қатра нам,
офтоб шарбаги.
Қонимда — ўтган кўп қуюнлар рақси,
Жисмимдаги жоним —
ҳар қум зарраси.

Сайроқи қушларга бердим шеғримни,
Менинг қўшиғимдир — қўшиқ ўлкаси.
Мен
туядек кулранг қозоқ ерининг —
Эгаси, жангчиси,
Нор бир бўтаси...

Омон МУХТОРОВ таржимаси.

Қалижон Бекхожин

Уша кўзлар

Кўзлар
юрак ойнасидир аслида,
Қорачиғда акс эгади борлиғинг.
Мен ёнганман чақноқ кўзлар васлида,
Мен кўзларда кўрдим қалб айёрлигин.
Кўзлар борки,
тўла сирү синоат,
Уқай дея дил қулғимни очганман.
Уқолмасам...
яна қилиб қаноат,
Чақноқ кўзлар изларидан кўчганман.
Кўзлар борки,
қуёш бўлиб боқади.
Сўйдиради,
куйдиради беомон.
Кўзлар борки,
жон—танингни ёқади.
Кўзлар борки,
кўрмай дейсан ҳеч қачон.
Чўғ кўзларга болаликдан ошнаман
Ва уларга умр бўйи сиғиндим.
Дуч келганда совуқ нигоҳларга ман,
Утли кўзлар қарашини соғиндим...
... Нурсиз кўзлар

қай юракни ёндирган,
Кўп кўрганман кўзлардаги рангларни.
Кўзлар борки,
туб-тубига сингдирган
Қилмишларин устаси фарангларнинг.
Утли кўзлар ошиғиман бир умр,
Улар кирган юрагимга бесўроқ.
Уша кўзлар бағишлайди ёғду-нур,
Уша кўзлар борки,
қуёш, тонг уйғок.

Сафар БАРНОЕВ таржимаси.

Эй, Олатоғ,
Хайбатлисан, залворлисан,
Нақ яшил кўл
Е булоқдек қайнаrmисан?
Шукуҳингни,
Савлатингни куйлаб ўтган
Оқин Жамбул
Каби сен ҳам куйлармисан?

Аскар янглиғ
Қарағайлар турар саф-саф,
Еш қайинлар
Чўққи томон ўсар гувлаб.
Эй, Олатоғ,
Мен ҳам сенинг ёнбағрингни
Ораладим
Бир ниҳолдек шўх шовуллаб...

Келди ҚОДИРОВ таржимаси.

Ғафу Қаирбеков

Эпкинлар

Бир сўз бор. Умри узоқ,
Минг йиллардан зиёда.
У — тўлқин, билмас қирғоқ
Ҳамон бизнинг дунёда.
У майдек гангитар бош,
У май сингари тахир.
Аммо
у — нон, у — қуёш,
У ўлмас Муҳаббатдир...

Гурурланиш мумкин,
Халқ қалбига кириб,
Бўлсанг бу оламда чиндан
қаҳрамон.

Аммо кулгилидир
кўкрагингга уриш —
Сени кўтарганда
Бошига Елғон...

Менга керак эмас олий бир маснад,
Менинг дардим эмас,
шон ва шўҳрат дарди.
Ҳаёт берса басдир олий бир мақсад,
Хаёлга ўхшаган
Учқур қўшиқларни...

Омон МУХТОРОВ таржимаси.

Туманбой Мўлдағалиев

Хиёнатим йўқдир ҳеч бир кимсага,
Гулшанимда ўзни хасис тутмадим.
Лекин ўкинчлар ҳам бордир кўнглимда:
Дўстларим қадрига бирдек етмадим.

Кўкрагимда ёниб қуёш, юлдузлар,
Ҳамма каби тушдим ҳаёт йўлига.
Аммо, дўстим ишонганда юрагин —
Мен қалбимни тутолмадим қўлига.

Юз йиллик масофаларни
босиб ўтмоққа шошар.
Карвонлар узра сочар —
вақт ўтди алангасин,
Қайғу ва алам ёшлари
улар кўнглин кемирар.
Гоҳ қахрили, гоҳ ғамгин
инграр
дўмбиранинг торлари,
Садолари заминга
томчи ёш каби қадалар...
... Саодатли замониининг
йўл олган карвонлари
Хурлик ва қўшиқ олиб
манзиллар сари борар...

Икром ОТАМУРОДОВ таржимаси.

Абдураҳмон Асилбеков

Эҳтиёткор тошбақа

Қуён деди,
— Тошбақа,
Ухшамайсан бошқага.
Одимлайсан кўп секин,
Юришинг-э, қурисин.

Тошбақа анойимас,
Жавоби ҳавойимас:

— Ост-устим ўхшар тошга,
Иложим йўқдир бошқа.
Эҳтиётин қиламан,
Оқибатин биламан.
Агар қаттиқ югурсам,
Бўлар-бўлмас чарх урсам —
Осмон бирдан суридиб,
Кетмасми ер ёрилиб...

Ҳабиб РАҲМАТ таржимаси.

Жарасқан Абдирашев

Оқ булоқлар

Оқ булоқлар.
Ошиққан оқ булоқлар.
Ҳозир кўклам.
Олdda ёз.

Чопқиллаб қол.
Уйғонган бoғ сувларингни кутмоқда,
Гул исларин ардоғ этиб кўкракда.
Шоирларни соғинтирди тўлқинларинг,
Сени эслаб тугён урар юраклари.
Мавжларингни олиб учар ҳали шегрлар,
Йўлларингга пойандоздир яшил қирлар...
Кутмоқдадир лаби қақраб кўллар сени,
Кутмоқдадир интиқ бўлиб чўллар сени.
Термулади бойчечаклар маъносина,
Сувларингга Қизилқумнинг бағри ташна.
Ҳаёл сураар чўнг нуруний боққан мисол,
Қуриб қолган минг-минг жилға кутар висол.
Ташна улар.

Ошиққан оқ булоқлар.
Ҳозир кўклам.
Олdda ёз.
Чопқиллаб қол.

Кўргинг келса қозоқнинг кенг даласин,
Бўз боласи саналмоқни истасанг сен,
Ўтгинг келса қуш учолмас сахросидан,
Ўпгинг келса заминининг дудоғидан,
Орзуларинг элтмоқ бўлсанг йироқларга,
Кўмилмоқни истасанг оқ саробларга,
Оқ булоқлар.

Ошиққан оқ булоқлар.

Ҳозир кўклам.

Олдда ёз.

Чопқиллаб қол.

Уфқ оргига беркинади офтоб ҳозир,
Қизаргани унинг — хайр деганидир...
Шундай ўтиб боради вақт ортга қайтмас,
Сени мангу ўз эркинг-ла ҳеч ўйнатмас,
Куз ҳам келар, югурмоқдан толарсан сен,
Қиш ҳам келар, муз остида қоларсан сен.
Оқ булоқлар.

Ошиққан оқ булоқлар.

Ҳозир кўклам.

Олдда ёз.

Чопқиллаб қол.

Мирпўлат МИРЗАЕВ таржимаси.

Қақимбек Салиқов

Шафқат ҳамшираси

Нохос

моҳир мерган
отган ўқ мисол

Хасталик

тиғ урди
нақ юрагимга.

Итдай азоб чекдим,

бечора, беҳол,

Ажал қулоқ солди

пок тилагимга —

Ўлмадим...

Аммоки, оғриқ,
жонгир дард,

Ночорлик дам-бадам сўрди

қонимни.

Ҳамшира

бошимга эгилди
бир пайт,

Ширин сўзлар айтди,

гинчитди мени...

Яна

дил уйимга
қайтди орзулар,

Қайтди

Ишқ,

Умидлар,

Эзгиқод,

Имон.

Манглайим силаган

у тафтли қўллар,

Очигини айтсам,

дўстларим,

ҳамон

Кўнглимни илитиб турибди
муқим.

Кечами,

Кундузми,

Етмай имдодга,

Малҳамга зориқиб,

дард чекса руҳим,

Ўша ҳамширани

оларман ёдга...

Инсон бор,

хасталик

баъзан берар панд,

Аммо ҳаммавақт ҳам,

қалгис фурсатда,

Ҳамширалар йўқлаб,

худди жигарбанд.

Дардимизга

даво топар,

албатта...

Яна

дард кунжида
қолса жисму жон,

Кечами,

Кундузми,

Етмай имдодга,

Ерим эслагандай,

мен у маҳзун он,

Шафқат ҳамширасин

оламан ёдга.

Тоҳир ҚАХҲОР таржимаси.

Саин Муродбеков

ХОТАМТОЙ

1

Қўйларни тонг отмасдан отарга олиб чиқиш Хусаннинг одатига айланиб кетган. У жулдур ўтовнинг тешикларидан қуёш нури тушгунча ухлаёлмади. Ҳа, тонг отишини интизорлик билан кутаётгандай ўрнидан учиб турди. Ташқарида изғирин. Хусан салқингина ўтов ичида бемалол кийинди, турна қатор бўлиб чўзилишиб ётган болаларини кўздан ўтказди. Учаласининг устида битта кўрпа, баъзан четда ётганининг усти очилиб қолади, шунда у аста келиб, болаларининг оёқларини беркитади, кўрпанинг ёнларини қимтиб, тортиб қўяди.

Кечаси билан қўйларга қараб чарчаган, совуқдан бўйни қотиб, тинкаси қуриган Айша тонгга яқин, ҳатто уст-бошини ҳам ечмай, бошини фуфайкаси билан буркаб, болаларининг оёқ томонига чўзилган эди.

Хусан кийиниб бўлиб, одатига кўра, эшик томондаги ўрин йиғиладиган тахта устидаги кечаси увитилган қатиқнинг юзини очди. Сўнг каттакон сариқ косага қуйиб, яхшилаб аталади-да, дам олмай бир сипқарганда адо қилди. Ичиб бўлгач, қатиқнинг тамини энди сезгандай, томоқларини тақиллатиб, тамшаниб қўйди. У мана шунақа, бағирдай бўлиб уюган қатиқни маъқул кўрарди. Яна битта ичсаммикан, дегандай бир оз ўйланиб турди-да, қўлидаги косани секин тахта устига қўйди. Ичса қатиқ мўлчилик. Бироқ Хусан оғзидаги ҳозиргина туйган мазадан айрилгиси келмади. Борди-ю, тўйиб ичса оғзидаги тамдан айрилиб қоладигандай.

Шундан мук тушганча ҳеч нарса емай юради. Бундан бошқа овқатга унча ҳуши йўқ. У ташқарига чиқди: тоза ҳаво, атрофни шудринг босган. Осмонда ғубор йўқ. У чор тарафга назар солиб, ҳавонинг раъйини чамалади. Емон эмасга ўхшайди. Унинг кичкина қисик кўзлари ҳали ҳам уйқуга қонмай ёшланиб турарди. Қовоқлари шишган. Чала ухлаганидан бўлса керак. Баъзиларининг тирноқлари учган, тарсиллаб ёрилиб кетган бесўнақай бармоқлари билан кўзларининг ёшини артиб, худди тақирда ўсган тикондай соқолларини, мўйловларини силаб қўйди. «Қириб олсам ҳам бўлар экан, — деди у ичида, — аммо илиқ сув йўқ-да! Майли, ҳеч қиси йўқ, тушда чойга келганимда қиринарман». Шундай деб, қотиб ёрилган лабларини ялаб, ивитган бўлди.

У отини эгарлаб минди-да, қўранинг эшигини очиб, қўйларини яйловга ҳайдаб кетди. Баъзи кунлари уларни қўрадан санаб чиқаради. Баъзан эса санамайди ҳам. Аввал пасти-баланд, эгри-бугри бўлиб ётган яйловга ҳайдайди, сўнгра узоқ-узоқдаги ўтлоқзорга ёяди, ҳавонинг раъйи бузилганда эса, яқиндаги ўтлоқлардан фойдаланади. Бу қўйчиларнинг азалий одати!

Яйловга етиб олгунча сурувнинг олди-ортини йиғиштириб, битта-яримта четга чиққанини «Ҳой, қайт!» деб қичқариб, қўлидаги учига занжир боғланган таёғини кўтариб, дўқ-пўписа қилиб, қайтариб келишга тўғри келади. Обдан қирчанғи бўлиб қолган жийрон чўпоннинг бақириб-чақирганига парво ҳам қилмайди, у тақимини қимтиб, тепкиласа ҳам хўжа кўрсингагина бир-икки қадам лўк-лўк қилади-ю, тўхтайди. Хусан ҳам бунга кўникиб кетган, отнинг қирчанғилиги хаёлига ҳам келмайди.

— Ха-а, манави қора тўқолни!.. Епирай, тўғри юрса ўлармикан-а? Уни қара, уни қара, орқасига қараб кетаётганини! — деб жиғибийрони чиқади. Аста-секин қуёш чиқиб, теварак-атрофни заррин нурларга белаё бошлай-

ди. Унинг нурлари узоқ-узоқларни ялаб ўтади-ю, фақат ўйдим-чуқурларгина бир муддат олтин ранг бўёқлардан бебаҳра қолади. Ҳозиргина милтиллаб ётган шудринглар бир пасда ҳовурга айланади кетади. Далада турли-туман гиёҳларнинг димоқни қитиқловчи бўйи анқийди. Қўйларнинг бетеге билан ёвшонни кутур-кутур егани, дала тўрғайларининг чириқ-чириқ сайраши эшитилади. Баъзан тўрғайлар қўйларнинг устига қўнишиб, қанотларини қоқишиб, гўё қуёш шуъласида чўмиладилар.

Ҳусан гоҳ қуёш чиққан томонга қарайди, гоҳ қарамайди. Қараган кунлари:

— Епирай, кун қисқариб қолибди-ку! Тунов кун кун анови томондан чиқувди. Бугун мана бу ёқдан чиқди-ку, — деб ўзи билан ўзи гаплашиб қўярди.

Қуёш терак бўйи кўтарилиб қолганида яна бир марта ҳавога разм солиб қўяди. Бу маҳалда бўз тусга кирган ҳаво баъзан очик, баъзан эса ғуборланиб туради. Гўё куз осмонига ўхшайди: баъзан очик, баъзан қовоғи солиқ... Дим кунлари зерикарли бўлади, чарчоқ босади кишини. Бундай кунларда уйга меҳмон келишини, қўй сўйилиб, кутиш ташвиши билан юришни маъқул кўради у. Меҳмонлар ҳам қизиқ: бир келса кети узилмайди, худди гаплашиб олишгандай уйдагиси ҳам, қирдагиси ҳам бирдан ёпирилишиб, шошириб қўйишади. Қичкинагина ўтов ичида қадам босгулик жой қолмайди; кўрпа, ёстиқ етишмай уялганларини айтмайсизми? Бир келмаса борми, ўн-ўн беш кунлаб одам боласи из солмай қўяди.

Масалан, тунов кун анчадан бери кўришмаган жияни билан келини болачақаси билан келиб қолди. Уларга қўй сўйилиб, зиёфат энди авжига минганида, кечқурун, куёви учта ўртоғи билан етиб келса бўладими? Янги сўйилган қўй шўрвасини ичкилари келибди. Қизи бир қўй олиб кел деб жўнагибди. Майли, уларнинг ҳам иззат-ҳурматларини жойига қўйиб, кутиб олишди. Ярим кечаси шаҳарда ижрокўм секретари лавозимида ишлайдиган амакисининг ўғли саксонга бориб қолган бувисини олиб, бир машина бўлиб, келса бўладими? Болаларга совға-саломлари бор... Албатта, улар ҳам бекорга келишмагандир ахир. На чора, яна бир тўқли сўйилди.

Уша кунларда Айша иккаласининг уялганларини айтмайсизми? Утов ичида нина санчарлик жой қолмади, бола-чақаларига ўрин етишмай роса бўладиганлари бўлди. Ҳусаннинг ўзи тўнига ўралиб, мол қўранинг устида ухлаб юрди. Ҳаммасига битта-битта қўй бериб, бир амаллаб кўнглини олишди-ёв!

Меҳмонлар галма-галдан келишса-ку, қандай маза бўларди...

Шундан бери ўн беш кунча ўтди. Ҳеч кимдан дарак йўқ. Айша ҳам, Ҳусан ҳам зерика бошлади. Болалари ҳам, уйимизга меҳмон келишса экан, деб қўйишади, марказдан келадиган йўлга интизорлик билан тикилишади. «Ким келса ҳам майли, фақат худойи қўноқдан аримасин экан».

Ҳусан бир колхозга бориб келишни орзу қиларди. Бухгалтерияга кириб, хотин иккаласининг ёз бўйи қилган меҳнатларини ҳисоб-китоб қилдириб, пул олиб, бир-икки кун ўйнаб, қариндош-уруғларининг уйларига кириб, меҳмон бўлиб қайтгиси бор. Бу йил топган пулини ўзича кўнглида ҳисоб-китоб қилиб юрибди: хотини иккови ёз бўйи тинмай меҳнат қилишди. Бунинг устига жун қирқишди — унинг қўшимча даромади, қўзиларни ҳам кўнглидагидай бечикин ўстирди... бунинг ҳам ўзига яраша қўшимча ҳақи бор. Мана шуларнинг барини ўзича ҳисоб қилади: «Етти билан саккиз — ўн беш — бири дилда, тўрт билан етти — ўн бир, дилдаги бир билан», деб ўзи билан ўзи гаплашади, бесўнақай бармоқларини букиб санайди. «Бу йилги даромадим ёмон эмасга ўхшайди.» Бироқ у шунча пулни нимага харж қилишни билмайди, буни ўйлаб ҳам кўрмаган. «Болалар бор-ку...» — деб эрга чиқиб кетган қизини, кейин область марказида ўқиётган ўғлини эслайди. Тагин иккита боласи бор; бири ўғил, бири қиз. Қизи район марказидаги мактаб интернатда ўқийди. Уларга ҳам кийим-кечак дегандай...

Ҳусаннинг колхозга бориб келаман деганига бир ҳафтадан ошди. Бунга Айша ҳам қаршилиқ билдирмаган, «Ҳаво бузилмай турганида борсангиз бориб кела қолинг», деганди у. Аммо, у-бу иши чиқиб қолиб, ҳар кун эртага бораман, деб юриб чўзилиб кетди. Гоҳ ўтин чопиб келади, гоҳ қўранинг бузилган жойларини тузайди. Хуллас, эртага кетаман, деган кун оти касал бўлиб қолса бўладими? Болалари қўй кетидан чопиб, терлатиб келиб сув берган экан денг. Мана шунақа майда-чуйда ишлари чиқиб қолиб бориши чўзилди.

Бугун у ўрнидан туриши билан отини суғорди, тўрвасига ем тўлдирди, шошилмай қашлағичда сағирларини, қоринларини, орқаларини қашиди. «Соғлик бўлса эртага йўлга чиқамиз!» деди ичида, отининг ўзига келиб қолганидан кўнгли тўлиб.

Қуёш ҳали чиқиб улгурмаган, атроф мавжираб турган маҳал эди. Теварак-атроф шудринг, ҳаммаёқ шўр босгандай оппоқ. Қўра атрофидаги итлар бошларини кўтаришиб, марказдан келадиган йўлга қараб ҳура бошлашди. Ҳусан ҳам отини тараздан тўхтаб ўша томонга қаради: қандайдир машинанинг гуриллагани эшитилди. Кетма-кет штаб томондан сув ташийдиган машинанинг қораси кўринди. У ферма мудирини минадан машина эди. У сал ўтмай эшик билан қўра олдига келиб тўхтади. Кабинада уч одам бор экан: шофер йигит, ферма мудирини, штабдаги магазинчи йигит — Бийсултон.

— Айтмабмидим, кун чиқмай туриб бормасак, Ҳусан оғани тополмай-миз, — деб шанғиллади ферма мудирини қўл бериб кўришаётиб. — Кўрдингларми, сал кечиксак отини боплаб яйловга кетиб қолар экан. Ҳа, айтдим-ку, уйқи йўқ буларда деб... Хўш, Ҳусан оға, аҳволлар қалай, бола-чақа омонми? Ҳойнаҳой, янгамиз ухлаб ётгандир? Бир қатик-патик ичиб олай уйга кириб...

Ферма мудирини бир пасда ҳаммаёқни ўзиники қилди-олди: ҳе йўқ, бе йўқ, ҳалигина Ҳусан ичган жойдан — ўша катта косага тўлдириб қатик қўйиб олиб чиқди-да, тик туриб ича бошлади. Мана шундай, ҳамма нарсени ўзи билиб, тортинмай гапирса шўринг қўрғир чўпон-чўлиқлар айтган чизигидан чиқмаслигини яхши билади, бу қув.

— Янгам ҳам қатик увитишни боплаб ташлайди-да! Бол-а, бол! — деб мақтаб қўйди ферма мудирини.

«Қаранг, бунинг пахта қўйишини! Шайтоннинг ўзгинаси... Чўпонларга иши тушгудай бўлса, ялиниб ҳам туширади, ўргилиб ҳам. Тулкидан баттар, думини ликиллатгани-чи!..» Мана, ҳозир ҳам Ҳусаннинг ичи-бағрига кириб боряпти. У қўрага бош суқиб қўйларни ҳам кўрган бўлди.

— Бу қўйларингиз ҳам кундан-кунга семириб боряптими дейман, Ҳусан оға. Ҳай, қайдам, бу йил олдингизга ҳеч кимни туширмасиз-ов. Одамлар Билишбойни мақташади, қайдам, тагин, билмадим... Аммо сиз зўрсиз. Бу йил кўксингизга бир орденни қадайсиз-ов!

Ферма мудирининг мақтовидан Ҳусаннинг кўнгли анча кўтарилди. Орденни олмаса ҳам олгандай бўлди.

— Энди, буни меҳнатга қараб беришади-да...

— Йў-ўқ, оласиз, оласиз, — деди ферма мудирини худди орденни бериш-бермаслик ўз қўлидагидай.

Шундан сўнг улар мақсадга кўчишди.

— Мана бу Бийсултонга кутилмаганда ревизия келиб қолиб... бир оз камомат чиқиб қолди. Қоғоздан адашдимми, ё одамларга берган пулини ололмай қолдимми, ишқилиб анчагина камомати бор. Ўша пулларни ўрнига қўймасак иши судга оширилар экан.

Унинг ёнида худди мойга чўмилтириб олгандай йип-йилтир, дўмбоққина қора йигит бўйинини эгиб, қўзларини жовдиратиб турар эди. «Бошига иш тушибди, деган гап яхши гапми? Ўзини анча олдириб қўйибди, бечора. Арақни ичиб олиб, икки қўлини чўнтагидан чиқармай, керилиб юрарди илгарилари...»

— Хўш, биз ҳам элмиз, жамоамиз. Судлатиб қараб тураммизми? — деб ферма мудирини Ҳусанга тикилди. — Қани бизнинг одамгарчилигимиз? Қани ҳамиятимиз?

Ҳусан бу гаплардан довдираб қолди. Худди Бийсултонга ревизорни ўзи юборгандай, пулларни ўзи бировга ҳады қилгандай.

— Ҳа, албатта... албатта... — деди у нима дейишини билмай.

Ферма мудирини имо қилган эди, Бийсултон кўкрак чўнтагидан қандайдир қоғоз, қалам олди. Бор-йўғи йигирмага яқин чўпонларнинг рўйхати қилинган қоғоз экан бу. Фақат уч-тўрттасигина фамилиясининг рўпарасига имзо чекибди. Ҳусаннинг ҳам фамилияси, ёнига «юз сўм» деб ёзилган.

Камомат чиқиб қолган одамларга чўпонлардан пул йиғиш одат тусига кириб қолган. Чўпон халқи мард, қўли очиқ бўлади. Айниқса, улар кўз кўриб, қўл тутмаган пулни ҳады қилишга жўмард, хотамтой. Ким бўлишдан қатъий назар, қарзга ботиб, бошини эгиб, буларнинг олдига келса, рўйхатга қўл қўйиб беради. Тунов куни колхоз почтальонига ҳам худди мана шундай рўйхат билан қўл қўйдиришди-ю, у омонатидан қутулди-кетди.

Ҳусан қўлини машинанинг қанотига қўйиб имзо чекишга шайланди. Ферма мудирини эса, ҳали ҳам тинмай гапириб турибди:

— Ҳалигина олдингизга келаётиб, Билишбой оқсоқолникига кириб ўтгандик. Жуда қўли очиқ одам-да. «Мен юз сўм эмас, юз эллик сўм бераман», деб қўл қўйди.

Билишбой — колхознинг илғор чўпонларидан. Анча йилдан бери у Ҳусан билан мусобақалашиб келади. Ҳусан бу гапни эшитиб, Билишбойнинг фамилияси ёзилган жойга разм солган эди, ҳа, ҳақиқатан ҳам қинғир-қийшиқ

қилиб «юз эллик» деб ёзибди. Ҳусан ҳам ўз фамилиясининг ёнига «юз етмиш» деб ёзди-да, имзо чекди.

Энди ҳалиги ферма мудирининг Ҳусанни мақташени кўрсангиз, то машинага ўтиргунча жағи тингани йўқ. Ҳусанни осмонга олиб чиқиб қўйди-ёв! Улар навбатдаги овулга отланишди. Бу маҳалда жийрон от ҳам тўрвасидаги емни еб бўлди. Ҳусан унга эгар уриб, қўйларини яйловга ҳайдади.

2

Шу кунларда Ҳусан қўй боқиб юрган жойлар ўтовдан беш-олти чақирим нарида, чий ва қиёқ ўсиб ётган жой бор, худди ўша ерда. У жийронининг сувлигини олиб, айилларини бўшатиб, чилвири билан ўтга қўяди-ю, ўзи тепаликроқ жойга бориб ёнбошлайди. Қўйлар шу атрофда, кўз олдида ёйлади. Баъзан битта-яримтаси сал узоқлашиб кетгудай бўлса, ҳайт-ҳайтлаб қичқиради, қўйларнинг атрофида айланиб юрган итларини ишга солади. Бу ҳам кор қилмаса жийронга минади-да, лўкиллашиб бориб олдига солиб қувиб келади. Сўнг яна ўша ўрнига — тепаликка ёнбошлайди. Бу пайтда у нималарни ўйламайди дейсиз. Ўзининг ўқишга унча хуши бўлмаганини, отаси раҳматлик талай марта шу ердан ўттиз чақиримча олисликдаги мактабга отига мингаштириб олиб борганида қочиб келганларини эслайди. У маҳалларда колхоз деган гаплар йўқ, очарчилик, турмуш қийин эди. Талай марта у далада серрайиб ўлиб қолганларни ўз кўзи билан кўрган. Фақат мол боққан одамгина кун кўра оларди. «Э, у замонлар ўтди-кетди...» Мана шундан бери у қўй боқади. Яхшиликни ҳам кўрди, ёмонликни ҳам! Шукр, қорни тўқ, ҳеч кимга юзини сарғайтормади, ўзи билан ўзи оввора. Баъзан колхоз «жунни яхши қирқдинг, қўйларни яхши қўзилатдинг», деб районга, область марказларига мажлисларга юборади. Юборишмаса ҳам кўнгли бояғидай хафа бўлмайди. Қўйни у мажлисларга бориш учун боқиб юргани йўқ-ку ахир! Кун кечириш учун, тирикчилик учун боқиб юрибди. Ўсдираётган беш-олти фарзанди бор, шуларни воёга етказсам деган ниятда боқиб юрибди. Улар қатордан кам бўлмаса экан, деб ният қилади. Тўғри, колхоз раиси, бояғи ферма мудир келганлари сайин «орден оласан» деб умидвор қилиб кетади. Ҳа, энди Ҳусан ҳам тирик жон-да, шунга ҳам кўнгли ўқсиб қолади. Кейинги пайтларда денг, бир интиқлик пайдо бўлди унда: кўксига ярқиратиб орден таққиси келади. Баъзан тушига ҳам кириб чиқади. Орденни олиб, уни кўксига қандай тақишни билмай турганида уйғониб кетади. «Эпирай, шу орденни Билишбой қув илиб кетади-ёв!» деб гоҳо аъзойи-бадани музлаб кетади.

У баъзан шунақа ўйларни ўйлай-ўйлай толиқиб, пинакка кетади, қотиб қолган лабларини тамшаниб ялаб-ялаб қўяди. Бир маҳал хуррак отиб, ўз хуррагидан ўзи чўчиб уйғонади, дарров бошини кўтариб, уйқудан шишиб кетган кўзларини уқалаб, молларига қарайди. Айниқса, шамол турган кунлари унинг мазаси қочади. Бу ерларда шамол турдимиди, бир кеча-кундуз тинмайди. Одамни ҳам чарчатади, молларни ҳам тўз-тўз қилади. Бунақа пайтларда уйқу қайда дейсиз? Куну тун от устида лўкиллайди юради. Баъзан баданларини совуқ қақшатади, айниқса, бели қаттиқ сиркираб оғрийди. Шунда Ҳусан қўйларидан ҳам безиб, кетгиси келиб қолади. «Мана, уч-тўрт кундирки, хайрият, кун очиқ, пуф деган шабада йўқ. Қора совуқ кунлар ўтди. Ким билсин, энди тўқсоннинг қачон киришини! Кун мана шундай бўлиб турди. Қўйлар тез семиради...»

Ҳусан мана шундай ўйлар билан бир оз мизғиб олди. Бир маҳал ўз хуррагидан ўзи чўчиб уйғонди. Назарида биров елкасида қараб тургандай эди. Орқасига қараб, шошиб қолди. Шу колхозда чўпон бўлиб ишлайдиган Турғали деган безоринамо йигит. Отига яйдоқ миниб олибди, худди босиб кетадигандай орқасида ўкрайиб турибди. Важоҳатидан одам қўрққулик. На салом бер, на алик. Бир вақт томдан тараща тушгандай:

— Нега қўйларингни бу ерда боқасан?! — деди.

— Колхознинг ери бўлгандан сўнг боқаман-да, — деди Ҳусан дафъатан оғзига бошқа гап келмай.

— Боқмайсан. Бу ерга мен ёяман қўйларимни. Гап тамом. Жўна хоним! — деди ўдағайлаб.

— Эсинг жойидами ўзи?! — деди Ҳусан ҳайрон бўлиб.

— Мең кимга гапиряпман. Йўқол бу ердан!

Ҳусаннинг ҳам жазаваси тутиб кетди.

— Ҳой, чирогим, нега бунча ҳовлиқасан? Кимсан ўзинг? Шунча!.. — деб ўрнидан учиб туриб, отига минди.

Турғали бир оз бўзариб, индамай турди-да, ўша ҳолатини бузмай:

— Бу ерларда мен қўйларимни боқаман, — деди.

— Сенинг боқиб юрганинг қўю, нима, меники сичқонми? Гапларинг ғалати-ю, укам, — деб Хусан отини қистаб унга яқинлашган эди:

— Яқинлашма! — деб Турғали унинг отининг бошига қамчи билан уриб-уриб юборди.

Худди қамчи ўз бошига теккандай Хусаннинг жон-пони чиқиб кетди.

— Урма отнинг бошига! — деб бақириб юборди.

Турғали бездай бўлиб:

— Мен сенинг соқолингни сийлаб ўтирмайман. Ўзингни ҳам итдай тепкилайман! — деди гижиниб.

— Сендан келадиган бало бўлса пешонамдан кўрдим. Қани, кел бўлмаса! — деб отини қистади. Турғали қамчинини силтаб уни яқинлаштирмади.

— Тагин, айтмади, дема! Бир соат муҳлат ичида кетмасанг, онангни уч кўргонда кўрасан! — деб Турғали уни огоҳлантирди-да, шартта орқасига бурилиб чопиб кетди.

— Қўлингдан келганини аяма, расво! Қип-қизил жинни-ку, бу! — деб Хусан бийдай далада жиғи-бийрони чиқди.

Турғалининг бориб турган безори эканини, ўша безорилиги туфайли турмага ҳам тушиб чиққанини эшитган эди. Уша гаплар эсига тушиб, бир оз чўчида ҳам. Аммо, қўйини қайтаргани йўқ. «Ичиб олганми, нима бало!»

Эндигина сезиб қолди, бояғи қора тўқол, ўт қувиб анча жойга кетиб қолибди.

— Ҳой, қулоғингни... расво тўқол! — деб бақириб берди. — Нега бир жойда ўтламас экан-а? Сал кўринмай қолсанг боши оққан томонга кетади қолади. Ҳов, қайт! Бориб таёқ билан қайтариб келмасанг келармиди бу расво!..

Жийронини лўкиллайтиб бориб қайтариб келишга тўғри келди. Энди Хусан отдан тушгани йўқ. Кун чошгоҳ бўлиб қолибди. Қуёш нурини аямай тўкиб турибди: худди мана бу у ер-бу ерда чий-қиёқ, бетеге ўсган нотекис яйловга олти ой қишга етарли ҳарорат тўққиси бор. Қўйларнинг ҳам қоринлари қаппайиб, орқаларидан офтоб ўта бошлабди шекилли, баъзилари қалин чий кўланкасига ёта бошлашибди. «Тагин бир оз ёйилсин, сувга кейин тушликка чиқарда олиб борарман», — деб ўйлади Хусан.

Кенг даланинг ҳар жой-ҳар жойида сурувлар, подалар ёйилиб юрарди. Ҳар тепалик бошида ўзига ўхшаб чўққайиб ўтирган чўпонлар. Олисида, тутунини бурқситиб, ғизиллаб поезд кетиб бораёпти. Дунёнинг кенглигини қаранг, ажойиблигини қаранг! Уша йўлдан ҳар куни анча поезд ўтади. У ёққа ҳам ўтади, бу ёққа ҳам. Ҳеч тиним билмайди. Қаёққа боради, нима ташийди? Хусан баъзи кунлари қанд-курс, чой харид қилгани разъездга боради. Ушанда ҳалиги поездларнинг бири шарққа, бири ғарбга кўмир олиб кетаётганини кўриб тонг қолади: «Бу қанақаси бўлди?!» деб ўйлай-ўйлай ўйининг тагига етолмайди. «Дунёда бизнинг ақлимиз етмайдиган ишлар кўп». Уруш тугаган йиллари у ҳарбийдан кўп нарсани билиб, кўп нарсани тушуниб, кўп ерларни кўриб қайтгандек эди. Ҳозир у ўшаларнинг бирортасини ҳам эслаёлмайди. Фақат кўрганлари туш каби элас-элас кўз олдига келади. Тўғри, қандай қилиб урушгани эсида, ўлимни кўргани эсида, аммо қандай қилиб пулемётчи бўлгани эсида йўқ. Борди-ю, ўша ўзи отган пулемётни ҳозир олдига олиб келиб қўйсанг, отиш у ёқда турсин уни қандай ўқлашни ҳам билмас эди.

У шундай хаёллар оғушида ўтирганида тепалик орқасидан Бўздоқ отини елдириб келиб қолди. Иккинчи фермадаги энг ёш чўпонлардан. У ўтган йили қўйчиларга ёрдамчи бўлиб юрди-ю, сўнг ўзи алоҳида отар олди. Ўзи жуда хушчақчақ, ҳазил-мутойибага ўч, кўнгли очиқ йигит. Хусаннинг техникумда ўқиб юрган ўғли билан тенг. Балки шунинг учундир, уни кўрса «оға, оға» деб ичи-бағрига кириб кетай дейди. Ҳозир ҳам анча наридан салом бериб, тиржайиб кулиб келди.

— Оға, кечаги хангоманинг давомини айтиб берасизми? — деди у кела солиб.

— Айтиб берамиз.

Кеча Хусан, бу ўз бошимдан кечирганларим, деб росту ёлгон аралац талай ҳикоя айтиб уни кулдирган эди. Ҳаммаси ҳам уруш давридан, ўзининг қандай қилиб пулемётчи бўлгани борми, қандай қилиб тил олиб келгани борми, ҳамма-ҳаммасини айтиб Бўздоқни роса кулдирган эди.

— Бугун мен сенга Бағила деган машҳур оқин билан қандай айтишганимни ҳикоя қилиб берай.

— Қайси Бағила?

— Баракалла, ҳали Бағилани билмайсанми? Э, суф-э, сенга! Мана бу қўшни, «Абай» колхозида яшайди-ку! Шуни ҳам билмайсанми? Булбул дейсан уни, нақ сайрайди!

— Ундай бўлса, ўшани айтинг, қизиққа ўхшайди.
— Қизиқ бўлганда қандоқ, Бунақа айтишув ҳеч қандай китобингга йўқ.
— Епирай, сиз ҳам айтишганмисиз у билан? — деди Бўздоқ ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмай.
— Айтишув ҳам галими? Бу оғанг ўша булбулигўени енгган, — деди Хусан от устида чираниб. Вироқ у ўзининг ёлгон гапираётганидан ўзи таъсирланиб, бурнининг усти живир-живир қилиб, кулгидан ўзини аранг тўхтатиб турар эди. — Ҳа, сен бу чол билан ҳазиллашма.
— Ундай бўлса айтинг-да, зориқтирмай.
— Йў-ўқ, бу бугун тугайдиган ҳикоя эмас. Тушдан кейин кел, ўшанда айтаман.

Бўздоқ ундан сари ялинади, Хусан бўлса ўзини тарозига солади. Унга кераги ҳам шу-да, ўзи. Оқ кўнгил бола билан ҳазили қовушганига хурсанд.
— Йў-ўқ, тушдан кейин дедимми, тушдан кейин.

Бир оз ўтгач, Бўздоқ қўйларининг тарқай бошлаганини кўриб кетиш тараддудига тушиб қолди.

— Ҳа, айтгандай, мана бу Содирбой деган чол ғалати одам экан-ку, оға. Кеча қўйларимиз қўшилиб кетган эди, бўлиштирганимизда бир қўйим қолиб кетибди. Кечқурун қўйларни қўрага киритаётиб санаб кўрсам, биттаси йўқ. Чопиб бориб, шунақа, битта қўйим сизнинг қўйларингиз ичида қолибди, десам яқинлаштирадиган эмас. Кекса одам билан тил топишиш қийин экан.

У, Содирбой энди бериб бўпти, бермайди. Бунинг битта осон йўли бор. Қўйларингни тагин унинг қўйларига қўшиб юбор. Кейин қайта ажратганинг-да тугаллаб оласан. Ўзи қўйларингнинг тусини ажрата оласанми?

— Саккиз юз қўйнинг қайси бирини тусидан таний. Қийин-ку.

— Э, бола-ей, ниҳоят саккиз юз қўйни туслаб ололмасанг! Хўп, майли, ундай бўлса Содирбой билан ўзим гаплашиб боқай.

Шу пайт қайдандир дупурлатиб чопиб келаётган от туёғининг товуши эшитилди. Иккови ҳам товуш чиққан томонга ялт этиб қарашди. Қарашса, ҳў нарида бояги Турғали, ундан нарида яна иккита отлиқ чопиб келишяпти. Отлиқлар Хусанларга қараб нималарнидир деб бақаришиб-чақаришар, қўлларини кўтаришиб қандайдир имо-ишоралар қилишар эди. Чамаси қочинглар, деб келаётган бўлишса керак. Турғали яқингинага келиб қолди.

— Сен менинг ким эканимни билмай юрган экансан. Мен сенга кўрсатиб қўяман! — деб бақирди. Кўзларига қон тўлиб кетибди, важоҳатидан одам кўрққудай. — Қоч нари, отаман!..

У дарҳол чўнтагидан патронларини олиб қўлидаги милтиғини ўқлай бошлади. Шошганидан қўллари титраб, ўқларни зўрға жойлади. Милтиғи оғзини буларга тўғрилай бошлаганида, Бўздоқ:

— Оға-ёв, мана бу нима қилмоқчи! — деб шошиб қолди ва отини қистаб Турғали томон интилди.

Хусаннинг бўлса бутун аъзойи-бадани кўрғошиндай оғирлашиб, оти устида қотиб қолган эди. Милтиқ қарс этди. Бироқ Хусанга тегмади. Фақат жийрон ҳўркиб кетиб, у от елкасига оғиб тушди. У эндигина ўзини ўнглаб, бошини кўтарганида, Бўздоқ ўнг томонга қараб оғиб тушганини кўрди.

— Бўздоқжон, сенга нима бўлди? Нима бўлди? — деб у томонга отилди. У отидан сакраб тушиб болани суяди.

Ҳалигина бақариб-чақариб чопиб келаётган икки отлиқ ҳа-ҳув дегунча Турғалини отдан уриб туширишди. Бир лаҳзанинг ўзида қий-чув қилишиб, теваарак-атрофда юрган чўпон-чўлиқлар ҳам тўпланишиб қолишди. Улар Бўздоқни ўраб олишди: ўнг қўлидан яраланган экан. Дарҳол боланинг юзига сув сепишгач, ўзига келди.

— Епирай, бу қанақа безорилик, а?

— Тунов куни, «қонимга ташна бўлиб юрибман, одам ўлдиргим келиб турибди», деганида, биз шунчаки ҳазил қилди, деб ўйлабмиз. Вой, ит-эй!

— Кечаси ҳам милтиғини бошига қўйиб ётар экан.

— Лаънатиинг важоҳати ёмон... Қонхўр-ку бу!.. — деб калтак зарбидан мукка тушиб ётган Турғалини сўкишарди.

Хусан, ниҳоят қўли тегиб, икки-уч кун муҳлатга қишлоқ марказига келди. Дастлабки куни у тушгача бухгалтерияда бўлиб, ёз бўйи ишлаб топган меҳнати ҳақини ҳисоб-китоб қилдирди, сўнг у чўнтақларини пулга тўлдириб чиқди. Омбордан хотини билан ўзига тегишли ғаллани бир машинага юклаб, овул четидаги божасининг уйига олиб бориб тўқтирди. Почтага кириб, ўқишдаги болаларига пул жўнатди.

Шундан кейин у кишлоқни беармон айланди, ёр-биродарларининг уйида меҳмон бўлиб, уларнинг ўзига атаб қўйган егуликларини баҳам кўриб, қўлига илинган пулни қариндошларига ҳада қилди.

Ёзин-қйшин яйловда, далада юрадиган бу одам онда-сонда кишлоққа бир келганида борини тўкиб солган қариндошларидан нимасини аясин!

У катаю кичикка Хусан эмас, Хусан оға бўлиб кетди. Арақни сувдай ичди. Гапни ҳам бетўхтов гапирди. Барчага баробар эркалик қилди. Жамики қариндош-уруғ борки, у нима деса, сизники маъқул деб, бошини қимирлатди. Ичларида нима деяётганини ўзлари билар-у, аммо унга ҳеч ким тикка гапиролмади. Хусан оғанинг гапи дуруст, Хусан оғанинг гапида жон бор, деб туришди... Шундай деб тургандан кейин у бечора хотамтой бўлмай, сўзамол бўлмай нима қилсин!

Бироқ, дастлаб шундай кўкрак кериб юргани билан қайтадиган куни бир арзимаган нарсадан кўнгли ранжиди. Мана шунақа кутилмаганда бир нимани бузиб қўядиган, охирида бутун ҳурматидан айрилиб, кишлоққа иккинчи келмайдигандай хафа бўлиб қайтадиган одати бор эди. Бу гал ҳам худди шундай бўлди.

Келганининг учинчи куни у, ҳалиги омборига галла тўктирган божасининг уйида меҳмон бўлди. Божаси райондаги тери тайёрлаш идорасида тери йиғадиган бўлиб ишлар эди. Қуюқ қора мўйловини силаб-силаб ўтирадиган, олифта йигит эди у. Уйини ҳам жуда ҳашамдор қилиб беаганди: беш хоналик, ҳавоси баланд, асл буюмлар билан жиҳозланган, хуллас, кирган одамнинг кўзи қамашадиган эди.

Хусан қанча ичса ҳам ўзини йўқотмас эди. Шу уйга меҳмон бўлиб, буни худо уриб қолди. Чой устида ҳам юз граммлик қиррали стаканга тўлдириб икки-уч марта чўқиштириб ичгани эсида. Ундан кейингисини билмайди. Божаси билан иккаласи бир арзимаган сўзни талашиб, айтишиб қолибди. Божаси унга: «Сенинг бойлигинг — менинг чойлигим, бугун қўйни-қўнжингни пулга тўлдириб келибсан, аслида сенинг бараканг йўқ, эртага тишининг кирини сўрасан», дебди. Бу эса унинг дастурхонини тегиб, ўзини сўкиб: «Сенинг бундай чиранаётганинг мен туфайли, бўлмаса сенинг топганинг нима бўларди», дебди.

Бундан бошқаям талай-талай нафсониятга тегадиган гаплар айтилган шекилли, бироқ буларнинг бирортаси ҳам эсида йўқ. Эрталаб ўзини ойнаванд равонда уст-бошини ечмасдан, қуруқ палосда ётган ҳолда кўрди. Совқотиб қолган шекилли бадан-бадан зирқираб оғирди.

Эрталаб, чой устида божаси иккаласи бир-бирларига тўғри қараёлмай, кечаси ортиб қолган арақ билан бош оғригини ёзишди. Кечаги аччиқ-чучук гаплар ҳақида лом-мим дейишмади. Епиғлик қозон ёпиғлигича қолди. Қайтиш тарадусига тушиб қолган Хусан гўё ораларидан ҳеч гап ўтмагандай ўзига зарур нарсалар ҳақида гапира бошлади:

— Менга тоза хромдан битта этик топиб бер-чи, — деди илтимос оҳангида.

— Тоза хромдан дедингми? Майли, — деди божаси аччиқ қовурдоқдан бир бўлак гўштни оғзига тикқар экан. — Тунов куни ҳалиги Билишбой деган чўпонга тоза хромдан этик тиккизиб бергандим. Қўғирчоқдек қилиб тикибди-да, ўзиниям... Юз йигирма сўмга тушди.

Чойни ичиб бўлишгач, Хусан этгика деб юз эллик сўм ташлади. Сўнг хотинининг туфлиси эскириб қолганини эслаб, яна олтиш сўм берди. «Жуда қиммат-ку бу», деб ўйлади-ю, аммо сир бой бермади. Божасининг уйдан чиққанида кўнгли анча чўккан, нимагадир юраги ғаш эди.

— Бизларга бир-икки қоп ун торттириб юборарсизлар, — деди яна илтимос оҳангида.

— Хўб бўлади.

Божаси пинагини бузмай, елкасида пиджаги, қорнини қапайтириб, мўйловини силаб турар эди.

Йўл-йўлакай от устида Хусаннинг кўнгли хижил бўлиб қайтарди. Қишлоққа тез-тез келмайман деёлмайди-ю, аммо йил ўн икки ойда бир марта қадам ранжида қилганида, аввалига хурсанд бўлади-ю, кейин эса, кетиш олдида мана шундай аҳволга тушади. Шуниси ёмон. «Энди иккинчи келмасман. Айшанинг ўзини юборганим бўлсин», деб хотинини эслайди. Олган пулларини беликка сарфлаб юборганига ачинади. Бироқ шундай қилмаса ҳам бўлмайди-да. Унинг қишлоққа ҳисоб-китоб қилгани келганини билган ёр-биродарлари, қариндош-уруғлари нимадир таъма қилади шекилли. Ҳа, айтгандай, ҳалиги божасининг ўғлига ҳеч нарса бермабди-я! Аттанг, баччағар ўпкалаб қолдимизми? Бу ҳам етмагандай, кечаси маст бўлиб, божаси билан ади-бади айтишганига бало бормиди. Афсус...

Шундай хаёллар билан жийронини елдириб келаётганида қаршисидан яп-

янги қора «Волга» ғизиллаб келиб, Ҳусаннинг олдида таққа тўхтади. Машинадан магазинчи Бийсултон, яна қандайдир икки-уч одам тушишди.

— Ассалому алайкум, Ҳусан оға! — деб Бийсултон ҳов наридан қўлини чўзиб келди. Ичиб олган шекилли юзлари қип-қизил, терлаб кетган, шойи кўйлагининг тугмалари ечилган.

— Иигитлар, бу киши Ҳусан оға деган илғор чўпонимиз, — деб жўраларига таништирди у. — Олиб келинглар ҳалигини...

Бир лаҳзада йўл чеккасига газета ёйилди, устига арақ, турли егуликлар кўйилди.

— Ҳусан оға, омадингизни берсин, ичиб юборинг, — деб Бийсултон лиммо-лим қилиб тўлдирилган стаканни унинг қўлига тутқазди. Ҳусан бир оз ичмайман деб қаршилик билдириб турди-ю, ахийри: «Майли, саломат бўлайлик!» — деб сипқариб юборди.

— Ҳусан оға, мен эсон-омон қутулдим. Бу ўшанинг шарафига, — деди Бийсултон.

— Баракалла, жуда соз бўпти, — деди Ҳусан қувониб.

— Сизларнинг кўмакларингизда машинам ҳам ўзимда қолди.

— Жуда соз бўпти. Бу кунда эр кишининг қаноти машина-да! Дуруст, дуруст...

Бийсултоннинг қўлини қайтармай деб Ҳусан яна бир-икки бор ичди. Мана энди у ширакайф ҳолда теварак-атрофга назар ташлаб, хиргойи қилиб келарди.

У кун ботган маҳалда уйига етди. Хотини Айша билан болалари ўтов олдида унинг келишини интизорлик билан кутаётган эканми, худди ўн йил кўрмагандай, хурсанд бўлиб, қий-чув қилиб кутиб олишди. Соғиниб қолишибди. Ҳусан болалари билан хотинини кўрганда оғзининг таноби қочиб, қиқир-қиқир кулди. Қишлоққа бориб келгани эсидан ҳам чиқиб кетди. У хотинига қараб:

— Эсон-омон ўтирибсизларми? Молларга бўри-мўри тегмадими? — деб қўйди.

Кечқурун болаларини ухлатиб, Айша иккови олиб келган пулини ҳисоблашди. Ҳусан орқа-олдига қарамай сарфлаган экан, баракаси учиб кетибди. Нукул бир сўмликларгина қолибди чўнтагида. Айша бир оз эрини уришиб олди.

— Шуниям қишлоқдагиларга тарқатиб келсангиз бўларди. Чўнтагингизни дўппайтириб бекорга олиб келибсиз, — деб кесатди.

— Майли, қолганиям етади бизга, — деди-да, у гуноҳини бўйнига олиб, тескари қараб ётди.

Шундан сўнг у тиш ёриб бир нима демади. Айша эса куйиб-пишиб уришди-уришдию босилди. Ҳусан билади индамаса хотинини енгишини.

«Нега шунча пулни совурдим экан-а, — деб анча маҳалгача ачиниб ётди. — Эҳтиёт қилувдим-ку!.. Машина сотиб олсагам бўларди». Шундан кейин у баъзи ўзига ўхшаган чўпонларнинг машина сотиб олишганини, қишлоқ марказида данғиллама уй қурдиришганини эслади. Уларга ҳаваси ҳам қилди, ҳасади ҳам. «Улар қандай қилиб етказар экан-а?! Э, уларга ўхшаб бир тийинлаб йиққан пули қурсин. Ҳа, энди, очдан ўлиб, кўчдан қолмасак бўлди-да. Бундан ортиқ нима керак? Болалар улғайса ҳамма нарса топилар», деб овутиди ўзини ўзи.

Шу гаплардан кейин кўнгли жойига тушиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, бағрига тикилиб ётган кичик ўглининг қорнини сийпади. Кун бўйи йўл юриб чарчагани, қишлоқдаги икки-уч кун сурункасига ичган ичкилигининг таъсири энди билинди шекилли, ўзини лоҳас сизди. «Келаси гал Айша бора колсин», деган қарорга келди охири.

— Айша, сал совигандан кейин отни ўтга қўй, — деди у товушини бир баҳя кўтариб.

У уйига келиб, кўнгли жойига тушгач, қўй жунининг ўзига ҳос бўйи ва қий ҳиди димоғига киргач, уни мудроқ босди. Ҳадемай қаттиқ уйқуга кетди.

— Уст-бошингизни ечиб ётинг, — деди аллавақт ўтгач Айша эрининг бурнини чимдиб. — Узингиз ҳам жуда қишлоққа бораман деб сокол-мўйловингизни қирдириб, яшариб кетибсизми, — деб қиқирлаб кулди.

Ҳусан ечиниб ётгандан кейин ҳам анча маҳалгача туш билан ўннинг ўртасида юргандай ухлаёлмади. Қўрадаги қўйларнинг пишқиргани, йўталгани, қашингани эшитилиб турар, итлар қўрани айланиб, ҳуриб чопишар, Айшанинг ташқарига чиқиб: «Ҳай-ҳо-ов!» деб чўзиб товуш чиқаргани қулоғига кирар эди.

Қозоқчадан Носир ФОЗИЛОВ таржимаси.

Мўмин Қаноат,
Тожикистон ССР Ёзувчилар союзи
праве́лиесининг биринчи секретари

ДЎСТЛИГИМИЗ АБАДИЙ

Ўзбек ва тожик халқи азалдан ёндош ва қондош, қуда-анда, ака-ука. Биз дўстларимизникига шунчаки меҳмон сифатида эмас, ўз уйимиздай дадил кириб борамиз. Бирор хонадонда ётсираш ёки тортинчоқликни ҳис қилмаймиз.

Мана бир мисол. Мен ўзбек ёзувчиларининг қадрдони, устозим Мирзо Турсунзода билан Тошкентга борганимда буюк адиб Ғафур Ғуломникига меҳмонга бордик. Ғафур ака бизни ўз туғишган инисидай самимий кутиб олдилар. Мен Ғафур аканинг икки қондош-жондош халқ ўртасидаги қадимий алоқалар ифодаланган қуйидаги шеърини завқ билан ўқиб бериб, устозларимни хушнуд этдим.

Яқин қуда-қудагай қадим-қадимдан буён,
Бирининг ўғли тожик, келини ўзбек қизи.
Отаси фарғоналик, онаси аз Бадахшон,
Она тилиси тожик, аммо ўзбекдир ўзи.

Ажралмас дўстлигимиз тимсоли бўла олар
Навоий, Жомийларнинг туғма биродарлиги.
Қондошлик, қариндошлик аср-асрлар қолар.
Жудоликни ҳеч билмас халқларнинг дўстпарварлиги.

Бу шеърни ҳамон ёддан биламан.

Ўша учрашувдан икки-уч йил ўтгач, Ғафур ака билан бирга Олмаотада Абай юбилейида бўлдик. Меҳмонлар кўп эди. Шунга қарамай, Ғафур ака одамлар орасидан мени танлаб, ўзлари билан бирга олиб юрдилар. Мен ҳайрон бўлдим. Мен ёш, оддий бир шоирман. Анжуманда манман деган адиблар кўп. Мен уларнинг хонасига бир оз тортиниб кирдим. Сездиларми, билмадим, менга қараб, тожикчалаб «Ўзингни дадил тут, шеърхонлик қиламиз!» дедилар. Мирзо Бедил, Ҳофизга эътиқодлари катта экан. Уларнинг кўпгина ғазалларини тожикча ёддан ўқидилар. Ҳайратда қолдим. Сўнг «энди сен ўқигинчи!» дедилар. Шеърхонликда устозга етиб бўлармиди?! Мен «ҳам доди суханро додед, ҳам ибрати дўстиро додед», деб Ғафур акани кучоқлаб ўпдим. Шунда Ғафур ака менга бир гап айтган эдилар, ҳамон эсимда: «Биласанми, Мўмин! Жомий ва Навоийдек буюк сиймолар бир-бирларига ҳамфикр, ҳамкор эдилар. Вуни биласан! Навоий сингари Хоразмий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди, Нодира, Муқимий, Фурқат, Завқий, Дилшод-

Барно, Анбар отин ва Ҳамза каби юзлаб ўзбек классиклари форс-тожик тилини мукаммал билиб, шу тилда асарлар яратганлар. Кўп шоирлар халқ орасида, ўтиришларда икки тилда шеър айтардилар. Улар зуллисонайн шоирлар эдилар.

Бундай икки тилда шеър ўқишлар тасодифий эмас эди, албатта. Оддий шеърхонлик ҳам эмасди. Бу зарурат эди. Улар ёнма-ён яшар эдилар. Ишлари, тирикчиликлари, урф-одатлари, одоб-ахлоқ, юриш-туришлари, кийим бош ва безаклари — ҳаммаси бир-бирларига ўхшаш эди. Азалдан бир-бирларига қиз бериб, қиз олардилар. Ички ва ташқи душманларга қарши қўлни қўлга бериб курашардилар. Ана шунда улар бир-бирлари билан гаплашишга зарурат пайдо бўлганини билиб, бир-бирларининг тилларини ўрганардилар. Доим икки тилда гаплашиб, икки тилда шеърхонлик қилардилар. Биз, ота-боболаримизнинг бу олижаноб ишларини давом эттирмоғимиз лозим».

Ғафур аканинг бу гаплари жуда ҳам маъноли эди. Чиндан ҳам Жомий билан Навоийларнинг муносабатларига назар ташласак, асарларини ўқисак, уларнинг сиймосида икки халқнинг орзу истаклари қанчалик яқинлигини, интилиш ва мақсадларининг бирлигини яққол кўрамиз.

Демак, адибларимиз азалдан дўстликнинг қадрига етиб, уни улуғлаб келганлар. Бу дўстлик совет даврига келиб янги маъно касб этди. Олдин зуллисонайн шоиру ёзувчилар шоҳ саройлари, қасрларида шеърхонлик қилган бўлсалар, ҳозир биз оддий халқ орасида — колхозчи ва ишчилар орасида шеърхонлик қиламиз.

Ҳар икки халқ адибларининг сара асарларини нашриётларимиз ўзаро таржима қилиб, кўплаб нусхаларда чоп қилмоқдалар. Тожик ёзувчисининг китоби ўзбек хонадонларига, ўзбек ёзувчиларининг китоби тожик халқлари орасига оммавий суратда кириб бормоқда. Тожик ёзувчиларидан Мирзо Турсунзода, Миршакар, Жалол Икромий, Сотим Улуғзода, Раҳим Жалил, Фатех Ниёзий, Фазлиддин Муҳаммадиев, Юсуф Ақобиров ва бошқаларнинг йирик-йирик асарлари, роману повестлари Тошкент нашриётларида нашрдан чиқиб, ўзбек китобхонларининг китоб жавонларидан жой олганини яхши биламиз. Ўз навбатида тожик китобхонлари ўзбек ёзувчиларидан Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Уйғун, Шайхзода, Зулфия, Миртемир, Мирзақалон Исмоилийларнинг асарларини ўз она тилларида ўқияптилар.

Мен ўзбек дўстларимнинг дўстликка садоқатини, дўстни дўст сифатида эъозлаб, қизгин кутиб олишини, ҳурматини жойига қўйиб узатишини яна бир мисолда айтмоқчиман. «Тошкент дўстлик шаҳри» дейдилар. Бу ҳақ гап! Тошкент фақат Ўрта Осиё, СССР халқларининг дўстлик шаҳарлари бўлибгина қолмай, кейинги вақтларда Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари халқларининг дўстлик марказига айланиб қолди. Бу қитъаларнинг кўпгина анжуманлари ана шу азим шаҳарда бўлиб ўтиши ҳам бежиз эмас, албатта. Мен Осиё, Африка ва Лотин Америкаси ёзувчиларининг Тошкентда бўлиб ўтган ҳамма конференцияларида қатнашганман. Ўтган йилги конференция менда, айниқса, катта таассурот қолдирди.

Биз, тожик ва ўзбекларнинг асрлар давомида тобланиб, мустақамланган, бугунги кунда янги, сиёсий маъно касб этган дўстлигимиз Шарқ ва кўпгина хорижий мамлакатлар халқларига бевосита ўз таъсирини ўтказмоқда. Биз ана шундай дўстликни янада мустақамлаш, уни ривожлантиришни таъминловчи шаклларни излаб топмоқдамиз.

Мен ўзбек-тожик халқларининг дўстлиги янги поғонага кўтарилган бугунги кунда, ҳар икки республикамизнинг 60 йиллик тўйи арафасида ўзбек китобхонларига, ўзбек халқига тожик совет ёзувчилари номидан катта муваффақиятлар тилайман.

ШҮ ОЛАМНИНГ БЎЛАГИМАН

Мирсаид Миршакар

Изланишда кечирдим ҳаёт

«Йўқотмаган нарсани излама ҳаргиз» —
 Бу сўз бегонадир, билсанг мен учун.
 Менга одат бўлган туғилганимдан
 Излаб, йўқотмасдан топаман ҳар кун.
 Бу кўҳна дунёнинг меъмориридирман,
 Тоғларни қазидим, айладим изод.
 Бошимга кўтариб табиатни ман
 Сайёралар аро гоҳо сурдим от.
 Кўзимга тўтиё бўлар жаҳонда
 Дашту сахроларнинг тоза тупроғи.
 Ҳеч нарса йўқотдим демасман, бироқ
 Туну кун изламоқ фикрим чироғи!
 Йўқотмаган нарсани топмоқ
 Бу гарчи оғирдир шарафли йўлда,
 Ҳаёт денгизига шўнғимоқ даркор
 То мақсад гавҳари тушгунча қўлга!
 Йўлимни ёритар шам каби ақлим,
 Орзую изланиш бағишлар қанот!

Елкамга юкланган ҳаёт ташвиши,
 Кўнглим тўқ, умидвор, қонимда сабот.
 Ҳеч кимса ўтмаган нотекис йўллар,
 Юксак чўққилардан кечмоғим даркор.
 Дарёлар, ғазабга минган булутлар —
 Мени кутмоқдадир, улар интизор.
 Лек ёлғиз эмасман,
 Менинг йўлдошим
 Орзую изланиш бормоқда бирга,
 Иккиланмай шундоқ парчалагайман,
 Қатағонлар солиб тоғу адирга.
 Мен ҳеч нарса йўқотмадим, лек
 «Билсанг — умр отилган ўқдир.»
 Изланмасдан ҳамда бемақсад
 Ашамоқдан ёмони йўқдир.

•

Мен инсонман,
 Менинг фахрим,
 Инсонлигим,
 Жаҳонга ақлу идрокман,
 Кўзин нуриман, чароқман.
 Жаҳонни мен жаҳон этдим,
 Йўқса, менинг вужудимсиз
 Бўлмас эди на бир рақсу на бир қўшиқ.

Хувиллаган, бўм-бўш дала эди замин,
На унинг кўксига бор эди олов,
На эртаги куннинг қуёши...
Жаҳон нотинч,
Чалинади ҳар дам хатар бурғуси,
Ердамга муҳтождир.
Мен дунёга қўриқчиман,
Уни қўлдан бермагайман.
Тинчлик учун курашаман
Ва ғалаба қилажакман жанг-жадалда,
Янги дунё яратарман, фазоларни тигратарман,
Тўп ўқи биланмас, ТИНЧЛИК ва БАХТ қўшиғи билан.

Олимжон БҶРИЕВ таржимаси.

Мўмин Қаноат

Янги тарона

(«Исмим — Тожикистон» достонидан парча)

Етишди халқимизга инқилобдан эрку ободлик,
Жамики эски дардлар фориг ўлди, элда озодлик.
Сиқим тупроқ гадоси эрди тожик, бўлса ҳам ҳоғам,
Ўзи ер соҳибию лек маконсиз муштипар одам.

Ери ҳеч йўқлигидан сийнасин ул айлабон шудгор,
Алам тухмин экиб, хирмон кўтарди — хирмони ашғор.
Бу тоғу тошда бунёд этгани куйлар ўшандандир,
Аламноқ, аммо исёнкор қўшиқ, ўйлар ўшандандир!
Бугун халқ куйлагай: ер, суе, ободлик бизники мангу,
Бориб Ленин йўлидан бизга боқди бахт ила орзу!
Демакки, ол, заминсиз, ерни олгил, ўн таноб сенга,
Демакки, ташналаб, олгил, ариқларда гулоб сенга,
Ки уйғон уйқудан эй, беҳабар, бу инқилоб сенга,
Бу байроқ,

бу қалам сенга,

бу илму бу китоб сенга,

Бошингдан ташла, чачвонингни,

дилбар, офтоб сенга!

Чўкиб тиз, ерга деҳқон бағрини босди бўлиб хандон,
Замин хушбўй нафас бирла унга бахш айлагандек жон.
Хайлда ҳам бу тупроқлар насиб бўлмас эди аввал,
Букун ер-суе бағишланмиш, Ватан-юрт жонидан афзал.
Қувонч ёши билан тупроқни, ерни меҳр ила ювди,
Каналлар қаздию

сахрога суе кеткизди, чўл қувди.

Замин озод, аёлу эр қўлуда кўрк этиб бунёд,
Мана соатма-соат яшнабон, бўлмоқдадир обод.
Бўлиб ер дону дун хирмонларига худди дастурхон,
Шивирларки, азиз фарзандларим, ризқингни ол шодмон.
Бошоғи сарбаланд бугдой гўё қип-қизил тугдек,
Шаҳид қониға ўхшар бунда ўсган лодалар чўғдек.
Ёйиб томир, солиб шох, инқилоб

ўсмоқда ҳар ёна

Ва деҳқон бағридан бир куй таралгай мисли шукрона:
«Зарчашма ёнига бордимۇ бир вақт,
Кўзим ёши билан ўтқаздим дарахт.
Шамол келиб дарахтимни қўпорди,
Мен мискинга кулмади-да зарра бахт.

Менинг бахтим дарахти, энди ўсгил,
Соя ташлаб бало-офатни тўсгил.
Устун бўлгил осмону хонадонга,
Жаҳон — дарё, кўприк бўлгил жаҳонга!»

Жуманиёз ЖАББОРОВ таржимаси.

Гулрухсор

Ватан

Онг ичаман, Яхч чаשמалари
Кўзларимдан отилган ёшдир.
Кўкда қотган, юлдузлар бари
Нигоҳларим қадалган тошдир.

Изламадим молу сийму зар,
Менда бори фақат бир хунар,
Сенинг ҳақиқатинг тилимда,
Сенинг муҳаббатинг дилимда,
Ватан!

Не қилибди, гар кўнгли қаро
Айламаса нуруннга назар.
Сенинг қаро кечаларинг ҳам
Менинг учун ойдин, мунаввар.

Бу заминнинг осмонларида
Сен танҳосан мисли Қаҳкашон.
Душманингни чўқтирмоққа тиз
Адолатдек мангусан ҳамон,
Ватан!

Бу оламда минглаб тепалар
Сенинг фарзандларинг мозори.
Сенга бағишланган уларнинг
Ерга сингган гулгун баҳори.
Шундан, бу юз турлик замона,
Ҳикматингга беражакдир тан.
Сулҳнинг баланд минбарларидан
Сенинг сўзинг янграйди, Ватан!

Дил баҳори,
Жон қарори,
Қанотимнинг мадори,
Ватан!
Онамнинг ўрнида — онам,
Ватан!

Икки кўрар кўзим менинг,
Илк бор айтган сўзим менинг,
Заминдаги ганжим менинг,
Эвтиқод, суянчим менинг —
Ватан!
Ватан!!
Ватан!!!

Олимжон БҮРИЕВ таржимаси.

Қутби Киром

Тўртгулли дўппи

Меҳрингдан наздингда сенинг покдоман —
Эй, тожик аёли, турибман ийиб,
Бошимда ер юзин ушлаб турибман,
Тўртгулли ажойиб дўппингни кийиб.

Қандай мўъжиза бу!
Қутлуғ заминни
Гўдаклик чоғимдан бошга кўндирдинг.
Тўрт гул чизиб унинг тўрт томонига,
Жаҳон йўлин менга кўрсатиб бердинг.

Тўрт гул менга гўё тўрт иним бўлиб,
Умрбод кўнглимга беражак мадад.
Аждодларим учун ҳидоят эди,
Мен учун энди у эрур ینоят.

Биринчи гул менга, Ватанман, дейди,
Қара, бошингдадир, сен севган маскан.
Сен жоним, жангчимсан,

Бошингни тутгин,
Мендек дунёда бўл сен ҳам сарбаланд.

Шаҳидлар ёдидир иккинчи гули,
Бошимда ушлайман мангу жаҳонни.
Давлату шавкатнинг жонли тимсоли
Бўлган қалбда тирик ҳар бир инсонни.

Айтмаган қўшиғи, гунча орзуси
Юрагим торида жаранглар такрор.
Кўзимда намоён, мен ҳам бир аскар,
Уларнинг йўлида бу жоним нисор!

Учинчи гул сўзлар сарафрозликдан,
Итоаткорликдан асрар бошимни.
Ҳокисор бўлишни билган бир ҳолда
У излар қуёшдан менинг тожимни.

Шу сабаб, одатда, бошни эгишлар
Мен учун ўзгача касб этган маъно:
Борлиғим дўстларга мисоли малҳам,
Қирғоқда қояман ғанимга аммо.

Халқимнинг номуси тўртинчи гули,
У — машғал, тундан йўқ чекиниш, демак.
Кескирдир яшиндан, гулдан нозикроқ,
Муроди йўқ унинг покликдан бўлак.

Замин куррасини кафтинга олиб,
Бу ёруғ оламда яратдинг дунё.
Дўппи рангларида бошга қўндирдинг,
Она, мўъжизанга бўлгим бор фидо!

Бу зебо дўппининг турфа рангида
Кўраман мангулик шуҳратни, шонни.
Асрлардан юлқиб қўндирдик бошга —
Замин, Обихаёт, Шарафни, Номни!..

Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ таржимаси.

Лойиқ

Ўн беш биродар

Азим бир қасрнинг ўн беш устунни,
Қисмати пайваста ўн бешта ўғлон.
Кўкраги ягона ўн бешта юрак,
Бир манзил танлаган ўн бешта қарвон.

Қўлма-қўл, изма-из ўн беш биродар,
Ўн беш биродарнинг бирдир имони.
Бир қуёш нуридан йўғрилган бахти,
Бир қолип, бир вазнда аҳду паймони.

Меҳру садоқатнинг ўн беш чашмаси,
Ўн бешта дарёю ўн бешта денгиз —
Оқарлар маевланиб битта ўзанда,
Соҳиллар пайваста, ажралмас ҳаргиз!

Бир буюк майдонда ўн бешта сафдош,
Бир улуг устознинг ўн беш қароғи.
Ўн бешта ҳамоҳанг жаранглаган тор,
Бир улкан дарахтнинг ўн беш бутоғи.

Ҳасан-Ҳусан

Ҳасан-Ҳусан
Мақтабига
Бирга бориб,
Бирга келар.
Ҳасан қайси,
Ҳусан қайси —
Уйдагилар
Зўрға билар.
Бошқалар ҳам
Ажратолмас
Икковини
Бир-биридан.

Уртоқлари
Ажратишар
Фақатгина
Бир «сир»идан:
— Ҳасанжон, — деб
Аташади
Баҳолари
«Беш» лигини.
— Ҳусанжон, — деб
Аташади
«Иккивой»га
Эшлигини.

Ўлмас Жамол

Мен оламнинг бўлагиман, дарди дардимдир,
Қай бурчида ўқ отилса, дилимда ларза.
Ноҳақликка ҳақнинг зарби —
менинг зарбимдир.

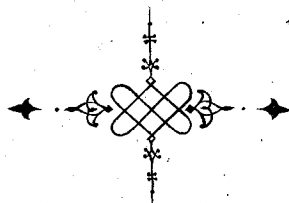
Иўқ,
дунёда бегонамас менга ҳеч нарса.

Кўкнинг сонсиз юлдузлари,
қуёшидан то
Қор остида ухлаб ётган гиёҳга қадар —
Бутун борлиқ кўзим билан юрагимга жо,
Гўё менинг ўзим бунинг барига маҳвар.

Гўё менинг нигоҳимдан бошланади тонг,
Олам бўйлаб таралади хандамдан баҳор.
Дунё менга, мен дунёга берганмиз-ку онг,
Шу туфайли орамизда йўқдир сир-асрор:

Шаббодаси келиб бошим силар эркалаб,
Гуллари ўз атри билан чоғлар димоғим.
Чашмасига, онам кўкси, дея боссам лаб,
Чиқиб кетар чарчоқларим, қонар чанқоғим.

Ўйлаб турсам, дунёдаги ҳар қайси инсон,
Шу оламнинг худди мендек жони, эркаси:
Кексаларнинг чеҳрасида ўтмиши ниҳон,
Навқиронлар чеҳрасида кулар эргаси.

Зайниддин Дўстматов

ҚАЙТИШ

— Нодирни ишдан ҳайдашипти!

Карима хола бу хабарни эшитиб, уйга кўнгли ҳуфтон бўлиб қайтди. Ҳовлисини на супуриб-сидиргиси келди, на бир бошқа иш қилгиси. Юраги тарс ёрилай деб ўтирган эди, қўшниси Каромат биби кириб, унинг алам ўтига керосин сепди.

— Каримахон, Нодирингиз тўғрисида ноҳуш гап эшитдим, ростми? Ишдан ҳайдашиптими? Кун бўйи шаҳарда санқиб юриб қайтаётган эмиш...

— Эшитдим, айланай, эшитдим. Осмон баланд, ер қаттиқ! Нима қилай? Кенжатоғим деб совуқ сувга қўл урдирмай, болагинамга жабр қилдим.

— Сизга ачинаман. Сизга қийин. Ким билан гаплашсам оғзида Нодирингиз. Вой палончи билан муштлашипти, вой маст бўлиб юрганмиш...

— Қўйинг, қўшни, куйган юрагимни куйдирманг!..

Каромат биби ҳаш-паш дегунча бир арава гап ташлаб кетди. Нима қилсин, айб ўзида! «Кўз тикканим» деди-ю, эрка ўстирди. Уқитиб олим қиламан деган ниятда эди... Институтга кириш имтиҳонини топширолмади. Меҳнатга ҳам йўқроқ чиқди. Кўп жойга бош сўқди. Охири заводга жойлашган эди, у ердан ҳам ҳайдалган эмиш.

Она бечора куйиб-ёнди. Ахир у ҳозиргача қишлоқда бировга гапини ҳам, ишини ҳам бергани йўқ эди. Уруш йиллари эри жангга кетганида этик кийиб, кетмон олиб, далада ишлади. Урушдан кейинги йилларда «40 центнерчи» деган ном олди. Кўкрагини Ленин ордени бевади. Еши эллик бешдан ошган бўлса ҳам, номи колхознинг «Ҳурмат тахтаси»дан тушгани йўқ. Тоғни урса талқон қиладиган ўғли Нодир бўлса... Йўқ, энди уни кечирмайди. Токайгача бошига кўтариб юради, елкасини силайди. Еши йигирмадан ошди.

Карима хола алам ўтига қовурилиб ўтирганида Нодир кириб келди. Она ҳар галгидай гиргиттон бўлиб, уни бағрига босмади. Кўрмаслика олди. Нодир стулга ўтирди-ю, шапкасини стол устига иргитди. Оёғини чалкаштириб, тирсагини столга тираб ўтирди.

Она ўзини тугтолмай:

— Анча барвақт келдингми? — деди.

— Нима, ярим кечада келайми бўмаса? — саволга савол билан жавоб берди тиржайиб.

— Ишларинг соат нечада тугайди?

— Соати йўқ.

— Нимага?

— Ишдан бўшадим.

— Бўшадингми, бўшатишдими?

— Бўшадимми, бўшатдими, фарқи нима?..

— Ҳали шунақа дегин. Сенга фарқи йўқми-а?!

— Фарқини мендан сўраманг.

— Кимдан сўрай? А? Кимдан сўрай, қани айт-чи!.. Ҳали одамлар Нодир ундай қипти дейишади, ҳали Нодир ёқалашди дейишади... Нима гап ўзи?! Бир жойда қароринг бўлмай қолди! Кўчада тош тегиб юрасанми, такасалтанг! Қўни-қўшниларниқига киришга юрагим йўқ, сендан гапиради деб. Қилгиликни сен қиласану, одамлар орасида менинг-юзим шувит. Уялсанг бўлмайди-ми?!

— Мунча бақирасиз, ойи!

— Ойи дема! Отасизлигинг билинмасин деб тиним билмадим. Пешонангги ҳамиша силаб-сийпаладим. Энди кўрсатган кароматинг шу бўлди-ми!

— Пешонамни силаган бўлсангиз, оналик бурчингизни адо қилгансиз.
— Нима?! Ҳали мен қарздормидим сендан-а?!
— Қўясизми мени, йўқми?
— Нима деясан? — Карима хола туриб, ўғлининг юзига бир шапати туширди. — Юрак-бағримни қон қилдинг! Кеча иши оғир дединг, бугун ҳайдади дейсан, эртага нима баҳона топасан?! Қачон ақл киради сенга? Бўлди, пичоқ бориб суякка тегди. Бўлсанг бўл, бўлмаса, гумдон бўл. Кечаман сендақа ўғилдан!

Она ўғлининг юзига шапатилашга шапатилади-ю, юраги ачиди. Нимагадир вужуди дир-дир титраб кетди. «Нимага болагинамни ранжитдим» деярни у ичиди. Бунинг устига чиқиб кетган ўғлидан тезда дарак бўлмади. У қайтиб уйга келгунча кўнгли бир неча кўчага кириб чиқди. Нодир алламаҳалда келдию, битта нон олиб, бир коса сув билан еди. Эрта билан туриб яна қаергадир чиқиб кетди. Уйга маст бўлиб қайтди-да, ўзини каравотга ташлади.

Карима хола ўғлига гапирмаса ҳам ич-ичидан эзилар, унинг юриш-туришини кузатиб, дам қаҳри келар, дам меҳри тошар эди. Нима қилсин? Кечир мени, болагинам, сени ранжитдим десингу, бағрини очсинми! Йўқ, қаттиқ туриш керак! Хатосини ҳозир тузатмаса, кейин қийин бўлади...

Карима хола ишдан келса, Нодир битта шишанинг ярмини бўшатиб чиқиб кетибди. Онанинг кайфияти бузилди. Қандай қилиб одам қилса уни-а! Қўли ишга бормади. Дижқат бўлиб ўтирган эди, ўрта мактабда ўғли билан бирга ўқиган қўшниси Юлдуз келиб қолди.

У тез-тез келиб, Карима холадан ҳол-аҳвол сўраб, гаплашиб ўтириб кетади.

— Кел, айланай, қизим, яхши келдинг! Юрагим тарс ёрилай деб ўтирувдим.

— Нега, холажон? — билмаганга солиб сўради Юлдуз.

— Негаси борми, қизим. Нодир яна ишдан бўшаб кепти. Саланглаб, кўчада тош тешиб юрибди...

— Хафа бўлманг, хола, ўзларига келиб қоладилар.

— Билмадим, бу беақл кимга ўхшади. Дадаси меҳнатсевар киши эди.

— Анча эрка ўсдилар-да, холажон!

— Рост айтасан, қизим. Дардимни кимга айтай, ҳамма айб ўзим-да.

— Нега айб сизда бўларкан!

— Унингчини битирганича қўлини совуқ сувга урдирмадим. Кўп эркалатдим, — деди она, ўйчан кўзларини Юлдузга тикиб.

— Қаттиқроқ турсангиз бўларкан! — деди Юлдуз ихтиёрсиз.

— Ҳали ёшсан-да, қизим! Она бўлсанг кейин биласан. Онанинг юраги тош бўлса ҳам, фарзанди учун бир дамда эрийди. Кошқийди, фарзанди шуни тушунса...

Она бир хўрсиниб қўйди. Юлдуз бошини кўтариб, Карима холага тикилди. Унинг кўзларида қандайдир шижоат, гурур балқиди.

— Нодир акамларни ўртага олиб гаплашмоқчимиз.

— Кошқийди, қизим! Мундоқ ишга ёпишиб, обрў олса-ю, эл олдида юзи ёруғ бўлса... Ўзига ҳам яхши бўларди дейман-да!

Юлдуз Карима хола билан хайрлашиб кетаётган эди, ташқари ҳовлида Нодир дуч келиб қолди.

— Ҳа, Юлдуз, оймни кўргани келувдингми? Мен бўлсам, сени излаб юрибман, — деди у томдан тараша тушгандай.

— Вой, сизмисиз? Қўрқитиб юбордингиз! — деди эшикни очиши билан унга ногаҳон дуч келган Юлдуз. — Нимага мени излайсиз?

— Гапим бор эди, — деди Нодир унинг олдини тўсиб.

— Гапиринг, қулоғим сизда, — кулди Юлдуз.

— Шу бугун бирга кинога тушайлик.

— Сиз билан кинога тушишга уяламан.

Юлдуз шундай деди-ю, гижиниб, шашт билан юриб кетди. Нодирнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, турган ерида лол бўлиб қолди. Боплаб кетди...

Нодир шу куни кечаси дуруст ўхлай олмади. Ҳар хил ўйга толди. Охириги кунларда тенгдошлари нимагадир у билан дуруст гаплашмай қўйишди. Кеча Эркиннинг олдига бориб: «Бирга айланайлик!» деб илтимос қилди. У «Мен сенга ўхшаб бекорчи эмасман. Вақтим йўқ!» деди. Бугун Юлдуз бўлса!.. Бекор юргани учун одамларнинг кўзига ёмон кўринаётганмикин!.. Ойиси ҳам беш кундан бери гаплашмайди. Ҳали-бери феълидан тушмайдиган кўринади. Тонг отгунча юраги тарс ёрилай деди. Саҳарга бориб ухлаб қопти. Жойидан турса, онаси йўқ, ишга кетибди. Ҳамма ёқ жимжит. Газга чой қўйиб, қайнатиб ичишга ҳуши келмасдан, яна чиқиб кетди. Қаерга боришини билмади. Бирга ўқиган ўртоқларини эслади, ҳаммаси ишда. Кўчада юриб чарчади. Қорни оч қолди.

Ошхонага овқатлангани кирмоқчи бўлган эди, қараса, чўнтагида пули қолмабди. Сувга тушган бўлка нондай бўшашиб, оёғини зўрға кўтариб босиб, уйга келиб, энди ўзини каравотга ташлаган эди, синфдоши Ҳақимжон кириб қолди.

— Ҳа, ошна, нимага ётибсан, — деди у, тўғри каравотнинг ёнбошига келиб.

— Чарчадим, — деди Нодир нима деярини билмай.

— Ие, бекорчи одам ҳам чарчайдимми? — дея кесатди Ҳақимжон. — Бизга ўхшаб иссиқ печ олдида эртадан кечгача пўлат қуйсанг, нима қилар экансан.

— Ишласанг зерикмас экан одам, — деб юборди Нодир ихтиёрсиз.

— Буни энди тушундингми? — Ҳақимжон унга жиддийроқ гап айтмоқчи бўлган эди, Нодир буни сездими ё уни эшйтишга журъат қилолмадими, Ҳақимжоннинг гапини бўлди.

— Ҳамма гапни қўй, қорним жуда оч. Овқат тайёрлашга йўқман. Бирон овқат пиширолмайсанми? — деди тиришиб.

— Овқатга овора бўлиб ўтирамизми, бир жойда зиёфат бор, хоҳласанг олиб бораман.

— Қанақа зиёфат?

— Ишинг нима?

— Узумини е, боғини сўрама, дегин.

— Эркиннинг туғилган куни экан бугун. Ҳамма синфдошлар тўпланамиз.

— Қаерга десанг ҳам бораман ҳозир. Майли, кетдик, — деди Нодир.

Ҳақимжон уни Эркинларнинг ҳовлисига бошлаб борди. Ҳовлига яхшилаб жой қилишибди. Анчагина йигит-қизлар, иккита мўйсафид ўтирарди. Сухбат авжида. Тўрда ўтирган Сафарали ота Нодирга ёнидан жой бўшатди. Бошқалар қўярда-қўймай уни юқорига таклиф қилишди.

— Қани, ўтиринг, болам, — деди мўйсафид.

Нодир йигит-қизларнинг бу қадар ҳурматлаб тўрға таклиф қилишларидан ўзи хиёлат тортиб, қизариб юқорига ўтди. Сафарали отанинг ёнида ўртоклари, мактабдош қизлар, кексалар... Ёнида ўтирган мўйсафид оппоқ рўмолга ўралган чойнақдан бир пиёла чой қуйди-да, ўнг қўлининг кафти билан пиёла атрофини артиб, унга узатди:

— Қани, марҳамат қилсинлар, ўғлим.

Нодир чойдан бир хўплаб, пиёлани ерга қўйди. Дастурхондаги турли хил нозу неъматларни кўриб, кўзи қамашиб кетди.

— Таомлардан олиб ўтиринглар! — деди Эркин.

— Қани, марҳамат! — деди Сафарали ота. — Табиат неъматларини қаранг, бир-биридан ширин, чиройли.

— Одам меҳнатининг меваси-да, булар ҳаммаси. Кишининг меҳнати сингган нарса яна ўзига ширинроқ туюларкан, — деди бир бурчакда қисилиб ўтирган Юлдуз.

Нодир Юлдузнинг нимага шама қилганини дарров сезди. Унга бир қаради-ю, кўзини тезда олиб қочди. Нимагадир юрагига гулгула тушди. Юзлари қизариб, лов-лов ёна бошлади.

Буни ёнида ўтирган мўйсафид сездими, бир-икки қип-қизариб пишган патирни Нодирнинг олдига суриб қўйиб, гапирди:

— Эрмак қилиб ўтиринг, қани, нондан олинг! Марҳамат! — дея қўлини узатиб таклиф қилди.

Нон Нодирнинг оғзига жуда ёқди.

— Ширин нон бўпти, — деди Нодир, нима деярини билмай.

— Яхши пишибди, — Сафар ота унга аста қараб қўйди. Нодирнинг ҳавас билан патирни синдириб еяётганини кузатиб, унга гапирди, — раҳматли дадангиз ёғли патирни жуда яхши кўрарди. Битта бутунини сувга ботириб бўлса ҳам еб оларди-ю, ҳеч кимга қарамай ўз иши билан бўларди. Ўзиям куч-қувватдан бор эди-да, азаматда. Бу маҳаллада кетмон урса, нариги маҳаллада-гилар бемалол эшитарди.

Сафарали ота бир хўрсиниб олди-да, гапини якунлади, — ажойиб одам эди.

Ҳозиргача бир-бирлари билан шивир-шивир гаплашиб ўтирган йигит-қизлар мўйсафидга тикилиб, унинг гапини диққат билан тингладилар.

— Нимасини айтасиз, Сафарали, — деди давранинг чап томонидаги бурчакда оқ болишга суяниб ўтирган иккинчи мўйсафид. — Мен у билан урушда бирга бўлганман. Душманга қирон келтириб қайтди азамат.

Нодир дадаси ҳақида таъриф сўзларни эшитиб, ўйга толди.

— Умри қисқа экан. Тирик бўлганида ҳозир Нодиржоннинг бўй-бастини кўриб қанча қувонарди, — дея бир хўрсиниб олди Сафарали ота.

Нодир отага ялт этиб қаради. Нимадир демоқчи бўлди-ю, гапиролмади.

Сафарали ота ўзига ярашган оппоқ соқолини ўнг қўли билан силаб, гапида давом этди:

— Ҳа, болам, одам озми-кўпми яшаса ҳам бир куни ўтиб кетар экан-у, унинг тўғрисида фақат хотиралар қоларкан. Дадангизга ўхшаб меҳнатсевар, оқил бўлса, ҳамма орқасидан «яхши одам» эди деб ҳавас билан қараркан, ишққмас, дилозор бўлса...

— Яхши ном қолдирган яхшида, Сафарали ота! — деди Ҳақимжон, отанинг фикрини давом эттириб.

— Нодирнинг мақсади ҳам шунақа, дадасига ўхшаб эл ҳурматини қозониш, — деди кундузи ишлаб, кечаси университетнинг кечки курсида ўқиётган синфдоши Раҳим пакана, томдан тараша тушгандай.

Ҳаммадан паст бўйли бўлгани учунми, синфдош йигит-қизлар унинг номига «пакана» лақабини қўшиб айтарди. «Пакана»нинг кесатиғини Нодир тушунди. Дарров ранги ўзгарди. Ўзини тутолмай, унга ўқталди.

— Нима кесатасан, Раҳим? — деди хўмрайиб.

— Кесатсам, кесатмасам, тўғри-да. Карима холам сенинг соянгда роҳат қилиб ўтиридилар-ку! — деди яна.

— Биладан, нима демоқчи эканингни! Тўғри гапингни гапиравер менга, — тўнғиллади Нодир.

Нодирнинг кайфи бузилганини сезган мўйсафид суҳбат йўналишини сал юмшатиш учун Нодирга қараб мулоҳим гапирди:

— Нимага хафа бўляпсиз, ўғлим? Ўртоғингиз аччиқланишга арзийдиган гап айтиётганлари йўқ-ку!

— Раҳимжон Нодирга кесатиб гапиряпти-да, Сафарали ота! — деди Юлдуз, суҳбатга қўшилиб. — Нодир акамлар ишдан қочиб келиб, кўчада тош тепиб юрибдилар ҳозир. Гапиринг, Нодир ака!

Юлдуз шундай дедю, лабини тишлаб Нодирга ер остидан қараб қўйди. Нодир эса Юлдузнинг гапини эшитибоқ бошини ердан кўтаролмай қолди.

— Ие, шундайми? Ҳозир ишсиз юрибман денг! Кунни қандай кеч қиласиз? Мен ёшимни яшаб қўйганману, бир дам уйда ишсиз ўтирсам, димиқиб кетаман, — деди Сафарали ота.

— Ойим мен учун ишлаяпти, шу бўлади-да, демайсанми, Нодир! — деди Ҳақимжон.

— Э, аттанг! Ўғил отага ўхшамабди-да, — деди ҳали «дадангиз билан бирга урушда бўлганман» деган мўйсафид.

Даврада ўтирганлар кейин нима ҳақда гаплашишди, ким нима деди Нодир ҳеч нарсани сезмади, мўйсафиднинг сўнги гапи унга такрор-такрор эшитилди... У ўтиришдан қандай чиқиб кетганини ўзи билмади. Уйга борди-ю, кечаси билан ухлолмай чиқди. Кейинги кунлардаги ҳаётини эслади, бўлиб ўтган воқеаларни кўз олдига келтирди, эшитган гапларини ўйлади. Ҳақиқатан ҳам ишдан бўшади-ю, одамлар кўзига хунук кўринди-қолди. Ўртоқлари ҳам у билан ўтириб-туришни хушламай қўйишди. Онаси эса ундан қаттиқ хафа... Бунга ким айбдор! Наҳот, ўзи айбдор бўлса! «Ўртоқларим бир жойда ишлаб янги дўстлар орттиряпти, обрў топяпти! Мен бўлсам...» Каравотда осмонга қараб дўзилди у. Хаёлига турли фикрлар, ҳар хил гаплар қеларди-ю, нимагадир уни бир мақсад томон йўналтира олмасди... Бир неча марта у ёқдан-бу ёққа ағдарилди. Юлдуз, Ҳақимжон ва мўйсафиднинг гаплари қулоғи остида қайта-қайта жарангларди. «Сиз билан кинога боришга уяламан», «Бу маҳаллада кетмон урса, нариги маҳалладагилар баралла эшитарди»... «Эй, аттанг, ўғил отага ўхшамабди-да».

Ўғлининг ухلامасдан, уф-пүф деб ётганини сезган она хавотир олиб чиқди. «Боламни хафа қилишди шекилли. Яна ўзини бир нарса қилиб қўйма-са!» Онаизор бир нарса тиқ этса у ётган уйга мўралади.

Ҳар куни қуёш терак бўйи кўтарилгунча ухлайдиган Нодир бугун тонг гира-шира ёришиши билан жойидан туриб, қўл-бетини ювди. Ўзи газга чой қўйиб дамлади. Она ўғлининг бу қутилмаган ишларидан таажжубланиб ўз юмушлари билан овора бўлиб юриб эди, у дастурхонга таклиф қилди:

— Ойижон, чойга келинг, бирга ичайлик!

Кечагина тошдай турган она қалби юмшади.

— Сен чой дамлайсану, мен ичмайманми! — она юмушини йиғиштириб дастурхонга келди. Бир-икки пиёла чой ичди. Нодир бўшаган пиёлани олар экан, онасининг оппоқ сочларига, меҳр тўла кўзларига, пешонасидаги қат-қат ажинларига қараб, билинар-билинимас хўрсинди:

— Мени кечиринг, ойижон!... Мен...

Она ўғлида пайдо бўлган ўзгаришни сезиб, севинганиданми ё уни одам

қаторига қўшаман деб тортган азобларини эслаб чарчаганиданми, кўзларида аста-аста ёш томчиси пайдо бўлди.

— Уришган бўлсам шунчаки... — она бир оз тутилиб қолди. Кейин ўзини ўнглаб: — Келажагингни ўйлагин, болам. Мендан кейин қолсанг одамлар «падарига раҳмат» десин, лаънат ўқимасин дейман.

— Сизни бошқа хафа қилмайман, ойижон!

Нодир тез-тез чойини ичди-да, ишга киядиган кийим-бошларини олиб, кетишга ҳозирланди.

— Қаерга борасан? — унинг орқасидан талпиниб гапирди она.

— Иш жойимга бориб, кечирим сўрайман.

Она ўғлининг орқасидан ташқарига чиққанида чиллак даста бўйи юқорига кўтарилган қуёш ўткир нурларини борлиққа сахийлик билан сочарди.

— Ишқилиб қуёшдай сахий бўл, болам, меҳнатингни асло элдан аяйдиган бўлма! — деди у ўғлига қараб.

Нодир онасига қайрилиб, бир табассум қилди-да, шаҳдам юриб кетди.

Ибод Файзуллаев

Араз

Бир куни биз — эру хотин арзимаган нарса сабаб бўлиб, уришиб қолдик. Уртадан нохуш гаплар ўтиб, аразлашиб юрдик.

Шу сабабли турмушимиз тарзи ҳам бузилди. Ҳар ким ўз хоҳиши бўйича иш кўрадиган бўлди. У овқат қилиб, дастурхонга олиб келиб қўяди. Аммо, мени столга таклиф қилмасдан жим ўтиради. Мен у ичидан эзилаётганини яхши ҳис қиламан. Аммо ғурурим гапиришга йўл бермайди, диванда ёнбошлаб газета ўқиб ётаман. Қориним бўлса оч. У «Келинг, овқат енг!» дейишини кутаман, лекин у индамайди.

Кечқурун у шкафни узоқ ковлаштирди. Қидирган нарсасини тополмай асабийланар, ким-нималар деб тўнғилларди. Ниҳоят чехраси бир оз очилди, лабиди табассум пайдо бўлди. Битта хатни олиб, тўғри олдимга келди.

Юрагим орзиқиб кетди. У ҳеч нарса демай хатни ўқишга тушди:

«Азизим, бахтим юлдузи, ҳаётим машғали! Мен сени жондан севаман, шахло кўзларинг ҳурмати сени асло ранжитмайман. Кел, бирга турмуш қурайлик, бир ёстиққа бош қўяйлик!».

Яна бошқа гаплар. Охирида менинг имзом.

Ҳа, бу менинг мактубим. Уни ўн беш йил олдин, ўтдай ёниб, ишқим тошиб юрган ёшлик давримда ёзган эдим.

У хатни ўқиб бўлиб, пинагини бузмай мендан сўради:

— Хўш, энди нима дейсиз, гапиринг!

Мен дарҳол ўрнимдан ирғиб туриб, уни қучоғимга олдим.

Она орзуси

У мени қаттиқ бағрига босиб ўпди, эркалади. Йиллар ўтиши билан оқарган сочларимни меҳр-муҳаббат билан ушлаб-ушлаб кўрди. Пешонамдаги ажинларни сийпалади. Кўнгли бузилиб, чуқур хўрсинди, кўзидан тирқираб чиққан ёш марварид доналаридай пастга қараб сизди. Лаблари бехосдан пир-пир учиб, гапирмоқчи бўлди. У сўз топиб менинг кўнглимни кўтармоқчи эди. Гапиролмади. Виламан, «Қариб қолибсиз, ойижон» демоқчи бўларди. Кўнгли бўлмади. Ройидан қайтди. Жингалаксоч бошини кўксимга қўйди.

Иссиқ нафасини, юраги шаҳдам ураётганини, ғайрати жўш уриб турганини ҳис қилдим. Сеҳрли кўзлари, тиниқ юзи, келишган қадди-қоматига ҳис-ҳаяжон билан тикилиб юпатдим:

— Хафа бўлма, онанг ўргилсин, қаддим букилиб, сочим оқариб қолганига юрагинг сиқилмасин. Ҳамма ҳусну латофатимни бугунги яхши кунларга — опаларингга — кўзимнинг оқу қораларига бағишладим. Улар ҳаммаси қалдирғочлардай қанот чиқариб учиб кетишди. Энди навбат сенга. Қолган

ҳусну жамолимни сенга бағишлайман, сен ҳам серғайрат бўлгин, самимий, оқила бўлгин, одамларга доимо фойданг тегсин, болам!

— Сизга муносиб бўламан, онажон!

— Кам бўлма, болам. Камол топ. Баракалла! — дедим.

Кўксимга хомушона бош қўйди. Оқу баррадай мулойим нафас олди.

Шунча чеккан меҳнату машаққатларим зое кетмапти, деган фикр келди бошимга. Кўнглимга таскин бердим: «сенга олий мукофот шу!» Бир оздан сўнг у яна меҳр-муҳаббат ва ифтихор билан юзимга тикилди. Олам-олам гап топиб шаънимга айтишни, мени улуғлашни истарди. Йўқ, гапиролмади. Болалик давридагидай бўйнимга осилиб, чуқур ҳурмат ва қайноқ меҳр билан деди:

— Онажон! Сиз дунёдаги ҳамма оналардан гўзалроқсиз!

Мен фарзандимнинг чарақлаб турган меҳр тўла кўзларига тикилиб, ўзимни ҳали анча ёш ҳис қилдим.

Ота изидан

Соҳиб амаки узоқ касалликдан сўнг бугун, саҳар пайти ўзини бир оз енгил ҳис қилиб, Анбар холанинг руҳсатисиз жойидан турди. Беқасам тўнани елкасига ташлаб, ўзининг ишхонаси олдига аста-аста борди.

— Вай, ман ўлмасам, сизга нима бўлди, чол, бу нима қилганингиз? — деб Анбар хола эрининг орқасидан югуриб борди, унинг нимжон қўлларидан ушлаб, уйга қараб тортқилади.

— Қайтинг дейман, тиниб-тинчиманган чол. Ақалли чой-пойингизни ичиб олинг, кейин майлингиз.

— Мени тинч қўй, кампир, ўз ҳолимга қўйиб бер. Беҳудага койинтирма. Ишингни пайдан бўлавер. Гап бор, — Соҳиб амаки ўжарлик қилиб, эшикни ичкарига итарди.

Унинг заҳматкаш қўллари билан лойу тупроқдан ясалган ва токчаларга қўйилган косою товоқлар, гулдонлар устахонага зеб бериб турарди.

Соҳиб амаки уларни бир-бир қўлга олиб, диққат билан томоша қилди, буларни гўё ўзи эмас, бошқа биров мохирлик билан ясагандай туйилди. Кейин завқланиб, аввал кўзани, сўнг косо ва гулдонни узуги билан чертиб кўрди. Улардан чиққан ажойиб бир куй устахонани тутиб кетди.

Руҳи тетикланди, таъби равшан тортди.

— «Уста! — деди у, ўзига мурожаат қилиб. — Кўп азоб-уқубат тортдинг. Сенинг касбинг ўтмишда қадрсиз эди, тирикчиликни аранг ўтказиб келган бўлсанг ҳам, ноумид бўлмадинг, ҳаракат қилдинг, касбингни хор қилмадинг. Энди сен фарзандларингга, авлодларга яхши касбу яхши ном қолдирасан. Афсусланма, хотиринг жам бўлсин!»

Соҳиб амаки қўл меҳнатининг маҳсулларига яна узоқ тикилди. Назарида улар билан видолашаётгандай бўлди. Аста-аста, кўнгли кашал ҳолда ташқарига чиқди, сой бўйидаги ўриндиққа ўтириб, нонушта тайёрлашга уннаётган Анбар холани чақирди.

Болаларни менинг олдимга юбор.

Сайфи билан Сафар ҳаял ўтмай дадаларининг олдига келишди.

— Хизмат, дадажон?

Соҳиб амаки катта ўғлига аравани қўшиб келишни буюрди. Сафарни бўлса ёнига ўтиргизиб олиб, бошларини силади.

...Улар бир соатлар чамаси йўл босиб, қишлоқнинг чеккасида, суви тўлиб оқаётган кичик дарёдан наридаги қизил тепаликка етиб келишди.

Чол гўё жавоҳирот кинни тошгандай югуриб бориб уни қучди. Кейин бёлбоғига қистириб олган тешасини тупроққа урди. Ҳидлади. Упди. Фарзандларига юзланиб деди:

— Менинг умрим кулолнинг хамири ҳисобланган мана шу тепалик тупроғини кавлаб олиш билан ўтиб кетди. Ана шу тупроқ менга ризқу рўз берди. Шону шуҳрат келтирди. Сиздан илтимосим шу, болаларим, бу тепаликни севинглар, оёқости қилманглар.

Кейин кўзларида ёш ҳалқаланди. У этагининг учини қоқиб, ўрнидан турди-да, арава томон юрди.

Сайфи билан Сафар тепаликдан бир сиқимдан тупроқ олиб, кўзларига суртдилар.

Ҳозир бу дилкаш ва қўли гул оға-иниларнинг нақш-нигорли косо-товоғу, кўзаю гулдонлари Исфарадан узоқдаги Чоркўх қишлоқчасидан чиқиб, Парижу Монреал, Берлину Токио, Варшаваю Прагаларда жаҳонни айланиб юрипти, минг-минглаб ихлосмандлар орттирган.

Тожиқчадан Зайниддин Дўстматов таржимаси.

Т. Асқаров,
Қирғизистон ССР Ёзувчилар союзи
правлениесининг биринчи секретари

Камолот сари

Бундан атиги 60 йил муқаддам қирғиз халқи на ўз ёзувчисига, на ўз театрига, на ўз тасвирий санъатига эга эмас эди. Халқ ёппасига саводсиз бўлиб, ўз шаънини улуғловчи, ҳаётни мазмундор этувчи бундай инсон заковатининг беқиёс тимсоллари билан мулоқат бахтидан бебахра эди.

Мана шундай бир вазиятда — 1924 йилда Қирғизистон ССР ва Қирғизистон Коммунистик партиясининг ташкил топиши, қирғиз миллий ёзувининг дунёга келиши қирғиз халқининг ижтимоий ва маънавий тарихида бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилди. Адабиёт ва санъатнинг барча тур ва жанрлари шакллана ва зўр суръатлар билан ривожлана бошлади. Қирғиз маданияти бамисоли инқилобий курашлар олови ичида тузилди ва шу маҳалданоқ янги ҳаётни бунёд этиш жараёнига фаол қатнашди. Халқ оммасининг асрлар бўйи занжирбанд бўлиб ётган ижодий имкониятлари, маданий бойлик, қолоқлик чегараларини парчалаб, қудратли оқим бўлиб қуйилди.

Қувваи ҳафизаси кучли қирғиз оқинлари ўзларининг энг яхши асарларида инсоний туйғулар ва фикрлар нафосатига доир том маънодаги халқона қарашларнинг буюклиги ва абадийлигини, халқона образли тафаккурнинг беқиёс кучини намойиш этдилар. Тўқтағул, Тўғалоқ Мулла каби буюк демократ оқинларнинг қирғиз совет маданиятининг энг аввалида туришлари бежиз эмас, зеро бу оқинлар ижодида қирғиз совет адабиётининг халқчил, реалистик бўёқлари мужассамлашган эди.

20-йилларнинг ўрталаридаёқ А. Тўқомбоев, К. Боялинов, М. Элебоев, Ж. Турусбеков, Ж. Бўхунбоев, К. Маликов, М. Тўқобоев ва бошқа ўша пайтдаги бошловчи ижодкорлар «Эркин боғ» газетаси атрофига биравлашган эдилар. Уларнинг дастлабки, аксарият ҳолларда ҳали номукамал шеър ва очерклари, ҳикоя ва мақолалари санъаткор билан халқ ўртасидаги мулоқатнинг янги шакли — жонли, сезгиларга таъсир этувчи матбуот сўзининг пайдо бўлганлигидан ва бу мулоқат озодликка эришган халқнинг тенг ҳуқуқли миллатлар қуршовида ўзининг нурли келажаги сари қўйган ҳар бир зафарли одимига доимо ҳамроҳ бўлажанидан дарак берди.

М. Элебоевнинг «Мен истайман» шеърида Совет ҳокимияти туфайли ижодий зафарларга эришиш ва юксак мақсадларга хизмат қилиш имкониятига эга бўлган ёшларнинг қалб ҳаяжонлари ғоят характерли шаклда ифодаланган эди.

1927 йилда К. Боялиновнинг ўз ҳолича ибратли ҳодиса бўлмиш «Аждар» қиссаси чоп этилди. Ўша вақтда китобхонлар томонидан улкан иштиёқ билан кутиб олинган бу дастлабки йирик насрий асар эндигина туғилиб келаётган қирғиз (ёзма) адабиётининг профессионал санъат воқеликни кенг эпик миқёсларда акс эттириш борасидаги жиддий вазифаларни ўз зиммасига олишга тайёр эканлигини намойиш қилди.

Бу даврда адабиётга янги ижодий кучлар кириб келди. 20-йилларнинг охири 30-йилларнинг бошларидан танила бошлаган Т. Сидиқбеков, А. Тўхтамишев, Т. Уметалиев, А. Усмонов, Я. Шиваза, С. Сасикбаев, М. Алибаев, Р. Шукурбеков ва бошқа ижодкорларнинг асарларида бой-амалдорларга қарши кескин кураш, халқларнинг Ленин партияси ва Совет ҳокимияти теварагига бирлашиш иштиёқи ўзининг жонли ифодасини топди.

Ўша пайтлар адабиётда шеърият ниҳоятда катта ўрин тутар эди. Шоирлар лиро-эпик шеър ва бахшилар ижроси аънаналари руҳида тарбияланган тингловчи ва китобхонларга мос шеърий шаклларга мурожаат қилдилар. Шеърлар дарс ва

йиғинларда ўқиларди, ёд олинарди. А. Тўқомбоевнинг «Хужум» тўплами каби китоблар ўқувчилар, ишчилар, колхозчилар, хизматчилар, Қизил армия жангчиларининг энг қадрдон китоби бўлиб қолди.

Насрнинг ҳам мавқеи мустаҳкамланди. М. Элебоевнинг 1935 йилда чоп этилган «Узоқ йўл» автобиографик қиссасида муаллифнинг хотиралар кўзгусида ўтмиш зулмати қўйнида ижтимоий тенгсизлик ва ҳуқуқсизликларга маҳкум бўлган меҳнаткаш халқнинг нури келажак сари интилишлари бадий гавдалантирилган.

К. Жонтошевнинг «Конибек» романидан айрим боблар ҳам ўша йилларда дунёга келди. Халқ турмуши, миллий аънаналарнинг сербўёқ тасвирига, саргузаштли сюжетнинг эсда қоларли лавҳаларига бой бу асар кейинчалик китобхонлар орасида катта шуҳрат қозонган эди.

Т. Сидиқбековнинг худди ўша даврда яратилган «Кен—сув» романи эса қирғиз ёзма адабиётидаги йирик эпик шаклнинг бошқа сифат хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган эди. Бу роман коллективлаштириш йиллари воқеаларини реалистик акс эттирувчи кенг миқёсли асар эди.

Ижодкорларимиз бадий маҳоратини юксалишида, аҳоли эстетик дид ва туйғуларининг шаклланишида, унинг маънавий жиҳатдан бойишида бадий таржима фавқуллодда улкан аҳамиятга эга бўлди. 30-йиллардан кенг йўлга қўйила бошланган таржимачилик иши — рус классик ва совет адабиёти, жаҳон классикаси асарларини қирғиз тилига ўгириш аста-секин халқнинг бутун маданий ҳаётининг муҳим тарбиявий қисмларидан бирига айланди. Бу шу нарса тўғрисида мумкин бўлдики, совет ҳокимияти; В. И. Ленин айтганидай, санокли ўн йиллар ичида «кўпгина асарларнинг маданий қарзини тўлаши» лозим эди ва буни уддалади ҳам. Навоий, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Гоголь, Тургенев, Толстой, Шевченко, Горький, Маяковский, Шолохов, Шекспир, Байрон, Гёте, Гейне, Руставели асарлари қирғиз тилига таржима этилди, натижада бошқа халқлар маънавий хазиналари сарчашмаларидан баҳраманд бўлган қирғиз адабиёти ҳам янада бойиди.

Шундай қилиб, 40-йилларнинг бошларида қирғиз адабиёти ғоявий-бадий камолот бўсағасига қадам қўйди. Икки ўн йиллик мобайнида бу адабиёт изла-нишлар, мағлубият ва зафарларга тўла бир жараёни бошидан кечирди. Айрим ёзувчиларимиз ғоявий маҳдудлик ва адашишлардан ҳам қочиб қутулолмадилар. Аммо бир бутун олганда, адабий ҳаракат ниҳоятда жўшқин, мазмундор бўлиб ва мислсиз ўзгаришлар даврининг руҳини ўзида тўла акс эттирарди.

Қирғиз адабиётининг янги-янги, аввалларига нисбатан янада мураккаброк ғоявий-бадий вазифаларни адо этиш учун қанчалик қодир экани уруш ва урушдан кейинги йиллардаги адабий жараёнда рўйи-рост кўринди.

Улуғ Ватан урушининг биринчи кунлариданоқ ҳозиржавоблик билан яратилган асарлар дунёга келди. Публицистика, очерк, памфлет, шеър ва ҳикоя каби оператив жанрлар олдинги марраларни эгалладилар. Т. Сидиқбековнинг «Артил-лериячилар», А. Тўқомбоевнинг «Тян-Шанлик разведкачи», К. Баялиновнинг «Жангда», Ж. Боканбоевнинг «Украина далаларида», К. Маликовнинг «Ленинград қамал кунларида» ҳужжатли очерк ва ҳикоялари, Т. Уметалиевнинг фронтдан ту-риб ёзган шеърларида совет кишиларининг мамлакат ичкарисида ва жанг майдон-ларида кўрсатган ватанпарварлик ҳаракатлари акс этди. Урушининг охирларига келиб, жанг суронлари маълум даражада ўтмишга айлана бошлаган бир пайтда ижодкорларимиз ушбу мавзунини йирик насрий ва шеърый асарларга олиб кира бошладилар.

Т. Сидиқбековнинг уруш давридаги колхоз ҳаётини акс эттиришга ба-ғишланган, қирғиз совет адабиётининг энг ажойиб асарларидан бири бўлмиш «Замонамиз кишилари» романи дунёга келди. Юксак гражданлик руҳи билан суғорилган, воқеликни тугал бадий акс эттирувчи бу асар катта доврўф қозонди, ва 1949 йилда СССР Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Бу даврга келиб ижодида муҳим бир босқич бўлиб қолган «Муҳаббат» ва «Улкам қўшиқлар ўлкаси» шеърый тўпламларини чоп этган А. Усмонов иқтидори янги қирралари билан ярқираб кўринди. Шоир бир қарашда энг оддий кундалик нарса ва ҳодисалардан ҳам янгича бўёқлар топиб, фавқуллодда шеърый хулосалар чиқара олган эди.

А. Тўхтамишевнинг «Қоқшолдан хат» поэмасида энг муқаддас ва бўйсунмас инсоний туйғу — Ватанга, оталар ва боболар юртига муҳаббат туйғуси ўзига хос шаклда тараннум этилганди.

50-йиллар қирғиз адабиётида янги, теран жараёнлар рўй берди. Янгича бадий воситалар, образларни қидириш, инсон руҳининг бутун мураккаблигини кўрсатиш, шунингдек нусхакашлик, тор маиший — натуралистик тасвир ва бошқа қусурларга қарши кураш адабий жараённинг энг характерли белгилари бўлиб қолди.

Бу янгиланиш белгилари қисқа муддатда кўп милатли совет адабиётининг

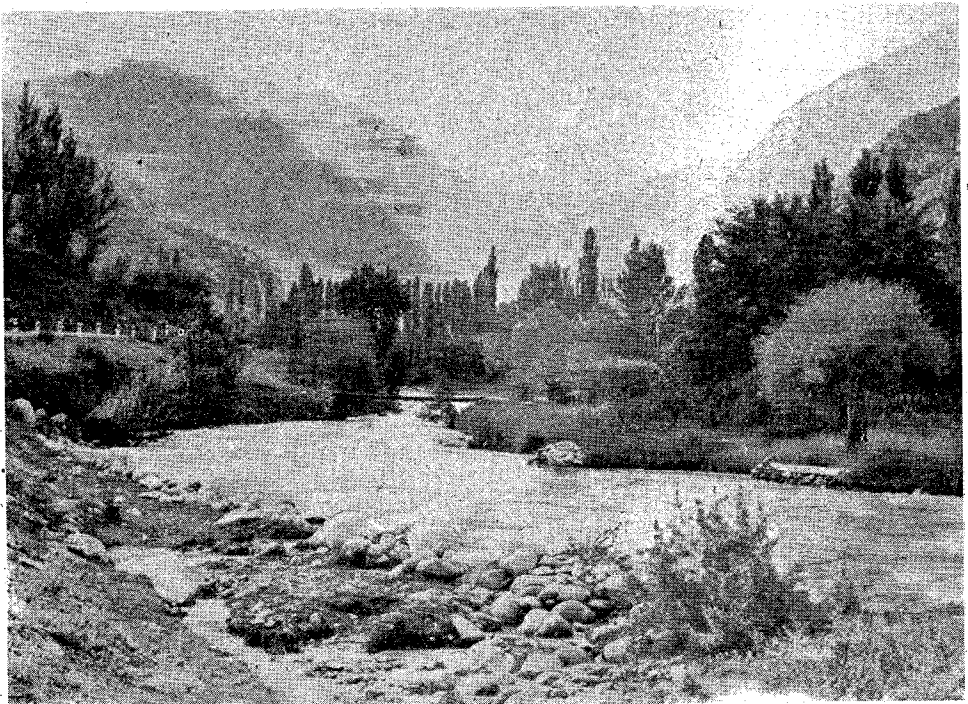
моҳир санъаткорларидан бирига айланган Ч. Айтматов ижодида айниқса ёрқин намоён бўлди. Ёзувчининг «Жамила», «Юзма юз», «Сарвиқомат дилбарим», «Биринчи ўқитувчи», «Сомон йўли» каби ажойиб қиссалари адабиётимизга дунёни эҳтиросли поэтик идроклаш, инсон характерини теран психологик таҳлил этиш, чуқур лиризмни олиб кирди. Совет Иттифоқи ва чет эллардаги кўплаб тилларга таржима қилинган бۇ асарлар улкан доврўғ қозонди. «Тоғ ва чўл қиссалари» учун Ч. Айтматов Ленин мукофотиغا сазовор бўлди.

60-70-йиллар қирғиз адабиёти янги юксалишлар палласини бошидан кечирди. Ижодкорларимизнинг ҳаётни бадиий идрок этиш уфқи тобора кенгайди, асарларимизда турмушнинг янада жиддийроқ муаммолари қаламга олина бошланди.

А. Тўқомбоев «Тонг арафаси» романи учун, Т. Абдимўминов эса «Шикоятга ўрин йўқ», «Муҳаббат ва умид» драмалари учун Тўхтагул номидаги Қирғизистон ССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлдилар. К. Баялиновнинг кўп планли «Биродарлик» романи турли миллатларга мансуб оддий меҳнат кишиларининг Байналминал бирлигини, манфаатлар ва маслақлар муштараклигини вужудга келтирган кескин синфий кураш ва ижтимоий тўқнашувлар йилларини бадиий гавдалантиради. Т. Сидиқбековнинг «Аёллар» трилогиясида қирғиз хотин-қизларидаги янгича ижтимоий, руҳий, инсоний фазилатлар — давлат арбоби, тафаккури чуқур ва ижтимоий фаол шахсга хос фазилатларнинг қарор топиши атрофлича ёритилади.

А. Тўхтамишевнинг «Олтин боғ», А. Бойтемировнинг «Тарихий обида», К. Қайимовнинг «Отахон» романлари, Ш. Бейшеналиевнинг «Кичан» қиссаси, К. Маликов, Т. Уметалиев, Т. Абдумўминов, С. Эралиев, М. Жонғозиев, Ж. Мавлонов, К. Акаев, Т. Адишев, С. Жусуев, Ж. Содиқов, А. Ситамов, М. Абулқосимова каби ижодкорларнинг янги асарлари китобхонлар ва танқидчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Юқорида тилга олинган ва тилга олинмаган кўплаб ёзувчилар ижодида бугунги қирғиз адабиёти кўтарилган юксаклик аён кўриниб турибди.

Мана шундай, ҳозирги қирғиз адабиёти бадиий-эстетик камолотнинг юксак марраларига кўтарилган ҳолда бадииятнинг янги-янги кенгликларига назар ташламоқда, халқимизнинг дунёни образли идрок этиш уфқларини кенгайтирмоқда.

Қирғизистон сойлари

ОЛАТОҒ, МАНЗИЛИМ, ОНА ГУЛШАНИМ...

Али Тўқомбоев

Умр

*Умр ўтиб кетар учқур елсимон,
Ҳаёт она айтган алладай ширин.
Табиат инсонга мунча хасиссан,
Ҳаттоки бермадинг чинорнинг умрин.
Юзга ажин тушмай бўз йигит бўлиб,
Қанийди қамида юз йил яшасак.
Аммо ўшанда ҳам оҳ-фиғон қилиб,
Қарғардиқ дунёда ўлимни бешак.
Фурсат бар тутқизмай ўтаверади,
Ҳаёт эркалайди гўё онадек.
Курашларда ғолиб чиқсак бўлгани —
Тўлқинларни ёриб ўтган кемадек.*

Усмон ТЕМУР таржимаси.

Абдурасул Тўхтамишев

Ленин берган саодат

*Инсон юрак-бағрин тўлдириб нурга,
Кулди ер юзида Октябрь тонги.
Саодат келтирди бутун умрга,
Дунёда бахт топдим — толеим янги!*

*Иссиғу совуқни, аччиқ-чучуқни —
Кўрган тоғ қушидек талпиндим эрка.
Қаро кунлар энди келмасин қайтиб,
Очиқ кунлар истаб, тикилдим кўкка.*

*Ақлдан, дўстликдан кўнглим умидвор,
Тўсилар, албатта, қузғунлар йўли.
Олам узра тинчлик топгуси қарор,
Нон исин келтирур ҳур тинчлик ели.*

*Юзлардан табассум ҳеч аримасин,
Меҳнатнинг роҳатин тотайлик хушҳол.
Болалар завқию қушлар нағмаси,
Жониворлар умри топмасин завол.*

*Қўшиғим, меҳнатим эрур барқарор,
Беармон куйларман эрк, ҳақиқатни.
Яшашга ҳаққим бор,
Юртим бахтиёр,
Буюк Ленин берган бу Саодатни.*

Темирқул Уметалиев

ОлаТоғ

*Ургилай, ОлаТоғ, олтин тоғимсан,
Отам қўли теккан олма-боғимсан.
Тўкин дастурхондай ризқингдир бутун,
Дунёда сўянчим, бору йўғимсан!*

*Сен — менинг суюкли диёрим-ерим,
Бағрингга қирғизим тўккандир терин.
Эл кўчса дарага, мунис волидам
Арча бешигига бергандир меҳрин.*

*ОлаТоғ, манзилим, она гулшаним,
Қоялар қўналғам, зебо масканим.
ОлаТоғ, айловим, молимни ҳайдаб,
Эсимда қўш қўшиб, экин экканим.*

*Кўркингдан ўргилай, эй, олтин тоғим,
Мудом меҳнат шавқи жўш урган чоғим.
Лениннинг қалбидан аланга олган —
Сўниш билмас сира гулгун қучоғинг.*

*Йиллар кўз ўнгимдан бир-бир ўтадир,
Қалбим зеб-кўркингни ёниб битадир.
Ун минг шоир, майли, ёзсин ўн минг йил
Бари бир ёзгани камлик этадир.*

*Элларга маконсан — қондош-қариндош,
Кундай чарақлайсан, бир боқий қуёш.
Тарих ҳам лол турар қудратимизга,
Дўстликнинг кучига эгганича бош.*

*Борман савлатингга, эй, ишонч тоғим!
Бағрингда яшасак бизлар соғ-омон,
Ев келмас ботиниб сенга ҳеч қачон!
ОлаТоғ!*

Олтин тоғ!

Эй, асил тоғим!

Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ таржималари.

Муса Жонғозиев

Одамлар ҳам...

*Қаритаркан кунлар қўшиб
Сочга оқ.
Яшаради лол қолдириб,
ОлаТоғ!..*

*Гулу дарахт тозаради,
Яшнади,
Бунга сабаб шилдираган
Соф булоқ!*

Тоғу тошлар, дов-дарахтлар
Хар ишда —
Биздан кўра тутар ўзин
Саришта.
Атай излаб хатосини
Топмайсан.

Бу борада улар чиндан
Фаришта,
Улар каби тутса ўзин
Он сайин —
Одамлар ҳам яшар эди
Тоғдайин!..

Усмон ТЕМУР таржимаси.

Туманбой Бойзоқов

Тўртликлар

Йиллар учар пойга йўлин талашиб,
Чавандоздай йўртга биз ёнашиб.
Кўзин узмай кузатади юлдузлар,
Тақдирларнинг тасбеҳ тошин санашиб.

Урикларни безамоқда гул ўраб,
Гулдан-гулга ўтар ари бол сўраб.
Жовдарзорни ел тароқлаб ўтганда,
Кунга боқар киприклари алтираб.

Хонага сиғмай қолдим, сиртга чиқдим,
Булбулнинг ҳаволаган куйин уқдим.
Боғ-роғлар гул кўйлагин кийган экан,
Бамисоли бир коса ифор ютдим.

Қай кимсанинг ўт бўлмаса дилида,
Билармикин оташ ҳам кул бўларин?
Елғиз юрса кимки ҳаёт йўлида,
Билармикин севгининг гул бўларин?

Мен йўқотдим ўзимни — излагайман,
Доғ қўнмаган юрагим тиглагайман.
Какликка ўз уяси кенг кўринса,
Мен кенг олам бағрига сиғмагайман.

Хусниддин ШАРИПОВ таржимаси.

Жолан Мамитов

Тут

Меҳнаткашим, тутгинам, сен, ёлғизим,
Она ернинг ширасини шимасан.
Жон бағишлаб, пилла қуртин тўйғизиб,
Ипак бўлиб хоналарга кирасан.
Меванг пишса татиб кўрган ҳар одам,
Роҳатланар, айт-чи, бизга не бахтсан.
Сен азалдан чайир, бутаб — қирқса ҳам,
Қулоч ёзиб, барг чиқарган дарахтсан.
Дала-даштда соқчимизсан қоядай,
Ипак бўлиб турмушимиз безадинг.
Сен бешиксан, сен ўтинсан, соянда —
Ҳордиқ олган ўзин енгил сезади.
Гоҳ кетаман хаёлларга берилиб,
Тутнинг бўйи гоҳи баланд, гоҳи паст.
Аммо кетмас тераклардек керилиб,
Кераклигин таниб яшар ҳар нафас.

Сафар БАРНОЕВ таржимаси.

Салом

*Салом сенга, қардош, қўшни ўзбегим,
Жиловдорсан, мен улоқда ўзинсам.
Салом сенга, ҳамиша ёш Тошкентим,
Қадим Шарқнинг дарвозаси ўзингсан.*

*Салом сизга, қиёси йўқ далалар,
Куй таралар қўбизимдан-горимдан.
Қуллуқ сенга, саховатли Сирдарё,
Пахта экиб, сув ичасан Нориндан.*

*Салом сенга, бобокалон, Самарқанд,
Номинг дилга муҳрланган эс таниб,
Олқиш сенга, Мир Алишер диёри,
Минг йилларга шоҳид бўлган эсдалик.*

*Салом сизга, Ширинларнинг авлоди,
Ун тўрт кунлик ойга ўхшар камоли.
Таласликман, қайчи-қуда элатмиз,
Фарғоналик менинг соҳибжамолим.*

*Салом сенга, қардош, қўшни ўзбегим.
Мирзачўлни қиёс этдим бархитга.
Бу гал энди ўзинг меҳмон бўлиб кел,
Арслонбобга, Уш шаҳрига, Арқитга.*

Суюнбой Эралиев

Қарқиралар

*Қарқиралар ошиқар,
Қолгандек кўк торайиб.
Қаён кетиб боришар,
Асқар тоғда қорайиб.*

*Ипак қанот капалак,
Кетди гулга қўшилиб.*

*Ой гардиши қалқийди,
Мозий кўлда эшилиб.*

*Тинди сабо қўшиғи,
Ҳафсаламни пир қилиб.
Емгир ёғар, чақмоқдан
Булут чоки сўкилиб...*

Совранбой Жусуев

Бўз уй

*Бир ўтов — бўз уй турар кенг жилгада,
Тепасига қистирилган ўқириқ,¹
Пастда эса парво қилмай суе оқар,
Ошиб-тошиб, қирғоқларни ўпириб.*

*Бош силжитиб, йилқи чивин қўрийди,
Маст қилади майна-қушнинг хуш сози.
Шу пайт бирдан бузди тоғнинг оромин
Чақалоқнинг «инга» деган овози.*

¹ Уқириқ — учига қил арқон боғланган таёқ.

Тоғда тоғуш акс-садо қайтариб,
Вамисоли қояларга жон берди.
Қирғиз сони миллиондан ошди, деб
Хабар берди, чор агрофга бонг урди.

Одам бўлар вақти келиб бу гўдак,
Шу торгина бўз ўтовда туғилган.
Балки номи ер шарига тарқалар,
Шу чодирда тоғу тошда йўғрилган.

Болаликда чибиқ миниб, ялангбош,
Шу торгина бўз ўтовни айланар.
Аммо кейин, эр етганда космосга —
Ракетада учмоққа ҳам шайланар.

Зотан, бизда она ерни одамлар
Унутмайди, шундоқ ташлаб қўймайди.
Уша ўғлон вақти келса бўз уймас,
Бутун жаҳон тақдирини ўйлайди.

Турсунбой АДАШБОЕВ таржималари.

Акбар Рисқулов

Иссиқкўл болалари

Қумда қолар кўйлаклари, шапкалари,
Қумда қолар дафтарлари, папкалари...
Иссиқкўллик болакайлар сув бағрига
Шўнғишади ўйнаб Бола, Оқ кемани.

Қурч танлари тўлқинларни борар ёриб,
Нима, улар олишганми қанот тақиб?
Завқингдан-ей, бу болалар бола эмас,
Олтин балиқ, Оқ бир балиқ, Чўрган балиқ!

Олтин балиқ, Оқ бир балиқ, Чўрган балиқ,
Буғу бунда тўлқинларни борар ёриб.
Бўйлироғи — Она-буғу шохларидан
Чўчигандай қараб қолар четга бориб.

Елғон эмас, ҳаммаси чин, ростдир бу, ҳа,
Иссиқ қумга ястандилар бориб, ана.
Фақат бола болалардай яшай олар,
Биз-чи, катта одамлармиз... бу бегона...

Турфа эрмак топар улар бўлиб тўп-тўп,
Қум эмас, бу — кўм-кўк адир... гуллари кўп.
Эртақ сўйлар Мўмин чолга ўхшаб бири,
«Жуда қадим, қадимларда, қадимда...» деб.

Она-буғу бировини Бузоқ қилди,
Тагин бирин Ит қилди ва Хўроз қилди.
Қурмағурлар ўхшатарди барини заб,
Лек, ҳеч бири ўйнамасди Урозқулни.

Қумда қолар кўйлаклари, шапкалари,
Қумда қолар дафтарлари, папкалари.
Иссиқкўллик болакайлар боқиб уфққа,
Кўз толдириб кутадилар Оқ кемани.

Мирпўлат МИРЗАЕВ тажимаси.

Қор ёғар,
Қор ёғар,..
Яна қор ёғар Невага,
Дупурлатиб елиб борар мис отлиқ,
Суви ёлғизгина етмайди менга,
Қўмсайман, кўнглимда соғинч — бир оғриқ.

Қўмсайман, кўнглимда соғинч — бир оғриқ,
Сувда лангар ташлаб турган кемани.
Олис овулдан туриб унга боғлиқ
Хотирлар бағрига ургуум ўзимни.

Унда тош саройлар турар қад кериб,
Кўк гумбази билан бўйлашиб гўё.
Қишда кетиб ёзда яна йўл солиб
Қайтган қуш сингари бўлган-да пайдо.

Кўрганларим борки, ўша маҳали
Бариси қалбимда бирдай сас берар:
Невадан олганим дўстлик сайқали —
Туйғулар,
Туйғулар.

Қор ёғар...
Қор ёғар...
Яна қор ёғар Невага,
Дупурлатиб елиб борар мис отлиқ,
Суви ёлғизгина етмайди менга,
Қўмсайман, кўнглимда соғинч — бир оғриқ.

Икром ОТАМУРОДОВ таржимаси.

Туғулбой Сидиқбеков

УРУШНИНГ ДОҒИ

I

Экранда ҳозиргина кўрсатилган оғир бир қисмат йигитнинг кўз олдидан нари кетмай қолди: «Бечора. Шунақа ҳам қийналдики! Қиз боланинг тақдири ўзи оғир бўларкан-да!»

Йигитнинг ёнида бирга кино кўриб чиққан қиз нимадандир қўрққандай қалтираб борар, синиқ овозда секин: «Масхаравозлик... Масхаравозлик... Шунақа ҳам номуссизлик... одамнинг устидан кулиш бўлар экан-да. Бунақа яшагандан кўра ўлгани яхши!» деб такрорлагани-такрорлаган эди.

Йигит: «Мен унақа эмасман. Нега титрайсан! Нимага қўрқасан?» деб уни юпатмоқчи бўларди-ю, аммо дилидагини юрак ютиб айтолмасди.

— Илдамроқ юрайлик... — илтимос қилди қиз ҳалигидек оҳиста ва синиқ овозда.

— Қаёққа шошилаемиз? Ҳали вақт эрта-ку!

Қиз индамади.

— Жуда ёмон кино экан, — деди йигит.

Қиз яна индамади.

— Нимага индамайсан ёки мен ёнингдамасманми?

— Бояги қизнинг ҳам йигити бор эди.

— Жоним, сен уларни эсингдан чиқар, — деди йигит қизнинг белидан қучиб, аста бағрига тортаркан. — Бемаъни, бўлмаган гап деб қара. Унақа қабиҳлик итфеъл кишининг қўлидан келмаса, ростмана одам... Бизга унақа нарсалар ёт. Халқимиз учун ёт. Буржуача ахлоқ. Ростмана одамларга эмас, бойликдан қутурган, ичкиликка берилганларга хос нарса у.

— Чиндан ҳам оғир воқеа экан, — деди қиз.

— Ҳаётда шундай бўлиши мумкинлигига ишонмайман. Пул учун ишланган-да! Ўзи аслида экранга чиқармаслик керак экан бунақа фильмни. Улар ётоқхона яқинига етиб келиб тўхташди. Учинчи қаватдаги оқиқ деразада радио баланд қилиб қўйилганди. Ундан бир эълон эшитилди:

— Клара Сергеевна Кармишова синглиси Светлана Сергеевна Кармишова ни излайди. Синглиси 1939 йилда туғилган. Қирқ биринчи йили оналари ўлиб, оталари урушга кетганда иккови болалар уйига берилган...

— Бояқишлар, — деб қўйди қиз эълонга қулоқ солар экан. — Бир-бирини топишармикан?

— Омоң бўлишса, топишади албатта.

Иккови жим қолишди.

— Нега индамайсан? — сўради қиз.

«Менинг синглим ҳам бир ёқларда юргандир, агар тирик бўлса» — йигит шу хаёлда йўл бўйидаги тераклар учига қараб қолганди. Унинг бу аҳволи қиз учун ҳам аянчли, ҳам кулгили туюлди. У ҳиринглаб:

— Теракнинг учида нима бор экан? — деди.

Йигит яна индамади. Қиз кулгусини босди. «Отанинг ёлғизиман. Бувимнинг қўлида катта бўлганман», деган гаплари эсига келиб, унга ачинди.

— Менинг ҳам қаердадир синглим бўлса керак, — деди йигит ўйчан.

Қиз унга саволомуз қаради.

— Синглинг бор, дегандилар бир пайт менга бувим, — давом қилди йигит. — Қаерда у, деб сўрагандим, худонинг хоҳиши экан, болам, ўзим ҳам билмайман қаерларда юганини, дегандилар. Кейинчалик бувимларни аврадим ҳам, дўқ қилиб ҳам сўрадим. Йўқ, ҳеч нарса айтмадилар. Балки билмаганлари ростдир...

«Қайдаги йўқ нарсани оғзимдан чиқариб юборганимни қара-я! Сен шўртумшук отадан ёлғизсан. Отанг урушга жўнаганда уч яшар эдинг. Эс-хушинг жойида бола эдинг, уч ёшда ҳамма нарса хотирада қолади-ку?» деди бувим.

«Ҳйлаб кўрганман, буви. Отам, онам, укам — бари эсимда. Кейин улар бараварига йўқ бўлиб қолишган. Айтинг, бувижон, қаерда улар?» деди у.

«У бояқишларимнинг қаерда эканини ўзим ҳам билмайман. Гапинг рост, болам. Уканг бор эди, онанг бор эди... Тирик бўлсанглар, албатта, топишасанлар, кўришасанлар. Ҳай, тирик эмас, ўлган шекилли» деб мени алаҳситгандилар бувим...

Анчагача жиннига ўхшаб юрдим. Эсимга тушса, юрагим сим-сим қилади. Қидирай десам, қаердан қидиришни билмайман...

Йигит шуларни сўзларкан, қиз ўзининг «отам» деб юрган одамнинг тоғаси бўлиб чиққанини эслаб қолди. Қачонлардир онаси билан бўлиб ўтган суҳбат кўз олдида жонланди:

— Она, ахир ўшанда нима бўлганди?

— Ўшанданг нимаси, қизим?

— Мен жуда кичкина бола эдим. Сен жуда кўп йиғлагандинг. Кўп ва қаттиқ-қаттиқ. Атрофимизда кўп кампирлар, бувилар, кишилар бор эди.

— Қўй, шунақа нарсаларни сўрама, қизим.

— Йўқ, она, айт, билгим келади. Сен ўшанда жуда ёмон йиғлагандинг.

— Туш кўрган бўлсанг керак, қизим. Мен у вақтларда ҳеч ҳам унақа йиғламаганман.

— Йўқ, йиғлагансан, она. Мени «етим, етим», дегансан.

— Вой, бу нима деганинг. Сенинг отанг бор. Холмирза — отанг бўлади.

— Холмирза — тоғам. Ўз отам эмас...

— Қўй, қизим. Мен билан талашмагин. Холмирза сенинг отанг. Олма-хон — онанг. Мен сени асраб олганман.

— Вой, гапингни қара! Сен менинг қизимсан. Тоғанг асраб олган, деб боягина айтувдинг-ку. Қизиқсан-а!..

— Оббо, тўғри, ҳозир менинг қизимсан, — деб онаси гапни кулгуга бурганди. Лекин кўнглида қандайдир ўкинч кўланкаси борлиги сезиларди. Уша сонияда қизнинг йиғлагиси келганди. «Нега онам ўз отамни мендан яширади? Ё отамдан кўнгли жуда қаттиқ қолган, ё отамнинг олдида уятли...»

Қиз ана шуларни ўйлар экан, ёнида турган севгилисини ҳам унутаёзганди.

II

— Уйландим деб бувимга хат ёздим. Байрамда олдига бориб, фотиҳасини оламин! — деди йигит.

Қиз эркаланди:

— Аввал онамларнинг олдиларига борамиз!

— Йўқ. Унақа бўлмайди. Аввал ўзимиз турадиган уйга борамиз. Кейин сеникига. Аввал ўзимизнинг уйга.

— Ўзимизнинг уйга, — деди қиз гапни бошқа ёққа буриб.

— Муқим турадиган уйга биринчи боришимиз лозим, — деди йигит босиқ-вазмин оҳангда. — Бизни кутаётган бувимиз жуда ҳам қариб қолган, жуда ҳам доно, нуруний.

— Гапинг тўғри, — деди қиз севганига дарров жавоб қайтариб. — Лекин қайнонанг ҳам ёш эмас, ёмон одам ҳам эмас. Мен унинг ёлғиз қизиман. Қуёвимни ўғил қиламан, деб юргувчи эди...

Йигит қўлларини «на илож, одат», дегандек икки ёнга кўтарганча, севгилисига тикилиб қолди. Қиз ичида норози бўлса-да, унга мутеларча қараб турарди.

— Майли, — деди анчагача шу аҳволда туришгандан кейин қиз. — Айтганинг бўлақолсин.

— Мен тўғри гапни айтаман-да, — деди йигит кулиб.

Бир-бири билан юриб топишган бу икки ёшнинг ҳисобсиз орзулари нигоҳларида шуълаланиб турарди.

III

Қадимий анъана бўйича қувончли хабарни тарқатишиб юрган келинлар, ҳовлидан хонага кира солиб, кампирни қутлай кетишди:

— Суюнчи! Суюнчи беринг, бувижон!

— Болангиз қаллиғини олиб келяпти!

Касалини унутиб ерга тиралиб ўрнидан турган кампир, юраги севинчдан ховлиқиб, кирганларни дуо қилди:

— Оғзиларингга мой, қоқиндиқлар!..

— Ойдек келинлик бўлибсиз, бувижон! — деди келинлардан бири.

— Бунинг устига, ўхшатмасдан учратмас дегандек, болангизга жуда ўхшаб кетади, чиройли! — деди бошқа бири.

— Ишқилиб, умрлари узок бўлсин, чироқларим.

— Шунчалик ўзига ўхшашини топганки, қўяверасиз. Шунинг учун айтганингиз келади, бувижон.

Кампирнинг овози титраб чиқди.

— Оғзиларингга мойқоқиндиқлар... айланайлар... Келинимни кўрсатинглар-чи...

Жувонлардан бири кампирни аврашда давом этди:

— Кўрсангиз, болангизнинг ўзи дейсиз, бувижон. Келинингизни манглайи ёруғ экан.

— Манглайи ёруғнинг дунёси ҳам ёруғ бўлади. Қани, кўрсатинглар-чи, ўша жиннивойимга қандай ўхшаркин:

— Ўхшаш, ўхшаш! — жувонлар ҳиринглашди.

Кампир бирдан сергакланиб, ишонқирамай қаради:

— Хой, уйингга буғдой тўлгурлар, мени калака қилиб, томоша қилаётган бўлманглар тагин?

— Қўйсангиз-чи? Келиб-келиб биз сизни калака қиламизми, — дейишиб, жувонлар ташқари чиқа бошлашди. — Бувимиз ишонмаётирлар, Алмадай. Келинни уйга бошлаб кир-чи...

— Олқанг. Олқанг келинингизни!

Кампир жувонлар етаклаб кирган набира келинининг пешонасидан ўпиб:

— Қўшганинг билан қўша қаригин, чироғим! — деди. — Илойим шу уйга қут-барака олиб келган бўлгин.

Кампир тилаганидай, кўпдан бери ҳувиллаб ётган бу хонадонга қут киргандай, бирдан ёришиб кетди. Кампир борини тўкиб сочди. Енглари билан кўзёшларини артаркан, қулфи дили очилиб, келин кўргани келганларни кўпдан бери эсидан чиқаёзган сўзлар билан кулдириб ўтирди.

— Елғизликдан дунёдан безган эдим. Мени бездирган уйга бир кунда барака кирмадими, айланайлар, қани ўзларинг айтинглари-чи! Энди ўлсам, армоним йўқ.

Йигилганлар унга таскин бериб, меҳр билан тергай бошлашди:

— Ия, ўлимни гапирасиз-а! Ажал ўзининг оч тизгинини ҳув анови қора тошга ўрасин. Улимни гапирманг.

— Этак-енгларингизни чевараларингиз босиб юрсин.

— Ўша чеваралар катта бувисини ҳеч аямай чарчатишса, чувиллашиб-чувиллашиб юришса, қанийди...

— Тинчлик бўлса, барча мақсадингизга етасиз! Яхши ният — ярим мол.

— Илоё, урушнинг оти ўчсин. Кўксимдаги доғи ҳали-ҳали кетмайди...

— Шу урушдан гап очмасанглар-чи, — деди кишилардан бири. — Уруш чиқармоқчи бўлганларнинг бошини ит кемирсин! Ундан кўра, шу йиғилиб ўтирган уйимизга омонлик, ривож, барака тилайлик.

Бошқалар ҳам шанғир-шунғур қилиб бу гапни маъқуллашди:

— Тўғри гап. Шу ўтирган уйимиздаги келин-куёв ўзидан кўпайсин.

— Э-э, бир ёқларда урушни қўмсаб юрганлар ҳам бор.

— Халқнинг қони тўкилган сари уларнинг чўнтақларига олтин оқиб келади.

— Дунёда уруш деган нарсанинг оти ўчсин.

— Эсиз-эсиз йигитлар... Қайларда қолиб кетишди.

— Не-не азаматлар ўз юртини етим қилди.

Йигилганлар жим бўлиб қолишганди, улардан бири кампирдан сўради:

— Отаси урушга жўнаганда, набирангиз неччида қолган эди?

— Уч ёшда... Кичиги қиз эди...

Қачонги бир нарса тўсатдан эсига тушгандай хотинлардан бири:

— Айтмоқчи, келинингиз қайтиб кўринмади, а? — деб сўради-да, кейин ўзига ўзи жавоб бергандек гапини секин тугатди: — Бояқишнинг қайтиб кўрингани юзи чидамади.

— Омон бўлса, ўша келинингиз билан кетган набирангизнинг ҳам бўйи етиб қолгандир, — деди хотинлардан яна бирови.

— Уруш бўлмаганда, — деди бир қария соқолини силаб, — қишлоғимизнинг одамлари ҳозир Икки оролга сизмай кетарди.

— Ҳа, тинчлик пайти юрт тез кўпаяди.

— Бир тутун уч тутунга бўлиниб чиқиб тургандан кейин қанча бўлиб кетади?

— Келинингиз ҳам ўзингизга ўхшаб бойбича бўлиб юргандир!

— Худо хоҳласа, кўришиб қоларсизлар. Ҳали олдинда кўп яхши кунлар бор.

— Яхши кунлар бутун юртга насиб қилсин, — деди кампир. — Юрт билан кўрган яхшилик — чин яхшилик. Якка бошнинг кўргани нима бўларди.

— Шунга айтинг, бойбича.

— Урушнинг қаҳри не балоларни бошга солмади.

— Етти ухлаб тушга кирмаган синоатларни торттирди, кўз кўрмаган азобларни бўйинга қўйди бу уруш. Оталар болалардан ажралди, оналар эрларидан.

— У-у, нимасини айтасиз, урушда каттаю кичик синовдан ўтди.

Бетлари қизил бир хотин бошини эри томон эгиб, аста гап қотди:

— Бойбичанинг келинини кўрган пайтимда, юрагим негадир шув этиб кетди.

— Нега?

— Бойбичанинг катта келинига жуда ўхшар экан. Қўйиб қўйгандек ўзи.

— Лекин унисининг юзи бошқачароқ, ҳам этсизроқ эди шекилли? — гап қотди кимдир.

— Омон бўлса, кўрасизлар. Кейинроқ бориб бу келиннинг ҳам юзи бужмайиб қолади: олма билан ўрик бўлармиди. Ҳозир ёш...

— Ёпирай, одам одамга шунчалик ҳам ўхшаш бўлар эканда, а?

— Ишқилиб, бахтли бўлишсин бояқишлар.

Кампир ўзини қўярга жой тополмасди. Ёлғизлик пайтлари ҳувиллаб, файзсиз кўринган уйи янгилашиб, яшнаб кетганга ўхшар, ўзи ҳам анча яшаргандек тетик эди.

Кўп йиллар илгари, ўғли уйланганда ҳам, бунчалик севинмаганди. Чунки унда ўзиям ёш, ёлғизлик ҳозиргидек эзолмайдиган, эртанги бўлажак қувончлар илинжида хотиржам яшаб юрган даврлари эди. Нимасини айтасиз, куч-қуввати ҳам кўп эди. Бир йилга бормаи келини ўғил кўрди. Тўнғич набираси икки ёшга тўлганда яна бир қиз набиралик бўлди. Эҳ, у қувончлар... Набираларининг тантиқликлари, хархашалари кампирга тўй-томоша, йиғи-сиғилари эса семиртирадиган дори-дармон эди гўё.

Набираларини бағрига олиб, яйраб-яшнаб юрган кезлари уруш деган боло чиқди. Ўғли жангга кетди. Оғир кунлар бошланди. Келин куну тун кўринмай — даладан бери келмай қўйди. Ўзига қарашни ҳам унутди. Устидаги кийимлари ҳам титилиб кетди. Боз устига, анчадан бери ўғлидан хат-хабар йўқ...

Анча вақт кўзёшини мўлт-мўлт оқизиб, ёш болага ўхшаб йиғлаб-сиқтаб юрди. Бир куни жуда қийналиб жонидан ўтиб кетгандан кейин қайнонасида ўтинди:

— Энажон, мен кетаман, кўзингиз қийса, қизни беринг, қиймаса, икковини олиб қолинг...

— Чироғим, — деди кампир келинига. — Гапинг тўғри. Худонинг хоҳиши шу экан, иложимиз қанча. Майли, ҳали ёшсан... Не қилайки, никоҳлаб қўйиш учун сенга бир қайн ҳам ато қилмаган экан. Ёш бошингни ўзимга боғлаб, қол, деб, қандай айтаман, болам. Сени қизимдай кўраман. Майли, борақол. Борган жойингда бахтинг очилсин. Начора, нима қилардим, худойимнинг айтгани шу бўлса, жоним!

Бир оздан сўнг кампирнинг ичидан бир нарса отилиб чиқди:

— Ўз онасини ўз қизидан қандоқ ажратаман, чироғи-им! Омон бўлсанг, қизимни хор этмасан. Омон бўлсан, ўғлимни хор этмасман... Ҳаммамизнинг уволимиз урушга... Юрагинг дош берса, ҳар замон келиб кетарсан. Йўқ. Кела олмасанг, сендан розиман, чироғим. Минг марта розиман...

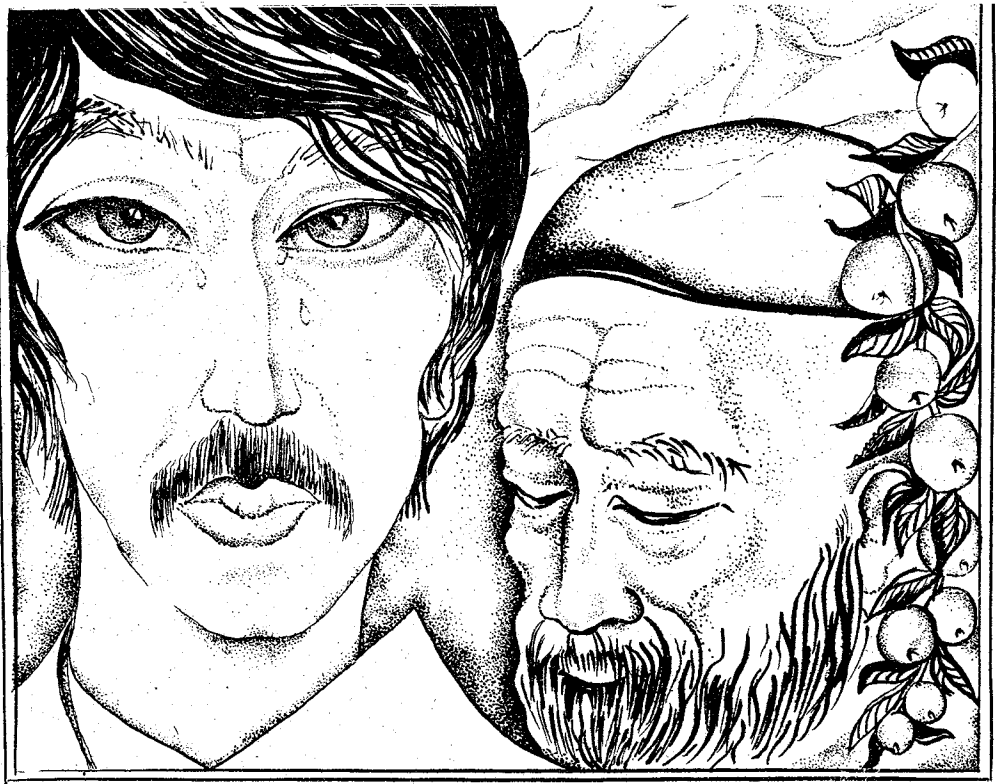
Кампир ўшанда келинининг пешонасидан ўпганди. Мўлтирашиб-мўлтирашиб турган набиралари чирқираб йиғлаб юборишганди.

Ҳозир кампир уни гапириб ўтирмади. Набирасига, набира келинига бир фурсат қараб турди-да, кўзи тўймай, яна қувонч билан сўз бошлади:

— Энди қайнона юртига ҳам учрашиб қайтгин, — деди у набирасига. — Омончилик бўлса, бувим кейинроқ келадилар, дегин. Илгаригидай олис жой қоптими ҳозир. Учуротга минсанг, Қўҳиқофдан бир зумда ошиб ўтади. Шу ёшга кирганимда мен ҳам бирга борардим. Ҳозир ўзинг бориб кел. Йигитнинг бир юрти — қуда тараф! Элингни, юртингни, ўзингнинг ким эканлигингни ҳам билгиси келади.

Кампир уларни кузатиб қўяётганда, набирасига шивирлаб деди:

— Ўзингнинг таг-тубингни яхши билгин. Мен сенга кўп гапириб ўтирмай,

Рассом О. БОБОЖОНОВ

аҳмоғим. Ҳозирги куёвлар қайнонадан кўп ҳам ийманмай қўйган. Сен ундай қилмагин. Хурмат қил. Ўзингнинг кимлигингни яширмай, қанақа одам эканлигингни яхшилаб айт. Билиб олишсин. Буvingнинг қўлида ўсган етимлигингни ҳам билишсин, албатта. — Сўнг у келинининг манглайдиган ўпди ва: — Қудамга салом деб қўй, — деди. — Оғирни кўп кўтарган, қайгига қайишмас бувим бор экан, деб мақтаниб қўйгин онангга. Бизни бечораҳол кишилар экан деб камситмасин. Икки Оролда каттадан-кичиги бошига қўйиб сийлайдиган кампир экан бувим, де, хўпми!

Сўнг кампир уларнинг ортидан анчагача қараб турди. Ўзига ўзи шивирлади:

— Анави бахтсизимга жуда ўхшаб кетар экан бу чироғим ҳам, қўй, гапларимни шамол учирсин. Ёмонликни ўйламай...

IV

Улар бувилари айтган самолётга тушганларида, катта кўринган тоғлар кичрайиб қолди. Орқада ҳам, олдинда ҳам учли чўққилар. Қор босган чуқур зовлар эса уларни йўл-йўл қирларга ўхшатади. Улкан арранинг тишларини ҳам эслатади бу чўққилар. Бир қарасанг, бутун дунё ана шу улкан арранинг тишларига ўхшаган чўққилардан иборатдек туйилади. Яна бир қарасанг, ер кўпириб қайнаб тургану сўнг бирдан қотиб қолганга ўхшайди. Асқар тоққа етишганда пастда оқ кизигза ўхшаб булутлар тўшалди. Одамнинг шундоққина устига сакраб тушгиси келади. Ағанаб, умбалоқ ошиби, думалашни истайсан. Шу булутларни тешиб чиққан, тўрсайган чўққиларни кўриб, қўрқиб кетасан. Заминга, осмонга санчилган тишларига, кунда жимирлаган музларига маҳлиё бўласан. Бу тоғлар кўм-кўк осмонга бирикиб қўймадек бўлиб қолган.

— Нақадар гўзал ва ваҳимали экан! — дейди қиз иллюминатордан суқланиб қараркан.

Йигит унинг елкасига қўлини қўйиб, манзарага тикилди.

— Бошинг айланиб кетади. Қара! Қарасанг-чи! Хув ана, энг баланд чўққининг учи худди найзага ўхшаркан. Учида қор ҳам ётмас экан, — деди қиз.

«Биз ўша тоғ болаларимиз, — деди йигит ичида. — Шу тоғда туғилиб, ўсиб-улғайиб, энди унинг устида учиб юрибмиз».

— Вой, анавини қара! Худди сут оқиб ётганга ўхшайди. Сувлари ҳам қизиқ экан: оппоқ, кўпириб ётган сутга ўхшайди. Гўё оқ арқон чувалиб ётгандек... Буларни кўриб жўн киши ҳам шоир бўлиб кетиши мумкин.

— Ҳақиқатан ҳам гўзал, — деб қўйди йигит, худди сувнинг мазасини тотгандек тамшаниб. — Таърифлашга гап тополмайсан...

Ўнг тараф аста чўкиб бориб, яшиллик кўзга ташланди. Бир томон манзараси аста-аста бор бўйи билан кўриниб, очила бошлади. Тоғлар пасайиб, аста орқада қолаверди.

— Афеус, келиб қолдик шекилли, — деди қиз энг қиммат нарсасини йўқотаётгандек, тоғлар устида учиб юраберсак-чи, деган илинж билан.

Йигит жилмайганча индамай қараб қўйди.

— Ундай қарама менга! — қиз эрининг иягини силаркан, «Менинг юртимга келдик» деди ичида. Ташида эса: — Онам, сабрлари чидамай, кутгани чиққандирлар, — деди.

— Агар телеграммани олган бўлса, чиққан.

Қиз ноз билан кулди.

— Биз тарафларда почта яхши ишлайди.

Самолёт тез эна бошлади. Деразадан кўзга ташланган яшил қишлоқ бир зумда ортга чекинди.

V

Орадан бир-икки кун ўтмасдан қизнинг онаси кўздан тамом йўқолди. Ғойиб бўлди. Йигит ҳайрон қолди. Дастлаб кўришишганда у дув-дув оқаятган кўзёшини артмай, ўксиниб-ўксиниб йиғлади. Эс-ҳушини йўқотган телбадек бир ерда тик қотганча гап ҳам айтмади. Анчадан кейин ичидан бўғиқ бир нидо чиқди:

— Уволларинг менга... Уволларинг менга...

Шундан кейин у бошқа гапиролмади. Шундан кейин у ҳам кўринмади, қизи ҳам. Йигит бундан лол бўлиб, юраги сиқилаверди.

Шу аҳволда бир кун ўтди: аввал гўзаллиги билан мафтун этган қишлоқ энди йигитга қўрқинчли кўрина бошлади. «Бу нимаси? — ўйлади у ҳайрон қолиб. — Қайга кетишди она-бола? Етимлигим учун қизини лойиқ кўрмадимикин? Е қариндошлари ўзаро илгаритдан келишиб қўйган кишисига бермоқчи бўлиб, бечоранинг ўзига ҳам билдирмай олиб кетишдими?..»

Йигит шундай чалкаш саволлардан боши қотиб, алоҳа ўз элидаги кўрсатилган сийловларни кўз олдига келтирди. «Ҳаммаси жойида эди, — ўйлади яна. — Норозиликка ўрин қолмаганди шекилли? Аэропортда кутиб олишганда, қайнонам ҳам жуда қувонганди-ку?! Аввал мени, кейин қизини ўпиб сўрашганди-ку?! Атрофимда гиргитон эди-ку?! Хўш, бир бошдан ўйлаб кўрай. Уйга келиб, аста-секин ота-онамни, юртимни сўрай бошлади. Батафсил айтдим. Лекин у эшитган сари қизиқиши сусая бошлади. Қайси жавобим хато бўлди? Қайси гапим уни хафа қилдйкин?»

Оролликам, отам урушда йўқ бўб кетганлар, онамни кўрмаганман, бувимнинг қўлида ўсганман, деб жавоб бердим.

У киши бувимнинг отини сўради. Ерқиной, дедим. Шундан сўнг ранги бирдан ўзгарди. Бир нарса деб гўлдираб, тили айланмай қолди. Анчадан кейин аранг, яна: отангнинг оти нима эди, деб сўради. Саволни бериб, афтимга қараб нимагадир интиқ бўлиб турди. Сулаймон деб жавоб бердим. Ушандан кейин хотиннинг кўзидан ёш отилиб чиқди. Юзини мендан ўгирди. Инграниб бўзлай бошлади. Қулуним, деди. Еки мени ўлган боласига ўхшатдимиз? Еки ўлган боласининг оти Сулаймонмикин?.. Хўш, яна нима бўлди? Уйлайин-чи? Уф-ф, бошим қотиб кетди... Ундан кейин қайнонамни ҳам, хотинимни ҳам кўрмай қолдим. Буларга нима бўлди ўзи...»

Йигит ўзи билан ўзи шундай гаплашиб кунни кеч қилди. Мижжа қоқмай тунни кунга улади. Эртасига ҳам ҳувиллаган уйда ҳеч ким кўринмади. Сўппайиб дунёда ёлғиз қолганга ўхшарди. Қизнинг уйи, бутун атроф қўрқинчли кўринарди. Кечадан бери овқат едимиз-емадимиз, эслолмайди. Кўчага чиқади, уйга киради, дайига ўхшаб тентирайди. Охири хўрлиги келди, ҳеч кимга кўрсатмай йиғлаб ҳам олди. Йиғлагани учун ўзидан хавотирланди. Кейин ҳар ер-ҳар ерда кўзига севгилисиз кўриниб-кўриниб, яна йўқ бўла бошлади. «Менга нима бўлди ўзи? — деди у. — Балки кечаси ухламаганимдандир?!»

Бошига тушган савдо аломат даражада сирли бўлгани учун бировдан «Уйнинг эгалари қани?» деб сўрагани ҳам қўрқади, ҳам уялади.

Юртига қайтаверайми деса, бувисининг «Қайлигинг қани?» деган

саволига нима деб жавоб беради. Йўқолиб қолди, деб қандай, не юз билан айтади?

Шу кунлар йигитни жездай сарғайтириб юборди. Нима қиларини билмай уйда ёлғиз ўтираверди. Ниҳоят, қанчадан кейинлигини билмайди, бир куни эшикдан соқоли мош-гуруч, салобатли бир киши кириб келди. Ҳеч нарса бўлмагандай ҳол-аҳвол сўради. Утирди. Мўйловини бураркан, худди, сенинг кутганларинг шу йўлдан кетишиб, қайтмайдиган бўлишди, дегандек йўл тарафга қараб қўйди.

— Чироғим, — ниҳоят, йигит кутаётган нарсадан оғиз очиб деди у. — Бу уруш деган қасофат не кунларни солмади бошимизга. Не-не азаматлар йўқ бўлиб кетди. Отга миншдан зерикканларни сизирга мингазди. Болани отадан, акани укадан ажратди. Етти ухлаб тушга кирмайдиган савдоларни кўргазди одамларга... Буларга нима бўлди, деб қайғуриб ётганингни биламан, чироғим. Айланай сендан, маҳкам бўл, бу — мушкул иш. Бизнинг зотимизда ҳеч кўрилмаган мушкул иш шу бўлади. Йиғларсан, сиқтарсан, ўртанарсан. Бирок, йигит киши устига тоғ қулайдиган бўлса-да, чидаши керак, чироғим, айланай сендан. Ёш бўлишингга қарамай, азаматлардек чидаб берасан энди. Онанг билан қориндош синглинг номусдан бош олиб чиқиб кетишипти. Акалари, бутун қариндошлар бир бўлиб қидирмаган жойимиз қолмади шу кунларда. Тирикми ўзлари, ё эт-бетда ўлиб ётибдими, билмаймиз...

Йигит бўзариб, кўкариб кетди. Титраб-қақшаб бир гап айтолмади.

Киши жойидан сал кўзғалиб, камзулининг чўнтагидан бир варақ чиқарди. Йигитнинг юзига қарамай узатаркан, шундай илова қилди:

— ... бечора мана шуларни ёзиб қолдирибди. Шуни ҳам сенга беролмай қийналдик, айланай сендан. Онангдан қолган шу икки оғиз сўзни ўқигач, маҳкам бўл, чироғим. — Кишининг қўллари қалтирарди.

«Сени синглингдан бегона қилиб қўйган айбим учун юзингга қаролмай, бош олиб чиқиб кетдим, қулуним. Уволларинг менга. Уволларинг — оналарингнинг бўйнига!»

Йигит ҳушидан кетди...

* * *

Орадан бир неча йил ўтгандан кейин ўша овулга яна йўлим тушиб қолди. Ўша қария билан яна учрашиб суҳбатлашдим:

— Биз у кўргуликни унутиб юборганмиз. Бироқ унутганимиз билан турмушдаги ҳар қандай воқеанинг ҳам ўғитлиги бор. Бечораларнинг отларини мен ҳозир эслатмайин, сен ҳам ҳеч ерда оғзингга олма. Бояқишларнинг нима гуноҳлари бор... Она-бола ўша кетгандан бери бедарак. Йигит бечора эси кирарли-чиқарли бўлиб қолганга ўхшайди. Излаб топаман деб келиб юрарди. Уч йил бўлди, келмай қўйди...

Қирғизчадан Зоҳир АЪЛАМ таржимаси.

Қосим Қаюмов

АНОРТОЙНИНГ КЎПРИГИ

Тоғ суви... Қоялардан шарқираб оқиб тушаётган зилол сувнинг сеҳри бўлади. Қаралса кўз қувнайди. Тоғ тизмалари бағрида осойишта ястаниб ётган водийларнинг кўркини очиб, хуснини кўз-кўз қиладиган ҳам, кишига ҳузур-ҳаловат бахш этадиган ҳам ана шу сув, шаршаралар!..

Шабодада шувиллаб турган ўрмон тоғ тизмаларидан сой бўйларигача чўзилган. Унинг гоҳ ери зич, айрим жойлари сийрак. Икки сой бир-бири билан қўшилиб, янада кучга тўлади, кўпириб оқади.

Тоғ оралигига жойлашган бу водийнинг бошланиш қисми ҳам, этаги ҳам очик. Бу водийларни бир-биридан ажратган ҳам, ўз бағрига олиб, қўшиб юборган ҳам тоғ тизмалари. Агроф осойишта. Фақат сув хавф-хатар солиши мумкин. Қурғоқчиликда-ку, сувнинг қадри ўтади, ёгин-сочин сероб бўлганда эса унинг қаҳридан қўрқулик.

Водийнинг юқори тарафида тоғ, адрлар этагида дўнглик — қизил ўрқач бор. Сой суви шу ерга етганда қутуради: тошдан-тошга урилиб, шовқини яна кучайиб кетади.

Водийларни бир-бири билан боғлаб турган ҳам худди шу жой. Қадим-қадимдан бу ерда кўприк бўлади. Йўловчилар бетиним ўтиб турадилар. Икки элатни бир-бири билан боғлаб турган бу кўприкни «Анортойнинг кўприги» деб аташади. Кўприк бузилмай, омон турган пайтларда улар оралигидаги масофа ҳам билинмайди. Борди-ю, кўприк бузилиб-нетиб қолгудай бўлса-чи, худди водийлар чоклари сўкилиб, икки почаси икки тарафга айрилган шим ҳолига тушади-ю, одамлари бир-биридан ажраб қолади.

Аслини олганда Анортойнинг ўзи ким? Нима сабабдан кўприкни «Анортойнинг кўприги» деб аташган? Ҳар қалай бу ном қаердан пайдо бўлган? Йўловчиларнинг бу билан нима ишлари бор: кўприк ўз ўрнида, қатнаб туришипти, бўлди-да!

Кунларнинг бирида «Анортойнинг кўприги» хавф остида қолди. Сойдаги сув кутилмаганда кўнаиб, кўприкнинг икки тарафидаги отлиқ-яёв йўловчилар жойларида тўхтаб қолишди. Ҳамманинг нигоҳи кўприкда. Шу пайтгача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа содир бўлиши мумкин... Одамлар кўрган, кўрмаган кўприклар ичида энг мустаҳкамми шу кўприк эмасмиди?!

Мана, қанча-қанча йиллар сел-у тошқинларга чидаш бериб келаётган эди-ку! Тиргагич — устунлари-чи! Сувда чиримайдиган, устига темир қопланган. Яна бунинг устига оқимга терс томондан ўрнатилган. Сувнинг сатҳидан уч метр баланд кўтарилган. Шундай кўприк... Билармонларнинг айтишларича, ўз-ўзидан емирилмагунча яна узоқ йиллар тўриши керак эди. Лекин тоғ тарафдан қаҳр билан босиб келаётган тошқин ҳали-вери пасаядиган эмас, икки тарафда туриб қолган йўловчиларнинг ранг қути ўчган. Тошларга зарб билан урилаётган сув кўприк устига ёпирилмоқда. Устунларни ҳам сув ўз заптига олган.

— Анортой чала иш қилган экан-да, кўприкни яна бир метр кўтарса бўлмасмиди? — деб қўйди йўловчилардан бири.

— Бироқ, тирговичи бақувват..

— Нималар деяпсизлар, Анортой дегани аллақачон дунёдан ўтган.

— Дунёга қайтиб келмайди, шунинг учун кўприкни атайлаб омонат қурган-да!

— Ундай деманглар, бу кўприк Анортойдан кейин солинган, — кимдир гапга аралашди.

Тошқин кучайгандан кучайиб борарди. Кўприкнинг нариги томонида ҳам Анортой ҳақида тортишув бошланди:

— Ўзи Анортой тирикмикин? Уни танийдиган одам борми?

— Э, ким билади дейсан, кўприкдан гапирсанг-чи!

Сув араланган айикдай тобора қутурарди. Одамлар безовта. Шу он даҳшатли товуш эшитилди-ю, кўприк қоқ ўртасидан синиб, сувга шалоплаб тушди. Унинг икки томонида бўлаётган олди-қочди гаплар ҳам оқди-кетди. Ким ўйлабди дейсиз!.. Мана энди йўловчиларнинг сафарлари қариб, сувдан ўтолмай туришипти, ишлари ҳам аро йўлда қолди.

Сув эса ҳали-бери пасаядиган эмас. Бу ахволда кўприк қуриб бўлмайди. Икки водий ўртасида қатнов ҳам тўхтади. Аммо қандай бўлмасин сувнинг тортилишини кутиб ўтирмасдан иш бошлаш керак.

Кўприк қуриш ишлари бошланди. Бунақанги катта воқеани умрида кўрмаган овул аҳолиси қурилишнинг боришига ажабланиб қарашарди. Қурилиш материаллари қалаштириб ташланган. Кўтарма кранлар, тош ортган машиналар, бульдозерлар, қуйма темир-бетонлар...

Овулда «Тош кўприкми, темир кўприкми қурилармиш» деган гаплар тарқалган. Кўпни кўрган қариялар соя-салқин жойларда ўтириб олиб суҳбатлашишади, қоринлари очгандагина уларини эслаб қолишади. Болалар ёрдамлашмоқчи бўлиб оёқ остида ўралишади, шофёрлардан дакки ейишади.

Қарияларнинг ичидан фақат биттасигина ўзини бошқача тутарди. У қурилишни синчиковлик билан кузатар, гоҳ-гоҳ лойиҳачилар олдида ҳам пайдо бўлиб қоларди. Кўприкни жадал қуришга киришиб кетганларнинг у билан ишлари йўқ. Жилла курса оппоқ чўққи соқоли-ю, оқ дўпписига ҳам бундоқ назар ташлаб қўйишмайди.

«Анортойнинг кўприги» бузилган куннинг эртасигаёқ қурувчилар билан техника ҳам етиб келганди. Дарровгина икки тарафни бир-бири билан боғлаб туриш учун вақтинчалик осма кўприк ўрнатилди. Бу ишни, табиий, қатнов тўхтаб қолмасин деб қилишди.

Қурилиш инженери тўпланиб турган кўпгина йўловчилар орасидан бояги оқ дўппили қария билан ёш болали аёлни чақирди. Дастлаб уларни ўтказиб юбормоқчи эди-да! Бироқ ёш болали аёл тезда етиб келди-ю, чоли тушкур ўрнидан кўзғолмади. Шундан кейин уни «бекорчи бўлса керак», деб ўйлашди-да, «ҳа, бир оқ дўппили чол экан-да...» деб қўя қолишди.

Қурилиш қизигандан-қизиб борарди. Энди томошабин қариялар сийрақлашган, фақат оқ дўппили чол чўққи соқолини селкиллайтиб кунда-шунда эди. Саксондан ошганига қарамай қария анча тетик кўринар, фақат қулоғигина яхши эшитмасди. У билан ҳали ҳеч ким гаплашиб кўргани йўқ.

Мўйсафид ҳар сафар оғир қадам ташлаб пиёда келади. Ҳассасини орқасига қилиб, икки қўлини ўтказиб олади. Утириб-турган пайтларидагина ҳассасидан фойдаланади. У эски кўприкнинг ўпирилиб кетган жойларига узоқ тикилиб қолади. Пишқириб, илондай эшилиб оқаётган сув, унинг юзасида қалқиб бораётган оқиндилар чолнинг хаёлини олиб қочади. «Тавба, сув ютаман деб турибди-ю, бу аҳволда қандай қилиб кўприкни тиклашади?! Шояд қурилиш материалларини тўплаб, кам-кўстларини битиришгунча тошқин ҳам босилиб қолса...» Қурувчилар тошқиннинг босилишини кутиб ўтиришадиганга ўхшамайди. «Планларига ишонишса керак. План дегани нима ўзи, қоғоз-да! Тилсиз нарсага бош эгадими киши...» Мўйсафид дилидаги гапларини қурувчиларга очик айтмоқчи бўларди-ю, жон-жаҳди билан ишлаётган йигитлар: «Бу чол нима деб алжияпти, ақлдан озганми?» дейишмасин тагин деган андишага борарди.

Мўйсафиднинг тахмини бўйича кўприкнинг баландлиги уни тутиб турадиган устунлар билан бел иланади. Ҳозирги қурилаётгани тик, ҳам баланд эмас. Ахир янгитдан қуришдан мақсад уни баланд кўтариш эмасми? Ҳассасига таяниб ўтирган оқ дўппили қария ишнинг боришидан кўнгли тўлмай тажанг бўлиб ўтирганда бульдозерчи йигит ноўрин жойни қазий бошлади. «Кайфи борми буни,— ўйлади чол.— Бутунлай нотўғри иш қилаётибди-ку!» У энди чидаб туролмади, йигитга таёгини ўқталиб бақирди:

— Ҳай, бола, тўхтат!

«Оқ дўппига нима бўлди» — йигит чолга қаради.

— Тўхтат деяпман сенга, тўхтат!

— Нега?.. Топширилган, ахир!..

Йигит чолдан осон қутулиш учун «унга айтинг» дегандек бошлиқ юрган томонга ишора қилди. Мўйсафид буни дарров англади-да, шошилганича инженернинг ёнига етиб борди:

— Болам, кўприк қуриладиган жойни нима учун қазияпсизлар?..

Инженер унга қаради-да, елка учирди.

— Нима истайсиз?

— Қаттиқроқ гапир-чи? — қулоғини тутди чол.

— Нима истайсиз, деяпман, ота?

— Кўприкни баланд бўлгани тузук эмасми?

— Яхши, яхши...

Чол ёнига қараса, инженер йигит «гап тамом» дегандай кетиб борапти. Бульдозерчи ҳам ишини қилиб жўнаб қолибди. Ишчилар қавланган жойни тош, цемент билан тўлдиришди. Шу билан кўприкнинг пойдевори кўтарилди.

Чол бечоранинг бекорга куюниб юргани, уларнинг ишига араллашиб хунук кўрингани қолди.

— Азаматлар-ей... Аммо-лекин обдан ўчакишиб қолишди. Сув ўжарлик қилмоқда. Бари бир йигитлар зўр чиқишади...

Қария шу кун, шу дақиқани зориқиб кутарди. Ширин хаёллар оғушида қурилишга тикилганча ўтирибди. Қариликда, уйқу зўр келди, чолнинг кўприклари бир-бирига бирикиб кетаверди...

Кўп ўтмай чўчиб уйғонди. Дарров кўприк томонга қаради. Икки қирғоққа темир харилар ётқизилибди... «Впирай, бу нимаси? Тирговичсиз темир кўприк! Йигитларнинг илги обдан тўқ экан. Баракалла!.. Агар кўрмай ўлсам армонда кетар эканман?...»

У қурувчиларнинг ёнига яқин келиб «Баракалла, чирогларим!» деди. Бироқ улар сувнинг шовқинида отанинг сўзларини эшитишмади, ишларини давом эттираверишди. Эндиги ишлар отани унча қизиқтирмасди. Бу ёғи нима бўлиши унга маълум.

Қурилиш туну кун бетиним давом этарди. Оқ дўппили чўққи соқол чол энди келмай қўйди. Унинг келган-келмагани билан ҳам ҳеч кимнинг иши бўлмасди.

* * *

Ниҳоят иш тугади. Қурувчилар, инженер-техниклар комиссия келиб, кўприкни қабул қилиб олишини кутишаётган эди. Шу пайт овул тарафда отлик киши кўринди. Отга ўнгарилган қўзи, мешдаги қимиз қурувчиларнинг кўзларига чалинмай қолмади. Ҳамма хурсанд. Бу — ўша, кўздан таниш оқ

дўшили мўйсафид эди. Фақат бу гал оқ дўпписи устидан сувсар телпак кийиб олибди. Кийимлари ҳам яп-янги.

— Ассалому алайкўм! — салом беришди қурувчилар.

— Алайкум ассалом...

Қария отининг тизгинини тортди. Инженер чолни дарров таниди:

— Ота, йўл очиқ, чўчимай ўтаверинг!

— Чироғим, сен мени қаёққа ўтинг деяпсан?

— Қаёққа боряпсиз ўзи?

— Борадиган жойимни қўятуриб аввал манавиларни тушириб олгин-а!..

Йигитлар худди шу сўзни кутиб туришган эканми, кўплашиб қўзи билан қимизни дарахтнинг кўланкасига элтиб қўйишди. Таниш чолнинг ўзи ҳам отдан тушди.

«Буларни қай биримизга олиб келдикан, ё сотармикин?» — кўпчилик шундай хаёлда эди. Инженер чолни йигитларнинг ёнига бошлади.

— Қани, қимиздан ичинглар! Муздай. Маза қиласиз. Аммо-лекин бопладингиз!.. Сизларни муборакбод этгани, эски кўприк билан эса видолашгани келдим.

Қимизхўрлик қилишаётган йигитлар мамнун бош қимирлатиб қўйишди.

— Чироғларим, сизлар ҳам мен билан видолашиб қолинглар...

Ҳамма ҳайрат ва ҳаяжон билан отага тикилди.

— Ҳа, ҳа, — сўзида давом этди қария. — Бўлмаса, ўзимни танитай, Анортой дегани мен бўламан!

Қурувчилар ҳанг-манг бўлиб қолишди. Қария ҳам ўзини ўнғайсиз сезарди. Улар шунча кундан бери ораларида соядай ўрალიшиб юрган табаррук одамга эътиборсиз қараганликларидан хижолатда эдилар. Буни чол пайқаб турарди.

— Ҳар нарсанинг вақти-соати бор, болаларим, — деди у ҳассаси билан ер чизиб. — Мана, танишиб ҳам олдик. Гурунгимиз ҳам қизиб турибди. Қани, садағанг кетайлар, қимизларингни ичинглар! Ҳай, сен, ўғлим, қўзини бўғизла.

Қўзининг гўшти катта қозонда милт-милт қайнамоқда. Қимизни майдалаб ўтиришибди.

— Хўш, Анортойни сизлар ким деб ўйловдинглар?

— Уста-да! — жавоб қилишди бараварига.

Ота бош чайқаб қўйди.

— Йўқ, чироғларим, устачилик ҳунарим йўқ мени. — Қария мийғида кулиб, сўради. — Сув олиб кетган кўприкни кимники деб ўйловдинглар?

— Анортойники-да!

Ота яна бош чайқади.

— Йўқ, у кўприкни ҳам ўзларингга ўхшаган бинокорлар қуришган.

Ота ҳассасини ёнига қўйиб, ўрнашиброқ ўтириб олди. Ҳикояси узоқ давом этадигандай ҳамманинг қулоғи унда. Қўлидаги чўмичи билан ошпаз ҳам келиб даврага қўшилди.

— Анортойнинг кўприги қурилганига эллик йилдан ошди, болаларим. У бор-йўғи уч йилча турди, холос. Кейинги қурилганига менинг алоқам йўқ...

Бизнинг водийда ҳам совет ҳукумати ўрнатилди. Оқ ниятли элнинг фарзандисан дейишиб, мени ўзларига бўлис қилишмоқчи бўлибди. Мен: «Эл бошқариб, кўрмаганман, билимим ҳам йўқ», деб кўнмагандим, қўйишмади. «Ундай бўлса шартимга кўнасизлар», — дедим. Рози бўлишди. Бўлис қилиб сайлашгач, «икки водийни бир-бири билан абадий бирлаштириш учун кўприк соламиз» деган масалани ўртага ташладим. Қувонганларини айтсангиз! Шундан кейин қўлимга болта олдим-да, элни бошладим. Ёғоч кесдик. Қум-тош ташидик. Кўприк солишга киришиб кетдик. «Тинмаган бўлисни кўринглар, ўз нафсини кўзлаб ёғоч кўтариб юрипти», деганлар ҳам бўлди. Парво қилмадим. Кўприк ҳам битди. Умри бино бўлиб бунақанги катта кўприкни ҳеч ким кўрмаган. Шу-шу «Анортойнинг кўприги» дейдиган бўлишди...

Ана шунақа, болаларим. Илгарилари элатимиз икки хавф-хавотирдан ташвишда эди. Бири ўзаро жанжал, иккинчиси — сув тошқини. Биринчи ташвишдан ўшандаёқ бутунлай қутулгандик. Мана, шукр, охири хавфни сизлар бартараф қилдиларинг. Ахир эллик йил мобайнида шу офат бир кунмас-бир кун бошимизга тушади, деган ташвишда эдик-да!

Анортой ота пича ўйланиб турди-да, инженерга қаради:

— Болам, сени исминг нима?

— Турар.

— Кўприкнинг тарихи ана шундай, Турарим!

Бу орада овқат пишиб, суҳбат тўхтади. Қўзининг гўшти еб бўлингандан кейин мўйсафид яна гап бошлади.

— Энди, чироғлар, охири сўзим маслаҳат тарзида.

— Биз розимиз, отахон.

— Бурунги кўприклар бир-бирига ўхшаш, ёғочдан эди. Улар чинданам Анортойларнинг кўприги бўлган. Ҳозиргиси бутунлай бошқа. Бунақа кўприкни солиш Анортойларнинг қўлидан келиш у ёқда турсин, ақлига ҳам сиғмайди. Ҳар нарсани ўз оти билан атаган маъқул. Сизлар менинг сўзимга кирсанглар, темир кўприкни «Турарнинг кўприги» деб атайлик... Қани, Турар болам, тур ўрнингдан...

— Оқсоқол, янглишаяписиз! — Турар тўлқинланиб деди. — Номни эл қўяди.

— Мен сизларга ишнинг осон йўлини айтяпман, — куйиниб гапира бошлади қария. — Ўқимаганман ахир! Бир кунмас-бир кун «Бу Анортой дегани билимли, темир кўприк соладиган устамиди!» деб сўраб қолишса нима деган одам бўламан?.. Йўқ, ҳечам тўғри келмайди. Бунақанги гап-сўзларга юзим чидамайди.

— Кўприк Анортойники бўлиб қолаверади...

— Отахон, элатимиз сизнинг табаррук номингизни абадий эслаб юрсин... Чекка-чеккадан туриб уни қучоқлаб, юз-кўзларидан ўпа кетишди.

Уларни ўз таклифига кўндирилмаслигига кўзи етган оқсоқол бўшашганча ўтириб қолди. Ҳамма ўрnidан турди. Қурувчилар Анортой ота билан танишганларидан мамнун эдилар. Ҳар ким бу нуроний кексанинг ҳурматини ўрнига қўйиш учун интиларди. Ҳеч кимнинг хайрлашгиси келмасди. Отахон эса сўзини ўтказолмаганидан ўзича норизо, маъюс тортиб қолганди.

Уни инженер Турар отга миндириб қўйди. Ота жўнаш олдидан йигитларга охирги бор нигоҳ ташлади. Чеҳраларда мамнуният, қувонч кўрди. Шундан кейингина унинг кўнгли таскин топди.

Қирғизчадан **Фарида УСМОНОВА** таржимаси.

Жўра Аллоқов,
Туркменистон Давлат
университети профессори

АДАБИЙ ДЎСТЛИК— АБАДИЙ ДЎСТЛИК

Қалблари, урфу-одағлари, кую қўшиқлари, орзу-истаклари бир-бирига жуда яқин бўлган туркман ва ўзбек халқлари қадим-қадимлардан бери қондош-қариндош, яқин қўшни бўлиб яшаб келмоқдалар. Бу яқинлик ҳар иккала халқнинг тараққиёт босқичлари давомида бири-бирига устоз, бири-бирига шогирд бўлиб, ўзаро меҳр-оқибат, муҳаббатнинг қарор топишида етакчи аҳамият касб этди. Натижада, уларнинг тафаккур оламида, фикрлаш маданиятида муштарак жиҳатлар юзага келдики, буни айниқса ҳар иккала қардош халқ адабиёти ва санъати намуналари мисолида кузатиш қувончлидир.

Туркман-ўзбек адабий алоқалари ҳақида фикр юритганда, аввало шарқнинг улуғ шоири Алишер Навоий ёдимизга келади. Буюк сўз санъаткори, мутафаккир Алишер Навоий беқиёс хизматларини туркман адабиёти ривожига кўрсатган улкан таъсиридан ҳам яққол кўриниб туради. Бу ўринда машҳур шарқшунос олим Е. Э. Бертельснинг: Навоий ижодидан хабардор бўлмай туриб туркман адабиётини ўрганиб бўлмайди, деган фикрини эслаб ўтиш лозим.

Маълумки, Навоий ўз умрининг маълум қисмини Мари тупроғида, туркманлар орасида ўтказган. Аллома Марида мадрасалар қурдирган, айрим асарларини шу ерда яратган.

Тарихий манбаларда Навоийнинг замондошлари — туркман шоирлари билан яқин дўстлик муносабатлари ҳақида гоёт муҳим маълумотлар мавжуд. Унинг туркман шоири Султон Еқуб ҳақида ёзиб қолдирган фикри бунинг далилларидан биридир. Шоирнинг «Мажолис-ун-нафоис» тазкирасида кўплаб қадим туркман шоирлари ҳақида қимматли маълумотлар олиш мумкин.

Ўз навбатида туркман халқи ҳам Навоий шахсини, кадр-қимматини ниҳоятда эъзозлаб, юксак сақлаб келади. Буни шоир ҳақида халқ орасида юрвучи ибратли ривоятлардан, бу ривоятлар бош қаҳрамони — Навоийнинг халқ наздидаги беқиёс тимсоли ифодасидан ҳам билса бўлади. Туркман мусиқа санъатида Навоий номи берилган кўплаб асарлар яратилгани, туркман дуторининг иккинчи пардаси Навоий пардаси деб аталиши ҳам улкан ҳурмат-эҳтиромнинг кўринишларидандир.

Навоий анъаналарини давом эттирган улуғ туркман шоири Маҳтумқулининг ўзбек халқи орасидаги обрў-эътибори ҳам гоёт юксак. Маҳтумқули ўзидан кейин ўтган ўзбек шоирлари ижодига самарали таъсир кўрсатди. Унинг дурдона асарлари ўзбек қўшиқчилиги санъатининг бойликларидан бўлиб қолди. Ўзбек бахшилари орасида маҳтумқулишунос Х. Абдуллаевнинг ёзишича: «Халқ бахшилари — адабиёт жонқуярларидан бирининг маълумот беришича, революциядан олдинги пайтларда Хоразмда Маҳтумқули ижоди таъсирида ўзига хос мактаб юзага келган.»

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек-туркман адабий алоқалари ҳақиқий маънода амалга ошиши ва ривожланиши Улуғ Октябрь революцияси ғалабаси билан узвий боғлиқдир. Октябрь ғалабаси азалдан қон-қариндош ўзбек ва туркман халқларини озодликка олиб чиқди, уларнинг иқболини порлоқ, бахт-саодатини, мақсаду

ниятларини бир қилди. Ўзбекистоннинг пойтахти Тошкент шаҳри 20-йиллардаёқ совет шарқининг илм ва маданият марказига айланган эди. Революция галабасидан сўнг чиқа бошлаган илк туркман газетаси — «Туркман эли» Тошкентда нашр этилган. Кўплаб туркман ёшлари дастлаб Тошкентдаги Шарқ меҳнаткашлари Коммунистик университетиде таълим олдилар. Улар орасида кейинчалик таниқли ёзувчи ва шоир бўлиб етишган Хидир Деряев, Нурмурот Сариханов, Ата Говшудов, Оғахон Дурдиев, Ота Ниёзов, Берди Султонниёзов, Дурди Оғамамедов, Хўжанапас Чориев ва бошқалар бор эди. Улар шу ерда билим олдилар, илк асарлари шу ерда дунё юзини кўрди. Тошкент — кўплаб туркман адабларини етиштирган маскандир.

Улуғ Октябрь революциясидан кейинги даврда туркман адабиёти бир қанча адабий жанрлар ҳисобига янада кенгайди. Йигирманчи йиллар туркман драматургиясининг ривожланишида оташин революция куйчиси Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг улкан хизмати бор. Драматург ўзи асос солган театр труппаси билан икки марта Туркменистоннинг Чоржўй, Мари, Ашхобод, Қизил арбад, Красноводск шаҳарларида бўлиб туркман меҳнаткашларига «Бой ила хизматчи», «Тўхматчилар жазоси», «Фаргона фожеаси» асарларини намойиш қилди. Ўзбек драматурги хизматлари туркман халқининг маънавий-эстетик ташнализини қондириш билан чекланмади, шу билан бирга унинг асарлари илк туркман драматурглари учун ўзига хос мактаб ролини ўтади. Яраданқу Бараевнинг «Савдо унмади», Шамсиддин Каримийнинг «Ойжамол» каби саҳна асарларининг ёзилишида Ҳамзанинг таъсири бор. Иккинчи марта Туркменистонга келганида Ҳамзага муҳим топшириқ — Тошовузда ўзбек-туркман театр санъати пропагандаси билан бир қаторда халқ оғзаки ижодига ҳам катта эътибор билан қараган, унинг бошчилигидаги труппада халқ бахшилари ҳам бор эди. Жумладан, Туркменистон халқ шоири Дурди Қилич ўзбек драматурги ташкил этган труппа ва Ҳамзанинг ўзи билан биргаликда халқ орасида тез-тез бўлар, янги турмуш афзалликларини васф этувчи инқилобий қўшиқларни куйлашарди.

Ўзбек-туркман адабий алоқа адабиёти асосчиларидан бири, Республика халқ ёзувчиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, академик Берди Кербобоевнинг хизматлари каттадир.

Ёзувчининг ижодкор сифатида шаклланиб, камолга етмоғида қардош халқлар адабиёти билан бир қаторда ўзбек адабиётининг таъсири ҳам самарали бўлди. Бу ҳақда адиб шундай ёзган эди: «Мен ўша вақтларда ўзбекча, озарбайжонча, татарча адабиётларни ўқирдим, ҳали рус тилини билмас эдим. Кун сайин тинимсиз мутолаа натижасида ручани ҳам ўзлаштира бошладим...»

Кейинги пайтларда Берди Кербобоев улуғ ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг ижодий таъсирини миннатдорчилик билан тез-тез такрорларди.

Адибнинг рус адабиётининг улуғ вакиллари М. Горький, М. Шолохов ижодий оламлари билан яқиндан танишуви истеъдоди қирраларининг очилишига замин ҳозирлади. Хоҳ поэзияда, хоҳ прозада ёки драматургияда бўлсин Берди Кербобоев ўқиш-ўрганишдан, ижодий изланишдан бир нафас ҳам тўхтаб турмади. Ёзувчининг дунёга машҳур «Дадил қадам» романи адабиётимизда социалистик реализм усулининг ёрқин, ажойиб намуналаридан биридир. Туркман совет адабиётининг дадил одимлар билан ривож топишига муносиб таъсир кўрсатган бу роман ва машҳур ўзбек адиби Ойбекнинг «Қутлуг қон» романи тарихий-революцион мавзунинг тўла бадиий ўзлаштирилганлиги билан мукаммал асарлардир. Бир пайтда дунё юзини кўрган бу романлар туркман ва ўзбек ёзувчиларининг кейинги авлодлари учун юксак гоъвий-бадиий намуна бўлиб қолди.

Берди Кербобоевнинг «Небиттоғ» романи ҳам кенг шуҳрат қозонди. Бу асар борасида эстон ёзувчиси Ю. Смуул шундай деган эди: «Небиттоғ» романи на фақат туркман, балки кўп миллатли совет адабиётининг ҳам ютуғидир». Бутуниттифоқ танқидчилигида бу асарга катта баҳо берилди. Романдаги меҳнат мавзунинг гоъвий-эстетик, эмоционал таъсирчан ифодаси ўз пайтида бадиий воқеа сифатида ўзбек адиблари ижодига ҳам таъсир кўрсатди. Бу ижобий, ижодий таъсир самарасини таниқли ўзбек адиби Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романида кузатиш мумкин.

Берди Кербобоевнинг 1974 йили ишчилар синфи ҳақидаги энг яхши асарлари Бутуниттифоқ конкурси иккинчи мукофоти билан тақдирланган «Сув томчиси — олтин донаси» романи ҳам кўп миллатли совет адабиётида қувончли ҳодисалардан бири бўлди. Ёзувчининг давр муаммоларини, ҳаёт ва турмуш проблемаларини ўзида акс эттирган «Қайғусиз Отабой» романи, машҳур «Ойсултон» повестида ва бошқа асарлари бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган.

Берди Кербобоев ўз фаолияти, ҳаёти давомида адабий қардошлиқнинг ажойиб намуналари бўла оладиган ишларни амалга оширган эди. У улуг Навоий ҳақида туркман халқи орасида узоқ асрлардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ривоятлар, ибратли ҳикоятларни, афоризмларни йиғиб 1948 йили «Мирали» номида, китоб шаклида нашр эттирди. Қўлма-қўл бўлиб кетган бу китоб туркман халқининг Навоийга бўлган эҳтироми янада ошишига муҳим ҳисса қўшди. Бу китоб Ойбекка «Гул ва Наврўз» поэмасини яратиш учун туртки берганини эслаш ёқимлидир. Шунинг билан бирга Берди Кербобоев Ойбекнинг «Навоий» романини туркман тилига ўғирди. Таржима аслиятига яқинлиги, асарнинг ғоявий-бадиий, халқчиллик каби қимматли жиҳатлари мутаржим томонидан юксак даражада сақлаб қолинганлиги туфайли «Навоий» романи туркман ўқувчиларининг энг суюкли китобиغا айланди.

Берди Кербобоев ўзбек адабиётининг йирик вакиллари Ойбек, Ғафур Ғулум, Комил Яшин, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Назир Сафаров, Сарвар Азимов ва бошқалар билан умр бўйи яқин ижодий ҳамкорликда бўлди. Бу адиллар ҳар бири билан Б. Кербобоев ораларидаги ҳам шахсий, ҳам ижодий дўстлик ҳақида кўплаб мақолалар ёзиш мумкин. Ўзбек адабиёти намояндалари Берди Кербобоевни ўз ёзувчилари деб биладилар. Туркман адаби ўзбек ҳамқалам биродарларига бағишланган «Дўстлар билан учрашув» номли очеркни яратди.

Ўзбек сўз санъаткорлари Берди Кербобоев ва унинг ижодига юксак баҳо бердилар. Жумладан, Ғафур Ғулум уни «Урта Осиё адабиётининг полвони, совет Шарқи халқларининг оқсоқоли» деб атади. Ўз навбатида Берди Кербобоев ҳам машҳур ўзбек адиллари номларини катта самимият ва ҳурмат-эҳтиром билан тилга оларди. У Ойбекни «Ўзбек адабиёти осмонидаги ёрқин ой», деб атарди.

Ҳақиқий дўст бошга иш тушганда билинади, дейдилар. 1966 йил 26 апрелида Тошкентда ер қимирлаганини эшитган жонкуяр адиб дарҳол ўзбек дўстлари ҳолидан хабар олгани йўлга отланади.

Таниқли туркман адаби Хидир Деряевнинг ижодига Абдулла Қодирий романлари кўрсатган таъсир ҳақида ҳам гапириш мароқлидир. Бу борада туркман адабининг ўзи шундай ёзади: «Мен Тошкентда ўрта билим олганимдан сўнг, САГУнинг шарқшунослик факультетига кириб ўқидим ва уни 1931 йили тамомладим. Менинг ўзбек романлари билан танишишим ҳам ана шу — университетда таҳсил олиб юрган йилларда бошланган эди. Ўзбек романчилигига асос солган Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарлари менда ғоят чуқур таассурот қолдирди ва илҳом бахш этди. Бу таъсир натижаси ўлароқ менда шундай фикрлар туғилди: бу романларнинг бош қаҳрамонлари Қумуш, Раъно каби ўзбек қизларининг тақдирида кечган кулфатлар туркман қизларининг бошига тушмаганмикин? Шу ҳақида асар ёзсам бўлмайми? Хуллас, шундай фикр-мулоҳазалардан кейин туркман халқининг ўтган кунлари ҳақида бир роман ёзиш нияти туғилди. Бу ният Тошкентда ўқиб юрган пайтлар ҳам, Ашхободга ишга келганимдан сўнг ҳам ҳеч тинчлик бермади... Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари таъсири натижасида юзага келган «Қонли панжалар» романим 1937 йили алоҳида китоб ҳолида чоп этилди. 1960 йили бу асарим «Иқбол» номи билан қайта нашрдан чиқди». («Адабиёт ва санъат» газетаси, 1962 йил, 21 ноябрь сони).

Бизнинг адабиётшунослигимизда, шунингдек, адабий танқидимизда ҳам узоқ йиллар давомида ўзаро адабий таъсир масалаларини тушунишда чалкашликлар ҳам бўлди. Бир ёзувчининг бошқасига кўрсатган таъсири уларнинг асарларидаги сюжет қурилишини, образлар, айрим эпизодларини қиёслаш билан юзақи талқин этиларди. Қиёс учун топилган муштарак хусусиятлардангина келиб чиқиб, саёз хулосалар чиқарилар эди. Албатта, бошқа адибнинг асаридаги сюжет қурилишларидан, образлари ва воқеаларини ижодий ўрганиш мумкин. Бирок бу ижодий ҳамкорлик, анъанавий давомийликда меъёр сақланмоғи, асарда ёзувчининг ўз сўзи айтилган бўлиши шарт. Бусиз ижодий ёндашиш, ҳамкорлик самарасиз натижаларга олиб келади. Шу нуқтаи назардан қараганимизда, ўзаро адабий таъсир масалаларини фақат бадиий таъсир воситалари, айрим ўхшаш жиҳатларнинг борлигини аниқлаб бўлмайди. Сабаби, ҳар қандай яхши асар муайян давр воқеалари, маълум бир халқ турмуши билан бевосита боғлиқ равишда дунёга келади. Бунинг ёрқин далили сифатида Хидир Деряевнинг «Иқбол» романини келтириш мумкин. Туркман халқи турмушида рўй берган воқеаларининг реал тасвирини ҳар тарафлама тўғри тасвирлаган, эстетик-эмоционал формадаги таъсирчан бадиий талқинга эришмоғида ёзувчига Абдулла Қодирийнинг тажрибалари ниҳоятда қимматли аҳамият касб этди. Адабий таъсирланишнинг шундай

теран моҳиятини англаб етмоғимиз лозим. Бу ўринда улуг танқидчилар, жумладан Пушкиннинг рус шоирларига кўрсатган таъсири борасида В. Г. Белинскийнинг маълум ва машҳур фикрларини яна бир бор эслаб ўтмоқ жоиздир.

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий романларининг Хидир Деряевга кўрсатган таъсири туркман адабининг ижодий имкониятларининг очилиши, ижодкор зеҳнининг ўткирлашуви, ёзишга иштиёқи ошганлиги билан ҳам изоҳланади, Абдулла Қодирий ижоди Хидир Деряевга миллий туркман турмушидаги ўзига хос воқеалари ёзувчи назари билан кўрмагани, уларнинг ижтимоий-эстетик моҳиятини теран англаб етмоғига туртки берди.

Совет даврида ўзбек ва туркман адабий алоқалари турли формаларда янада ривож топди. Республика халқ ёзувчиси Беки Сейтоқовнинг асарларини олайлик. Адибнинг тўрт китобдан иборат «Туғишганлар» эпопеясида тасвирланган воқеалар Туркменистон ва Ўзбекистон территорияларида бўлиб ўтади. Асарда ҳодисалар Бедрикентда, Тошовузда, Хивада, Тўртқўлда кечгани, яъни территориял умумийлик роман қаҳрамонларининг интернационал таркибини таъмин этган. Романда рус, туркман халқлари вакиллари билан бир қаторда Салай жарчи, Машариф ака, Икром Юсупов каби ўзбек, Жолмурзаев, Холмуродов каби қорақалпоқ халқлари вакиллари ҳам ҳаракат қиладилар. Бу қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидаги бирлик уларнинг ижтимоий-ижодий манфаатлари, мақсад-муддаоларининг муштараклиги билан боғлиқдир.

Асардаги интернационал моҳиятнинг фазилатлари ҳақида ўзбек адиби Асқад Мухтор шундай ёзган эди: «Роман қаҳрамонлари составининг кўпмиллатлилиги турмушимиз ҳақиқатининг ўзига хослиги билан асосланарлидир.

«Туғишганлар» романи на фақат персонажлари составига кўра балки асл мазмунига кўра ҳам унда турмуш фалсафасининг баён этилиши тарзига кўра ҳам, социал конфликтлар тасвири масштабига кўра ҳам... том маънодаги интернационал асардир».

Таниқли ўзбек адабининг ҳаққоний фикрларини ўзбек ёзувчиси Жуманиёз Шариповнинг «Хоразм» трилогиси ҳақида ҳам айтиш мумкин. «Хоразм» романи тасвирланган воқеаларнинг бўлиб ўтган даври, территорияси, қаҳрамонлар интилган, курашган мақсадлари каби хусусиятлари билан Б. Сейтоқовнинг «Тўғонлар»ига жуда яқин. Ж. Шарипов асарида ҳам қардош халқлар: ўзбек, туркман, қорақалпоқ ва рус халқлари дўстлиги, энг оғир дамларда елкама-елка туриб курашганликлари тасвирланган.

Сўнгги йилларда адабиётимизда революцион ва интернационал дўстлик мавзуларига янада изчил ёндашилмоқда. Наримон Жумаевнинг «Жайхун», «Вилоят», Аллоберди Ҳайитовнинг «Тунги одамлар» романларида шундай мавзулар талқинини кузатамиз. Аллоберди Ҳайитовнинг яқинда чоп этилган «Хукмдорнинг қувилиши» деб номланган романининг қаҳрамони — туркман инқилобчиси Оллақули Коганда, Бухорода, Тошкентда бўлиб, ўзбек дўстлар — синфий манфаатлари бир сафдошлари кўмагини, қайноқ меҳрини туяди.

Қилич Қулиевнинг «Қора карвон», «Амирнинг элчиси», Раҳим Эсеновнинг «Сахродаги соялар» романларидаги қаҳрамонлар хатти-ҳаракати кенг масштабда кечади: улар Туркменистон, Ўзбекистон территорияларидагина эмас, балки бутун Урта Осиё ташқарисида ҳам бўлади.

Бу каби тасвир ва талқин кўлами адабиётларимизда интернационал пафоснинг янада кучаймоғига, миллатларнинг бир-бирига ўзаро яқинлашувида самарали аҳамият касб этади.

Ўзбек ва туркман адабий алоқалари самараларини ҳар икки халқ адабиётида яратилаётган бир тарихий қаҳрамон образи талқинидан ҳам кўра бўлади. Улуг шоиримиз Махтумқули ҳақида туркман совет адабиётида кўплаб асарлар яратилган. Махтумқули ўзбек адибларининг ҳам сеvimли қаҳрамонларидандир. Драматург Қурбонбой Матризаевнинг «Махтумқули» драматининг Хоразм область драма ва комедия театрида намойиш этилаётгани қувончли воқеадир.

Бу ҳодисага ҳар икки қардош адабиётдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Халқ душмани Жунайдохон образи Б. Сейтоқовнинг «Тўғонлар», Ж. Шариповнинг «Хоразм», А. Ҳайитовнинг «Тунги одамлар», Қ. Қулиевнинг «Қора карвон», Р. Эсеновнинг «Сахродаги соялар» романларида чизилган. Бу муштараклик даврининг, тарихий воқеаларнинг, халқлар тақдирининг яқинлигидан келиб чиқади. Бу ўринда зolim хон образини фoш этиш, унинг макр-қийлаларини, халқни алдаши, унга нисбатан мислсиз шафқатсизликлар қилгани сўнгги йилларда яратилган Раҳим Эсеновнинг «Сахродаги соялар» романида батафсил тасвирланишини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Раҳим Эсенов романининг яна бир фазилати ундаги чекистлар образини характер даражасида тасвирланганлигидадир. Айнан шу мавзуда яратилган романлар шу жиҳатдан оқсарди. Бу фикр фақат чекистлар, Қизил Армия

аскарлари образлари эмас, босмачилар образлари тасвиридаги — фақат яхши ёки фақат ёмон — бир ёқлама тасвирга ҳам тааллуқли. Шу жиҳатдан қараганда Раҳим Ғеёнов асарининг қимматли фазилатлари талай.

Амударё сувидан, қадим-қадимлардан бери ҳар иккала халқ ҳам фойдаланиб келади. Бу дарё ҳақида ёзилган шеърлар, айтилган қўшиқлар аслида туркман ва ўзбек халқларининг қондош-қариндош, дўстлик туйғуларини улуғлашга хизмат қилади. Туркменистон халқ ёзувчиси Омон Кекилов асарларидан бирини «Дўстлик дарёси» деб атаган. Романдан кўриниб турганидек, асарда икки қардош халқнинг бир-бирига бўлган теран меҳр-муҳаббати чуқур лиризм-билан йўғрилган тарзда куйланади. Таниқли туркман шоирлари Ота Отажоновнинг «Амударё», Қажом Тангриқулиевнинг «Муқаддас дарё» асарларида ҳам қардош халқларнинг ўзаро дўстлик туйғулари шарафланади.

Бу муқаддас мавзу атоқли шоир Ғафур Ғулومнинг «Аму» шеърیدا ҳам юксак даражада васф этилади. Асарда Амударёнинг ҳар икки халқ туپроғини гуду гулзор этаётгани, оби-ҳаёт дарёсидан ҳам туркман, ҳам ўзбек халқи баҳраманд бўлаётгани таъсирли ифодаланади.

Ҳар икки халқ шеъриятида ўзбек — туркман дўстлигини шарафлашга бағишланган ажойиб асарлар кўплаб яратилган. Бу борада сўз очилганда машҳур туркман шоири Қора Сейитлиевнинг қуйидаги ажойиб сатрлари беихтиёр ёдга тушади:

**Туркманнинг уйида мажлис очилса,
Навойдан куйлар бахшилар сози.
Ўзбекнинг уйидан маъно сочилса,
Фирогийдан бошланар пурҳикмат сўзи
Севикли Жайхуннинг икки дилдори —
Икки улуғ халқнинг бирдир баҳори.**

Ушбу сатрлар мазмунини ҳеч бир изоҳсиз ҳам, дарҳол илғаб олиш мумкин. Мақсуд Шайхзода дўстлик мавзусидаги кўплаб шеърларида ҳам Қора Сейитлиевнинг юқорида келтирилган сатрлари билан оҳангдошлик, ғоявий муштараклик бор.

Атоқли шоира Зулфия билан таниқли туркман шоираси Товшан Ғеёнованинг ўзаро дўстлик, ҳамкорлик алоқалари жуда ибратлидир. Ҳар иккала шоиранинг таржимачилик бобидаги ишлари қардош халқлар шеърият мухлисларини чексиз хушнуд қилмоқда.

Туркман шоирлари Карим Қурбонафасов, Чори Аширов, Бердиназар Худойназаров, Қурбондурди Қурбонафасов, Мамат Сайидов, Оллоберди Ҳайитов, Тошли Қурбонов, Анно Қовусов, Сафар Уриев, Нури Байрамов, Иилгай Дурдиев ва бошқаларнинг шеърятларида ҳам ўзбек-туркман дўстлиги мавзуини тараннум этувчи асарлар бор.

Эндиликда ўзбек ёзувчилари туркман халқи вакиллариининг, туркман ёзувчилари ўзбек халқи вакиллариининг образларини яратиш борасида бой ижодий тажриба тўпладилар. Айрим адабий фактларга тўхталиб ўтсак: Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романи бош қаҳрамонларидан туркман қизи Сўнагул ўзининг ораста қалби, пок севгиси, ақлли-хушлилиги, кенг тушунчалиги, меҳнаткашлиги билан китобхонлар қалбида узоқ ўрнашиб қолади.

Атоқли драматург Комил Яшиннинг «Йўлчи юдуз» драмаси қаҳрамони қизил гвардиячилар отряди командири, туркман йигити Аваз ҳақиқатнинг актив курашчиси сифатида гавдаланган.

Ўзининг кўпгина асарларини ўзбек—туркман дўстлигига бағишлаган Ғам Раҳимнинг «Ленин Хоразмда» поэмаси бош қаҳрамони, туркман халқининг вакили Ниёзнинг улуғ Ленин билан учрашув дақиқалари ҳаяжонли тасвирланган.

Беки Сейтоқовнинг «Туғишганлар» романида тасвирланган ўзбек халқи вакиллари Машариф ака, Салай жарчи ўзларининг улкан қалби, одамийлиги, инсонпарварлиги билан ўқувчилар қалбига ва хотирасига маҳкам ўрнашиб қолади.

Ўзбек халқи вакиллариининг ажойиб образлари Қилич Қулиев, Наримон Жумаев, Оллоберди Ҳайитов, Сейитниёз Отаев, Норқилич Дурдиев, Хонкелди Қорабоев ўзбек ва туркман тилида ёзаётган Райимбой Собировнинг асарларида яратилди.

Ҳозирги пайтда ўзбек тилидан туркман тилига ва аксинча — туркман тилидан ўзбек тилига ўғирилаётган асарлар сони ошиб бормоқда. Бу ғоят муҳим иш ҳам адабиётларимизнинг яқинлашуви, ижодий тажрибаларда ҳамкорлик билан фойдаланишга имконият яратади. Шу жиҳатдан қараганда ўзбек адабиёти ва санъатининг 1962-1967 йиллари Туркменистонда, 1966 йили

туркман адабиёти ва санъатининг Ўзбекистонда бўлиб ўтган Декадалари икки туришган халқнинг ҳақиқий байрамига айланди. Декадалар адабиёт ва санъат вакилларининг ўзаро ҳамкорлигига, ижодий алоқаларига улкан шарт-шароит яратиб берди. Бу каби учрашув ва анжуманларнинг тез-тез уюштирилиб турилишини чин юракдан орзу қиламиз.

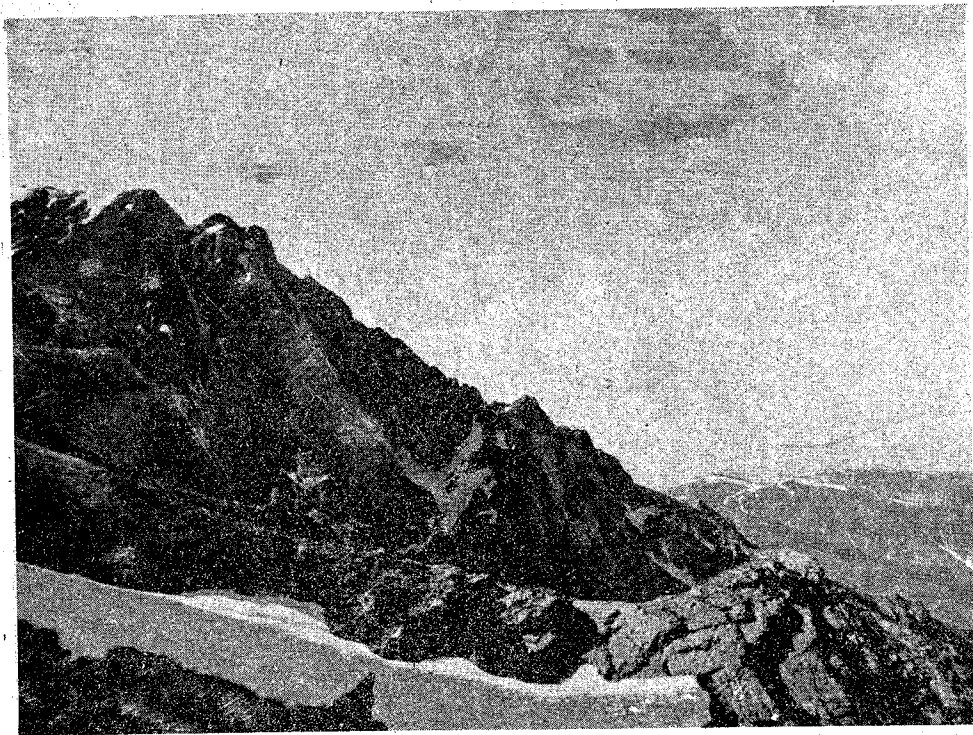
Айни даврда қўшни, турмуш шароитлари бир-бирига яқин бўлган ўзбек-туркман халқлари адабиётлари олдида турган проблемаларда ҳам моҳият эътибори билан муштарак томонлар бор. Бунга, мисол тариқасида ижобий қаҳрамон, ахлоқ, меҳнат кишининг тўлақонли образини яратиш каби муаммолар адабиётларимиз олдида турган ақтуал масалаларидандир.

Инсоннинг ўз виждони олдидаги, жамият ва давр олдидаги жавобгарлиги — адабиётнинг доимий мавзуларидир. Адабиётимизнинг айнан шу мавзуларга юзлангани туфайли Б. Кербобоевнинг «Сув томчиси — олтин донаси» романидаги Боболи Ортиқ, Б. Худойназаровнинг «Оқар сувнинг одими» романидаги Ёлқон, «Овчининг кўзлари» повестидаги Қоратой овчи, Қ. Қурбонсоатов яратган Тўйли Мерган, О. Отажонов «Ўз танишлари» романидаги Найзали, Н. Хўжакелдиевнинг «Бағишла, ёрим» романидаги Даянч, шунингдек А. Қурбонов, Х. Мелиев, К. Қурбоннапасов повести ва поэмалари қаҳрамонлари каби социал-актив, мақсад сари дадил интилувчи қаҳрамонлар образлари пайдо бўлди.

Ё. Мамедиевнинг «Чинор бўй чўзади» романи, Т. Қурбоннинг «Тўрғай», Н. Жумаев ва Р. Собировнинг повестларида ижтимоий-ахлоқ проблемалари дадил кўтариб чиқилди.

Сўнгги йилларда адабиётимизда меҳнат, Улуғ Ватан уруши мавзуларида анчагина асарлар яратилди.

Туркман совет адабиёт аҳли барча жанрлар бўйича ижодий ўсиш-изланишларни давом эттирмакдалар. Шу ўсиш-улғайишда ўзбек адабиётининг улкан ҳиссаси борлигини миннатдорчилик билан таъкидламоқ керак.

Туркменистон тоғлари

КҮШИҚЛАРИМ КҮҚДА УЧАР ҚАНОТИМ...

Анна Қовусов

Йиллар ва тўлқинлар

Йиллар ўтиб борар бир-бирин қувиб,
Эслатиб тўлқинлар тезоб елганин.
Қатор-қатор тўлқин оралаб сузиб,
Кетмоқда менинг ҳам умр елканим.

Олам деңгизига йўналган дарё
Сип-силлиқ бахмалдай оқар ёзилиб.
Табиатнинг гўзал нозидай гўё
Мавжлари қош, кўздай учиб, сузилиб.

Чўнг деңгиз қаҳрини сочар гувраниб,
Қоплондай наъракор ариллаб турар.
Гўё жанг майдони сингари чангиб,
Ғайратга тўлганча сапчиб қутирар.

Бешик-бешик тўлқин тўхтатмай жангни,
Тик қоя-қирғоққа урилиб турар.
Ғарқ этмоқ устаб у умр кемангни,
Гоҳ ўлиб, гоҳида тирилиб турар.

Хавф-хатар қошида титраб мабодо, —
Тўлқинга юзма-юз қарши сузмасанг,
Ҳавойи ҳавасни кўзлаб доимо, —
Ўз жонинг роҳатин дангал бузмасанг,

Тўфонлар қаҳридан ҳуркиб агарда,
Бурилмоқ истасанг сўл ё соғ томон,
Ҳаётинг кемаси учраб зарбага,
Оқимлар тубида бўлажак ниҳон.

Табиат билан сен жанг қилган чоғинг
Ўзингда туймасанг ғайрат ва қудрат,
Мисоли сув узра писта пўчоғи,
Деңгизда қалққанинг-қалққандир фақат.

Ғар қўрқсанг, тўлқинлар қаҳрга миниб,
Ағдариб юборар ҳаёт кемангни.
Деңгиз ёқтирмайди қўрқоқ, ожизни,
У суймас қўрқувдан аҳволи тангни.

Йиллар ўтмоқдадир бир-бирин қувиб,
Эслатиб тўлқинлар тезкор елганин.
Қатор-қатор тўлқин оралаб сузиб,
Кетмоқда менинг ҳам умр елканим.

Суз, умр елканим, асл елкансан,
Қўрқмасан хатардан, довул, шамолдан.
Дунёга сен пўлат бўлиб келгансан,
Бунёд бўлмагансан мўрт бир сополдан.

Сузавер қулочлаб денгиз оламин,
Ойдинми, туманми, суз, қараб турма.
Бирор куч зарб берса олгин аламинг,
Ҳеч қачон ваҳимдан қасрлар қурма.

Суз, умр елканим, асл елкансан,
Чекинмоқни олма асло хайлга.
Ахир сен денгизда яшаб келгансан,
Тўлқинлар ичида етиб камолга.

Тўлқинлар ичида муродинг ҳосил,
Тўлқинлар ичида тополдинг ҳунар.
Ана, қаршимизда кўринар соҳил,
Кўринган масканим азиз нақадар.

Ялқовлик қилмай суз, умр елканим;
Сузмоқдан топармиз роҳат-фароғат.
Узоқ кетсак ҳамки, қайтиб келгаймиз
Ватан деб, Ватан деб, Ватан деб фақат.

Бир оз унутармиз довул, тўфонни,
Айрилиқ, соғинчу жабру жафони, —
Дўстлар даврасида суриб давронни,
Авжига миндириб кайфу сафони.

Азиз АБДУРАЗЗОҚ таржимаси.

Ота Отажонов

Туркменистоним менинг

Мен сеънинг шуҳратли-шонли
Номингга мафтун, ватан.
Меҳнат билан топганинг,
Аҳдингга мафтун, ватан.
Табиатинг, гул чиройинг,
Бахтингга мафтун, ватан.
Донгдор ўлкам,
Номдор ўлкам —
Туркменистоним менинг.
Айтар сўзим,
Орзу-ўйим —
Дилда дostonим менинг!
Хушхабарли, мўл саломли,
Саҳарларинг мафтуниман.
Ут ёшлигим ёдга солган
Баҳорларинг мафтуниман.
Дўст келганда кенг ёзилар
Дастурхонинг мафтуниман.
Оқ кўнгилли,

Асил нонли
Туркменистоним менинг.
Гул манзилли,
Кўк денгизли
Боғу бўстоним менинг.
Бу дунёда ҳеч бир офат
Сендан айри солмасин.
Қўша кўкхошия байроқ
Порласин, ҳеч сўнмасин!
Истагим, ёзган шеърларим
Муҳаббатсиз бўлмасин.
Камол топ, иқболли бўл,
Туркменистоним менинг.
Керагим сен,
Юрагим сен —
Жону жаҳоним менинг!

Турсун ИБРОҲИМОВ таржимаси.

Байрам Жутдиев

Ленин ҳузурида

Апрель. Ленинград. Кўклам нафаси.
Кўкда ёзар эди сур булут қанот.
Майин эсаётган шамол шарпаси
Суюкли сулуви эслатарди бот.

Гуррос бораётган улкан оломон
Чайқалар наздимда инқилоб бўлиб.
Ленинбир бу ерда тирик бир имон,
Қадамда сиймоси... турибди кулиб.

Қўноқ бўлган куним унинг уйида,
Уч хона лиқ тўла эди меҳмонга.
Жим, оёқ учида юришар бунда,
Халал бермайлик, деб буюк инсонга.
Зиёратга келган одамлар изи
Қутлуғ бу гўшадан аримас асло.

Жаҳонга маёқдир Лениннинг сўзи,
Ленин жилмайиши жаҳонда танҳо.
Нева инқилобий руҳ билан оқар,
Мускин асримизга бахш этиб мазмун.
Бирдек «Аврора»дан ҳамон нур ёғар,
У ҳамон постида, соҳилда бу кун.

Очил ТОҲИРОВ таржимаси.

Бердиназар Худойназаров

Ўзбек чойхонаси

Чойхона учради ҳар бир томонда,
Оқин сув бўйида, боғ-роғ ичида.
Балиқлар жазиллаб доғ-ёғ ичида,
Паловлар пишарди чўнг-чўнг қозонда.
Кўзимнинг ўнгида бутун бир Тошкент
Яйради ям-яшил қучоқ ичида.

Йўлингда чойхона турса, оғайни,
Чойхўрлик гашидан кеча олмассан.
Шопириб-шопириб ич аччиқ чойни,
Бошқача сувсинни ича олмассан.

Ўзбек чойхонаси, унутмам сени,
Олқишлар ким бунда тотаркан таом.
Олқишлар айтмасам, эҳтимол, мени
Хеч кимса кечирмас, кечирмас тамом.

Азиз АБДУРАЗЗОҚ таржимаси.

Отамурод Отабоев

Жангчи ўлди.
Вафотидан сўнг
Ном қўйилиб, берилди нишон.
Кирди номи тарихга, ҳатто —
Шухрат топди аскар-қаҳрамон.

«Қорахат»ни оларкан она,
Фарёдига ким чидаркан, ким?!
Юрагингда қотган ярани
Тузатолмас шухрат, тупроғим!

Бизнинг сонимизни тўғри ҳисобланг!
СССРда қанча миллат, элат бор?
Сиз сону саноқда адашманг асло,
Бўлмасин чагоқлик ҳисоб-китобда.
Жамики рўйхатга қўшиб ҳисобланг,
Йигирма миллион —
Қалбимизда тирик —
Ерда ётган асл марди-майдонни!

Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ таржимаси.

Олти Оқмамедов

Бухоролик қиз

Менга нозли боқиб бухоролик қиз,
Билинар-билинемас сирли жилмайди.
Ерим бўл,

Сўзингдан чиқмасман ҳаргиз! —
Дея ёлборсам-да, рўйхуш бермади
Кўз остидан боққан бухоролик қиз.

Икки ўрим сочи белда ўйнайди,
Еноғи ловуллар қизил олмадек.
— Нозли боқишларинг мени қийнайди! —
Десам парво қилмай, ўтиб кетди тик —
Икки ўрим сочи белда ўйнайди.

Қоматиға шоҳи кўйлак ярашар,
Қўлларига хина қўйган, зеб бериб.
Тилла, кумуш гул хусни-ла талашар,
Ошиқ бўлар олам-жаҳон, бир кўриб,
Шоҳи кўйлак қоматиға ярашар.

Ўтар бўлса чойхонанинг ёнидан,
Йиғитларнинг тушар дами ичига.
Бу қиз қайга бораркан, деб фикр этсанг,
Бир ажиб ҳис, ҳавас берар кишига.
Ўтар бўлса чойхонанинг ёнидан.

Айтмоқни истадим: «Меҳрибон, азиз...»
Кўксимда туйғулар жўшди яна ҳам.
Қалбга солса-да из
Бухоролик қиз, —
Дейишга ҳаққим йўқ: Менинг азизам...

Шукур СОДИҚ таржимаси.

Нозик Оннатиева

Мен бир дарахт...

Мен бир дарахт,
Бош шохим бор,
Бош дунё, бош умидим,
Томир ерда, қаддим менинг
Осмон сари чўзар бўй.
Бу дарахтнинг йўлдоши — шеър,
Қоним, юрак зарбимдир,
Олис юлдуз, тубсиз дарё
Қалбим мулки — илҳом, ўй.

Яшил танам саҳарларда
Айланади оқ нурга.
Шеър ўртар кеча-кундуз —
Гўзалларнинг лайлоси.
Шеър ва дарахт нор ўғилу
Гўё оппоқ оҳудир.
Бири вужуд — истехкомим,
Бири ҳислар маъвоси.

Мен бир дарахт, тўрт фаслга
Йўлдош, ҳамнишин, ошна,

Илдиз ерда, қўшиқларим —
Кўкда учқур қанотим.
Ранг таратиб, дур сочаман —
Олам бўлсин боз кўркам,
Тонг еллари, элга элчим,
Алвон гуллар зийнатим.

Жўн умр йўқ бу жаҳонда,
Бемашаққат, бекураш.
Рост: чиллада тўғниб, ёзда
Чиққани жизғанагим
Ва бош шохим илдизидан
Мадад олиб, куч олиб,
Чақмоқ, довул синовиди
Чиниқиб яшнаганим.

Мен бир дарахт...

Қамчибек КЕНЖА таржимаси.

Омонтурди Жонмуродов

Туғилдим шу заминда,
Олдим ернинг чоғини.
Менинг учун кенг очди —
Кенгликлар қучоғини.

Тоққа бориб, тоғ бўлдим,
Курашларда суришдим.
Ердан оёғим узмай,
Осмон билан кўришдим.

Қуш кўрдим кўк самода,
Қанот ёзиб, қуш бўлдим.
Булбул бўлдим, гул кўриб,
Севилдим, сарқуш бўлдим.

Гулга бурканди даврим,
Мен даврга эш бўлдим.
Ешим ўтиб борса-да,
Армони бор, ёш бўлдим.

Ҳамроқул АСҚАРОВ таржимаси.

Йилғай Дурдиев

Максим Танкга

Инсон фарзандига қодир табиат
Барча бойлигини этганда эҳсон,
Ваҳш билан сийлади Турсунзодани,
Қорли тоғлар бўлди Расулга макон.

Сенинг чекингда-чи, дарёлар, кўллар,
Қирғоғидан тошган тўлқинлар саси.
Мовий кенгликлардан бағрига чорлар
Белоруснинг мангу яшил арчаси.

Вамисли ойнадек тиниқ кўлларинг
Узукка ёқут кўз, деган гапга мос.
Саробга тамшаниб чанқоқ чўлларим
Кўлларинг сувини қилади ҳавас.

Сенда оқ қайину ўқ ўтмас ўрмон,
Менда оппоқ ёлли саркаш Қорақум.
Мақсади бир халқнинг йўли оқ мудом,
Сеникидек ҳалол еган туз-ноним.

Уч юзга дарёнг бор, уч юз мингга қалб,
Уч юз минг саз бир даврада бўлди жам.
Бешик-бешик тўлқинларинг қучоқлаб,
Мовий кўлларингда сайр этдим мен ҳам.

«Кумуш камар қилиб белга боғлаб ол,
Дарёнинг бирини.» Тутдинг қўшқўллаб.
Уч юз минг дарёнинг шавқи шу зумда
Шоир юрагимга қуюлди гувлаб.

Сафар хотирасин сўзласам келиб
Она Қорақумга, кўрдим бир ҳолат:
У изҳор айлади ловуллаб, тўлиб
Сенга, қардошликка чексиз муҳаббат.

Очил ТОҲИРОВ таржимаси.

Ўрозгули Аннаев

Едгорлик ёнида...

Бир она ёдгорлик пойига чўкди:
Ингизор кўзлари намли, армонли,
Дудоқлар титради, қуриб дармони.
Қоматин гўёки заминга тўкди.

Бутун-бор дунёси тош қотди оҳдай,
Яна хотиралар тинчлик бермади.
Мармар тошнинг совуқ юзи терлади, —
Унсиз фарёдлари янграган чоғда.

Ҳайкал — ёдгорликда унинг кўзлари... Фақат ёдгорликка аёндек дарди...

ОТАЁР таржимаси.

Хазина?

Ким буни қандай тушунар,
Дилим хушнуд, турмушимдан йўқ гинам.
Дўстлар менга чин юракдан ишонар,
Шу ҳам менинг камёб, нобир хазинам.

Бу хазина — кўкка учсам, қаногим.
Гирдоблардан олиб чиқувчи қайиқ.
Уни жой-жойига сарфлаш ниятим,
Дўстликка хиёнат қилмайман, аниқ.

Шукур ҚУРБОНОВ таржимаси.

Нури Байрам

Нури Байрам, нима сўзлайсан?
— Одамларнинг юрагини.
— Нури Байрам, нима излайсан?
— Одамликнинг дарагини.

Тонг шамолин овози

Менинг бурчим: хувиллаб,
Фунчаларни гул этмоқ.
Сенинг бурчинг: шу гулни
Олқаб, шодумон этмоқ.

Бурчим: нав-ниҳолларни
Силаб-сийпаб узатмоқ.
Сенинг эса: боғларнинг
Тинчлигини кузатмоқ.

Бурчим менинг: ҳар сахар
Ернинг ҳолин сўрамоқ.
Сенинг бурчинг: Ватаннинг
Юзини пок асрамоқ.

Ўғлимдан сўрайман:
— Қандай туш кўрасан?
У дейди: — Тушимда
От чошиб юраман.

Қизимдан сўрайман:
— Нима туш кўрасан?

У дейди: — Тушимда
Гул териб юраман.

Каминанинг эса
Доимий туши:
Отамнинг урушга
От суриб бориши...

— Нури Байрам, қайлардан келмоқдасан?
— Одамларнинг орасидан.
— Нури Байрам, кимлардан безовтасан?
— Одамларнинг оласидан...

Турсун ИБРОҲИМОВ таржимаси.

Ашхободнинг саҳари

*Она осмон оппоқ кўйлак кийинар,
Қушлар сайраб, бошлаб берар саҳарни.
Тили ширин дугтор билан уйғонар
Ашхободим — ошиқларнинг шаҳари.*

*Сайраб, дугтор, сен шаҳримни уйғотгин,
Сайраб, дугтор, саҳаримни уйғотгин.
Ашхободим — ишқ ободим — Ватаним,
Қалб торимни дил торингдек сўйлаггин.*

*Она тупроқ, сенинг сахий қўйнингда
Минг розиман, манглай терим тўкилса.
Атаганман сенга бутун умримни —
Кўкрак кермай нечук, юртда бахт кулса?!*

*Болғаларнинг ўт чақнаган зарбини
Тўйган қалбим сенда қолсин, тупроғим.
Қўшиқларим ҳар сўзию ҳарфини
Сендан топиб, қалбда ёнсин, тупроғим.
Кексайсам ҳам, сеникидир бу таним, —
Сўнги дамим, суяк-сочим — ҳаммаси.
Она Замин, бор йўл!
Аммо ҳеч маҳал —
Юзгинангга менинг қоним томмасин!
Она тупроқ, сенинг сахий қўйнингда
Минг розиман, манглай терим тўкилса...*

Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ таржимаси.

Ўғилтож Ҳрозбердиева

ОЛТИН БОШОК

Онам билан ишга ҳозирлик кўрардик.

— Бошқалар аллақачон етиб олишди, сен бўлсанг ҳалигача куйманиб юрибсан. Бўл, тезроқ бошингга рўмолингни ўра, — дея у мени шошилтирарди.

Шу пайт эшик олдида Ражаб бригадир кўринди. Онам ишдан кечга қолганимиздан унинг олдида хижолат чекдими, эшитарли қилиб, «манавини ёнимга олганимдан бери аҳвол шу», деб мендан зорланган бўлди.

— Ўғилжайрон, сен бугун ўтоққа бормамай кўяқол, — деди Ражаб бригадир. — Бугдой ўришга чиқасан. Эски Оқтепанинг этагига экилган бугдой бор-ку, ўша бизнинг ҳисобимизда. Шуни тезроқ йиғиб-териб олмасак, қушлар кўймаётибди.

— Менга ишнинг фарқи йўқ, Ражаб, униси бўлмаса буниси, — деди онам ва эшакнинг устига ташланган хуржундан чойидишни чиқариб ола бошлади.

— Уларни нега олаётибсиз? Менгами? — сўрадим.

— Чанқасанг ёпдан сув ичаверасан. Ўша ерга яқин жойдан Қораёп оқиб ўтади. Лекин тушликда бормасанг, бошқа пайт вақт бўлмайди. Хўп, бўпти, сомонхонадан кўзани олиб чиқа қол.

Мен кўп вақтлардан бери ичига сув солилмаган, оғзини ўргимчак тўри босиб кетган кўзани олиб чиқдим. Онам уни тозалаб, ичига сув солди-да, оғзини қопқоқлади. Оқтепа томонга йўл олдик. «Борғунимизча кун тоза қиздирадиганга ўхшайди, эртадан бошлаб тонг қоронғусида йўлга чиқмасак бўлмас,» дея онам ўзича сўзланди.

Дугоналаримдан ажралиб Оқтепага бориш менга ёқмади. Онамга «ўтоққа бора қолай» дегандим, «менга ҳам йўлдош керак ахир», дея гапни чўрт кесди. Далага, қолхозчилар таъбири билан айтганда, «кичик тушлик»ка етиб келибмиз. Ҳаммаёқда гала-гала қуш.

— Ҳа, текинхўрлар, бугдойни еб битирасизлар-ку! — онам қўлларини бир-бирига уриб, кесак отиб, қушларни қувлаган бўлди. Сўнг, менга қараб деди: — Вақтни ўтказмай ишга тушай. Сен эшакни ўтга кўйгин-да, хуржундаги емишларни буталарнинг тагига олиб бориб кўй.

У белини рўмол билан боғлади-да, ўроқни олиб олтиндай товланиб ётган бугдойзор ичига кириб кетди. Мен эшакни тушовлаб кўйдим. Келтирган нарсаларимизни буталар тагига элтиб, атрофни томоша қила бошладим. Жимжит. Фақат ўроқларнинг шиг-шиг ётган овози эшитилади. Урилган бугдой пояларидан енгилгина чанг кўтарилади. Чигирткалар у ёқдан-бу ёққа сакраб чириллайди, ўйнайди.

Бир пайтлар бугдойзорга сув ўтган саёзгина ариқнинг икки чети майсалар билан қопланган. Ичида арпа, қамиш кўклаган. Улар ҳам саратон жазирамасида сарғайиб ётибди. Бугдойзорнинг кун ботар тарафида Оқтепа. Тепанинг устига чиққим келади... Узоқда оқаётган ёпнинг бўйида сафга тизилган аскар болалардай толлар солланиб турарди. Бу томондаги тупроқ йўлдан эса бир йўловчи пилдираб борар, ора узоқ бўлгани учун унинг қорасигина кўзга ташланарди. Қаққайиб турганимни кўрган онам оғриниб деди:

— Ҳалиям кўлингни белингга кўйиб турибсанми-а? Кун қизимасдан ишласанг-чи!

Унинг ўзи эса аллақачон уйча жойнинг бугдойини ўриб бўлган, орқасида дасталар уюлиб ётарди. Бугдойи ўриб олинган жойнинг у ер-бу ерида тиконлар

1. Еп — анҳор.

кўзга чалинади. Онамнинг юз-кўзини чанг қоплаган. Ёнидан ўришга тушдим. У бугдой ўришимга қараб турди-да, кулимсираб деди:

— Ҳай-ҳай, ярмидан ўрма, тагидан ўр. Дони олингач, пояси сомон бўлади. Қамишларни ҳам қўшиб ўравер. Фақат янтоғи қолсин.

— Бугдой ўриш ўтоқ ўташдан қийин экан...

— Ишнинг қийини бўлмайди, ўрганиб кетасан. Қолаверса, умрингни фақат ўт юлиб ўтказмайсан-ку! Ҳар бир ишни ўрганиб қўйсанг, ўзингга яхши бўлади. Қадимгилар «Ўргансан унарсан» деб бекорга айтишмаган.

Кўп ўтмай чанг-қипиқданми аззойи баданим ачишиб, қичиша бошлади. Кийимларимни ечиб ташлагим келди. Шунда ҳам овоз чиқармай онамга қўшилиб ишлайвердим. Нолиганимда ҳам бари бир бундай пайтда унинг тасалли бермаслигини билардим. Анча вақт ўтгач, онам бошини кўтарди.

— Ҳозирча бўлар... Энди эшакни бошқа жойга олиб боғла. Кейин чой қайнатиш учун ўтин ҳам териб кел. Онам катта-катта буталарнинг учини бир-бирига яқинлаштириб, устига ўт-чўп ташлаб чайла ясади. Унинг ягринидан шўр чиқиб кетган, юз-кўзлари терга ботган, мен ҳам жикқа ҳўл эдим. Онам кўзадаги сувдан юз-кўлини ювди-да, чайла ичига кириб кўрпачага чўзилди. Мен чой идиш остига ўт ёқдим. Айни туш пайти. Атрофда ҳеч жонзот кўринмас, қурт-қумурсқалар ҳам ўзини ўт-ўланлар тагига олганди. Ҳавонинг иссиғи аралаш оловнинг тафти юзимга урилар, баданим қизир, фақат ҳозир ичилажак чойгина кўнгилга бир оз хотиржамлик бағишларди. Чой ичиб бўлганимиздан кейин онам:

— Ҳозир кўзадаги сувни чой идишларга бўшатиб бераман. Қораёпдан эшакни сугориб, унга сув тўлдириб келасан. Мен дам олмоқчиман, — деди.

Кўзани хуржуннинг бир кўзига, бўцаган чой идишни эса иккинчи кўзига солдим-да, эшакка миниб, чоптириб кетдим. Келганимиздан бери хаёлим дугоналаримда эди. Лекин ҳозир негадир кўнглим кўтарилди, бирдан салқин шабада юзимга урилгандай хурсанд бўлиб кетдим. Ногоҳ тупроқ билан тенг бўлган кўҳна харобалар, ариқлар, далалар тилга киргандай: «Бизлардан бегонасирама!.. Аслида ҳаммамиз сеникимиз. Авлод-аждодингдан сенга қолган меросмиз. Сен бизга диққат билан қарагин-а! Шундай қилсанг, кўп нарсалардан хабардор қиламиз. Бир пайтлар ота-боболаринг ер ҳайдаб, экин экканларини, момоларинг тиқиш тикиб, чеварлик қилганларини сўйлаб берамиз. Бир йигит билан бир қизнинг ниҳояси фожиа билан тугаган пок муҳаббати тўғрисида ҳикоя қиламиз...»

Бирдан қичқириб қўшиқ айтгим келди. Лекин, онам уйғониб кетмасин деган хаёлда товушимни чиқармадим. Хаёлимда, қоғоз-қалам бўлганида қуёш тигида ҳансираб ётган ерларнинг суратини чизсайдим, дейман. Шу пайт эшак бирдан хурқиб, ўзини четга олди. Йиқилиб тушишимга оз қолди. Эшак қулоғини динг қилиб, қотиб қолган тарафга кўз ташладим. Не кўз билан кўрайки, йўғон илон куннинг иссиғига бардош бериб турган ёвшанлар орасида вишиллаганча судралиб борарди.

Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди. Лекин, илоннинг мен билан иши бўлмай кетиб бораётгани учунми, ё онамнинг ҳамиша «деҳқон бўламан десанг қурт-қумурсқалардан қўрқмаслик, унга ўрганиш керак», деган сўзлари далда бўлди, ўзимни босдим. Илоннинг каштага ўхшаш тўни қуёш нурида товланарди. Юрсаммикин, юрсаммикин дея таёққа ҳам парво қилмай келаётган эшагим энди, илонни кўргач чопиб кетди.

Еп бўйидаги толлар, қишлоқдан четда эканликлари учун норозидай, гўё «бизга эътибор берадиган, соямизда салқинлайдиган одам йўқ» дегандай новдаларини эгиб турарди. Мен уларга ўзимча тасалли бердим: «Эй, толлар, норози бўлманглар, агар сизлар бизнинг қишлоқда, сув бўйида ўсганингизда эди, бунчалик чиройли бўлмасдингиз. Тинмагур болалар у ерда ўсган толларни ўз ҳолига қўйишмайди. Сувга сакраш баҳона устига чиқиб, шохларини синдиришади, куз келиб, ҳаво совугунча пати юлинган товуқ ҳолига солишади. Сизлар эса хафа бўлманглар, эртага туш пайтида соянгизда дам олишга онамни олиб келаман. Унда яна ҳам яхши бўлади...»

Эшагим, куннинг иссиғида сувсаган экан, жонивор калласини кўтармай, сувни тишлари орасидан ўтказиб тоза ичди. Уни янтоқлардан бирига боғлаб, мен ҳам ўзимни сувга отдим. Роса чўмилдим. Бир оз вақт иссиқни сезмадим. Бироқ, илон ўтган жойга келгунимча кийимларим қуриб бўлди. Онам ҳавотир олиб ўтирган экан.

— Улкан илон кўрдим. Филнинг хартумидай келади. Зўрға судралиб ўтиб кетди.

— Шундай де?.. — Онам ҳайиққан кўйи менга қаради. — Шу атрофлардан бир аждаҳо чиққан деб айтгандилар, уни келиб-келиб сенинг олдиндан чиққанини қара. Бўлмаса, қайси кунлар Элмурод овчи қўлида милтиқ билан

учратолмаганди. Саратоннинг иссиғидан қурт-қумурсқа ҳам қочган... Е у илон, сувсираб ёпнинг бўйига бордимикан?

— Билмадим. Айтгандай, ёп бўйидаги толлар сизга салом айтди. Ўғилжайрон меҳмондорчиликка келсин дейишди, — дедим мен эшакни боғлаётган жойимдан.

— Саломат бўлсин... Меҳмондорчиликка, майли, эртага борамиз.

Онам борар экан, демак, мен ҳам бораман. Қувониб кетдим. Онам дов-дарактли жойларни яхши кўрарди. Аслида мендаги боғларга, дарактларга бўлган меҳр ундан ўтган бўлиши керак. Чой қайнатиб ичдик-да, ишга киришдик. Онам буғдойзорга кўз ташлаб: «Агар соғ-саломат ишлаб турсак, ярим ойда тамомласак керак», деб қўйди. Бир вақт белимнинг оғриғини ёзиш учун ўрнимдан турсам, Ражаб бригадир келаётибди.

— Ҳорманглар, — деди у, бизга яқинлашиб.

— Бор бўл, — дея овоз берди онам.

— Ичадиган сувингиз йўқми?

— Бор... Бор, кўзани келтир, — онам менга қаради.

Сув келтирдим. Ражаб бригадир буғдой дасталаридан бирининг устига ўтирди, чанқоғини бостириб, папирос чекди. Кейин қўлига чўп олди-да, майда-майда қилиб ерга ташлади. Урнидан турди:

— Ха, майли, бир айланиб кетай дегандим...

— Яхши, — деди онам. — Лекин, сен биздан хавотир олма. Кучимизни аямай ишлаймиз. Шунча жойдан овора бўлиб келиб юрма, Ражаб, ўтоқчиларнинг ёнида бўлавер.

Қоронғи тушгандагина уйга келдик. Наридан-бери овқатландик-да, ётдик. Эртаси куни онам мени тонг қоронғисида уйқотди. Аъзойи баданим карахт, ўроқ тутган қўлим лўқиллаб оғирди. Онам аллақачон керакли нарсаларнинг ҳаммасини хуржунга солиб улгурганди.

— Бўл, дарров, — деди у, — юз-қўлингни юв-да, чойнакда чой тайёр, бирикки бурда нонни ҳўллаб еб ол. Сочингни тушда, тол соясида тарарсан. Тарокни хуржунга солдим. Қурбонтож янгангни эшагини сўраганман. Ҳар қайсимиз бир-бир эшакни минамиз.

Биз кун қизимай ишга киришдик. Кўп ўтмай вужудимдаги оғриқлар тўхтагандай бўлди. Онам менга қараб-қараб қўярди. Бирдан у ишдан тўхтаб, гапга тушди:

— Чала ўраётибсан. Кейин, буғдойнинг бошини бир томонга текис қилиб қўй. Шошганинг билан ишинг тез бита қолмайди. Уруш даврида ҳар кимга бўлак бўлиб бериларди. Ўғилтурсун деган келин бўлагини ҳамиша элдан олдин битирарди. «Қандай қилиб мендан олдин бўлади, тўртта қўли бормикан», деб бир кун унинг ишига разм солдим. Ўрган буғдойининг ярми сочилиб қолибди. Чала ўрилган. Унга «бундай қилма» десам, қулоқ солмади. Мен жоним ачиганидан бригадирга айтдим. У изига қайтариб, сочилиб ютган бошоқларни теришга мажбур қилди. Ўғилтурсун шундан сўнг кўп вақт мен билан гаплашмай юрди. Аҳири бир куни ўзи келиб: «Мен ўйлай-ўйлай сиздан хафа бўлишим ногўғри эканлигини билдим, энди бундан кейин чала иш қилмайман», деди. Сен ҳам ишни чала қилма. Тўкилган буғдойларни териб, дастанинг устига қўй...

Негадир хафа бўлиб юрдим. Тушда ёпнинг бўйига келдик. Қуюқ сояли бир толнинг тагини супуриб-сидирдик-да, шолча ёздик. Онам уйдан қозон-товоқ, масаллиғлар келтирган экан. Кесакдан ўчоқ ясаб, шўрва пиширдик, ичига нон тўғраб едик. Толлар шабадада силкинар, япроқлари шитирларди. Бу қалбга ўзгача ором бағишларди. Келганимиздан бери хаёлимни банд этган фикрни онамга айтдим:

— Қаранг, толлар ҳам, сув ҳам биз келишимиз билан бошқача бўлиб қолганга ўхшайдими?..

Онам анча вақт юзимга тикилиб туриб, деди:

— Тўғри айтасан... Анови толга қара — кичкина, ёнидагиси эса — ўсиб кетибди. Унинг эса, ўсишига йўл бермаган... Чеккадаги тол бошқаларидан кейин экилганга ўхшайди... Катта онам бечора: «Ўсимликнинг ҳам жони бор, бекорга чопиб, кесаверманглар», дейрди. Моманг раҳматликнинг хислати сенга ҳам юққанга ўхшайди...

Узоқ жим қолдик. Куннинг иссиғи бир оз қайтди. Ишга киришдик. Бир оздан кейин ёнимизга яна Ражаб бригадир келди. Онам уни аввалгидай яхши қаршиламади. Менга ҳам «ишингни қил», дегандай кўз ташлади.

— Қўни-қўшнилари кўриб ўтай деб келдим, — Ражаб бригадир бир оз ўтириб, ўрнидан турди.

Тўғриси айтганда, биз дам олиш учун уйимизга келардигу, бошимиз ёстиққа тегар-тегмас яна йўлга тушардик. Учинчи куни, тушдан сўнг олди-

мизга яна Ражаб бригадир келди. Онам бу гап билан унинг ёқасидан тутди.
— Ражаб, эртадан бошлаб менинг ёнимга Қурбонтожга ўхшаган бировни ёрдамга бер. Бўлмаса, бу бийдай чўлда бир ўзим қўрқаман. Қолаверса, ўриладиган ер ҳам кўп. Бу иш якка ўзимга оғирлик қилади. Ёки бўлмаса колхозчиларнинг ярмини ўроққа олиб чиқ. Агар икковидан бирини қилмасанг мен ҳам ўроққа чиқмайман!

Ражаб бригадир ўйланиб турди-да, шундай деди:

— Колхозчиларнинг ярмини ўроққа олиб чиқиб бўлмас. Утоқ, сув тикилинч. Бўпти, эртадан бошлаб Қурбонтож ёрдамга келади.

Бригадир яна нималардир демоқчи бўлди-ю, онам ўз иши билан бўлавергач, ўпқалаган бола сингари елкасини қисиб йўлга тушди.

Виз энди уч кишимиз. Қурбонтож янгам ҳам ёнимизда. Буғдойзордан қушларни қувиш, чой қайнатиб бериш менинг зиммамга тушган. Эрталабки чойни ҳам шу ерда ичамиз. Онам билан Қурбонтож янгам ишдан қўллари бўшагандагина гаплашишади. Кўпинча янгам сўзлайди, онам эшитади. У гапга чечан аёл. Қишлоқда нима гап бўлса ҳаммасидан хабардор. Узиям гап бошласа, ёнидан қўшиб-чатиб шундай сўзлайдики, мириқиб эшитасан. Унинг суҳбатлари кўпинча: «Палончилар палончиларниқига совчиликка борибди», «Палончи ўғил кўрибди, лекин чақалоқнинг бармоқлари олтига эмиш», «Нариги бригададагилар гўзанинг чеканкасини бошлабдилар», «Пастдаги дўконга ёғ келибди» қабалидаги гаплар. Бу гаплар менга эри урушдан қайтмай, ёлғиз қолган ёш жувон учун овунчоқдек туйилади. Онам: «Биров ёқамдан тутиб туриб гапирмаса, сўзини эшитиб ўтиришга тоқат қилолмайман. Қурбонтожнинг қулоғи эса гап эшитишдан бўшамайди», дерди. Дарҳақиқат, у ишлаётганида бирор нарса ҳақида гапирсанг жаҳли чиқарди. Дам олиш пайтида эса сўз навбати янгамдан ортиб менга тегмасди.

Ўзимга бошқа эрмак топишга ҳаракат қилардим. Қурбонтож янгам бунга сезибдими, онамга «ўтоққа бора қолсин», дебди. Лекин энди, менинг бу ердан кетгим келмасди. Бу кўҳна замин ҳам, ёшнинг бўйидаги толлар ҳам оз вақт ичида менга гоят қадрдон бўлиб қолганди. Бундан ташқари, ҳали кўнглимда Оқтепага чиқиш ниятим ҳам йўқ эмасди. Тепага биринчи марта чиққанимда ҳайратга тушдим. Саксовул, қум босиб ётибди. Атрофи чуқур. Фақат бир жойда сўқмоқ бор экан. Шу сўқмоқ орқали тепага кўтарилдим. Тепанинг усти тептекис майдон, ҳар жой-ҳар жойда чуқурчалар кўринади.

Ун кунда буғдойни ўриб бўлди. Энди хирмонни ҳайдайверса бўларди. Ёпда, қатор толлар соясида онам билан Қурбонтож янгам чўмилишди. Улар ҳазиллашиб, бир-бирларига сув сочишар, ёш болалардек қотиб-қотиб кулишарди. Кулганларида юзларида қотиб қолган қайғулар парчаланиб кетаётгандек бўларди. Бу орада онам олиб келган кирларини ҳам юйиб, буталар устига ёйди. Кирлар қуригунча чой ичдик. Кечга яқин овулга қайтдик.

Эртаси кун ишга борганимизда Ражаб бригадир бизнинг юзимизга тик қарай олмай деди:

— Ўғилжайрон, ўша, далангдаги гўзанинг чеканкасини қилавер...

Ражаб ҳақида кўп ўйлардим. Нима учун бизнинг ёнимизга ҳар кун қатнаганига, онамнинг не сабабдан унга эътибор бермаганига ўша пайтлар қанча ўйласам ҳам ақлим етмасди. Буларнинг ҳаммасини кейинчалик тушуниб етдим. Ражаб яхши одам эди. У ҳақда овулда: «Ражаб ақлли, мард йигит, эл-юрт хизмати учун туғилгандай...» деган гаплар юрарди. Хотини Ойжамол бошқача, ясан-тусандан бўшамайдиган, пулга ўч, қинғир йўлга киришдан ҳам тоймайдиган аёл эди.

Балки, Ражаб бригадир ўша пайтлари бизнинг ёнимизга бошқача ният билан борандир. Балки, у онамга: «Мен сенинг учун ҳамма ишни қилишга тайёрман — хоҳласанг тоғни ағдараман, хоҳласанг ўтга кираман...» дея кўнглини ёмоқчи бўлгандир. Балки... Ушанда онам бор-йўғи ўттиз уч-ўттиз тўрт ёшларда эди. Лекин унинг қалбидан урушда бедарак йўқолган отамнинг хотираси мангу жой олганди. У бошқача яшай олмасди.

Ўша саратондаги буғдой ўримида бери орадан кўп йиллар ўтди. Ҳамон Оқтепани, у ерда сувсизликдан ҳансираб ётган далаларни, ёп бўйидаги толларни эслайман, кўз олдимга келтираман. Ўзимни ўша ерларда кезиб юргандай ҳис қиламан. Нега ҳам эсимдан чиқсин. Ахир, у ерлар азиз юртимнинг бир бўлагида!

Туркманчадан Камол МАТЕҚУБОВ таржимаси.

КЎКАЛАМЗОР МАЙДОН

Тоғ томондан ўркач-ўркач сузиб келган булутлар бутун кўкни қоплаб олганига икки-уч кун бўлди. Чўл кучли ёмғирнинг ҳамласига қарши тай-ёрлангандек писиб олган. Лекин осмон ёрила қолмасди. Бунақа ҳавода касал одам у ёқда турсин, оддек соппа-соғларнинг ҳам юраги сиқилади.

Турдимурод кўкрагининг санчаётган ерини ушлаб-ушлаб қўйди.

Кафтдек текис, кенг ёйилиб ётган бу чўлга илгари қараган одам кўз етганча жойда яккам-дуқкам сочилган туяларга ёки бир маҳаллар ташлаб кетилган овулларнинг тошларига ўхшаган юлғинлардан бошқа қимир этган нарсани кўрмасди. Шаҳарликлар бу ерга ёмғир ёғиб ўтгандан кейинги кунларда кўзиқорин теришга ёки қуш-пуш отгани машиналари билан овга чиқардилар.

Буларнинг бари бирдан ўзгарди. Чўлнинг бағрини канал кесиб ўтгандан кейин кенглик тилаган шаҳарликларнинг қадами тортилди. Осмонга, одамларга бепарво қараб ётган адоғсиз чўлдан ном-нишон қолмаган. Унинг тақдирига тушган бу янгилик хусусида бош қотиришга, ўйлашга ҳам бир сониялик вақти йўқ. Сув мингларча йиллар давомида унинг бағридаги қуриб ётган томирларга жон берди. Унинг инжиқ табиасти ўзгарди, тупроғида ҳаёт қад кўтарди.

Дарҳақиқат, одамларнинг тургун яшаши авваллари бу чўл учун ҳеч қачон хос бўлмаган. Улар ҳамиша меҳмон сифатида келардилар. Яйраб ўйнардилар, қоронғи тушиши билан тарқардилар. Чўл эса яна ўтмишда кечган яхши-ёмон кунларини эслаб, ўксинганча қолаверарди. Шамолнинг гувиллашини ёки сафари узоқдан бошланган ёлғиз отлиқнинг туёқ овозини ҳисобламаса, тинчлигини ҳеч нарса бузмасди.

Чўл аста-секин қаторлашиб келиб, кўксини тирнаган қизил машиналар билан ҳам, қатор-қатор қурилган ҳовли-жойлар билан ҳам, кўчалар билан ҳам иноқлашди. Одамлар бўйинсунди.

Қани энди инсон зоти ҳам тупроқ каби кўникувчан, қаноатли бўлса! Ҳамма бахтиёр яшар, узоқ умр кечирар, ердан унган меваларни бўлишиб, роҳатда кун кўрар эди. Вақт ҳам уларнинг сочларини оқартиролмасди. Аммо одам ерга ўхшамайди. Юраги ҳамиша бесаранжом, ҳамиша нималарнидир истайди, қаерларгадир интилади.

... Мана, бир неча кундирки, осмоннинг юзида бармоқ босгудек очиқ ер қолмаган. Тоғ тарафдан ўркач-ўркач сузиб келган қора булутлар чўл устига ёмғир исини бир текисда ёйган. Ҳозиргина ўз ташвишлари билан ғимирлаб юрган одамлар бир пасда тарқаб кетишди. Сигирлар, қўйлар осмонга ҳадиксираб қарайдилар.

Афтидан жала қаттиқ бўладиганга ўхшайди.

Турдимуроднинг ҳам ҳозиргина тарқаб кетган одамлардан фарқи йўқ. У ҳам умри чўлга боғланганлардан. Ростини айтса, унинг кўпчиликдан жиндек фарқи бор. Турдимурод Ақиёв шу чўлда тузилган янги хўжаликлардан бирига раҳбар, боши билан жавоб беради. Гарчи совхоз директорлиги бошқалардан кўра кўпроқ мардликни талаб қилса-да, ҳозир унияш бари одамларники сингари кайфияти тушкун. Аниқроғи, юрагидаги эски дард, симилловчи оғриқ қўзғалиб турипти. Шунга қарамай Турдимурод сир бой бермади. Ҳозиргина ҳар бир бўлимдан уч-тўрттадан энг бақувват-бақувват сувчиларни — дов йигитларни йиғиб, топшириқ берди: «Ёгингарчилик кучли бўладиганга ўхшайди. Экилган ерларни селга бериб қўймаслик учун ариқ-зовурларни маҳкамлаб, огоҳ бўлиб туринглар!»

Турдимурод сувчиларга шу каби топшириқлар бериб, яна уларнинг кўнглини ҳар турли гаплар билан кўтариб, совхоз идорасига, ўзининг кабинетига қайтди. Худди шунга кутиб тургандек шаррос ёмғир қўйиб юборди.

Кабинетнинг деразалари катта йўлга қараган. Шаҳар билан совхозни бирлаштирадиган яқна йўл шу. Кетганам, келганам шу йўлдан ўтади.

«Тумор келармикин? Келгани билан бу ерда яшашга кўнармикин?» Турдимурод бу саволданми ёки хонанинг димиққан ҳавосиданми нафаси қайтиб, деразаларни очиб юборди. Ёмғир исига тўйинган тоза ҳаво хонани тўлдирди.

У сигарет тутатиб, столи устида ётган қоғозларга қаради. Қоғозлар... Ташқаридан қараганда бари бир ҳилдек. Алланарсалар ёзилган, бири текис букланган, бири букланмаган қоғозлар. На бир сас чиқади, на бир ҳаракат кўринади. Аммо уларнинг ҳар бири қанчадан-қанча муаммолар ва инсон ташвишларини мужассамлаштиради. Совхоз директорининг номига турли нарсаларни талаб қилиб, сўраб, турли вақтларда ёзилган бу қоғозларга Турдимурод жавоб бериши керак.

«Нима учун экиш-тикишнинг бориши ҳақида маълумотларни ўз вақтида юбормайсиз...»

«Неча гектар янги ер очишни мўлжаллагансизлар...»

«Сувдан нотўғри фойдаланганингиз учун район ҳалқ контроли комитетида сизнинг ҳисоботингиз эшитилишини хабар қиламиз.»

«Ўртоқ директор, биз, Гомель шаҳрининг пионерлари, совхозингиздаги янги очилган мактаб пионерлари билан хат ёзишиб туриш истагимиз бор...»

«Мени, оилавий шароитимнинг чатоқлиги сабабли, совхознинг механиклиги вазифасидан бўшатишнингизни илтимос қиламан...»

Турдимурод сўнгги аризани ўқир экан, сапчиб ўрнидан туриб кетди-да, яна деразанинг олдида борди. «Оилавий шароитим чатоқлиги сабабли...» У бу сўзларни ўзича қайта-қайта такрорларкан, қандай можаро борлигини ўйлаб тополмади. Кинояли жилмайганча яна сигарет тутатди. Қайта столга ўтиришга юраги чопмади.

Ишхонасидан чиқиб, қишлоқнинг кунботар томонига қараб шахдам юриб кетди. Бир оз тингандек кўринган ёмғир яна кучайиб, югуришга мажбур қилди. Лекин бари бир шалаббоси чиқди. Дарвоза эшигини Майдоннинг ўзи очди. Механик директорнинг ҳолатини кўриб, тоб ташлади-ю, аммо сир бой бермай, сипоҳгарчилик билан деди:

— Машинангиз қани, ўртоқ директор? Бунақада шамоллаб қолишингиз мумкин!

— Шофёрнинг шаҳарда битта-яримта ишлари бор экан, эртага қайтишда оила аъзоларимни ҳам олиб келади. Қани, ўртоқ механик, кўп гапни олиб қочма-да, мени шамоллатмоқчи бўлмасанг, бир қуруқ кийим бер, — деди Турдимурод.

Майдон кийим олиб чиққани ичкарига, уйга йўналди. Турдимурод унинг кетидан меҳмонхонага ўтаётганда, нариги хонадаги беланчада ётган боласини аллалаб ўтирган Майдоннинг хотини Гўзалга кўзи тушди. Гўзалнинг юзида қаттиқ изтироб излари кўринади, келган-кетган билан иши йўқ, нигоҳини бир нуқтага тикканча, ерга қараб ўтирар эди.

Бир фурсат ўтмай Майдон янги кийим келтирди-да, ошхонага ўтиб кетди. Турдимурод кийинаркан, крандан шалдираб тушаётган сув овози, сўнгра чойнакнинг шақиллаши эшитилди.

Негадир Майдон сўкиниб қўйди... Бу овозларнинг баридан: жанжал оқибатида механикнинг ўзи ошхонада куймаланаётгани — шунга мажбур бўлгани сезилди.

Чой келди. Ёстиқларга тирсак тираб, ярим чайнакдан чой ичиб бўлгунларича ёмғир ҳақида, машиналарнинг ременти, шаҳар ва совхознинг ораллигида, ҳеч қурса, кунига икки марталик автобус қатновини йўлга қўйиш тўғрисида гурунглашдилар. Кейин директор гапнинг оҳангини аста-секин ўзининг келишига сабаб бўлган масалага бурди.

— Хўп, автобус қатнади ё қатнамади дейлик, буни сизга нима оғирлиги бор?

Директорнинг бу гапидаги кинояни тушунмай, Майдон тажангланиб жавоб берди:

— Ҳа, бизларнинг оёқ текинга келганми, ўртоқ директор, ҳар сафар шаҳарга тушиб чиқмоқчи бўлганимда, ўткинчи машиналарга ялинавериб эсим кетади!

Гап оҳангини бир оз бўшаштирмаса, авжга чиқиб кетишини сезиб, Турдимурод ўзини мажбурлаб, юмшоқ гапиришга интилди.

— Бир оз сабр-қаноат қилгин, Майдонжон! Автобус ҳам бўлар, кунига икки эмас, ўн икки марта ҳам қатнар. Келганимга бир йилдан сал ошдим-йўқми ўзи. Мен бундан беш йил муқаддам кўшқдек ҳовли-жойимни, гулдек ишимни ташлаб қелган пайтимда, бу жойларни кўриб, нақ юрагим орқага тортиб, изимга қараб қочиб қолаётгандим. Мени худди мана шу сенинг ҳовлингни ўрнига олиб келишди. Ана сенга сув, ана сенга ер. Одам топ, совхоз

туз, дейишган-да, машиналарига ўтириб жўнаб қолишган. Агар ўша пайтда биров мени юпатиб: «Хой, директор, бошингни кўтар, яна беш йилдан кейин гулдек яшнаган қишлоқнинг кўчаларида маза қилиб юрасан», деса, нақ устимдан кулаётгандек туюлиб, уни урворардим ҳам. Сен автобусни гапириб ўтирибсан-а!..

Директорнинг куюниб гапирган гапларига Майдон унчалик эътибор бермади. Ҳарқолда ўзининг айтганида қаттиқ турганини кўрсатмоқчи бўлибми, пиёласига чой қуяркан, Турдимуроднинг юзига қарамай, гап бошлади:

— Сизнинг ҳозирги фикрларингизга қарши бир нарса айтиш қийин, совхознинг яшнаётганини кўрган одамнинг тилига сўз келмайди. Аммо экин-тикин ишларидан бошқани кўрмай, халққа керакли нарсани унутиб қўйиш керакмас-да! Мана, автобус масаласини ўзингиз арзидиган деяпсиз. Бунақа эмас, менимча; сизга нима, тагингизда шамолдек газик бор. Машинангизни кўролмаслигимдан ёки ўзимни камситилган ҳисоблаганимдан уни эслаётганим йўқ. Албатта, директор машинасиз бўлмас. Лекин халқнинг, кўпчиликнинг шаҳарда ёр-биродари, қариндоши бор. Боринги, бўлмади ҳам дейлик, лекин яшаш учун, рўзгор учун керакли нарсаларни совхозда топиб бўлмайди-ку?!

Орага жимлик чўкди. Механикнинг ичдан ўтаётганлари Турдимурод учун равшан эмасди. Совхоз аҳлига нима кераклигини ўзи ундан минг чандон яхши билса-да, Майдоннинг гажирроқ йигитлигини, юрагини очмаслик учун майда-чуйда нарсаларга тихирлик қилаётганини англади. Бунақа одамлар жаҳли чиққан пайтда ҳақ билан ноҳақнинг орасига фарқ қўёлмайдиган бўлишини ёши қирқ бешдан ошган Турдимурод Ақиев яхши биларди. Шунинг учун ҳам Майдоннинг оила масаласига бевосита ўтиш лозимлигини тушунди. Уни ариза беришга мажбур қилган нарса автобус эмасдир, ахир... Аризада масала чўрт кесиб қўйилганди. Атайлаб шунини аниқлаш учун келиб, қандай қилиб қўзғамаслик мумкин. Боз устига, у ёш оиланинг бузилмаслигини, келажакда турмушлари равнақ олишини чин кўнгилдан истарди. Турдимурод бир фурсат Майдоннинг юзига индамай тикилиб турди-да, ётган жойида ўнгланиб олди:

— Майдонжон, мен сенинг олдингга шу автобус масаласини чўзгилаш учун келмаганим аён бўлса керак?

Майдон индамай бош силкиди.

— Идорамга кириб, қозоларни тартибга келтириб ўтириб, аризангни устидан чиқиб қолдим. Гап нимадаллигини билайин деб уйлариингга келдим, — Турдимурод бу сўзларни Гўзал эшитсин деб овозини баландлатиб гапирди.

— Маъқул, ўртоқ директор, бу масалада сиздан яширадиган сиримиз йўқ.

— Сири бўлмаса, қани эштайлик, келишмаган нарсаларинг нимада ўзи? Ҳаммамиз сизларни иноқ бир оила деб қувониб юргандик. Еки бир етишмовчиликларингиз борми, ёки совхоз кўнглингизга ўтиришмаяптими?

Майдон ўйланиб туриб, вазмин жавоб берди:

— Ўртоқ директор, Гўзал иккимизнинг орамызда жуда ота гўри қозихона қиладиган жанжалимиз йўқ. Аммо жуда апоқ-чапоқмиз десам ҳам ёлғончи бўламан. Лекин, Турдимурод ака, оилада эркак ўз жойида, хотин ўз жойида турмаса, тинч-тоғув яшаш қийин.

Турдимурод Майдоннинг нима демоқчилигини сира тушунмади. «Эр ўз жойида, хотин ўз жойида?...» У ўрнидан қўзғалиб, оёғини ёзиб ўтирди.

— Қани, кўп чувалаштирмай, тўғриси айт-чи, орангизда нима гап ўтди? Е Гўзал айтганингни қилмаяптими?

Майдон бир турли киноя билан жавоб берди:

— Йўқ, мен унинг айтганларини қилмаётганмишман.

— Масалан?

Майдон жимиб қолди.

— Гапир, нега оғзингга талқон солгандек жим ўтирипсан?

— Девор суяб уйда ўтирмасмиш, ишга тушармиш. Бўлмаса, тенг-тўшларим олдида тилимни қисик қилмаслик учун бу ердан кўчиб кетаман, деб ер тепиб туриб олган.

— Тўғри айтипти, — деди Турдимурод жилмайиб. — Бунақа хотинлар хирмон-хирмон ҳосил яратишяпти. Гўзалнинг улардан нима камчилиги бор? Агар уни уйда ўтирасан, деган бўлсанг, нотўғри йўл кўрсатибсан. Сенга бунақа иш ярашмайди.

— Болани нима қилади?

Турдимурод бу гапдан хийла жаҳли чиқди.

— Нима, ҳозир далада ишлаб юрган жувонлар ёнига халта қилиб, боласини солиб юриптими? Ишқилиб бир баҳона топсам деяпсанда, а?! Ҳамма қатори сизлар ҳам болани яслига, боғчага топширасизлар.

— Ох, ўртоқ директор, бизларнинг бунгача икки боламиз турмади. Бу — бизнинг бор умидимиз ахир!..

Шу пайт ёлғиз ўғли Сардоржон ёдига тушиб, Турдимурод бирдан жимиб қолди. Унинг ўзи ҳам ўғли кичкиналигида на яслига, на болалар боғчасига ишонарди. Сардор кўчага чиқди дегунча бир кори ҳол юз бермасин деб, жони ҳалак бўларди.

— Гўзалнинг қандай касби бор? — деб сўради у мулойим овозда.

— Педагогика билим юртиниң иккинчи курсини битирган. Уша пайтда шу ўғлимиз туғилгани учун ўқишини ташлаган.

Турдимурод узоқ ўйланди. Кейин бирдан:

— Хой, келин, қани, бу ёққа бир қаранг-чи? — деб чақирди.

— Уни нима кераги бор? Нимага чақирасиз?! — деди Майдон ўрнидан туриб кетганча ҳаяжонланиб.

— Қани, сен бир пас жим тур, келинни бир кўриб қўяй.

Ичкаридан босайми-босмайми қабилида юриб Гўзал чиқди.

— Яхшимисан. Меҳмон келганда қовоқ уйиб ўтирмай, сал очикроқ юради киши деган. Қани, эрингнинг ёнига ўтир-чи!

Гўзал ҳамон ўша руҳсиз бир кайфиятда Майдондан орқароққа ийманиб ўтирди.

Турдимурод вазмин тусга кириб, чуқур нафас олди.

— Укаларим, — деди у, истамаса ҳам насиҳатомуз гап бошлаб. — Мен нақ икковингни ёшингни яшаганман. Кўп янглишдим ҳам, танбеҳ ҳам едим. Урушни ҳам, очликни ҳам кўрдим. Лекин ҳамиша оиламга вафодор бўлиб келдим. Эр-хотин бир-бирини тушунмоғи, инонмоғи, қийин кунда бир-бирини ҳимоя этиб тиргак бўлмоғи керак — ахир дунёда шунга етадиган бахт йўқ, агар билсанглар. Юракларингизда ёниб турган ўтни ўз қўлингиз билан ўчирманглар. Одамга, авваламбор, оила, ундан кейин, севган иши мадад беради... Бу ердаги турмуш менинг учун ҳам жаннатнинг боғи эмас. Менинг ҳам шаҳарда уй ичларим орасида беташвиш яшагим келади... Бугун сен ариза берсанг, Майдонжон, эртага яна бириси, индинига мен ариза берсам.. Ҳаммамиз кўч-кўронимизни кўтариб-кўтариб кетсак... Бу чўл бизнинг ўз тупроғимиз, ўз еримиз ахир... Менда шундай бир фикр бор. Келин эртадан бошлаб колхознинг яслисида энага бўлиб иш бошласин. Ўғилча ҳам ёнида бўлади... Бир ўйлаб кўринглар.

Хийла вақтгача ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Мен жон деб ишлардим... — деб Гўзал гап бошлаганди, Майдон унга яна бир кинояли назар ташлаб, сўзини бўлди.

— Уртоқ директор, етти ўлчаб бир кес, деган гап бор, мен ўйлаб кўрай, — деди у.

Турдимурод туришга ҳозирланди:

— Ўйлаб кўр, албатта, ўйлаб кўр. Лекин менинг ҳамма ташвишим сизлардан иборат эмаслигини ҳам ўйлагин... Майли, энди борай, ёмғир ҳам секинлаганга ўхшайди...

У уй эгалари билан хўшлашиб чиқиб кетди.

Ер усти ювиб тозалангандек мусаффо эди. Олачалпоқ булутлар билан қопланган осмонга турфа нақшлар солинганга ўхшарди. Ботиб бораётган куннинг нурлари булутлар орасидан, у ер-бу ердан йўл очиб пастга тўкилар, кунботар тараф қирмизи гулзордек яшнаб турар эди. Шафақнинг шуъласи барханлар устида жилоланар, уларни кўрган одам, бу жойлар олтинга чайилган, дерди. Тоза ҳаводан нафас олиб, атрофни томоша қилиб бориш кишига хуш ёқарди.

Турдимурод қишлоқ охиридаги кенг, очик майдон тарафга йўналди. Майдон ичкарисини, катта йўлдан чеккароқдаги қисмини, Турдимурод кейинчалик боғ қиламан деб сақлаб қўйганди. Бу кўкаламзор майдонда кўзиқоринлар ҳам ўсар, айниқса ёгиндан сўнг бодрокдек гуж-гуж бўлиб чиқар эди. Ҳар ҳафтада, ё ўн беш кунда бир бор директор шаҳардан келган оиласини бу жойга сайрга олиб келарди. Қишлоқ аҳли буни билгани учун кўкаламзорни айланиб ўтар, молларини ҳам бу ерда ўтлатмас эди.

Дарҳақиқат, Турдимурод бу кўкаламзорни рафиқаси Тумор учун сақларди. Шу дамларда, тиззасигача балчиққа ботса-да, худди беш яшар боладек майдонга ошиқиб борарди.

Мана, ниҳоят этиб келди. Майдондаги кўзиқоринлар, хоҳласанг хоҳламасанг, ўзлари мени тергин деяётгандек эди. Утирган жойингдан бир этак йиғиштириб олсанг бўларди. Аммо Турдимурод уларнинг биронтасига ҳам қўл теккизмади. Бир неча дақиқа қандайдир маҳзун соғинч билан қараб тургач, оҳиста изига қайтди. «Эртага Туморим билан Сардорим келишадди. Мен уларни бу ерга сайрга олиб чиқаман. Меҳрибонларимни уринтирмай кўзиқоринлардан ўзим териб бераман. Туморнинг жони-ку булар! Йўқ, яхшиси, ўзлари теришсин. Кўзиқориннинг бутун гашти теришда-

да!.. Сўнг учовлашиб қовурамыз, ҳазил-ҳузил қилиб уни еймиз... Балки шундан кейин бу ерлар Туморнинг кўнглига ёқар?.. Бутунлай қолар?.. Ахир совхозда врач қанчалик зарур ҳозир... Сардоржонимни келаси йили мактабга иккаламиз икки қўлидан етаклаб оборамиз...»

Турдимурод шундай ширин хаёллар билан қоронғи тушган пайтда уйига етиб келди.

Совуқ ошни наридан-бери еди-да, эртага саҳарлаб туриши кераклиги учун, барвақт бўлишига қарамай, ухлагани ётди. Лекин энди кўзи илинган экан, кимнингдир эшикни тақиллатганидан уйғонди. Ярим уйқули ҳолда наридан бери устига халатини илиб, эшикни очиб, шумшайиб турган Майдонни кўрди.

— Яна нима гап? — сўради у уйқусираганча норози овозда.

— Турдимурод ака, аризамни қайтариб берсангиз, демоқчи эдим, — деди Майдон бир оз чайналиб тургач.

Турдимурод жуда энсаси қотди:

— Шунга одамни уйқудан уйғотиш керак эканми. Аризангни ўқи бўлибоқ йиртиб ташлаганман!

Майдон кулди:

— Тўғри қилган экансиз, мен ўзим ҳам уни йиртиб ташламоқчи эдим... Кечирасиз, мени, ака. Яна бир илтимосим бор эди... Ҳеч кимга гапирмасангиз, ариза берганимнию ундан кейинги гапларни.

Турдимурод яна тўнғиллади:

— Бор, ёт-ё! Эрталаб туришинг кераклигини унутдингми? Учинчи бўлим-да ишлаётган экскаватор ишдан чиққан. Чўмичини кўтарадиган троллари тортмаяпти. Азонлаб бориб ўшани бир ёқлик қилишга кўмаклашгин... Бор, яхши ётиб тур. Ҳа, бир гап эсингда турсин. Бир эшиқдан кириб чиққандан кейин «сен аёл, мен эркек» деган масалани талашаверсанг, ҳеч яхшилиқ чиқмайди. Икковинг ҳам очилмаган гулсанлар...

Майдон бўйнини эгди-да, юмшоқ овозда жавоб қайтарди:

— Бўпти, Турдимурод ака, тушундим ҳаммасига. Кечиринг.

Турдимурод анчагача ухлолмай ётди. Лекин эрталаб уйғонганида кун ёйилган экан. Деразадан қараб, дарвоза олдида машинага ёпишган лойларни юваётган шофёрни кўрди. Шофёрнинг қовоғи солиқлигидан аллақандай нохушлик борлигини сездди. Апил-тапил кийинди-да, ташқари чиқиб, ҳовлиқиб сўради:

— Тўртгули, қани улар, келишмадимми?

Шофёр бир қараб қўйиб, жавоб бермади. Сўнг қўйин чўнтагидан кавлай-кавлай, шошилмай, бир конверт олиб узатди.

Турдимуроднинг қўли ўзига базўр бўйсунгандек, қошушиқсиз узатилди. Хатни олгач, шофёрдан уялганча бошини эгиб, конвертни очди.

«Турди! Мени кечирасан. Иккимиз курортга бирга боришни ваъдалашгандик. Аммо менга тўсатдан Кисловодскнинг энг яхши санаторийларидан бирига путёвка тегиб қолди. Бугун учиб кетяпман. Сардори онамларникига олиб бориб қўйдим. Ундан хавотир олма. Сендан яширмоқчи эмасман: янги ҳаётингга мен ҳеч қачон кўниқолмайман. Унақа ҳаёт нима учундир менга ётдай туюлади. Қўзиқориннинг мазасини тотмаганимга ҳам афсусланмаяпман, шекилли.

Хайр, Тумор».

Бирдан Турдимуроднинг кўз олди қоронғилашиб, боши айлангандек бўлди. Лекин у ўзини дарров ўнглаб, умивальникда юз-қўлини ювди. Ҳеч нарса емай ҳам, ичмай ҳам машинага минди-да:

— Қани, Тўртгулижон, ҳайда! — деди.

— Қаёққа, ёшулли?

— Қани, аввал йўлга чиқ-чи.

Машина катта йўлдан хийла юргандан сўнг Турдимурод:

— Учинчи бўлимга бур, — деди.

Совхознинг учинчи бўлимига борадиган йўл кўкаламзор майдондан ўтарди. Машина ўнқир-чўнқир ботқоқ йўлдан инграниб майдонга етиб келаётганда, узокдан етти-саккиз ёшлардаги бир ўғлон ва бир қизча кўринди. Улар бутун дунёни унутиб телпақдек-телпақдек келадиган қўзиқоринларни териб юришарди...

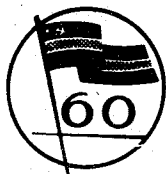
Шофёр директорга бир қараб олди-да:

— Бизларнинг болалар эмас, ҳайдаб юборайми, — дея сўради.

Директор хомуш овозда:

— Қўявер. Тераверишин. Бундан кейин ҳамма тераверсин, — деди.

Туркманчадан Зоҳир АЪЛАМ таржимаси

Муроджон Мансуров

МАНГУ ЖАНГ

Роман¹

Иккинчи бўлим

Сўнгги таскин

*ёки қолган икки отлиқ
ҳақида билганларимиз*

I боб

Акбар полвон туйқусдан уйғониб кетди. Қайсибир дарахт устидан қарс-қурс таёқ овози келар, шу яқин атропода биров зўр бериб нимадир қоқар эди. «Қандай эринмаган одам эканки, эрталабдан ёнғоқ қоқишга тушмаса? Еки ўзи алламаҳал бўлиб кетдимикан?»

У сойнинг нариги бетигади арпапояни ҳайдаб бўлиб қайтганда, ой чарақлаб турар, ҳали бўзариб улгурмаган ҳам эди, ҳеч қанча ўтмай, кун ёйилиб кетибди. Офтоб худди қўшни ҳовлидаги оқ ўрик орқасида ёниб-яллиғланиб турганга ўхшайди. Унинг шохлари орасидан найзадай ёриб ўтаётган нурлари эса, живир-живир қилиб, кўзни қамаштиради.

Акбар полвоннинг димоғига жийда ҳиди урилиб, ўзи сергак тортди: «Ёнғоқ деса, кимдир жийда қоқяпти шекилли.» У ўрнидан туриб ҳовлига тушаркан, ҳақиқатан ҳам боғ этагидаги қари жийда устида ўғлини кўрди. Пастда ўзи тенги ўртоқлари чодир тутиб туришибди. Кабир эса айри шохга ўтириб олиб, тол хода билан жийда қоқяпти. Ҳар таёқ урганида дув-дув тўкилади. Бутун ҳовлини жийда ҳиди тутиб кетибди.

Кетмонини кўтариб, ишга отлаётган Ойжамол уни кўриб, орқасига қайтди. Йўл-йўлакай обдастани ола келиб, қўлига сув қуярқан, оғзи қулоғида, ўғлини мақташга тушди:

— Кўряпсизми, эрталабдан ҳашарчи ўртоқларини бошлаб кепти. Ҳадемай ёнингизга кириб қолади, адаси.

— Эндиям кирмасинми? Кап-катта йигит бўб қолди-ку. — Акбар сочиққа артина туриб мийиғида кулиб қўйди. — Ҳали қиз қидиришга ҳам тушиб қоларсан?

— Қанийди ордона қолгур уруш тугай қолса. Буларингизнинг бўйи чўзилгани сари менинг ичим узилади...

Шу орада Эргаш беданавознинг ҳовлисида бири олиб, бири қўйиб, бедана сайради. Акбар завқи тошиб, бир дам қулоқ осиб туриб қолди. «Қўшним бояқишнинг хўб сайратмалари бор-да. Ўғиллари барака

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

топсин, адаси армияга қетганига икки йил бўляптики, бирортасини нобуд қилмай асраб келишяпти-я. Узи ҳам ҳар хатида сўраб турармиш: мени хурсанд юрсин десанглар яхши қаранглар, дон-сувидан хабар олиб туринглар, бирортаси сайрамай қолмасин-а, деб тайинлармиш. Ишқибозликни қаранг...»

Акбар мийиғида кулиб қўйиб, сочиқни бағазга илди. Шашадока рўмолининг икки учини икки елкасига ташлаб, супада неварасини тиззасига олиб ўтирган онаси томон юраркан, аввал унга салом бериб, кейин хотинини юпатган бўлди:

— Буларнинг бўйи чўзилиб қолгани билан ҳали ёши етмайди. Ундан кейин уруш ҳам ғарбга оғди. Гитлернинг шу қочиши бўлса, узоққа чўзилмайдиёв.

— Айтганингиз келсин, адаси. Йўқчиликлардан ўлар бўлсак — ўлиб бўлдик. — Ойжамол елиб-югуриб эрига нонушта ҳозирлашга тушиб кетди. Токдан бир бош узум узиб, пақирдаги сувда чайиб келди. Кечагида ёпган тошдек оғир зоғора нон билан тўрт бўлак қайнатилган лавлагини яна дастурхонга қўйиб, жиғиллаб ётган самовардан чой қуйиб берди-да, эрига «энди мен бораверайинми?» дегандай қаради.

Акбар тушуниб бош силкиди:

— Сен боравер, кеч қолма...

Хотини кетмонини елкасига ташлаб чиқиб кетди. Дастурхон устида она-бола қолишди. У шонилмай нонушта қилар, онаси эса хонтахтага турмашган неварасини ҳам унутиб, нимагадир хаёли қочиб ўтирарди. Болалар ҳамон шарақ-шуруқ уриб, жийда қоқишади. Сўридаги мусичалар бир-бирини беозор қувалашиб юриб, парт-пурт тепишиб қолади. Йўл-йўл тўшли попишак бўлса, девор сархокида ўтириб олганча «куку-пиш»лаб қўяди. Ҳар сайраганда тожи ёзилиб-йиғилиб келади. Худди шу пайт кўчадаги ёнғоқдан бир жуфт зағизғон безовта бўлиб учиб кетди-ю, қўшни Эргаш беданавознинг эшиги қаттиқ тақиллади. Уша ёқдан отлик одамнинг шанғиллагани эшитилди:

— Ҳой, мегажин! Чик бу ёққа! Ҳе сендақа колхозчини қара-ю!.. Отлик куракда турмайдиган шалоқ сўз билан сўкинди. — Нима, мен сени ҳар куни ишга ҳайдаб чиқишнинг кафилини олганманми, а?! Кунни қара, пешин бўлди-ку, юзсиз, нас босиб ётаверасанми? Бўл, деяпман!

Акбар онасининг олдида ерга киргудек уялиб кетди. Оғзидагини зўрға ютиб қўлини сочиққа узатди. Болалар жийда қоқишдан тўхтаб, жимиб қолдилар. Сўрида боядан бери беозор гуриллаётган мусичалар ҳам, девор устидаги попишак ҳам қаёққадир ғойиб бўлишди. Қўшнининг кўча эшигидаги отлик баттар шанғиллади:

— Бўласанми, ё... ўзим олдимга солиб олиб чиқайми?

Акбар у бетавфиқни овозидан таниб, ғижиниб четга қаради. «Бу шанғига қачон ақл битаркан-а, бригадирман деб андиша-истиҳолани ҳам йиғиштириб қўйган шекилли.»

Девор орқасида Эргаш беданавознинг бир этак бола билан қолган аёли зор қақшаб ялинишга тушди:

— Ҳой, бой бўлгур, барака топгур, тушунинг ахир, бозордан ҳозир келдим-а, икки пақиргина олма олиб борақолувдим, ҳеч ким сўрама-са-я. Бошимда эркагим бўлса эканки, менга осон тутсангиз. Ахир бу болалар ҳали...

— Э, бўлди қил дийдиёйингни! — Шанғи унинг гапини бўлиб ташлади. — Сенларнинг касрингга қачонгача ҳайфсан олишим керак? Қаламушдай болалашни биласанлар! Эплашга келганда қўлларинг калта!

Акбар энди чидамай илкис ўрнидан туриб кетди. Унинг феълини яхши биладиган онаси «ҳай-ҳай»лаб супадан тушишга, ўғлини бу шахтидан қайтаришга талпинди:

— Ҳай-ҳай, ҳай. Жон болам. Холавачча бўласизлар-а. Уят бўлади-я. Аҳмадалини энди кўряпсанми! Унга ўзи қўндоқда теккан-ку. Қўй, болам, ит аккиллади деб...

— У акиллаётгани йўқ, ойи, ҳақорат қиляпти бир муштипарни. Эшитмаяпсизми? — Акбар уни четлаб, кўча эшикка интилди-ю, яна она қўймади:

— Майли, сен аралашма, болам, сўккани билан сўкилиб қолмайди ҳеч ким. Шайтонга ҳай бер, ўша дажжолга тенглашма. Ўзинг яхши тушунасан-ку, болам.

Акбар онасининг юзидан ўта олмай орқасига ноилож бурилди. Энди кўшни ааёл кўча эшикдан:

— Ҳозир, барака топкур, ҳозир, орқангиздан етиб бормасам айтинг. Манави жўжаларни тинчитай, жон амакиси. Орқангиздан етиб оламан, — дея ялинаркан, бирдан бригадирнинг:

— Мен кимга айтаяпман? Юрасанми, ё мана бундай қилиб... мажбурлаб олиб кетайинми?! — дегани-ю, аёлнинг:

— Вой, нима қиляпсиз, қўйворинг. Қўйворинг деяпман. Одамлар, ким бор? — дея ёрдамга чақиргани, болаларнинг чувиллаб йиғлагани эшитилди.

Акбар энди онасига ҳам қарамай, кўчага отилиб чиқиб кетди. Чиқди-ю, гап билан бўлиб яқинига келиб қолган Рихси кеннойини сочидан бураб ушлаганча отига эргаштириб олиб кетаётган холаваччаси Аҳмадали акани кўриб, бир зум тўхтади. Кўрса уялар-ку, бу шахтидан тушар-ку, деб ўйлади. Йўқ, бригадир хаёлига ҳам келтирмай, этигининг пошнаси билан отининг биқинига ниқтаб, уни яна ҳам жадаллатди. Бунга сари болалар от орқасидан эргашиб, баттар қий-чув кўтаришди. Аҳмадали ака уларни парвойига ҳам илмай отни ниқтайди, аёл бўлса боши қийшайганча йўлни кўра олмай от ёнида пилдираб боради, тупроқ кўчада оёқлари чалишиб-чалишиб кетади, елкаси отнинг қорнига урилиб, у ҳуркиб, баттар қадамини тезлаштиради...

Акбарнинг чаккасига қон уриб, шошма, аблах, деди-ю, икки ҳатлашда кўча ўртасига чиқиб борди, отнинг жиловидан ушлаб, уни жойидан жилдирмай қўйди. Тўриқ кўзлари шокоса бўлиб, олдинги оёқларини кўтариб суриб кетишга интилди-ю, кучи етмай депсиниб пишқирди.

Аҳмадали ака эгарда бир қалқиб кетиб, жаҳл устида жеркиди:

— Полвон бўлсанг ўзингга! Қоч-да йўлдан! Депутатман деб аралашаверасанми колхознинг ишига?!

Акбар унга қаттиқ тикилди.

— Торт қўлингни хотин кишидан! Торт дейман, диёнатсиз, колхоз сенинг маҳрингга тушган бўлса ҳам!

У аёлнинг сочини қўйиб юборишга юборди-ю, Акбарнинг гапи таъсир қилиб бўғриқиб кетди:

— Нима-нима?! Ким диёнатсиз экан?! Ҳали мен колхозга қайишиб, диёнатсиз бўлиб чиқдимми?!

— Бўлмаса нимасиз?!

— Бригадирман!

— Бригадир бўлсанг ҳаммага қўл кўтаравер, ҳақорат қилавер, деганми? Қайси зақунда бор, қани менга айтинг-чи?

Аҳмадали ака шаштидан тушса ҳам, паст келмай тўнғиллади.

— Қанча ҳосил далада етибди-ю булар бўлса пешингача ҳам уйдан чиқмайди. Яна сен буларнинг ёнини оласан? Шу аёллар билан ишлаб кўргин — билардинг!

Энди Акбарники тутди.

— Бу аёлларга нима қипти? Ҳамма ишга балогардон шулар-ку. Уйи, рўзғори, болаларидан ортиб, ўша колхозни эплаб турган ҳам шулар-ку. Яна нимага ношукрлик қиласиз? Уялмайсизми, хотин кишига қўл кўтаргани! Эри, эркаги йўқ бўлса, шунчалик хўрлашми? Урушга кетганнинг ҳурмати шу бўлдими ҳали?! Уят, сиздай эркак кишига!

Аҳмадали ака унниқиб-қорайиб кетди:

— Сен менга ақл ўргатмай қўяқол! Бор-бор! Кучала еган жойингга бориб тириш! Уша эмтэсингдагиларга ўргатасан бу ақлингни! —

у чидамай отининг жilовини силтаб, унга қамчи урди. Тўриғи бутун вужуди билан олдинга талпинди-ю, Акбарни суриб кета олмай, унинг атрофида тупроқ тўзитиб гир айланди. Аҳмадали ака эгардан оғиб кетиб, яна ўзини зўрға ўнглаб олди.

— Қўйвор, отни! Дўқ қилсам сенинг хотинингга қипманми?! Ўз аъзоимни ҳам уриша олмайманми сенинг дастингдан, — у чидамай ўшқирди, — яна бу холавачамиш!

— Уриша олмайсан, билдингми? Ҳаққинг йўқ. — Акбар жон ҳолатда уни сансираб юборди. — Зуғум қилишга ким ҳукуқ берган сенга ўзи?! Раисингми? Уша Бурҳон тўкисми?

У жilовни бўшатмай қисди-қафасга оларкан, қўни-қўшни, қари-қартаглар нима гап экан деб кўчага чиқиб келишар, боягина жийда қоқаётган Кабирнинг ўртоқлари ҳам эшик тагида ўзларича ёрдамга хезланиб туришар эди. Рихси кеннойини эса болалари гўж ўраб олган, ўзи кўча четида бошини чангаллаб, унсиз йиғлаб ўтиради.

— Нима эди? Раис буюрган-буюрмаганда нима қилмоқчи эдинг? — Аҳмадали ака бўш келмай шанғиллади, — олдига етаклаб борармидинг?!

— Бораман ҳам! Раисинг қулоқ осмаса, ундан каттароғига ҳам олиб чиқаман. Ҳаддидан ошиш қанақа бўлишини ўшанда кўрасан. — Акбар тўриқнинг жilовини қўйиб юбормай, кўча четида турган ўғлига қўл силкиб буюрди. — Бор, отимни олиб чиқ. Бормаганини кўрай!

Энди боядан бери бу машмашани дарвозахонадан кузатиб турган онаси бошидан сирғалиб тушиб кетаётган шашадока рўмолини тўғрилаганча уларнинг олдига чиқиб кела бошлади. Аҳмадали бригадир холасини кўриб, бўйни ёр бермайгина эгардан тушса-да, энгашгиси келмай, от ёнида туриб қолди. Унинг бу терслиги Мاستон бувига таъсир қилиб, қаршисида тўхтади:

— Ҳа, Аҳмадали, юртдан уялмадингми, шундай қилгани? — деди бош чайқаб.

— Бир ками сиз қолувдингиз тергамаган, — тўнғиллади Аҳмадали ака, кейин чидамай кесатди, — сизларга қолса, ҳамиша мен ёмонотлиқман!..

— Шошма-шошма, — кампир энди унинг олдига айланиб ўтиб, кўзларига тикилди. — Сен ҳали ўзингни ҳақман, деяпсанми? Шу ишимни ёқлайдиганлар топилади дейсанми? Адашасан, болам. Эрта бириси кун ёмон уялиб қоласан. Мен буни сенга ёмонлик соғинганимдан айтаётганим йўқдир билсанг.

Аҳмадали бригадир шунча одамнинг ичида изза бўлаётганига чидай олмадими, кутилмаганда бир қўл силкиб узангига оёқ қўйди-ю, ўзини эгарга олар-олмас унга қамчи урди:

— Э, осмон қўлларингга бўлса ташлаб юбормайсиларми?

Акбарга ҳаммасидан шуниси таъсир қилиб, бир чимирилди-ю, у ҳам кўз очиб юмгунча ўзини эгарга олди. Онаси ҳай-ҳайлаганига қарамай, Аҳмадали аканинг орқасидан от суриб кетди...

Салдан кейин улар иккиси тупроқ кўчанинг икки чеккасидан хўмрайиб кетиб боришар, Акбар кўчанинг нариги бетида қовоқ-тумшуғи осилиб тўриқ отида бораётган холаваччасига синовчан қараб-қараб қўяркан, ҳеч унинг феълига тушуниб ета олмас, тавба, дея елка қисар эди: «Ўзи чуваккина бир одам-ку, ваҳимаси оламни бузад-я. Бир ҳокисор одамдан қаери ортиқ? Лекин қўйиб берсанг, колхозчининг бошида тегирмонтош юргизишдан ҳам тоймайди. Раҳбар эмас, колхозчининг шўри-ку... Бурҳон ҳам тоза шунақа мардумозор, дўпписини ол деса, бошини қўшиб олиб келадиганларни атрофига йиғиб олганми, дейман. Яна бу кишимни иш-у, интизомни яхши йўлга қўйган, планини ошириб дўндирапти, деб шахсий қамчин билан мукофотлаганига ўласанми? Топган совғасини қара-ю...»

Аҳмадали ака ҳам ўз хаёллари билан ўзи андармон. Шу холаваччасининг измига бўйсуниб олдига тушиб кетаётганига ўзи хайрон. Бормай деса, Бурҳон раиснинг эски ошнаси. Кесма-кесарликка

олса бригадирликдан учириб юбориши ҳеч гапмас. Бораверай деса, ўзи кимсан бригадир бўлатуриб ундан паст тушгиси келмаяпти: «Тавба, эрталабдан қандай балога рўпара бўлдим? Келиб-келиб қаёқдан ҳам шунинг қўшнисига дағдага қилақолдим? Яхшиси ялинсаммикан? Менга ҳам осон тутма, бизни ҳам тепадан, ҳа, бўлақол, планни тўлдирар қол, ҳосилни йиғиб ола қол, деб қисти қафасга олишадди, ўзинг биласан, кунимиз шу аёл-у бола-бақраларга қолган. Кучимиз етмагандан бақирамиз. Шулар ишга чиқа қолсин, план тўла қолсин, жанггоҳда қон кечиб юрган ўғлонларимизга дармон бўла қолсин, деймиз. Аслида ким буларга ёмонликни раво кўрарди. Юр десанг боравераман. Раиснинг ҳамма жазоларига тайёрман. Бригадирликдан олиб ташласа қани эди, қутулардим. Ҳаммага ёмон кўриниш кимга ёқади. Лекин вазифа экан, топширишган экан — нима қилай, десинми? У ўзи инсофли, одил йигит. Балки кўнгли эриб, боринг, иккинчи бундай қилманг, деб қўйиб юборар. Шу билан жазодан қутулиб қоларман... Шошма, қанақа жазо? Нега энди жазоларкан? Нима қипманки, раиснинг қаҳрига йўлиқсам? Кеча яхши ишим учун қамчин билан мукофотласа-ю, бугун жазо берадими?! Бурҳон раиснинг ўзи ҳар мажлисида «Сизлар қаттиққўлликни билмайсиз, интизомни бўшаштириб юборяпсиз», деб дашном бергани-берган-ку. Ҳаммани қўйиб, бир аёлни нега вақтида ишга чиқмадинг деб тергагани учун уни бригадирликдан олиб ташларканми? Ўзи унга ўхшаган бригад тополмай хуноб-ку. Акбаринг бекорларнинг бештасини ебди. Унинг олдига тушиб борадиган аҳмоғи йўқ. Зўр келса, осмон қўлида бўлса, ташлаб юборади-да...»

Чорраҳага етганда у отининг жilовини шарт тортиб, унинг бошини тегирмон кўчага буриб тўхтади. Акбар полвонга менсимайгина назар ташлади:

— Хафа бўлмайсан, жигар, бора олмайман. Мана бундай бандман; — у қўлини кекирдагига қўйиб кўрсатди, — ишим бошимдан ошиб ётибди.

Ундан бундай қатъиятни кутмаган Акбар бир зум гангиб қолди: «Чиндан айтаяптими, ё рўкач қиляптими? Йўқ, қўлингдан нима келарди, демоқчи шекилли.» Унинг жаҳли чиқиб келиб, ўзини чалғитишга уринди, кафти билан иягини ишқаб:

— Шунақами?.. — деди ниҳоятда ўзини босиб. Лекин кўзлари, агар кажбахслиги тутса бу улоқчи полвондан ҳар нарсани кутиш мумкинлигини шундай айтиб турарди. Аҳмадали ака унинг бу қарашига тоб бера олмай отининг жilовини тортиб, бир ерда гир айлантирди. Боягидан сал ҳайиқиб баҳона излади:

— Ростини айтсам, одамларни тегирмоннинг тепасидаги картошкани қазишга солишим керак эди. Ўзинг биласан — мен бормасам бўлмайди...

— Яхши, — деди Акбар кутилмаганда зардаси қайнаб, — лекин сиз ҳам хафа бўлмайсиз! Устимдан шикоят қилиб юрибди демайсиз!

Аҳмадали ака энсаси қотиб юзини бужмайтирди. Кейин бирдан лов этиб ёниб, шанғиллай кетди:

— Билдик, адолатчи экансан! Лекин кўрамиз юз-хотирни, қариндошчиликни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, қаергача бораркансан?! Сенчалик бизнинг ҳам хизматимиз бордир, бизни ҳам қўллайдиганлар топилиб қолар! — деди-ю отига қамчи босиб, тегирмонкўчадан пастга қараб чоптириб кетди.

Акбар алам-аччиқ ичида қолди: «Тавба, у кимга ишонади, кимга орқа қилади-а? Бурҳон тўкисгами? Ҳа. Балиқ бошидан сасиган. — У кескин бош чайқади, — одамга ҳам ишониб бўлмас экан. Ўзи ким эди-ю, энди атрофига қандай одамларни йиғиб иш кўряпти? Мен ўзим ҳеч кимга ёмонлик қилмасам, ҳеч ким мендан норози бўлмаса бўлди, дейди шекилли. Бағритош, дордан қочган, илоннинг ёғини ялаган одамларни кўтариб, уларга суянаётганичи? Шунинг учун инқилоб қилиб, Шўронинг душманлари билан жон олиб-жон бериб курашишган, қаёқдаги ярамас одамларни юзага чиқариш учун колхоз

тузишган эканми?! Олдига бораман. Бормаган ҳам, айбини тик юзига айтмаган ҳам номард!»

У саманнинг жilовини силтаб, идора томон йўртириб кетди.

II боб

Бурҳон раис ҳар кунгидек пешайвондаги махсус креслосида кунчиқарга орқа ўгириб савлат тўкиб ўтирар, шахсий устаси Алим сартарош устарада сочини олиб бўлиб, энди ихлос билан иягини қиртишлар, унинг аёлларникидек юмшоқ қўллари хуш ёқибми, ё ҳовлидаги нашвати шохлари орасидан найзадай ёриб ўтиб, тошойнадан қайтаётган офтоб нурларидан қамашибми, кўзлари юмилиб-юмилиб кетар эди. Ниҳоят Алим сартарош атирини виш-виш сепиб узок елпиди. Сочиқни юзларига босиб, елкасига ташлади. Қайчиси билан тароғини олиб, мўйловига оро берган, тўғрилаб тараган бўлди. Кейин сочиқни четга қоқиб билагига ташлади-да, иримига унинг бошини силаб-сиқиб қўйди. Кафтини кафтига уриб, тошойнада таъзим қилди:

— Хуш кўрдик, хўжайин.

Бурҳон креслода қаддини ростлаб, шоп мўйловини мамнунлик билан силаб-сийпади. Тошойнадаги аксига ўзига хушёқадиган бир ғурур билан талтайиб тикилди. Алим сартарош ҳам ҳар кунгидек сезгирлик билан тошойнага тушаётган офтоб нурини тўсиб турар, раис дўпписини кийиб, мўйловини бураб, ўз салобатидан ўзи бирпас мағрурланиб қолишини кутар эди. Ҳақиқатан ҳам тошойнадаги кенг яғрин, алп гавдали одамнинг от юзи-ю энли пешонаси, шоп мўйлови-ю, туташ — бароқ қоши, йирик-йирик қаттиқ кўзи, эғнидаги ўзига ярашиб тушган кители, қўйингки, бутун вужудидан одамлар билиб айтган «тўкислик» ёғилиб турар эди. У устарада қиртишланган хумдай бошига дўпписини кийиб, энди ўрнидан турмоқчи бўлганда, ҳовлида одатдагидек югурдаги Яҳё шайтон кўринди.

— Ассалому алайкўм, раис ака, — қўли кўксига, юзида ним кулги билан Яҳё пилдираб деразага яқин келди. Кўзлари жавдираб, сўзлашга изн сўради.

Унинг нимасидир, юзидаги ним кулгими, ҳоксор жавдираб туришимиз, Бурҳонга хушёқар, уни шу ҳолда кўрди дегунча, аллақайси томирлари ўз-ўзидан бўшашиб, валломатчилиги тутиб кета бошлар эди.

Ҳозир ҳам креслосида талтайиб ўтирганча:

— Хў-ўш, Яҳёхон, нима гаплар? — деди эркалаган овозда. Лекин охири дақиқада югурдаги ҳар кунгидан бошқачароқ эланиб, типирчилаб турганини кўриб, зардаси қайнади.

— Айтсанг айтақолмайсанми? — деди дарров ўзгариб.

Яҳё шошиб-типирчилаб қолди:

— Ижозат берсангиз, меҳмонларни олиб келмоқчи эдик... дуколкада, — деди ноилож.

Бурҳон югурдагига гаши келиб қаради. «Найнов деганича бор-а, вей, эси жойидами? Меҳмонга дуколка юборишга бало борми? Ит ҳам, бит ҳам дуколкада юраверса, унинг арзанда раислиги қаёқда қолди? Суд бўлса ўзига! Пиёда-яёв келмаган-ку...»

— Иккаласининг тағидаги бир-бирдан учқур отлар-чи? Туёғи едирилиб қоларканми минса? — деди у зарда билан ўрнидан туриб. Кейин бароқ қошлари чимирилиб, пешайвондан бир-бир тушиб кела бошлади. Яҳё каловланиб, қўл қовуштирганча ўзини бир четга тортди. Гуноҳқор одамдай бош эгди:

— Майли, майли, раис ака, Сиз нима десангиз — шу. От бўлса, от-да, раис ака.

— А? Нима дединг? — Бурҳон, яна бир қайтарчи, дегандай юзини буриб, кафтини қулоғига карнай қилиб тутди.

Яҳё уста эди, раиснинг феълени ўзидан ҳам яхши биларди.

Қулоғига кафтини тутиб қайтариб сўрадим — тамом, бу чапақай жаҳли чиқа бошлагани. Лекин ҳали тўнини тескари кийгани эмас. Агар ҳозир ўринли жавоб топиб бермаса, кейинги дақиқада у қўлининг учини белидаги энли камарининг ичига тикқанча бир зум тек қотиб қолади-ю, қошлари зулукдай паст-баландлашиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетади. Бунақа пайтда тилига ҳазир бўлмаган одам балога қолди деяверинг. У шу дақиқада нима хукм чиқарса ўша бўлади. Бир ёққа жўнатса, жўнаб, кўчирса, кўчиб кетиб қутулади.

Яхё бир қадам тисарилди-ю, қўл қовуштириб, худди бир қошиқ қонидан кечишни сўраб келган кимсадек бош эгди. Ҳозир нима қилса-да, ҳоксорлик қилиб таъзимга бош эгса, бас. Бурҳон ўзининг қандай қудратли одам эканини туяди-ю, ич-ичидан бир ғурур уйғониб келиб, юзи сал ёришади. Ўзи юмшаб, қаршисидаги одамга валломатлик билан назар ташлайди, кейин нописандлик билан мийиғида кулиб қўяди. Бу унинг марҳамати, гуноҳидан ўтганининг белгиси.

Ҳозир ҳам у шундай найнов одамнинг итоаткорона икки букилиб туриши нашъа қилибми, мийиғида кулиб, бош чайқаб қўйди-да, беозор қўл силтади:

— Ҳай, майли, жўнатсанг жўната қол. Раис дуколка юборибди, деб терисига сиғмай юрақолсин.

Яхё яна бир таъзим қилиб, ошиққанча дарвозага қараб бурилди-ю, уч қадам босмай шошилиб адашганини англади. Раис унинг тулкилик қилаётганини сезиб қолганди.

— Шошма! Ўзларининг отларига нима бўпти?

Яхё, ўғрилиқ устида қўлга тушган одамдай нима деярини билмай типирчилаб қолди. Алдаб қутулиб кета олмаслигини сезиб, юзлари гуноҳкорона бужмайди:

— Биласизми, раис ака, шу кеча отлардан биттаси... билмаймиз, қаёққа гумдон бўлган. Қидирмаган еримиз қолмади. Эгаларига айтолмай турибмиз...

Бурҳон тўқиснинг мўйлаби диккайиб, кўзлари совуқ чақнаб кетди. Ўзи асаби қўзиб бақириб берди:

— Э, бундоқ яхшироқ гап билан ҳам келасанларми, ё? Бор! Кетгунларича, ернинг тагидан бўлсаям, топиб қўйларинг.

Яхё унинг қаҳридан осонликча қутулганига ичида минг шукрлар айтиб:

— Хўп бўлади, раис ака, хўп бўлади, — деганча ўзини дарвозага урди.

Бурҳон раиснинг азбаройи жаҳли чиққанидан чап кўзи учиб, бетўхтов пирпирашга тушди. Бунақа пайтда у кўзини мушти билан ишқаб ҳам тўхтата олмас эди. Ҳозир ҳам иримини қилиб бармоғини кўзига суртиб ўпаркан, «Нима бало, бугун чап ёним билан турмаган эдим шекилли, эрталабдан шу гапни топиб келибди, — дея тажангла-ниб кўнглидан ўтказди. — Кеча бригадирлар бозорга оширмоқчи бўлган бир арава пиёзни кимдир ушлаб, фронтчиларнинг уйига тарқатиб юборса, бугун кимсан район судининг оти гумдон бўлиб турса. Кимсан Бурҳон тўқиснинг колхозида фалончининг отини ўғирлаб кетишибди, деган гап тарқаши қайси бир иблисга керак бўлиб қолибди? — У ўйлаб ўйининг тубига ета олмас, бу иблисликни кимдан кўришини билмасди. У охири зарда билан қўл силтади, — шошмачи, иси чиқар-ку. Шундай қолиб кетмас-ку. Ана унда мендан кўради. Шундай жазолайки, онадан туғилганига пушаймонлар бўлсин. Индамаса, уруш вақти, оғир маҳал деб раҳм қилса, ҳаддидан ошавераркан-да. Ҳаддидан ошиш қанақа бўлишини энди мендан кўрсин! Меҳмонлардан қутулиб олай, ўзим биламан».

У ўртадаги пастак деворга яқин бориб, ташқари ҳовлига разм солди. Олдига пешбанд тутган қассоб нок айрисига оёғидан осилган қўйни саранжомлар, ошпазлар темир ўчоққа олов ёқиб қозонга уннаб юборишган; ҳар ким ўз иши билан банд — зиёфатга тайёргарлик бошлаб юборилган эди. Бурҳон, ҳар қалай, бу ёғидан кўнгли жойига

тушиб, ташқарига қараб йўналди-ю, остонадан ўтар-ўтмас ҳовуз бўйига келиб тўхтаган отлиққа кўзи тушди. Ҳеч қутилмаганда эски дўсти десами, рақиб десами Акбар полвоннинг пайдо бўлишидан юрагининг бир чеккаси жиғ этиб кетди.

Неча йилдан бери трактор кетида юриб, дала шамолларида қорайиб, яна ҳам норгул, яна ҳам чайир тортиб кетган Акбар полвон ўзининг қадрдон саман отидан тушиб, уни толга боғларкан, негадир юзи ҳар вақтдагидан анча тунд кўринди.

«Бекорга чап кўзим учмаётган экан, бу ҳам бир балони бошлаб келганов», деган хаёл кечди Бурҳоннинг кўнглидан.

Кейин унга синовчан кўз ташлади. Акбар ҳар вақтдагидек унинг олдига хушламайгина эмас, зарур иши бор одамдай шахд билан юриб келди-да, ўзини босиб кўришди:

— Ҳа, Бурҳон, яхшимисан? Идорангга атай қидириб бораётувдим, ўзинг буёқда экансан. Эшитиб, тўғри келавердим. Айбга буюрмайсан-да?

Улар кафтни кафтга ташлаб кўришишди. Илгариги пайт бўлганда-ку, қучоқлашиб кетишар эди. Полвонлардек бел олишиб, бир-бирларини кўтариб, гир айлантриб қўйишмаса ўрнига ўтмасди. Энди илгаригидек дил яқинлик ҳам йўқ. Қанақадир бегонасираб қолишган. Одам катта бўлган сари нозиклашиб, сал нарсани ҳам кўнгилга қаттиқ оладиган, иззатталаб бўлиб қоларканми, тавба. Бўлмаса, илгари ораларида нималар бўлиб ўтмаган. Бугун тешишиб, эртага ўпишиб кетаверар эдилар. Энди бўлса, униси қачондир орқаворатдан эшитганларини деб хушламайди, буниси, ҳеч бўлмаса раислик ҳурматим, юртнинг отаси деган номим йўқми, деб паст тушмайди. Иккаласининг ҳам кўнглида бир олам гапи бор, иккаласи ҳам кўнглини ёргиси келади-ю, лекин нимадир ҳамиша монели қилиб туради.

Акбарнинг кафтидаги қадоқлар унинг қўлига ботиб, йўлига бир силкиб қўйди-ю, аста бўшатди.

— Гапингни қара: келмаган жойингмидики, тортинасан. Сенинг ўрнингда бошқалар бўлсами, ўзи биларди... Сен эса ўша-ўша ҳалол-пролетарсан, — Бурҳон эски дўстини мақтаб қўйиб, кўнглини овламоқчи бўлди.

— Ҳалол, пешона тери билан топилганига нима етсин, оғайни, Ҳаром нарса кишига юқардимми? Ахир бир куни тешиб чиқади. Қудратилла поччанинг насиҳатлари эсингдами?... Дарвоқе, сен у кишини ус-тоз деб билардинг, шундайми?

Акбар ҳақ гапни айтаётган бўлса-да, яна нимагадир шама қилаётган эди. Бурҳон уни ҳовуз бўйидаги ёғоч каравотига бошлаб туриб, юзига бир қараб қўйди: «Нимага шама қиляпти бу кажбахс».

У Акбарнинг кўзларида шунга ўхшаш ифодани кўргандай бўлди-ю, ич-ичидан бир ғижиниқ бош кўтарди: «Ўзлари менинг ўрнимда бир йилга чидармиканлар?! Уйдаги гап кўчага тўғри келадиган вақт эканми? Вой, рисоладан чиқмайдиган анойи-ей!»

— Шундай... Нима эди? — деди ёқинқирамай.

— Шун-дай? Ҳалиям-а? — Акбар полвон ишонқирмай тўхтади, унинг кўзларига тик боқди.

Бурҳон унинг бу қарашига тоб бера олмаслигини сезиб, худди бу гап ўзи учун аҳамиятсиздай каравот томон йўналди. Гапни чалғитиш учун йўлакай ичкарига овоз берди:

— Ҳой, чой!!

Ўзи тўрт томонига юмшоқ кўрпачалар тўшалиб, пар ёстиклар қўйилган ёғоч каравотнинг бир четига ўтириб, хонтахта устидаги тузоғлиқ дастурхонни очаркан, Акбар полвонга жой кўрсатди:

— Қани, насиба-да, бирга нонушта қиламиз.

Оқ яктак, оқ қалпоқли, мўйловига ҳам ун тегиб оқариб қолгандай пакана новвой пилдираб келиб кафтида иккита жиззали нон ташлаб кетди. Раис қўли куйиб пуф-пуфлаб уни ушатиб қўяркан:

— Тандирдан янги чиққан жиззали нонга борман-да! Ҳиди маст

қиламан дейди-я жониворнинг, — деди қулфи-дили очилиб. — Биз-ку майли, манави сувдаги балиқлар бунинг ҳидини сезиб типирчилаб қолишига нима дейсан? Сен кузатиб тургин-а...

Ҳовуз суви бамисоли каттакон тошойнадек, аввал гир атрофидаги қора толларни, бутун бир тарафини эгаллаб, толларга чирмашиб кетган қари наъматақни, ҳовуз бўйларини, ундан сал наридан ўтган тупроқ кўчани, ола бузоқчасини судрагудек етаклаб бораётган жама-лак сочли қизчани, яна кун ёйилиб чиқиб келаётган уфқ билан мовий осмонни кўзига сиққанча акс эттириб турар, кафтдаккина шу ҳовузда шунча нарса аниқ-таниқ акс этиб турганига одам ҳайрон қолар эди. Кейин Бурҳон айтганидек бирдан сув бетида еңгил мавж уриб, балиқлар пайдо бўлишди. Улар соядек шу томонга галалашиб сузиб келишаркан, раис хурсандликдан чапак чалиб юборди.

— Ана, айтмадимми, келишяпти. — У нонни увоқлаб қўлига йиғаркан, шўх кўз қисиб қўйди, — мана, энди кўрасан томошани. Улар ҳали шундай ўйин кўрсатсинки, — дея нон увоқларини сувга итқитди-да, ўзи аzza-базза ўша ёққа қараб ўтириб олди.

Ҳовуздаги томоша у айтганидан ҳам ошиб тушди. Билакдай келадиган балиқлар оғзиларини каппа-каппа очиб, ивиган нон увоқлари томон ташланишди-ю, бир-бирларига тўқнашиб қай бири юқорига сапчиб, қай бири пастга шўнғиб сув юзи бирпасда тўлқинла-ниб кўпириб кетди.

Тўполонда гоҳ кумушдай товланиб балиқ тўши, гоҳ илондай тўлғаниб сағриси кўзга ташланиб қолади. Ҳаммаси емак дардида ўзини ҳарёнга отади. Бурҳон тўкис бўлса, балиқларнинг жангига маҳлиё бўлиб тикилиб қолган. Жанг тинар-тинмас янги бурдаларни сувга итқитади. Акбар полвон унинг шу ўтиришига разм солиб туриб, ўзича ҳукм чиқаради.

«Айниб бўлсан, оғайни. Илгариги Бурҳон фирқадан ҳеч вақо қолмабди. Кўзингни ёғ босиб кегибди. Одамлар Бурҳон тўкис деб кесатишганча бор экан. Ҳамма бир бурда нонга зор-ку, сен томоша деб балиқларга жиззали нон итқитиб ўтирсанг! Бу кунларнинг киясига учрамасанг эди ҳали...»

— Бўлар энди, қочиб кетмас ўша арзандаларинг, — деди Акбар охири сабр-бардоши тугаб. Бурҳон ялт этиб қараши билан яна қўшиб қўйди, — мен ҳали ишга борадиган одамман, ошна.

Дафъатан бундай муомалани кутмаган раис аввалига гангиб қолди. Хижалатга тушиб, юзига қизил югурди. Кейин у ҳам йўқолиб, ўрнини ғижиниш эгаллади: «Ўзи дастурхонимда ўтириб, гапини қара?! Андишасизлик ҳам эви билан-да».

Унинг дилхушлиги бузилиб, охирги увоқларни ҳам сувга улоқтирди-да, Акбарга ўтирилди. Бир оёғини тақимига олиб, иккинчи-сини унинг устидан осилтирганча қўлини каравот панжарасига ташлаб, ёстиққа суянди.

Шу гапни бошқа одам айтсами, эшитадиганини эшитиб оларди. Лекин Акбарга бир нарса дейиш қийин. Ҳамиша у билан ўчакишиб қолишдан ўзини тийиб, ҳайиқиб туради. Нимасидан ҳайиқади — ўзи ҳайрон. Ҳарҳолда паст-баландга ақли етади. Номи эл оғзига тушган. Бунинг устига райком аъзоси. Бошқа одам бўлса ўзи биларди-я... У аллақачон чой дамлаб келтиришганини кўриб мулозиматга кўчди:

— Ия, ҳеч замонда, меҳмон ҳам чой қуядими! Қани, буёққа бер-чи! Кетиш қочмайди. Машойихлар, меҳмон ўз ихтиёри билан келади, ле-кин кегиши мезбоннинг ихтиёрида деганлар. Шунча меҳмондорчи-ликларнинг биттаси-да, ҳали яна иккитаси келадиган. Кимсан — нақ прокурор Имонбердиев билан суд Тўлабоевлар ташриф буюришяпти.

Акбар полвон устига сочиқ ташланган чойнакни унинг олдига суриб қўяркан, кинояли илжайди:

— Ишинг зўр-ку, а, ўшалар билан ошна тутиниб олган бўлсанг?.. Айтувдим-а, Бурҳоннинг бригадирлари нимасига кучанади деб. Буёқда мана бундай ишонган тоғларинг турган экан-ку...

Бурхоннинг бароқ қошлари чимирилиб кетди. Зулукдай бир тўлганиб қотди.

— Сен эртамандан мен билан урушгани келганмисан? Ҳали кесатасан, ҳали пичинг қиласан. Кўкрагингда шунча гап йиғилиб қолган экан-да, а?! — Бурхон зарда билан пиёласидаги чойни сепиб ташлаб унга қовоқ уюб қараб қўйди. — Мен билан бунақа гаплашишга нима ҳаққинг бор?! Айбим бўлса шарт-шарт айт қўй! Пичингга бало борми?!

Раис юзини ҳовуз томонга ўгириб, хўмрайиб ўтириб олди. Акбар полвон пиёлани қўлига бамайлихотир олиб, чойини хўплади, қош остидан калта разм солиб қўйиб, уни охиригача ичиб тугатди. Кейин пиёланинг гардишидан тутамлаб, унинг орқаси билан тиззасини эзгиларкан, узоқдан гап бошлади:

— Менинг сени тергашга ҳаққим бор ё йўқлигидан ўзинг яхши хабардорсан. Агар у қасамлар эскирди, Қодир партизан оламдан ўтиб кетди, сен оддий бир тракторчисан, энди менинг айтганим-айтган, деганим-деган, десанг ўзинг биласан. Мен индамай кетавераман. Уволи ҳам, гуноҳи ҳам ўзингга. Лекин шуни бир билиб қўйки, бу кетишда узоққа бора олмайсан. Бир кун яккамоҳовдай четга чиқиб қоласан.

Бурхон раиснинг ич-ичидан гижиниққа ўхшаш бир нарса бостириб келиб бетоқланди: «Мен Қангли халқига нима ёмонлик қилибманки, бундай дейди, бундай тавқи лаънатни бўйнимга илмоқчи бўлади», дея газаби қайнади. Охири чидай олмай, қўлини паҳса қилишга тушди:

— Айт! Бирма-бир айт! Нима гуноҳ қилиб қўйган эканман, — кейин ўзи сезмай, худди уришадиган одамдай олдидаги нарсаларни бир четга суриб қўябошлади. Акбар полвон унинг бу жиззакилигидан кулиб, хех, тавба, дегандай иягини силади.

Бу Бурхон тўкисга мазахдай туюлиб, у баттар тутақди.

— Йўқ, сен менга айт, гуноҳим нима ўзи?

— Кўнглингга олмайсан-а? Большевикчасига, мардона тан оласан-а?

— Оладиганимни оламан... Нима, зўрлаб тан олдирмоқчимисан? — Бурхоннинг қайсарлиги тутиб ўтирган ерида бир тўлганиб қўйган эди, ёғоч каравот лопиллаб кетди.

Акбар полвон ҳам энди жиддийлашди.

— Сенинг ўрнингга бошқа одам кунда бўлмаса ҳам, ойда ўша кишининг ҳолидан, кам-кўстидан хабар оларди. Девдай-девдай ўғилларидан устма-уст қорахат келиб, чол бояқиш ётиб қолганига қанча бўляпти, сен бирров кириб кўнгил сўрашга вақт топдингми?

Бурхон тўкис ёрилиб кетгудек бўлиб, миқ эта олмай ўтирар, Акбарнинг ҳар битта гапи нафсониятига наштардек тегиб вужудида бир тугён уйғотар, уни қайириб ташлагиси келарди-ю, иложини тополмас, уни гапдан ҳеч илинтира олмасди. Чунки Акбар ҳақ эди, ҳақ гапларни тўкиб солиб, кимсан Бурхон раисни тоза изза қиларди. Ҳаммасидан мана шуниси ўтиб тушарди. У бари бир чидай олмади:

— Йўқ, сен менга айт! Нима ўзбошимчалик қилибман? А? Айбим ҳамма қатори фронтга кетмаганимми? Олиб қолишганими! — У жазавада ўрнидан туриб кетиб, кўкрагига муштлади. — Зарилманми шундай катта хўжаликка? Уни хотин-халаж билан бошқаришга?! Керакми сенга?! Ҳозироқ жон деб топшираман.

Акбар кинояли илжайди.

— Бўлдими, ўпкангни босиб олдингми, — деди боягидан ҳам босиқлик билан. — Билсанг мен сенинг фойдангни гапираётган эдим. Тўғри гапга ҳам шунақа жириллайдиган бўлсанг, ошначилигимизни ҳам йиғиштириб қўйишим мумкин. Майли, ўз аравангни ўзинг тортавер. Лекин кўзингни очсанг бўлармиди?! Бу аравага қандай отларни қўшиб олганингни бир кўриб қўйсанг бўларди?!

— От бўлмаса нима экан? — жаҳл қилди Бурхон, ҳамон жазавадан туйшмай.

— От бўлиб от эмас, эшак бўлиб эшак...

— Хачир экан-да, бўлмаса.

— Йўқ, тоза кўппакларни йиғибсан. Биттаси ўша каззоб Яҳё шайтонми ёнингдан бир қадам ҳам жилмайдиган ройкор ўргатувчинг? Бошқаси Аҳмадали бақироқми, сенга орқа қилиб қамчи ўйнатиб юрган? Яна қайсисини айтай.. Зугум билан, зулм билан, қамчи билан иш кўрсин, деб ким қаерда айтган? Шўронинг қайси законига тўғри келади бу иш?!

Акбар полвон аччиқ устида «Кўраман — ўшалар билан қаергача бораркансан!» деганича ўрнидан тура бошлади. Бурҳон раис тили танглайига ёпишиб қолгандай бир сўз дея олмас, шу топда дастурхонга қисташини ҳам, қистамасини ҳам билмас, ичи бўшаган хумдай ҳувиллаб қолган эди. Лекин у ҳозир бир нарсани аниқ сезиб турарди, ёшликдан тегишиб катта бўлган, кейин қизил аскарликка бирга кетиб, бирга жанг қилган, кези келганда бирининг тиззаси бирига ёстиқ бўлган, фирқага ҳам бирга ўтган, қишлоққа Шўронинг одами бўлиб келиб, бу раисликда, у тракторчиликда донг таратган дўсти ундан астойдил хафа бўлиб, юз ўгириб кетиб борар эди.

Бурҳон бир кўнгли уни қайтаргиси, керак бўлса кечирим сўрагиси келиб, бир қадам юрди-ю, лекин иззат-нафси йўл бермади.

«Шунга ҳам ялиндимми?! Топган гапини-чи? Кўраман, ўшалар билан қаергача бораркансан» эмиш. Бир кун қаттиқ турмайлик нималар бўлмаскан? Қолхоз молини аравалаб ўмариб бозорга оширадиганлар ҳам, пақирлаб уйига ташмалайдиганлар ҳам чиқиб қолар. Унда давлатга нима топшираман. Мамлакатга нима бераман? Буни ўйлайдими ўзи?! Аввал давлат, кейин халқ. Давлатда бўлса, хадқ ейди-да. Мен ҳам сенчалик биларман сиёсатни!.. Сени деб Аҳмадали бақироқларимдан воз кечсам ким билан иш кўраман! Қандай план қиламан?! Қўл-оёқсиз қолишим керак экан-да! Ургилдим ўша насихатингдан».

Бурҳон юзини терс ўгириб олди. Лекин кўз олдида ўзини чаққон эгарга олибоқ, отининг бошини катта йўлга бураётган собиқ дўсти аниқ-таниқ қолди. Унга кетар пайтида бир оғиз илиқ гап айтмай, дўстдан кўра душман ўрнида кўриб, тўғри қилдим-йўқми буни билмасди.

III боб

Ҳовуз бўйидаги зиёфат ҳам охирлаб қолди. Ширакайф меҳмонлар қайтиш олдидан вақт ўтказарга икки тараф бўлиб қарта ўйнашади. Улар ейдиганларини еб, ичадиганларини ичиб бўлишган. Аллақачон ўз иззатларини билиб қайтишса ҳам бўларди-ю, Бурҳон қўймади.

— Шу иссиқда йўлга чиқасизларми, кун сал қайтсин, салқинда ўтирибсизлар-да. Бу ғир-ғир шабадада роҳат қилсангизлар-чи, — дея манзират қилиб тўхтатди.

Энди каравотнинг бир томонида қўш ёстиққа ёнбошлаганча ич-этани еб, офтоб живир-живирига тўла дала йўлига тикилиб ўтирибди. Қани энди у кутган одамнинг қораси кўрина қолса...

У меҳмонларнинг йўқолган оти топилиб қолишига, Яҳё шайтон уни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келишига умид боғлаб ўтирар, агар дараги чиқмаса миндириб юборадиган отига ачинмас, лекин орқасидан келадиган гапи, кимсан Бурҳон тўқиснинг қолхозида суд раиси Тўлабоевнинг отини ўғирлаб кетишибди, дейишлари ҳалитдан ичини куйдирар эди. Булар ҳеч нарсадан беҳабар, ўз маишати билан овора, зўр бериб қарта ташлашади. Бурҳон эса кўзи тешилгудек бўлиб дала йўлига тикилади. Ёстиқни дам ўтмай у ёнбошидан бу ёнбошига олиб ғижимлайди. Дала томондан эсаётган ғир-ғир шабада ҳам, ҳовуз салқини, ёнғоқзор сояси ҳам унинг кўнгил ғашлигини ёзиб юбора олмаётир.

Бу ердан чор атроф, бутун қимирлаган жон — Изза сойининг

у бетидаги кунгай ерда пиёз тераётганлардан тортиб, бу бетида картошка қазийтганларгача — барчаси аниқ-таниқ кўриниб турибди. Ҳаммаёқда куз элчилари кезиб юради. Тегирмон тепасидаги тоқзор устида чуғурчуқ галаси дам пастлаб келиб, дам юқорилаб кўринмай кетади. Томига жўхори ёйилган уйлар яқинидаги ўрикларнинг барги сарғайиб, қир учлари аланга олиб улгурган, далада куз мезонлари учиб юради.

Бурҳонни хаёл олиб қочади: «Хўп содда, саховатли, мард меҳнаткаш халқимиз бор-да! Экиб-тикиб, йиғиштириб, давлатга арава-арава ҳосил жўнатаётганига хурсанд. Ўзи бир амаллаб кун кечирсаям, ўша фронтда юрган жигарларини ўйлайди, ўшаларга илинади. Уларга ҳарна мадад бўла қолсин, уруш тезроқ тугаб, ўзлари омон-эсон қайта қолишсин, дейди. Шу умид, шу таскин билан қанча одам — хотин-халаж, бола-бақра кун тиғида ишлаб ётибди. Мана булар эса, соя-салқин, ёғлиқ ерларни топиб олиб, айшини суриш билан овора. Ўзига қолса-ку, қани энди иккита ширин гап билан иккаласини ҳам қувиб солса. Лекин қува олмайди. Эрта-бириси кун булар ҳам унинг бирон ишкалини топиб, думига челақ боғлаб юборишидан қўрқади. Бу ҳам етмагандай, ҳали ана у текинхўрнинг йўқолган оти ўрнига қорабайир ёки човқарини миндириб юборишга, жўнатгунча минг турланиб-тусланишга мажбур. Иложи қанча. Кошки Акбарга ўхшаганларга буни тушунтириб бўлса...»

У, бетоқатлик ич-этини кемириб, ўрнидан турди-да, ҳовуз бўйига бориб, худди уйқусини қочирмоқчи бўлган одамдай чўнқайиб юзини юва бошлади. Артиниб анча енгил тортиб, қайтиб келиб ўтирди ҳамки, меҳмонлар парвойифалак, ҳамон қарта сузиш билан овора. Буёқда Яхё шайтондан ҳам дарак йўқ. Бир кетганча бадар кетиб боради...

«Шу бугундай бемаза кун бўлмаган бўлса керак, — бош чайқаб қўйди Бурҳон — эрталабдан бошланган кўнгилхираликнинг ҳозиргача охири кўринмаса-я... Охири Қудратилла поччани йўқлаб бориб, нима каромат кўрди?! Чолдан ҳам эшитадиганини эшитиб келди. Одамларга яхшилик қилсанг ҳам ёқмайсан-а, тавба!..»

Ўзи уларникига бормоқчи эмасди. Лекин Акбар кетгандан кейин танасига ўйлаб кўриб, у ҳақлигини ҳис қилди, одамгарчилиги тутиб кетди. Кейин ичкари кирди-да, меҳмонларга сўйилган қўчқорнинг бир сонини кестириб ўратди. Новвойдан ўнтача нон олиб, қийиққа боғлатди-да, отига миниб:

— Мен ҳозир келаман, — деганча Қудратилла поччаникига йўл олди.

Адол амма уларга ота томондан анча узоқ қариндош бўлиб, Қудратилла ака эса, почча эди, холос. Бу хонадонга у ичкуёв бўлиб келгани, ўзи шаҳарлик экани учун ҳам қишлоқдагилар бараварига бу ҳалим-мулойим одамни почча деб юборишган эди. У ичкуёв бўлиб келгандан кейин ҳам ишини ташламади, нон заводига қатнашини қўймади. Шунинг учун ҳам бутун кийимидан янги ёпилган бўлка нон ҳиди келиб турарди. У брезент қопчиғини орқалаб, шаҳардан пиёда қайтаркан, анҳор бўйидаги катта ёнғоқ тагида бир тўхтаб, нафас ростлаши, шунда атрофда ўйнаб юрган болаларни имлаб, уларга сингиб пишган тешик кулчалар улашадиган одати бор эди. Қишлоқ болалари ҳам уни кўрди дегунча салом бериб мўлтираб туришар, кейин бу ишчи одамнинг ҳимматидан бошлари осмонга етиб ўйноқлаб уйларига чопишарди.

Бурҳон қишлоқ Шўросида актив бўлиб юрганида ҳам шу уйга оёғи тортиб турар, ҳар гал:

— Эй, почча, сизнинг маслаҳатингиз-у, қаймоғингиз билан бўлка нонингизни соғиниб келдим-да, — деб очиғини айтиб қўя қоларди. Кейин бир товоқ қаймоққа тўғралган бўлка ноннинг таъми узоқ вақтгача оғзидан кетмай юрарди. Ўша вақтда бўлка, чуррак нонлар фақат шу хонадонда бўлар, бу одамларнинг ўзи тансиқми, нони тансиқми, ажратиб бўлмасди...

Поччага бир яримта келадиган Адол амма офтобда ўтириб олиб беҳи савағич билан юнг савалаётган экан.

Уни кўриб, худди эшикдан ўгли кириб келгандай суюниб кетди. Югиргилаб келиб, елкасига қоқиб кўришди. Айланиб-ўргилиб, худди Бурҳон унинг назарида ҳали ҳам ёш боладай пешонасидан ўпиб, куракларини силаб қўйди. Қўлидан тугунчани олиб, ичкари бошларкан, лаби лабига тегмай дўриллаган овозда суюнчи сўради:

— Эшитдингми, ўгилгинамдан хабар келди-я, хабар! Қорахати бекор экан. Тўлабойим тирик экан. Бир йил деганда дарағи чиқди-я, болагинамни! Барака топишсин дўхтирлар, ўгилгинамни нақ у дунёдан қайтариб олишибди. Қўлини кесиб, ўзини тирик олиб қолишибди. — Кампир гапдан тўхтамай ичкари кириб кетар, ҳар кирганда кўрпачами, ёстиқми кўтариб чиқар, айвонга жой ҳозирлар эди.

Унинг келганини эшитиб ишқом ичидан анча чўкиб, юзлари бир бурда тортиб қолган почча чиқиб келди. Унинг соч-соқоли яна ҳам оқариб кетган эди. Бурҳон ошиқиб бориб, унинг қўлини оларкан:

— Яхши кунда келганимдан хурсандман. Кенжангиз ҳам эсон-омон қайтсин, — деди беихтиёр.

Қудратилла почча уни очиқ юз билан қарши олган бўлса-да, кўнгли илгаригидай ийиб сўрашмади. Узини яқин олиб, ўглидай кўришлари, оталарча насиҳат қилишлари ҳам йўқ. Аввал қандай эди. Келишидан ишини суриштириб кетар, ҳеч маслаҳатини аямас, унга фақат яхшилиқни кўзлаб, яхшилиқни раво кўрар эди.

— Мен бир ишчи одамман. Агар гапимга юрсанг, ўзингни уч нарсадан тий. Ҳаромдан хазар қил — юкмайди. Порага учма — суриб кетади. Маишатга берилма — охири яхши чиқмайди, — деб тайинлар эди.

У поччанинг гапига кириб кам бўлмади. Колхоз мулкани ўзи ҳам емай, бировга ҳам едирмай районда яхшигина обрў топди. Ичмай, маишатга берилмай, чиройли кўринган аёлга кўз олайтирмай халқ орасида кичик боши билан Бурҳон тўкис номини олди. Лекин раҳбарликда ҳамма нарса одам истаганичалик бўлавермас экан. Ўз ихтиёрингдан ташқари нарсалар ҳам кўп экан. Бориб-бориб, илгари журъат қилмаган нарсалар уёқда турсин, ман этилган ишларга розилик беришга, бош қўшишга тўғри келаркан. Лекин буларни фариштадай покиза мана бу чолга қандай тушунтириб бўлади? Акбардай оғайниси, бирга жанг қилган жўраси унинг аҳволини тушунмади-ку, бу одам тушунармиди?!

Қудратилла почча уни тергамади ҳам, койиб-нетмади ҳам. Лекин бутун муомаласи, муносабати билан «сен энди илгариги Бурҳон эмассан, ўзингга етгунча ўзгаргансан, кибр-ҳаво пайдо қилгансан», демоқчи бўларди.

— Кўнглингга оғир олмагин-у, сенга охирги ёмон бир маслаҳатим — қўлингдан келса, шу ичкилиг-у зиёфатлардан кеч. Ҳозир ҳеч пайтимас. Одамларнинг бир назаридан қолма, қайтиб ўнглана олмайсан, — деди Қудратилла почча охири.

Бу гап Бурҳонга малол келди. У борганига ҳам минг пушаймон бўлиб қайтди. Ахир ҳар кунни, кунора мана бундай нозик-нозик меҳмонлар келиб турса, зиёфат қилмай бўларканми? Қошқи эртага иши тушмайдиган одамлар бўлса, булар?! Ишининг ўзи шунга мажбур қилиб тургандан кейин нима қилсин?! Аравасига тушгандан кейин ашуласини ҳам айтади-да... Буёқда оти йўқолиб турган бўлса... Тагин унга осон тутишади.

Шуларга ўхшаганларга вақтида едирган-ичирган, ўтказиб қўйган жойи борки, қимсан фалончи бўлиб юрибди-да! Тили узун бўлмаса, колхозни ҳам бир йилда ўтириб қоларди. Туппа-тузук одам шу оддий ҳақиқатни тушунмаганига доғсан.

Бурҳон тўкис ёғоч қаравотнинг қуббасига бир ёнбоши билан суяниб, оёғини осилтириб ўтираркан, ҳовуз суви шалоплаб хаёли бўлинди. Меҳмонлардан бири:

— Ия, уни қаранг, роса қатта балиқ эканми?! — дея қарта ўйнашдан тўхтаб, шовқин солди.

«Шундан иккитасини туттириб қовурмагунча булар даф бўлмайди шекилли», дея Бурҳон хаёлидан ўтказаркан, меҳмонлар бирдан кетиш тараддудига тушиб қолишди. Ҳамон Яҳё шайтондан дарак йўқ бўлса-да, Бурҳон уларни қолишга қистаб ўтирмади.

Ичкаридан битта кўк тўн олиб чиқиб, прокурор Имонбердиевнинг елкасига ташлади. Суд Тўлабоевга қараб эса:

— Сизга алоҳида совғам бор. Эсингиздами, бир вақт ўзингиз оғиз солгандингиз... — деди сирли оҳангда.

Суд раиси нимага оғиз солганини эслай олмай, елка учуриб илжайди.

— Ҳозир кўрасиз. Олиб чиқишади, — деди Бурҳон тўкис. У ичидан гижиниб, жаҳли чиқиб турган бўлса-да, сездирмасликка уринарди.

Югурдаклар аввал Имонбердиевнинг отини, кейин раиснинг човқарини етаклаб чиқиб, меҳмонларга рўбарў қилишди.

Тўлабоев отни кўриб, оғзининг таноби қочди.

Бу оғидан ўт чақнаб турган отни илгари кўрмаган бўлса-да:

— Отмисан от-ку. Бизни жуда қарздор қилиб қўясиз-ку.

— Ният қилдим, бошига бош отингизни олиб қоляпман, — деди ўлганининг кунидан Бурҳон ҳам.

— Мен розиман, — деди суд раиси қўл силкиб, гўё ўзи ҳам валломатлик қилгандай.

«Шундай дулдул отни миниб кетасиз-ку, рози бўлмасакансизми!» — дея ичида пичинг қилди Бурҳон.

Улар отга миниб хайр-хўшга тушдилар.

— Хўп, яхши боринглар, шунақа келиб туринглар, — деди раис йўлига. Кейин улар бурилишдан ўтиб кетишлари билан эшик олдида ҳозирги воқеадан анграйиб турган хизматчиларга бақириб берди:

— Яҳё қани? Қаро ерга кириб кетганми? Битта отни ҳалигача топа олмайсанларми? Ҳаммангни далага ҳайдаш керак ўзи!

Бунақа пайтда ҳеч ким унга рўпара кела олмас, ҳамма пана-панага уриб кетарди. Ҳозир ҳам хизматчилар чекка-чеккага тарқаб кетишди-ю, ҳовуз бўйида якка ўзи қолди.

Бурҳон зардаси қайнаб ичкари кирди, ташқари чиқди, ҳеч бир овунч тополмай охири ёнғоқзорнинг у чеккасига қараб бақирди:

— Из-вош!

Ҳар аҳтимолга қарши дуколкани тахт қилиб турган извошчиси уни дарров бураб келиб, оғининг тагига тўғрилади. Бурҳон тўкис соябон тагига оғир чўқаркан:

— Идорага ҳайда! — деб буюрди ва офтобда ёниб ётган дала йўлига «ҳалиям занғар Яҳёдан дарак йўқми?», дегандай қараб қўйди. Тупроқ йўлда қилт этган қора кўринмас эди...

Отнинг дук-дук қадам олишига ҳамоҳанг силкиниб бораётган извош толзор кўчанинг муюлишига етганда туйқусдан тўхтаб, орқага тисарилиб кетди-ю, ястаниб ўтирган Бурҳон мункиб йиқилишига оз қолди.

У ҳайдовчига «кўзингга қарасанг ўласанми» дегандай дўқайиб улгурмади. Шу пайт, ердан чиқдимиди, кўкдан тушдимиди, бир оқсоқ хотин бошидан паранжисини юлқиб олиб, кўча ўртасидан улар томон жавраб кела бошлади.

— Ҳой, ука, тўхтат извошингни! Раисингни ҳам кўрадиган кун борақан-ку, тўхтат, унга гапим бор! Бурҳон тўкис бўлса ўзига-я!

У беўхшов лапанглаб тупроқ кечиб келаркан, от баттар ҳуркиб тисарилди, кўзлари шокосасидан чиқиб, извошни олиб қочгудек ҳолга тушди.

Бурҳон жаҳл билан извошдан сакраб тушиб, аёлга қараб юрди. Эри ўттиз учинчи йилда ўлиб кетиб, бир ўғил, бир қиз билан бева қолган Роби чўлоқни таниб турган бўлса-да, уришиб ташлади:

— Қанақа шаллақи хотинсан ўзинг? Худди мен уйингга ўт қўйган одамдек кўчани бошингга кўтариб дод соласан!.. Мен керак бўлсам идорага бормайсанми?!

— Идорангга бора-бора оёғимда оёқ қолдимми? У ёққа бораман-киритмайди... бу ёққа келаман-йўлатмайди...

Роби чўлоқ ўзини тута олмай, хўнграб йиғлаб юборди-да, ўзича кимнидир қарғаб, четга чиқиб кета бошлади.

Бурҳон қаёқдаги бир чўлоқ хотиндан қарғиш эшитиб қолаётгани алам қилса ҳам, жаҳлини ноилж ичига ютди. У яқинда ўғлидан қорахат олганини эслаб, уришиб ташлашга журъат эта олмади. Узи сал юмшаб, унга яқин борди.

— Ҳаммага захрингни сочавермай тўғрилиқча гапира қолмайсанми? Нима дейсан?! — деди жеркинқираб.

Аёл алам-аччиқ тўла ёшли кўзларини Бурҳонга тикди.

— Алпомичдай ўғлимдан, ёмон кунда яраб турган укагинамдан айрилганим етмасаканми, бригадиринг мени ўтдай куйдирди-ку! Елғиз қизимга, кўзимнинг оқу қорасига кўз олайтирибди! Захрингни сочасан, дейсан, тагин! У беномус сендан бўлмаса, кимдан пишанг оляпти?! Кимни орқа қилиб қутурапти? Ким-ни?!.

Бурҳоннинг бошига худди биров чўқмор билан ургандек мияси зирқираб кетди.

— А?! Ким дединг?! Қайси беномусни айтяпсан?.. Қиз болага кўз олайтирадиган қандай нобакорни мен қўллаётган эканман? Айт, мен бир билиб қўяй уни...

Аёл ўз қулоқларига ишонмагандай ялт этиб, унга ўгирилди-да, Бурҳоннинг астойдиллигини кўриб, кўкси тўлиб келди:

— Ким бўларди, ўша ер юткур... яшамагур Аҳмадалинг-да! — Аёл ўзини тутолмай ўкраб йиғлаб юборди.

— Ярамас, яна шу қилиғини қиптими? — Бурҳон ғазаби қайнаб келиб, ўзини қўярга жой топа олмай ғижинди. — Энди ўзидан кўрсин у эшакка ўхшаган! — деди беихтиёр, кейин аёлга раҳми келиб, уни юпатишга уринди. — Сен хафа бўлма, Роби. Нима зарур бўлса, тўғри олдимга келавер, қайтарсам нима десанг де. У юзсизни эса... кўриб турасан, жазосини ўзим бераман! Шундай қолдирсам... Бурҳон номимни бошқа қўй!.. Энди бор, бора қол, кўча-кўйда эшитган қулоққа яхшимас. Уят бўлади...

У извошга чиқиб кета туриб ўзини ҳайрат билан кузатиб турган аёлга беихтиёр қаради-ю, ғалати бўлиб кетди. «Наҳот одамлар мени бағри тош деб ўйлашса? Унинг қўлидан ҳеч ахшилик келмайди, дейишса?!» У қатъий бош чайқади: «Йўқ! Ким айтса бекор айтибди! Мен уларга кўрсатиб қўяман, кимлигимни. Шошмай турсин, у беномус!» — деди-ю извошчига қаттиқ тайинлади:

— Райондан қайтишимиз биланоқ Яҳёни чақирасан! Айт, Аҳмадалини олдига солиб олиб келсин! Мен бир кўрай, ярамасни! Кетдик!

Муштипар она эса, йўл ёқасида уни алқашини ҳам, қарғашини ҳам билмай ҳамон қотиб турарди.

IV боб

Аҳмадали бригадир босинқираб уйғониб кетди-ю, қаерда ётганини дафъатан англай олмай қолди. У шийпоннинг нимқоронғи хонасида якка ўзи гарангсиб ўтирар, вақт қайси маҳаллигини билиб бўлмасди. Бригадир алоҳал бу ерга тушлиқдан кейин бирпас мизғиб олгани кирганини эслади.

Шундай тинч, салқин жойда ҳам бирпас ором ололмагани алам қилиб, жаҳл билан ўрнидан туриб кетди. Якка тавақали эшикни этиги билан тешиб очиб, ташқарига чиқиб бораркан, сўкинди: Бригадирлигидан ҳам ўргилдим. На ётарингда, на турарингда ҳаловат бор. Каллаи саҳарлаб, қарға гўнг титмай, ўрнингдан турасан, хонадонма-хонадон

бақириб-чақириб далага одам ҳайдайсан. Ҳаммани ишга солиб юборгунча она сутинг оғзингга келади, кейин далама-дала кезиш бошланади. Ҳали картошка қазийганлар тепасига борасан, ҳали пиёз тераётганларни тергагани ўтасан. Ҳали боғда узум узаётганлардан хабар оласан. Ит тинар, қуш тинар, сен тинмайсан. Намозгар-на-мозшом бўлмасдан одамлар уй-уйларига жўнаб қолади. Сен эса ҳали пунктдагилар билан хириллашиб ярим кечагача мол ўтказишинг керак. Кейин қоровулларга ҳам ишонмай, қайси бир хирмонга бориб ётасан. Ҳар куни шу аҳвол, ҳар куни шу — ит ётиш, мирза туриш. Бурҳон тўқис миннатдор бўлгани билан ёшқоқ Ақбардақаларга ёқсанг. Уларга қолса-ку, бригадирликка ҳам яқинлаштирмайди-я...

У эсноқ босиб узоқ керишди. Қўл суяклари шиқирлаб, умуртқалари қисирлаб кетди. Ўзининг қаттиқ эсноқ овозидан ўзи хижолатга тушиб, ён-атрофга қараб қўйди.

Лекин олмасор шийпонда ҳеч зог кўринмас, одамлар аллақачон ишга тушиб кетишган эди. Йўл ёқасидаги далада қизлар уриб картошка қазийди, кетмонларини ҳар кўтариб ташлаганларида офтобда ярақлаб-ярақлаб, кетади. Уларнинг орқасидан аёллар-у болалар куймаланиб картошка теришяпти. Иззининг нариги бетидаги пиёз-поёда ҳам одамлар офтобда ёниб ишлаб ётишибди. Бригадир ички мамнуният билан ҳовуз бўйига чўнқайди. Сув юзида чўғир қовундай хунук башарасини кўриб, боя ўзи ҳовузчага ташлаб қўйган шакарпалакни эслади-да, тез-тез ювиниб белбоғига артинаркан, ўша ёққа қараб юрди.

Қовунни супага олиб келиб, тиз чўкканча ихлос билан тилимларкан, тарс-тарс, ёрилишидан завқланиб хитоб қилди:

— Оҳ-оҳ-оҳ, ҳидингдан! Гуркирайди-я, гуркирайди! — Кейин орқасига қарамай овоз берди, — ҳой, Ҳомпоч, қаердасан, битта патнис келтирсанг-чи. Асалдай қовуним бор, шерик бўласан.

Ошпаз хотин патнис келтириб, у қовунни коса қилиб улгурмай, ўрикзор кўчадан кимдир от чоптириб кела бошлади. У раиснинг чопарини кўриб юраги шиғиллаб кетди. «Бу ярамасни қанақа шамол учирди экан? Отининг оёқ олиши хунук-ку!»

У ўрнидан ирғиб туриб, унга пешвоз чиқаркан, ошпаз хотинни шоширди:

— Бўлақол, тузукроқ кўрпачаларингдан опчиқ. Супага жой қил.

Лекин йўлга чиқиб, отнинг жиловидан олиб улгурмади, Яхё етиб келар-келмас амр билан бош силкиди.

— Қани, олдимга бир тушворингчи! Тез!

Дабдурустдан нима гаплигига тушунмай Аҳмадали кўз пирпиратди. Оғзига жўяли бир гап келмай супага ишора қилди:

— Яхши қовунимиз бор, Яхёбек, қовунмисан-қовун, чанқовбосди-га еб кетинг

Яхё мазах қилгандай сирли ишшайди.

— Қовуннинг зўрини идорада ейсиз. Раиснинг атаб қўйгани боракан.

— Атаб қўйгани боракан?..

Аҳмадали раиснинг номини эшитиб, бўшашиб тушди. «Ақбар ахир чақибди-да, устидан арз қилиб борибди-да. Устига-устак анави нарса ҳам очилиб, қаматиб юборса-я?!»

— Қани, юрақолинг лаллаймай, — Яхё отдан тушишни ўйламай шоширди.

Аҳмадали бригадирнинг хўрлиги келиб, унга ялингандай қаради.

— Инсоф қилсанг бўларди Яхё. Ҳамма қараб турибди. Бригадир деган номим бор. Тайёр отим бўлса-ю, сен...

Яхё боягидек совуқ ишшайди.

— Токай эгардан тушмайсиз. Айтдим-ку, раис олдингга солиб олиб кел деган, деб.

Аҳмадалининг хўрлиги келиб, кўзларида ёш ҳалқаланди.

— Шунақами? — деди алам-изтироб билан.

— Буйруқ шунақа, — деди раиснинг югурдаги, бир баҳя ҳам ён бермай.

Қўлида ёғлоғи билан ошпаз хотин ялинди:

— Оповси, бир жойнинг одамисизлар-а. Кўрган-эшитган нима дейди? Дўст бор, душман бор. Йўқ деманг.

— Ишингизни қилинг, ким қўйибди сизга халфа-даллоликни! — кутилмаганда Яҳё уни жеркиб ташлаб, отини қистади.

— Бўлмаса, бирпасгина шошма. Сўйиб қўйган қовунидан бир карж еб кетсин. Одамнинг насибасини қийган ёмон бўлади-я, оповси, — Хомпoch ошпаз ўзича ирим қилиб супага қараб чопди.

Аҳмадалининг эса ори келиб, аламига чидолмай, Яҳёга ёвқараш қилди.

— Аммо-лекин эсингда турсин, — деди яниб.

— Бўлди-бўлди! Дийдиёингизни ўша ёқда айтасиз, — Яҳё энди уни ҳам жеркиб ташлаб, юринг, дегандай ишора қилди. Бригадир тақдирга ноилож тан бериб, унинг олдига тушди-да, картошка қазиётган одамларнинг кўз ўнгида тупроқ йўлнинг ўртасидан бўйини қисиб юриб кетди.

У қайтарма этикда, оқ яктак устидан елкасига боя юз чайганда артинган белбоғини шундай ташлаганча бош эгиб, тупроқ кечиб боради. Орқада от пишқириб дуп-дуп қадам ташлаб келади. Ҳар пишқирганда отнинг нафаси-чайналган беда ҳиди гуркираб-гуркираб кетади. Улар картошка қазиётганлар тўғрисида ўтиб боришаркан, Аҳмадали бригадир аъзолари ишлаётган томонга кўз қирини ташлаб, ёш-яланг-у, хотин-халаж — ҳамма турган ерида қилт этмай, тик қотганлигига кўзи тушди. Қани энди улардан бирон-бир марди йўлни тўсиб чиқса-ю: «Ҳой ноинсоф, бизнинг бригадиримизни, эрта-ю кеч чарчаш нималигини, уйқу нималигини билмай, колхоз учун елиб-югуриб юрган одамни сен ёмонотлиқ қилиб қаёққа олиб кетяпсан?» — деб туриб олса!.. Йўқ, фик этган садо чиқмасди даладан.

Ҳар куни унинг айтганини қилиб, измидан чиқмай юрган одамлар бугун уни аристондай олиб кетишларига без бўлиб қараб туришига нима деса бўлади? Хомпochдан бўлак унинг ёнини оладиган битта одам чиқмабди-я! Еки ҳаммаси анави воқеадан хабар топиб, юз ўгириб қўйганмикан! Йўғ-э, ўлдими?.. Уйига неча қоп картошка-пиёз обориб, қишлигини ғамлаб бериб, босди-босди қилиб келганди-ку. Иси қаердан чиқди экан?! Йўқ. Узиям, онасиям энди оғиз оча олмайди. Дами ичида қолиб кетади. Ким ўзини-ўзи шарманда қилгиси келаркан!..

Лекин даладаги ҳар битта аёл Аҳмадали бригадирнинг назарида унга ўқрайиб қараб тургандай, «ажаб бўпти, хўб бўпти, бу кунингдан баттар бўл» деб қарғаётгандай эди.

Йўқ. Ана, хотинлардан кимдир шуёққа қараб бир талпинди-ю, бошидан рўмоли сирғалиб тушиб қолганига ҳам қарамай, чопиб кела бошлади. У ҳали қазиб улгурилмаган картошкапоя оралаб кесиб чиқиб келар, ҳай-ҳайлаб қўл силкиганда оёқлари гоҳ дўнгларга қоқиниб, гоҳ ўтларга йлашиб мункиб кетар, яна тура солиб, тўп-тўп ғумайларни қўли билан ёриб олдинга интилар эди.

Аҳмадали ялт этиб унга қаради-ю, таниб, юраги увишиб кетди. «Эргаш беданавознинг хотини Рихси-ку! Қилмишимни юзимга солиб армондан чиққани келяпти, шекилли. «Сенга ҳам аталгани борақан-ку, қайтар дунё экан-ку, кечагида ит кунини бошимга солган эдинг, энди ўзинг қалайсан» демоқчимми?»

Бригадир тарвузи қўлтиғидан тушиб, зўрға кетиб бораркан, аёл ҳаллослаб етиб чиқди-ю, кутилмаганда Яҳёнинг йўлини тўсиб, ялина кетди:

— Ҳой, барака топкур, бу кишини қўйворинг. Мени деб олиб кетаётган бўлсангиз қўйворинг. У кишида гуноҳ йўқ! Мен ўзим айбдорман — мен ишга кеч қолган эдим. Уларни кечиринг! Мен учун кечиринг. Менинг ҳеч қанақа даъвойим йўқ. Бу одам атай қилган эмас. Азбаройи давлатни деб, колхозни деб қилган. Кечира қолинг у кишини...

Аҳмадалининг кўзларига ёш қўйилиб келди-ю, дод деб юборишдан кўрқиб, тез-тез юриб кетди...

Чапани улоқчилардек қашин-ёзин пешонасини шоҳи қийиқ билан танғиб, қамчинини қизил этигининг қўнжига тиқиб юрадиган Яҳё шайтон миқ этмайди. Афтидан, ҳозир кимсан Бурҳон тўқиснинг буйруғи билан Аҳмадалидай бир айтувли бригадирни олдиға солиб олиб келаётганидан боши осмонда бўлса керак.

Туриб-туриб Аҳмадалиға нашға қилди. «Тавба, Бурҳон тўқис шунча доврқли раис бўлгани билан одам танимас экан-да, а? Ким садоқатлиг-у, ким фирром — ажрата олмай қолибди-да. Бўлмаса, шу қирриқ, от ўғрисини ўзига чопар қилиб олиб, кечагидā ўзи мукофот бериб, мактаб юрган бир бригадирини мана бундай хўрлатиб қўярдим-ми? Яна олдингга солиб олиб кел, дегани ортиқча. Ҳа, бу анави ҳақиқатчи Акбарнинг иши. Ўзингдан чиққан балоға қайға борарсан давоға, деб шунни айтарканлар-да. У ҳали раисни тоза қайраган десаңчи!

Ундай деса, кечаги гапга энди чақиртирадимми? Йўқ, Бурҳон раис иш юзасидан бўладиган қаттиққўлликларға бир нарса демасди. Бошқа нарсаға чақирган. Аммо ўзидан ўтган жойи ҳам кўп. Мукофот олдим деб босар-тусарини билмай қолиши, манмансираб кетиши керак эдимми?!

Яна фалокат босиб, анави қиз болага тегишиб ўтирганичи... Бир лаҳзалик ишрат деб қанча даҳмазаға қолиб ўтирибди. Шу босди-босди бўлиб тинчиб кетса хўп-хўп-а...

Ўзи унга бир нима бўляпти. Ҳа, деса бир машмашаға учраб, оёгининг тагидан бир нарса чиқиб турибди. Кечаги куни полиздан ушлаб, отхонаға қантариб қўйган дайди от ҳам бошға бало бўлмаса гўрга эди ҳали...»

Аҳмадали юраги така-пука бўлиб, ҳоксор бир қиёфада идора эшигини очганда раис тўрдаги шер бошли креслосида бошланг хурпайиб ўтирар, олдидаги каттакон фаранги столи устида шокилали қамчини билан дўпписи ётар эди.

У ичкари киришини ҳам, кирмасини ҳам билмай, иккиланиб туриб қолди. Кейин қўрқа-писа бир қадам ичкари босиб, қўл қовуштирди. Салом бермоқчи бўлиб таъзим қилди-ю, лекин товуши аллақандай писиллаб чиқди:

— Ас... салом...

Унинг қўнглидан ўтган ҳамма сир-синаотни сезиб, кўзини лўқ қилиб ўтирган раис баттар энсаси қотиб, юзини бужмайтирди. Гапиришгиси ҳам келмай четга қаради.

«Тоза пўстагимни қоқади шекилли, ҳеч рўйхуш берадиганмас-ку». Аҳмадали юрагига гўлғула тушиб, нима қилишини билмай турган эди, раис қаддини ростлаб, қўлини шап этказиб тиззасига ташлади.

— Хўш, жаноблари, — деди киноя аралаш, — кимнинг калласи билан бундай номаъқулчиликларни қилиб юрибсиз? А?

Унинг одамни сиз-сизлаб туриб, жонини оладиган одатини эслаб, Аҳмадали бригадир яна ҳам кичкина тортиб кетди.

— Шаҳар бедарвоза деб ўйлабдилар-да! — Раис шаҳд билан ўрнидан турди. — Биз берган қамчи қугуртириб юборипти-да! — У энди гап билан чаёндай узиб ола бошлади. — Ўзлари хон, кўланкалари майдон бўб кетган эканлар-ку, биз буёқда беҳабар эканмиз-да.

Бурҳон раис ғазаб билан унинг устиға бостириб келар, яна нафрат билан ундан нари кетар, жаҳлини боса олмас, Аҳмадали бригадир эса, ерга кўз тикканча ғиқ этмай турар, қайси қилмишидан раис бунчалик қаҳрга минганини биллолмай гаранг эди.

— Мукофот берган Бурҳон жазолай олмасаканми? Ҳаддингиздан ошириб қўярканми? Чучварани хом санабсиз. Мен ўз номимга, колхозим номига доғ туширмоқчи бўлганларни аяб ўтирадиганлардан эмасман! — У стол устидан дўпписини ола туриб, яна уни жаҳл билан жойиға итқитди. — Мени билмасакансиз!

Аҳмадали ялинмаса, ялиниб унинг оёғига бош урмаса бўлмаслигини сезиб, қўлини астойдил кўксига қўйди.

— Мен-а? Мен Сизнинг номингизга доғ тушираманми, раис? Ҳеч шундай қилганманми?

Бурҳон тўқиснинг мийғига зўрма-зўраки кулгу югуриб, кўзларида киноя учқунлари чақнади:

— Улибдими?! Сиздай оппоқ, сиздай бегуноҳ, сиздай покиза одамни бутун Катта Қанғлидан чироқ ёқиб топа олмасмиз...

Аҳмадали унинг нимага бунчалик жаҳлга минганини тушуниб ета олмаган бўлса-да, тилини тийиб, сизники маъқул, демаса қутулмаслигини сезиб, бош эгди.

— Бенаватман, раис. Мендан ўтган бўлса, кечиринг. Беайб ёлғиз ўзим... Лекин шахсан Сизга нисбатан ёмон ниятга борган бўлсам, мана кимлар ўтмаган ерда турибман, ҳар нарса бўлай.

— Қасам ичишга ҳам уста экансан. Ҳамма хотинбозлар қатори сен ҳам қасамхўрсан шекилли... — раис унга ғижиниб қараб қўйди.

Аҳмадалининг пешонасидан муздек тер чиқиб кетди. «Қаердан эшита қолибди? Ё тавба». Лекин шу топдаёқ сир бой бермаслиги лозимлигини сезиб ўзини тутди.

— Унда нима десам... Ишонасиз?

— Сен ҳали отхонангдан топилган отдан ҳам тонарсан?

Аҳмадалига жон битиб шошиб қолди.

— Мен у отни полиздан, полизни пайҳон қилиб юрган жойидан ушлаб, беркитиб қўйгандим. Рост гапим, ишонинг.

Раис энди энсаси қотиб қўл силтади.

— Кимни лақиллатмоқчи бўласан? Ким шу гапингга ишонаркан. Э, бидилламай кет!.. Сен атай шундай қилгансан. Кимсан — суд Тўлабоевнинг отини Бурҳон тўқиснинг колхозида ўғирлаб кетишибди, деган гапга қолдирмоқчи бўлгансан. Билмайди дейсанми?

Аҳмадали кўзларининг пахтаси чиқиб, ёқасини ушлади.

— Ўлимдан хабарим бор, лекин бу гапдан... Кимнинг оти эканини энди эшитиб турибман, раис.

— Унда сиз оппоқсиз. Сизда гуноҳ нима қилсин! — раис катта столнинг бир чеккасига омонат ўтириб, пичинг қилди. — Ўзи ечилиб кетиб, тентираб юрган отни ҳар ким ҳам тутиб боғлаб қўяди. Шундайми?

Аҳмадали унинг пичингига тушуна олмай ерга қаради.

— Мен бор гапни айтдим, раис.

— Унда Робининг қизи ҳақидаги гаплар ҳам йўқ гап экан-да, а? У бечора қизга сен эмас, жинлар тегишиб қўйган экан-да, ундан чиқди! Шундайми?

Аҳмадалининг қулоғи чиппа битиб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Ичида «Эшитибди! Етказишибди нокаслар!» деди-ю, юраги гурс-гурс уриб келиб, ўзи мум тишлаб қолди.

Бурҳон тўқис ўрнидан турди.

— Э, садқайи одам кет! Яна уялмай-нетмай бош кўтариб юрибди! Яна колхозингизга заррача доғ туширмайман деб онт ичади, тилини бермайди. Э, бетинг қурсин, диёнатсиз! — У нари кетиб яна айланиб келди. — Биласанми, илгари замонда сендақаларни нима қилишган? Аввал бетига қоракуя чаплаб, эҷакка тескари миндириб, гузарма-гузар олиб ўтиб, сазойи қилишган. Кейин ё девор тагида қолдирворишган, ё болаларига раҳм қилишса, бир кечада маҳалладан кўчириб чиқариб юборишган. Бир ҳисобда тўғри қилишган. Чунки сендақа диёнатини ютганлар қанча кам бўлса, шунча яхши.

Аҳмадали у гапни нимага олиб келаётганини сезиб қўрқиб кетди. Унга ўкинч билан тикилди. Лекин нима деб ялинишни, кўнглини қандай топишни билмай бир зум шундай туриб қолди. Раис унинг ниятини сезиб, бурнини жийирди:

— Қўй, хомтама бўлмай қўяқол. Сендай бригадирнинг боридан йўғи! — у қўл силтаб нари кета бошлади.

Аҳмадали бирдан ҳамма нарса тугагандек, даҳшат босиб, унинг орқасидан талпиниб бориб, шаҳд билан оёқлари тагига тиз чўкди:

— Жон раис, шафқат қилинг. Сиз раҳм қилмасангиз уйим куяди. Ўлгунимча қулингиз бўлай. Бир марта кечиринг. Итлик қилиб қўйдим. Иккинчи бу номаъқулчилиқни қилсам бетимга туф денг. Эшак экансан денг. Жон раис...

Бурҳон тўкис оёқлари остига ҳазар билан қаради.

— Сен шу турқинг, шу қилмишинг билан қайтиб одам бўларкансанми?!

— Сўз бераман, онт ичаман. Иккинчи бу кўчага кирсам... ҳар нарса бўлай... — у бошини ерга қўйганча ҳўнграб йиғлаб юборди. Шундан бошқа, унинг оёқларига бош уриб йиғлашдан бошқа иложи ҳам, илинжи ҳам қолмаганини кўриб, кўзёшларига зўр бериб, йиғлай кетди.

Бурҳон раиснинг юраги тошдан экан, уни баттар жеркиб ташлади:

— Қандай эркасан — тур ўрнингдан. Бунинг уялмаганини-чи!.. Одамларнинг саралари жанггоҳда қон кечиб юрган бир пайтда, сен, палит бўлмасанг, бировнинг пардадаги қизининг номусига тегарминг, муртад!

Аҳмадали бригадирнинг юзи дафъатан бўздай оқариб кетди-ю, ўзи гангиб, ўрнидан аста турди. Тилига жўяли бир гап келмай, раисни худди энди таниётгандай, унинг қаршисида лол туриб қолди.

— Энди бор, — деди Бурҳон тўкис, дўпписини олиб бошига кияркан, — яхшиликча кет. Тўрт томонинг қибла, икки кун ичида кўчиб кетсанг кетдинг, бўлмаса мендан ортиқ шафқат кутма. Айтмоқчи, бухгалтерга кириб ҳисоб-китобингни қилиб кет. Ҳақингни ташлаб, қайтиб келиб юрма. Бор!

Аҳмадалининг дилида аллақандай туйғулар бирдан ғалаён қилиб, ҳозирги ҳоксорлик ўрнини аччиқ алам билан армон эгаллади-ю, раисга «ҳали шунақами», дегандай тик қаради. Кейин жаҳл билан энгашиб, этиги қўнжидан мукофотга берилган ўша илон бошли қамчини олиб, стол устига ташлади.

— Ундай бўлса сен ҳам ол қамчинингни! Ўзингга буюрсин! — деди-ю, тез-тез юриб чиқиб кета туриб, остонада тўхтади-да, алам, хўрлик зардасидан қолган охирги томчини ҳам тўкди:

— Розимасман, шу қилганларинг ўзингга қайтмаса, у дунё бу дунё розимасман! — дея эшикни қарс этиб ёпди.

Шунча қудрати билан Бурҳон тўкис фик эта олмай қолаверди.

V боб

1

Ҳали кун чиқмасданоқ тоқзорни чуғурчуқ босган, улар боғ этагидаги азим ёнғоққа ўтириб олиб бозор қилишар, қўшниникида эса бири олиб бири қўйиб бедана сайрар, эрталабки сокинликда ҳар битта овоз жаранглаб эшитилар эди. Акбар отхонада саманни ювиб-тараб эгарлашга ҳозирларкан, кўча эшик ғийқиллаб очилди-да, кимдир ўша ёқдан йиғлаб кириб кела бошлади:

— Вой Мاستон-эй, қариганда қандай кунларга қолдик-эй! Бу кунларга тушгандан ўлганим яхшимасмиди-ей!..

«Холамлар-ку!..»

Акбар холасининг сал нарсага ҳовлиқиб кетишини билса-да, юраги чўчиб ташқари қараб юрди. Супадан онасининг овози келди:

— Ҳай-ҳай, опажон, секинроқ. Эшитганлар нима дейди?..

Ойниса хола баттар авжига минди.

— Эшитганда энди нима?! Юзиқора бўлиб бўлдик-ку! Емонотлиқ бўлиб бўлдик-ку! Мана шу кўйларга солган, ҳамма балони бошлаган ўз боланг-ку! Энди сен юртдан ор қиладиган бўб қолдингми, секинроқ дейсан?! Тагин булар жигарим. Холаваччамини!

«Нима бало, раис Аҳмадали акани ишдан олиб ташлабдимикан?! — Акбар отхона эшигига келган жойда тўхтаб қолди. — Уша куни унақа сиёқи йўқ эди-ку».

— Ҳой опа, оғзингизга қараб гапиринг. Аҳмадалининг оппоғ-у, энди Акбарим айбдор бўлиб чиқдимми? Унингиз қиз узатиб, келин туширадиган ёшда кимларни қон-қақшатиб, нима номаъқулчиликлар қилиб юрибди-ю; тагин бировдан ўпкаланасиз? Уялсин-э ўша юзсингиз! — Акбарнинг онаси Ойниса холани гапиртирмай қўйди. Улар бир муддат жим қолдилар.

Ким билади, улар сўзсиз кўришиб супага ўтдиларми, ёки ҳамон ўша зайлда ҳовлида турармидилар, Акбар кўрмас эди. Ниҳоят, холасининг супа томондан йиғламосираган овози келди.

— Нима қилай, Мастоң, бу қуриб кетгур пешонамга ёзгани шу бўлса? Отасидан қуйганларим етмагандай, энди бунисиники бор экан? Мен йиғламай ким йиғласин, мен қуймай, ким қуйсин, Мастоң? Қандай гуноҳларим бор эканки, энди беш кунлигим қолганда юртимдан қувилсам? Ахир, ўзинг айт, опанг айлансин, шу ёшга борганда кўчирмасига қандай чидай?

«Кўчирма!?» — Акбар отхонада тура олмай ҳовлига чиқиб борди. Иккала кампир бир-бирларининг елкаларига бош қўйганча супа ёнида туришар, муштдек Ойниса хола кифти силкиниб-силкиниб йиғлар, кўзёшларини тўхтата олмай, синглисига ёлборар эди:

— Мастоң, менинг сендан бўлак ишонадиганим йўқ. Уғлингга айтиб, ўша кўчирмасидан мени қутқармасанг ҳолим хароб. У бир оғиз айтса ошнаси Бурҳон тўкис йўқ демайди. Қариганда мени саргардон бўлишга қўйма, жон синглим!

Ойниса кампир унга орқа ўгириб турганча синглисига ялинаркан, Мастоң хола Акбарни кўриб, аста унинг елкасидан қўлларини олди.

— Ана, ўзи, — деди зўрга, гўё ўзига айтинг, ўзи билади дегандай.

Холаси энди уни кўриб, ёш тўла кўзларига рўмолини босганча пилдираб у томон юрди.

— Вой, шу ерда экансан-ку, холагинанг айлансин, бўйгинангга холанг қоқиндиқ. Сен турганда кимларга ялиниб борай?! У нобакорни ўзинг кечир. Сен кечдим десанг, Бурҳон ҳеч нарса демайди!..

Шу муштипар кампирнинг йиғисидан кўнгли бўшашиб турган Акбар унинг охири сўзларини эшитиб, зардаси қайнаб келди. Кўришиб бўлгунча чидаб турди-ю, охири ўзини тия олмади:

— Қизиқсиз-а, хола? Худди Бурҳон менинг гапим билан кўчирмага ёзгандай гапирасиз-а!

— Йўқ, болам, сенинг бир оғиз гапинг. Сен «қўй» десанг бизни ҳайдамайди. Истамасанг, — у бирпасда айниб, таънага ўтди, — майли, юртдан уялмай жигарингни кўчирсанг, кўчирақол. Қачон оқибат қилган эдинг-у, энди оқибат кўрсатардинг...

Ноҳақ гапдан Акбарнинг бутун вужуди қизиб келди-ю, яна ўзини босди.

— Ким айтди Сизга шундай деб? Кимнинг гапини гапиряпсиз, ўзи?

Кампир унга мўлтираб қаради.

— Ахир, икковларинг... гап талашиб...

— Нима, гап талашсак, кўчирмага ёздириб кепманми? Қаёқдаги гапни гапирасиз-а? — Акбар жаҳл устида қаттиқроқ гапириб қўйгандан хижолатга тушиб, онасига қараб қўйди. У ҳам ўғлига бир нарса дейишга ийманиб иккиланиб турар, қўлингдан келса яхшилигини аяма, демоқчи бўлар эди.

«Тавба, Бурҳон шундай ер-у кўкка ишонмайдиган бригадирдан қандай кечди экан? Ёитта Робини деб шунчаликка борган бўлса, унда ҳали инсофи бор экан-ку, а? Лекин жазолашга келганда ошириб юборибди. Албатта, кўчирма қилиш, бола-чақаси билан қишлоқдан қувиб чиқариш шартмиди?..» У-ичида бир тўхтамага келиб, холасига энди тик қаради.

— Яхши. Мен бораман. Лекин ўглингизнинг гуноҳини сўраганимас. Унинг гуноҳини сўраб боришнинг ўзи гуноҳ, — деб отхонага қайрилиб кириб кетди.

У отини етаклаб чиққанида, иккала кампир ҳам супа четида, гўё бу ишнинг яхшилик билан битишига ишонмагандай, пиқ-пиқ йиғлаб ўтиришарди. Унинг кўнгли яна бўшашиб, ўзига-ўзи «шуларга яхшилик қила олмасам, нима қилиб юрибман», деди-ю, шахт билан ташқарига қараб юрди.

2

Катта Қанглининг ерлари жуда қизиқ. Боғободдан идорага боргунча тепага чиқиб, пастга тушиб, қанча иззалик-сойликлардан ўтиб борилади. Сойларнинг бир ёни пешингача кунгай бўлиб турса, тушдан кейин бошқа ёни кунга ястаниб олади. Лекин қизиқ жойи бу ҳам эмас. Ҳамма сойлар ҳар томондан оқова-ю, булоқ сувларини йиғиб кела туриб, Миржумон мавзидан ўтганда бирдан кунботарга бурилади-да, тўғри Бўзсувга бориб қўшилиб кетади. Баланд тепаликлар оралаб, бир терак бўйи пастдан ўтган Бўзсув эса худди шундай сой сувлари билан тирик.

Акбар сойликдан ўтиб, теракзор кўчадан идорага чиқиб бораркан, кунботарда ҳаворанг тасмадек ялтираб ётган Бўзсувга қараб қўйди: «Тавба, ҳамма дарёлар анҳорларга бўлиниб, далаларга таралиб, ризқ-рўзга айланиб кетса-ю, бу эса, оқовалардан йиғилиб, бир терак бўйи пастга тушиб олиб, аллақарларга беҳуда оқиб ётади-да, дарёман дейди, ўзини осмон фаҳмлаган анави ошнамдай. Қараб турсанг ваҳимаси оламни бузади, ўзлари бир дарёйи-азимдек, лекин сувсаган бир кимса ундан бир қултум ича олсин-чи. Ичиш тугул яқинига йўлай олармикан? Одамда меҳр-шафқат бўлмаса қийин экан-да... Аҳмадали аканинг айби бўлса, оиласида нима гуноҳ? Суриштирамай, ўтга отавераркан-да...»

Тепадан келаётган отликқа кўзи тушиб, Акбарнинг хаёли бўлинди. У Яхёни, узоқданоқ, зулукдек отидан ҳам бурун эгарда қўнқайиб ўтиришидан таниди. Илгаридан бир тайинли ишга бўйин ёр бермай гоҳ отбоқарликни, гоҳ аравакашликни истаб қоладиган, куз келиши билан яна ўзини улоқчиликка уриб тентираб кетадиган бу чапани одамни Акбар ҳеч тушуна олмасди. Одам ҳам шунчалик от жинниси бўладими, дерди. Қаерда бир зўр от чиқибди деса — тамом, ўшанга эришмагунча ётиб уйқуси келмайдиганлар хилидан. Лекин Акбар унинг бир қилиғини эшитиб, жуда кўнгли қолди. Битта отга ишқи тушдими, эгасини рози қилолса қилди, бўлмаса, ўғирлаб кетишдан ҳам тоймас экан. Ҳаром-харишдан ҳазар қилмайдиган шу одам энди кимсан Бурҳоннинг чопари бўлиб юрса...

У ўн қадам нариданоқ от устида қўлларини ёзиб, мулозиматга тушди:

— Э-э, карвон, бормисан?! Хизрни йўқласам бўларкан!

Акбар унча хушламай, бесаранжом отининг жиловидан тортиб, сўрашди:

— Тинчликми, нечук?

Лекин Яхё ҳар галгидек, ўзини яқин олиб, унинг лақабига шама қилиб ялтоқланди.

— Ҳай-ҳай, яхши учрадинг-да, бўлмаса қидириб бораётган жойим эди, бузругимни қаердан топдим деб.

У ўзининг аскиясидан ўзи ҳузур қилиб, шарақлаб кулди. Ялпоқ юзи яна ёйилиб, кичкина бит кўзлари юмилиб кетди. Акбар унинг ҳазилини оғир олмаган бўлса-да, ўзини тутишини ёқтирмади.

— Кўзи учиб турган бўлса, ўзим ҳам кетяпман, — деди совуққина.

— Бўлмаса мени кўрмади, деб ҳисоблагин-у ўзинг боравер. Оғайнинг жуда-а соғиниб ўтирибди-да, — дея нимагадир шама қилиб, қайтиб жўнаб қолди Яхё.

Нимага соғинади, Акбар тушуна олмади. Кейин отини ўз ҳолига қўйиб, барвақт келган кузда барглари тилладай сарғайиб, шабадада бетиним қилпираб ётган тераклар тагидан секин кетиб бораркан, идора томонга ижирғаниб қараб қўйди. «Бурҳон ҳам қизиқ, шундай гунгурсдай одамни идорага олиб, чопар қилиб қўядиган вақт эканми? Юртдан уялмагани унинг» ...Шунақаларни кўрганда Акбар тракторни ҳам ташлаб, армияга кетворгиси келади-ю, иложи йўқ. Зориннинг юзидан ўта олмайди. Лекин бу ердаги баъзи ноҳақликларни кўрганида Зорин ҳам кўзига кўринмай қолади.

У идора дарвозаси олдида отдан тушиб, уни бир чеккага боғларкан, ичкаридан бир-бирларига гап уқтирганча икки паранжили аёл чиқди-да, унинг ёнидан ўтиб кета бошлашди. Дароз бўйликкина, овози ҳам дўриллаган бир хотин оқсоқ аёл томонга энгашиб, раисни алқаб келар, ён-атрофга қараб ҳам қўймасди.

— Умридан барака топсин, яхшиям у боракан, ҳақ жойига қарор топди. Адолат қилиб, у яшшамагурнинг жазосини берди. Энди йўқ деманг. Гапини ерга ташламанг. Юртнинг отаси тўғри маслаҳат берапти. Ими-жимиди ўша болага узатворинг, қизингизни. Қараб турасиз, ҳали худо ол қулим деса, бахти очилиб кетади. Ўзи оталиқ қиламан деб турганди кейин, сиз «йўқ» деманг...

«Ие, Роби-ку!.. Раис Аҳмадали акани жазолаб, бунга ҳиммат қилиш билан эл-юрт олдида бир яхши кўринмоқчи бўлди-да. — Акбар энсаси қотиб четга тупурди. — Энди бошқа бир шўринг қурғурни чув тушириш эвазига бир бечорага оталиқ қилмоқчи бўлибди-да. Тавба, унга бир нарса бўлганми, савоб билан гуноҳни ажрата олмай қолганми? Яна юртнинг отасимиш. Ҳой, нима қиляпсан, ўзи, дейдиган одам бўлмагандан кейин шу экан-да».

У ўз хаёли билан бўлиб идорага кириб борганида, худди уни кутгандай боғ эшикдан кафтига йўталиб, мўйлов бураб, Бурҳон чиқиб келди. Унинг кайфи чоғ эди.

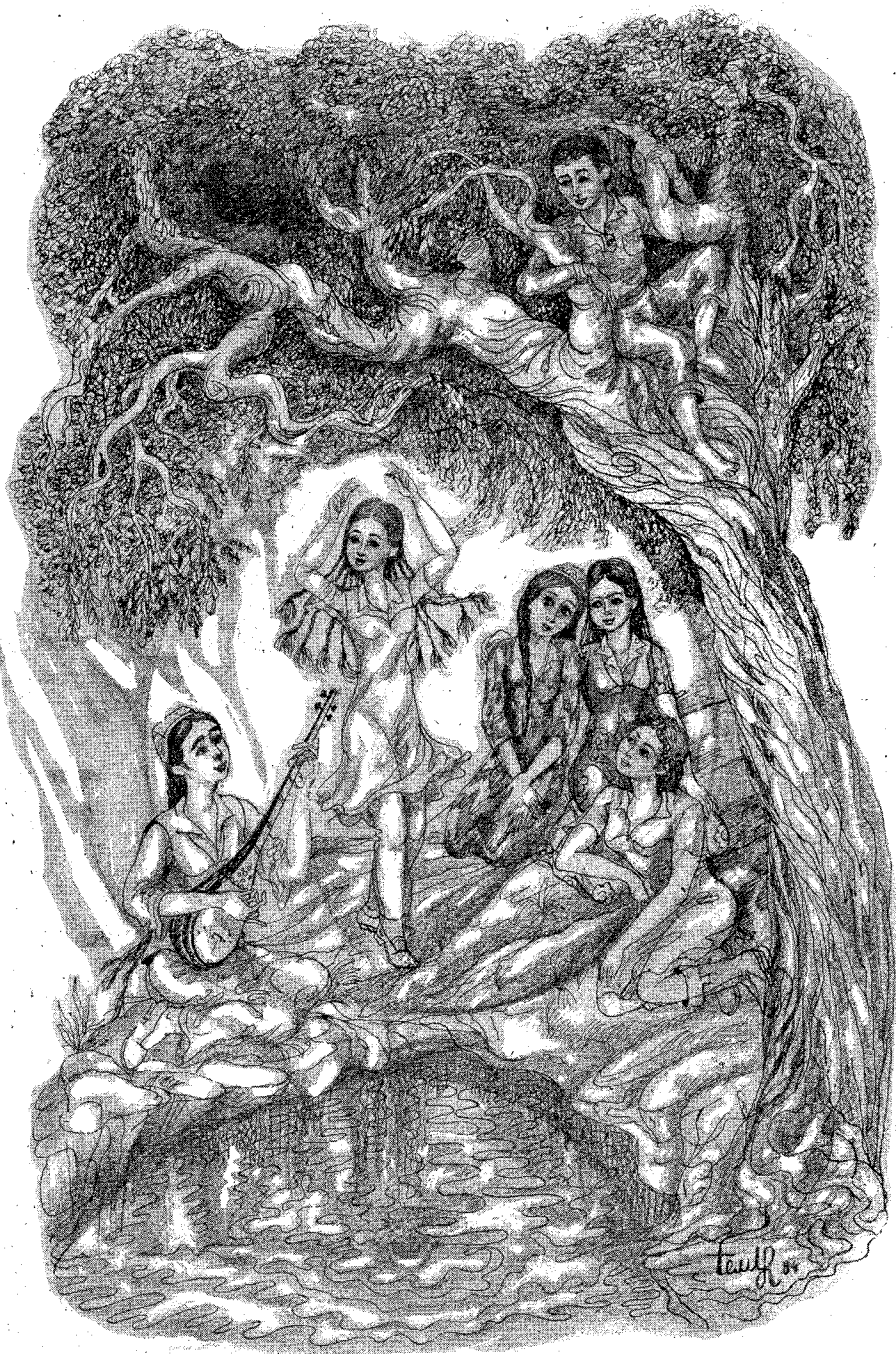
— Ҳа, эмтэснинг фуқароси, келдингми? — деди кўришгани қўл узатиб. Акбар «соғиниб ўтирган эмишсан-ку?» дейишга чоғланди-ю, кўнгли бўлмай, юмшоқроқ гап қилди:

— Атай чопар юборибсан, келмай бўладими?

Бурҳонга бу гап ҳам оғир ботди. «Кел» ҳам демай, оқ жужун кител-шимини қилпирашиб, қизил этиги билан полни тарс-турс босганча идорасига йўналди. Унинг ўймакор гулли эшигини ланг очик қолдириб, тўғри ичкари кириб кета бошлади.

Акбар Бурҳоннинг шу гапни ҳам кўтара олмаганидан ажабланиб, мийиғида кулиб қўйди-да, орқасидан эргашди. У бу ерда кўп бўлган, лекин бу йил эрта кўкламдан бери энди келиши эди. Ичкари кириб дафъатан оғзи очилиб қолди. Ярим йил ичида идоранинг шифти-ю деворлари ганчдан нақшланиб, таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, айниқса девордаги нақшлар қўзни қамаштирар эди. «Идорасига оро беришидан ошнамнинг иштаҳаси жуда баланд-ку» деб ўйларкан, кўзи тўрдаги стол-стулларга тушиб, яна ҳам ҳайрати ошди. У шу ёшга кириб одамнинг акси кўринадиган даражада силлиқ, оро бериб ишланган бунақа стол-стулларни ҳеч ерда кўрмаган эди. Ҳар биттаси шунақа дид билан ишланганки, унинг устаси олдида бу атроф усталари ип эша олмаслиги аниқ. Тўрдаги катта столнинг оёқлари қуббадор қилиб, ҳар қуббасига биттадан шернинг боши ўйиб ишланганига одам ҳайрон қолади. Бурҳон тўқиснинг ўзи ўтирган орқаси суянчиқли ҳашамдор стул эса, худди тахтга ўхшайди. Бу стулнинг ён суянчиқлари ҳам бояйдек қуббали, раис гўё икки ёнидаги икки шернинг бошини силаётгандек ястаниб ўтиради. Ана салобат-у, мана дабдаба!..

Шу тобда унинг кўзи стол ёнидаги тилла ҳал юритилган лотинча «N» ёзувига тушиб, одамларнинг оғзидаги ҳар турли гапларни беихтиёр эслади. Улар «сен раисимизни нима деб ўтирибсан, районда ундан қўли узун одам бораканми! Ҳеч идорасига кириб кўрганмисан, ўтирадиган стол-стулларининг ўзи бу дунёникимас. Нақ фаранги пош-

Рассом Т. ЖАМОЛИДИНОВ.

шосиники эмиш. Уша Россияга уруш очиб келиб, кейин енгилиб қочган Наполеондан қолганмиш. Енида шуни тасдиқлайдиган тилла ёзуви бормиш», дейишар эди. Миш-мишларга қараганда бу стол-стулларни раиснинг армани виночиси Ленинграддан, кекса бир ҳарбий одамдан арзон-гаровга сотиб олиб келган экан. Булар Акбар полвонга нашъа қилиб, «Ошнамнинг қадам олиши чаккимас-ку», деб мийиғида жулиб қўйди. Раис эса тўрдаги жойида ястаниб ўтирганча, устарада қиртишланган ҳумдек бошини силаркан, «оббо Акбар ошнам-эй, — дея унга фикран мурожаат этар эди: Яхшиликча маслаҳатга чақирсак ҳам чимдиб олишингизни қўймасакансиз-да. Оддий тракторчи бўлиб қолиб

кетсангиз мен айбдорми?.. Биламан, кўра олмайсан. Кўра олмаганингдан осиласан...»

У Акбарнинг ўзиникидан қолишмайдиган алп қомати-ю, офтобда қорайиб кетган юзларига, ҳали ажин ораламаган кенг пешонасига киши билмас ижирганиб қараб қўйди-да, аста қаддини ростлади.

— Қани, кел, ўтир, — дея ўзича ҳиммат қилган бўлди.

Акбар полвон бир ўзининг чанг-чунг, мой юққан кийимига, бир шоҳона стулларга қараб, кинояли илжайди.

— Биз тупроқнинг ичида юрган одамларга бир-иккита ўзимизнинг тўпори стуллардан қўйдирмабсан-да, а?

Бурҳон ялт этиб унинг кўзларига қаради-ю, нимага шама қилаётганини сезиб, ич-ичидан гижинди: «Мен буни одам деб, анави холаваччангни нима қилсак экан, деб маслаҳатга чақириб ўтирибман-а! Инсоф қилмоқчи бўлиб ўтирибман-а! Энди ўзингдан кўр, ошна. Ялинмагунингча аҳдимдан қайтмайман. Сендан тилим қисик жойи бормидики, қўрқаман».

— Ҳечқиси йўқ, ўтиравер, устал одамдан азиз бўптимми? — деди охири Бурҳон ясама мулозамат билан.

Акбар бир-икки ширин гап билан уни мулзам қилиб ташлагиси келди-ю, ҳали мавриди эмаслигини сезиб, атай дўстининг тўғрисига бориб ўтирди. Ҳар қандай манзиратни йиғиштириб, унга тик қаради:

— Сен нима мақсадда чақиртирганингни билмайман-у, аввал мендан эшитсанг, — деди қатъий оҳангда. — Очиғини айтсам, мен сендан қаттиқ хафа бўлдим. Анави менинг холаваччамни аввал бошингга кўтариб юриб, кейин оиласи билан қувғин қилганингни нимаси? Қандай тушунса бўлади буни?

Бурҳон ичида унинг устидан кулди: «Ишинг тушаркан-ку! Келарсан-ку ялиниб!»

Худди шу топда унинг хаёлидан ўтаётган гапларни сезиб тургандай, Акбар бош чайқади.

— Ўйлама, мен унинг гуноҳини сўраб келганим йўқ. Фақат бир нарсани очиқ айт, кимнинг гапи билан қилдинг шу ишни?!

Гапнинг бундай айланиб кетишини кутмаган Бурҳон дафъатан нима дейшини билмай, аста қаддини ростлади. «Тўнини жуда тескари кийиб кептимми?! Мақсади нима ўзи? Мен сал ялинса ён босиш баҳонасида тилини қисик қилиб оламан десам, бу жуда осмондан келяпти-ку». У зўрма-зўраки кулумсираб, елка учирди.

— Қизиксан-а, қачон мен бировнинг гапи билан бир иш қилган эканман...

— Бўлмаса нега мендан кўришяпти? — деди Акбар, унга кўзларини қадаб.

У агар бирон кимсага кўзларини қадаса, у одам эгри гапиришга ҳеч ботина олмасди.

— Нима дебман у юзсизга? — Бурҳон чидамай ўрнидан туриб кетди, — у кишим бир бечорани қон-қора қақшатиб, разиллик қилиб юрарканлар-у, мен бошларини силашим керак эканми?! Мен у бетавфиқни кўчирмага солган бўлсам, ўша қилмиши учун солганман. Сени аралаштирган жойим йўқ. Сендан кўриб, сени ўртага солиб хомтама бўлмай қўя қолсин! — У ўша гапим-гап дегандай яна жойига бориб тумтайиб ўтириб олди.

— Мен ҳам ўртага тушиб эсимни еганим йўқ. Лекин, — у холасининг эргалабки зорланишларини эслаб, Бурҳонга гинали назар ташлади, — ўзинг ҳам ҳадеб унинг тагини кўтаравермай, мен айтганда танобини тортиб қўйсанг бўларди-ку?

— Нима, мен бировнинг қизига кўз олайтирсин дебманми?! — Бурҳоннинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Демаганингда билмасмидинг унинг ит феълини? Билардинг. Фақат кўзинг қиймасди.

Бурҳон лабини қимтиб, бир нарса демоқчи бўлди-ю, яна тишини тишига босиб ўрнидан турди. Дераза олдига бориб портлади.

— Кўзим қиймаса, кўчирмага соларканманми у аблаҳни?!

Акбар ҳам энди жаҳлини боса олмай ўрнидан туриб олди.

— Топганинг кўчирмами?! Бундан бошқа жазо қуриб қолганми?

— Бунақалар ҳамиша шафқатсизларча жазоланган. Ота-бобола-римиз ҳам юртдан ҳайдаб чиқаришган бундайларни, бошқалар билиб қадамани боссин деб. Сен энди мени айбламай қўяқол, — баланд келди Бурҳон.

— Мен ҳам сени айблаб, унинг ёнини олаётганим йўқ. Ишини судга ошир, ўзини қамат. Лекин оиласида нима гуноҳ? Уни деб болалари бошқа жойларда тўзиб юриши керакми? Шу одамгарчилик, оқибатдан бўладими? — қисди-нафасга олди Акбар ҳам, — нима, ўзига яраша жазо топа олмадингми?

— Ҳа, топа олмадим! Чидасанг шу! Чидамасанг, ўзинг биласан. — Бурҳон зарда билан орқасини ўгириб олди.

Акбар унинг сўнгги гапидан титраб кетди. Икки қадам яқин бориб:

— Мен унақа сен ўйлаган пасткашлардан эмасман, бировнинг орқасидан шикоят қилиб юрадиган... Ўзингни бил, сен, — деди секин. — Бу ноинсофгарчиликларинг ахир бир кун бошингга бало бўлиши аниқ!

Ойна рўпарасига бориб икки қўлини дераза раҳига тираганча орқа ўгириб турган Бурҳон ялт этиб қаради, мўйлаби диккайиб, лаблари учиб қўйди.

— Сен ўзи... ҳеч бердисини айтгунча эшитганмисан одамни?! — деди Бурҳон, ўзини оқлашга уриниб. — Аҳмадалидан бошқа одам бўлса сендан сўраб ўтирармидим! Эшитган заҳотим кўч-кўронини орттириб қувиб солмасмидим. Буни қўйиб қўйибман-ку, икки кундан бери! Ё бу одамгарчиликка кирмайдими?

У, Акбар энди пастга тушиб, бир нарса дея олмай қолса керак, мақсади ҳам шу-ку, холаваччасини ҳимоя қилгани келган, ўлганининг кунидан судга ошир, деб турибди-да, зора шу баҳонада ярашиб олсак, деб ўйлаган эди. Йўқ, ундай эмаскан.

— Сенга бир нарсани очиқ айтиб қўяй, бунақа ўзибилармонлик билан узоққа бораолмайсан. Қонунни четлаб, шафқатсизлик қилишга сенга ҳеч ким ҳуқуқ берган эмас, бермайди ҳам! — деди у дангал.

У худди ҳозир идорадан чиқиб кетадигандек, Бурҳон шахд билан унга яқин келиб қаршисида тўхтади.

— Агар мен сен ўйлаганчилик шафқатсиз бўлсам... сени бу ерга чақириб ўтирмасдим! Ўша қароқчи ўғлингни ҳам туттириб келардим-да... юборадиган жойимга юборардим! — деди алам-аччиқ билан, — ўша разил холаваччангнинг болаларига қайишгунча ўз ўғлингни тийиб ол. Билдингми? — у бурилиб яна нари кета бошлади.

Акбар полвон бир дақиқа ҳангу мангу бўлиб қолди. Қулоқларига ишонмай тикилди:

— Қароқчи? Менинг ўғлим-а?

Бурҳон шартта ўгирилди:

— Ҳа-ҳа, сенинг ўғлинг! Бир тўда мишиқиларга бош бўлиб, қанақа ишлар қилиб юрибди-ку, бу беҳабармиш.

— Қанақа иш қилиб юрган экан? Тутунинг чиқмай, бундоқ тушунтириб гапир.

— Муштдай болалар кимсан менинг обрўйимни бир пул қилмоқчи бўлади-ю, жаҳлим чиқмасинми?

Акбар ўғлининг кечалари қаёққадир йўқолиб қолишини энди эслади-ю, раиснинг ҳозирги аҳволига тушуниб, иложи борича босиқлик билан сўради:

— Нима қипти у тирмизаклар?

— Қўли эгри одамлар бозорга оширмоқчи бўлган бир арава пиёзни тутиб, фронтчиларнинг уйига бўлашиб чиққани майли, кечирса бўлади. Лекин суд раиси Тўлабоевнинг отини ўгириб кетишганига нима дейсан? Роса бир кун қидирсаг-а? Ўзингдай одам менинг ўрнимда қай аҳволга тушардинг?

Акбар бош чайқади:

— Сенга нотўғри тушунтиришибди. Ахир отни Аҳмадали ака полиздан тутиб олиб, отхонасига боғлаб қўйган экан-ку.

— Ҳа-да. У мишиқилар атай шундай қилишган. Шу баҳонада мени бутун районга шарманда қилмоқчи бўлишган. Хўш, шундан кейин ҳам индамай кетишим керакми? Бошимга чиқариб қўйишим керакми? Э, раислик ҳурматим борми-йўқми? — Бурҳон алаמידан қўл силкиб, юзини терс ўгириб олди. — У ёқда холаваччаси, бу ёқда ўғли, ўзи... Ҳа, сенлардан қутуламанми-йўқми?

Унинг бу гапи Акбарнинг суяк-суягидан ўтиб кетди-ю, қайтиб унга яқин борди. Кўзларига тикилиб туриб:

— Қутулмайсан, билдингми?! — деди қатъий, — ноҳақлик қилишга ҳаққинг йўқ. Аҳмадали ака гуноҳ қиптими суд бор, қонун бор, ўшалар жазоласин. Отасини деб болаларини қувғинга солишга сенга ҳеч ким ҳуқуқ берган эмас. Ўғлимни бўлса, айбини бўйнига қўй-да, кейин гапир. Ким бўб кетибсан жуда?!

— Шунақами? Ҳали менга шундай тавқи лаънатни раво кўрдингми? — Бурҳон раис алаמידан кўкариб кетди.

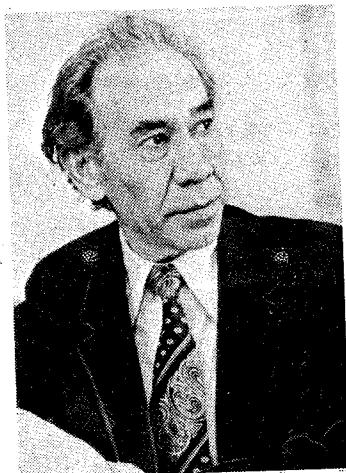
— Бу тавқи лаънат эмас, энг ҳақ гап. Мард бўлсанг, фирқа бўлсанг, ким бўб кетганингни бир танангга ўйлаб кўр, кейин биласан, қаёққа қараб қетаётганингни. Хайр.

Акбар шундай деди-ю, тарс-турс юриб, идорадан чиқди-кетди. Орқасидан Бурҳоннинг бўғиқ, аламли овози эшитилди:

— Шошмай тур ҳали сен!..

(Давоми бор)

Шукрулло

СЕНИНГ БАХТИНГ

Бухоро

Лайлак қанот қоқар. Баҳор. Эрта тонг...

*Оқ салла ўраган миноралар жим.
Вазмин бир салобат, сўзсиз тиловат,
Қандайин садо у? Аммо ёзмоққа
Лаби ҳовуз гўё сиёҳсиз доват.*

*Гумбазлар атрофда турар қаппайиб.
Буюк фарзандларни туққан она у.
У шундай онаки, фарзандларига
Ато қилиб кетди яшашни мангу.*

*Мадрасанинг ёпиқ табақалари —
Гўё хатчўп солган лавҳдаги китоб.
Қайси ривоятда ёпганди Сино,
Улуғбек шу бетни қилган инкишоф.*

*Ҳарир парда каби мовий самода
Лайлак қанот қоқар гумбазлар аро.
Буюк боболарнинг пок руҳин сақлаб,
Савлат тўкиб боқар, тонгдан Бухоро.*

Қасам ичма!

*Йўқ, йўқ, қасам ичма, чин дўст эдим, деб,
Уни айблама риёда зинҳор.
Сен дўстликни билсанг, дўстларинг қолиб,
Дардингни қилмасдинг ўзгага изҳор!*

Гоҳ шоҳ, гоҳ...

Майсиз ўтган умр умрми!
Май члмаган одам одамми?
Кайф қилмаган ҳаёт гашгини,
Нималигин билмас оламнинг.

Бир қултум май қилади подшо.
Унутилар дунё ташвиши.
Амалдор ҳам, бойвачча ҳам сен,
Бўлмас ҳатто сендан зўр киши.

Товушларинг очилиб кетар,
Рақс қиласан тонггача бедор.
Хуллас неки ҳунаринг бўлса,
Ҳаммасини қиласан ошкор.

Аммо-лекин... эртасига-чи?
Бевафалик қилгани ёмон.

На давлатинг қолар чўнтакда,
На шодликдан қолади нишон.

Мартабадан тушган одамга
Хўш, қалайсан дейишган каби
Ҳар бир ўтган сенга хўмраяр,
Саломга ҳам очилмас лаби.

Шунда ғамгин ўйга толасан,
Интиҳоси бўлмайди аммо.
Ҳатто ўзинг билмай қоласан
Кимлигингни, — шоҳми ё гадо!

Гоҳида шоҳ, гоҳ гадо янглиғ
Минг азобда яшашдан ҳар гал
Қўлдан келса, ҳамма қатори
Одам бўлиб ўтганинг афзал.

Сенинг бахтинг

Баҳор нафасидан кўнгилда шодлик,
Аммо шодлик билан бир четида ғам.
Бинафшани қилиб омон-сомонлик,
Кимнидир афсус-ла қўмсайсан бир дам.

Қўмсайсан-у, аммо умр ўтганидан
Бир дам чекасан ҳам афсус-у армон.
Лекин шукрона ҳам ўқийсан дилдан —
Яна етганинга кўкламга омон.

Наврўз шодлигида кимнидир қўмсаб,
Кимнидир ёд этиб, қайғурмоқ бир зум,
Йўқ, бу қайғу эмас, чин инсонларга
Насиб бўладиган бахт эрур, дўстим!

Гумбур гумбур, гумбур!..
Ерни қамчилайди тинмасдан ёмғир.
Ердан майса унар, ердан чечаклар,
Аммо тошлардан-чи? Харсанглардан-чи?
Ёмғир қамчиласин,
Танқидчи қамчиласин...
Ҳеч нарса унмайди замин бўлмаса!

Фидойи

Сен ҳақсан!.. Уз қилган меҳнатинг билан
Арзийди ҳар қанча айласанг фахр.
Аммо ўзгалар ҳам сен каби зотан,
Меҳнат қилишларин унутма, ахир.

Зеҳн солиб кўрсанг, меҳнат-у одам,
Гўё бу дунёга келган эгизак.

Бемехнат инсон-у балки дунё ҳам
Буткул қолар эди бекўрк, бебезак.

Аммо меҳнатда ҳам, дўстим, меҳнат бор,
Уғри, порахўр ҳам ёғиб емайди.
Тунларин ташвишда ўтказар бедор,
Қўлга осонгина тушсам демайди.

Сен баъзан ўзингча мағрурланасан,
Бу халққа хизматдан дейсан, ҳойнаҳой!
Аммо бадалига унвон, мукофот...
Давлат ҳақ тўлаган сенга ойма-ой!

Агар азиз дўстим, халқингни севиб,
Хизмат этган бўлсанг унга сидқидил,
Бебадал, беминнат бирор одамнинг
Сен ҳам қилганмисан юкини енгил?!

Нонни азиз билган, ахир ушоғин
Ердан кўтаради муқаддас билиб.
Сен-чи, олганмисан ердаги тошни,
Бирор ватандошим қоқилмасин деб.

Улуғ жанг йиллари ватандошим деб
Бегонага берган бегона ҳам қон.
Сен кимни бўҳтондан қилдинг ҳимоя?
Қайси истеъдодга кўксингни қалқон!

Балки, дарёларни саҳрога буриб
Унга қилгандирсан кўксингни тўғон.
Аммо сув босганда қўшининг ҳовлисин,
Кетмон тупроқ ташлаб кўйдирдингми жон?

Бир инсон юкини елкалолмаган,
Бир олам дардига бўлмаган даво,
Халқининг меҳрини, ватан дардини
Ўз кичик қалбига қилармикан жо!

Ғуборларни ювмоқда баҳор

Анҳор оқар тўлиб, бўтана бўлиб,
Теккан унга кимнинг ювуқсиз қўли?
Қайси кўнгилларнинг лойқаси оқар,
Қайгача чўзилиб боради йўли?

Илон изи бўлиб, буралиб оқар,
Қай эгри кўнгилдан олган андоза!
Қайдан оқиб келар бунча қуйқалар,
Қачон лойқа тиниб, бўлади тоза!

Қирғоқларга уриб, бўтана бўлиб,
Хасларни ирғитиб оқмоқда анҳор.
Бу баҳор белгиси — қувонгин, дўстим,
Ғуборларни қувиб кирмоқда баҳор.

Султон Акбарий
ЮЗЛАРИМНИ ЧАЙИНГ,
ЁМҒИРЛАР

Таржимаи ҳол

*Шавкатларим тўзмас ҳалокатимда,
Ўқлар қувлар, яшинлар қувлар,
Оч далада қашқирлар увлар,
Мен Чапаев шу ҳолатимда.*

*Бир ҳодиса кечар ҳаёлотимда,
Баланд ўтда тобланар пўлат,
«Байналминал», очлик, бит, ўлат,
Мен Корчагин шу ҳолатимда.*

*Яна нелар менинг машғулотимда,
Қуламас отилган инқилоб
Комиссарлар руҳи инкишоф,
Мен Шумилов шу ҳолатимда.*

*Ўттизинчи йиллар нақаротимда,
Муз исканжа, Шимолий қутб,
Оқ яланглик ёвуз, белуфт,
Мен Шмидтман шу ҳолатимда.*

*Жасоратлар такрор жасоратимда,
Фидойилар ўрни қолмас бўш,
Ўт тиғига қалқон қизил тўш,
Мен Матросов шу ҳолатимда.*

*Олов отлар сузар самовотимда,
Сомон йўли — ёрқин излари,
Теран Икар ўт, илдизлари,
Мен Гагарин шу ҳолатимда.*

*Замин юксак ҳароратимда,
Мен қоратан бўлишим мумкин,
Қўшиқ айтиб ўлишим мумкин.
Лумумбадек ё Корваландек
Дор остида кулишим мумкин —
Мен курашчан шу ҳолатимда...*

Жезқазған

Оқадирнинг йўли қайси,
Оқтўқайнинг йўли-чи?
Жангаорқа олисмасми,
Зумрад Балхаш кўли-чи?
Қайси тараф Қоражоли,
Қайси тараф Оқжоли?
Қайси ёқда семиз моли,
Танида қора холи?
Ақшагови ақчалими,
Олтинлими Жезлиси?
Бари ясли-боқчалими,
Ой туққанми қизлиси?
Уни дедим, бун дедим,
Мақтадим Шет, Жайрамин.
Улитовда қази едим,
Кўрдим меҳнат байрамин.
Жезқазған деб аташибди,
Босған ери зар экан.
Ой билан кун талашибди,
Бошида уқпар экан.

Хоразм

йўлларида

Хаёллар тизгинин бўш қўйиб йўлда,
Оқбўта бахшидай дўмбира қўлда,
У ёғи бахмалзор, бу ёғи чўлда
Соллана-соллана кетаётирман.

Воҳани кашф этмоқ учун янгитдан,
Минг тимсол келтириб Гурлан, Манғитдан,
Қизариб, кам ёзар, деган танқиддан,
Еллана-ёллана кетаётирман.

Айтдилар: оқ бошда барра чўгирма,
Ешулли, саҳродан юзни ўгирма,
Туяни чўкариб мин-у бўкирма,
Холлана-холлана кетаётирман.

Амуми, белида зарафшон зулфи,
Қизларнинг кўкракда тиллои чўлпи,
Жанг этиб, очилиб ёпик дил қулфи,
Боллана-боллана кетаётирман.

Кўзларим йўлингда тешилиб қолди

Изларинг гардига, шарпангга махмур,
Кўзларим йўлингда тешилиб қолди.
Юрагим устини тирнади танбур,
Сўзларим кўйингда эшилиб қолди.

Мен негай шаклсиз қуруқ дунёни,
Хомсиган жаҳонни нетаман сенсиз.
Навбахор ўйнатиб қўйган дарёни
Ордона қолсин, деб кетаман сенсиз.

Менга на лўкидон, на эшик лозим,
Очилиб турмасанг тонгги гуллардай.
Қариган суякни қиздирса ёзим,
Сочилиб кетурман қизғиш куллардай...

Ёмғирлардан илтижо

Юзларимни чайинг, ёмғирлар,
Изларимни ёйинг, ёмғирлар.
Қумурсқадай олд-ортда тошган,
Мендан олдин босишга шошган —
Болаларим қолсин орқамда,
Осилиб ўйнасин арқонда
Ёғинг, сим-сим ёғинг, ёмғирлар,
Қуримасдан боғим, ёмғирлар.
Муҳаббатим чаманларимда
Бақаларга тўла сарҳовуз...
Оқ гулларнинг шабнамларида
Титраб-титраб турарман ёлғиз.

Мен эл ораладим

Мен туман эл ораладим
Утли қўшиқ тўқигунча.
Ботмон қоғоз қораладим
Ишқ китобин ўқигунча.
Чап елкада гулдор хуржун,
Унг қўлда бир ирғай таёқ,
Чўққиларга чиқмоқ учун —
Сойлар кечдим ялангоёқ.
Қўқачада айрон билан
Зоғора нон бўлди ошлик.
Танламасдан пасту баланд,
Шиғаб ўтди чақноқ ёшлик...

Йўлдош Сулаймон

А В Д О Д Д Д Р

Қисса

Федор бошини кўтарди. Павлодан садо чиқмади. Петр Никитичнинг овозини эшитиб, одамларнинг бири вой-войлаб, бири инқиллаб қимирлади. Кўпчилик нафас чиқармай ўрнидан турди. Бомба тушган жойга Петр Никитич ва яна икки киши келди. Беш киши яраланибди. Ҳалок бўлган уч кишининг бири Павло эканлигини билишди, шошилинчда қолганларнинг кимлигини аниқлаб бўлмади. Икки самолёт яна шу тарафга учиб келарди.

— Яна якка-якка бўлиб, бир-бирларингдан узоқлашиб, орқага қайтинглар,— деди Петр Никитич, овози гулдираб,— улар бизнинг изимизга тушишди. Қишлоққа қайтамиз!

* * *

Олевск ҳувиллаб қолди. Уруш орқасига ўтишга қишлоқ аҳолисининг бир қисмигина улгурди. Бу ерда қолган кишиларнинг назарида қишлоқ ўз фарзандларисиз чўкиб, ғариб бўлиб, қандайдир бойўғлихонани эслатади. Аслида-чи? Олевскда урушдан илгаригидан ҳам кўп одам яшайпти. Колхоз правлениеси, жамоа идораси ва кўпчилик ҳовлилар немис ҳарбийлари билан тўлиб кетган. Кўчаларда ҳам, хонадонларда ҳам бутунлай, нотаниш сўз ва қичқириқлар, дилдилнингга пичоқдай санчиладиган қўшиқлар, олевскликларнинг гашига тегадиган музыкалар эшитилади. Петр Никитич ёш-яланг ва баъзи мўйсафидларнинг ўрмон ичкарасига кириб кетганликларини, Вера холанинг бетоблиги туфайли уларга қўшилолмаганини ўйлаб, таъби тирриқ бўлди.

«Уни ёлғиз ташлаб кетолмайман,— Петр Никитичнинг қўли ишга бормас, ўйлаб ўйига етолмасди.— Уруш орқасидагиларга қўшиб юбормай яхши қилдим. Бизсиз қийналарди. Фақат Искандарни жўнатолмаганим кўнглимни хира қияпти. Ота-онаси адои тамом бўлгандир. Уни эҳтиётлаш керак». Мария ҳар хатида шуни тайинлайди. Унинг хатларини Панченколарникидан Искандар олиб келарди. Петр Никитич Мариядан ҳозиргина келган хатни қўллари титраб очди.

«Салом бобожон, бувижон, Искандаржон! Соғмисизлар? Анови даънатиларга яқинлашманглар! Бобо, сиздан хавотирланаман. Уларнинг гапини қайтариб ё қайсарланиб юрманг. Сизлар учун, ҳамма учун биз ўч оламиз! Бобо, жон бобо, ўзингизни эҳтиёт қилинг, Искандаржонни кўчага чиқарманг, Бувижон! Қўрқмаётибсизми! Дадил бўлинг! Бу мудҳиш кунлар узоқ давом этмайди. Ленинградни бугун-эрта оламиз.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Ленинград қаҳрамонлари уларни қақшатаптилар...

Киев ҳам яқинда қайтариб олинади,— ўқишда давом этди Петр Никитич,— ҳадемай Олевск, Лопатичи ҳам фашистлардан тозаланади. Сизлар бардам бўлинглар! Гапларинг бўлса, эвини топиб, Панченко амакидан айтиб ё ёзиб юборинглар.

Сизларни соғиниб:

Мария. 25 сентябрь, 1941 йил.»

— Хат ёзайлик,— деди Вера хола шоша-пиша,— жоним қизим, ҳаммамиз соғмиз.

— Қани, ўғлим, қалам-дафтарни ол,— деди Петр Никитич Искандарга. Бобонинг гапи тугамасдан ичкари уйга дикиллаб кириб кетган Искандар дафтар, сиёҳдон, ручка кўтариб чиқиб, дафтарнинг ўртасидан икки варағини ажратиб олди-да, ёзишга шайланиб, Петр Никитичга қаради.— Салом, Мария, деб бошла,— деди бобо,— хатингни олдик. Бахтимизга соғ экансан. Ҳушёр бўл, қизим!— Петр Никитич яна «нимани ёзайлик» дегандай ўйланиб қолди.— Биз фашистларга ҳеч нима демаяпмиз. Улар ҳам индашмаяпти. Ҳозирча бобонгга, бувингга, Искандарга тегишмаяпти, холос. Олесьнинг холасини отиб ташлашди. Яна Евтушок амакинг билан Хильчукнинг оиласидан ҳеч ким қолмади. Талашко оқсоқол бўлиб олди. Ҳамманинг бошини шу емаса деб қўрқаман. Ҳамма ҳовлидарни фашистлар эгаллаб олишди. Бизникида ҳам, тамғасидан билолмадим, майорми ё подполковникми, ишқилиб, битаси жияни билан турибди...

— Бу гапларни ёзмасангиз бўларди,— Вера хола инқиллаб бошини кўтарди,— хавотир бўлишади. Бунинг устига...

— Мен ҳам аввал ўйлаган эдим,— деди Петр Никитич, кўзларини Искандар дафтарга туширган ёзувларга тикиб,— улар бевозталанмасин десам, тўғри келмас экан. Фашистларнинг бу қонхўрлигини фарзандларимиз билсин-да! Қани, буни урушдагиларга ёзишнинг иложи бўлса?! Газаб ва ўч билакка қувват беради, кишини қўрқмайди-ган, ҳеч нарсадан тоймайдиган қилади, душманни қийратишга даъват этади. Мария хатида нима билан машғул эканларини ёзмабди. Бу босқинчиларга украинларнинг кимлигини кўрсатиб қўйиш керак! Бутун оиласидан жудо бўлганини Евтушок ҳам, Хильчук ҳам билиб қўйгани маъқул!— Петр Никитич индамай қолди. Уччовлари ҳам ўз хаёллари билан бўлиб, чурқ этишмади.

Яна сукунатни Петр Никитичнинг ўзи бузди.

— Ёз,— деди у,— биз ҳам тек турганимиз йўқ. Колхоз омборига ўт қўйдик. Донларни олиб кетишга улгуролмай қолган фашистлар қишлоқнинг қолган-қутган ҳамма одамани колхоз правленийсининг ҳовлисига тўплаб, «омборга кимлар ўт қўйганини айтмасанг, ҳамманг отиласан» деб ҳар биримизнинг иягимизга автомат тиради. Евтушокнинг ўғли билан хотинини ўшанда кўз олдимизда отиб ташлади. Икки гестапочининг ўлиги Талашконинг уйи олдидаги ариқдан топилган куни Хильчук оиласидагиларни ўлдиришган эди. Юзма-юз олишишга имкониятимиз йўқ. Бекордан-бекорга ўлиб кетишни ким истайди? Гражданлар уруши вақтида бизга «ўлимимиз ҳам душман кўнглига гулу солиши керак» деб ўргатишгани бежиз эмас. Қанчалар оғир бўлса ҳам, бу хатимизни ҳамма ўқисин! Сизлар орқали йўли топилса, хатимиз армиядагилар қўлига тушса, деган умиддамиз. Душман қўли остида қолган ота-оналари, хотинлари, бола-чақалари, қариндош-уруғлари қандай оёқ ости қилинаётгани, ёш жувонларни, ҳатто ҳали бўйи етмаган қизларни булғаётганликларини ҳар бир солдат эшитишини жуда-жуда истаймиз.

Биздан ҳаммага салом айт. Сизларга омад, фашистларга ўлим тилаб, хатни айтиб турувчи:

Мария опа, Сизни соғиндим. Енингизга борсам хафа бўлмайсизми? Саша билан маслаҳатлашдик. У йўлни билади».

— Яна нимани ёзясан? — Петр Никитич ҳайрон бўлиб сўради. — Қани, ўқи-чи, ўғлим.

Искандар хатнинг давомига ўзбекчалаб ёзганини кўзлари ёшланиб тушунтирди. Эшик бехос гушиллаб қолди. Бир дақиқа уччалалари бир-бирларига аланглаб тикилишди.

— Лаънатилар келди, — Петр Никитич ўрнидан туриб кўча эшикнинг ҳалқасини туширди.

Урта бўй, тўладан келган, юзлари думалоқ, қошлари диккайган ССчи офицер билан бўйи унга тенг, аммо қадди-қомати ҳали тўлишишга келмаган 18-19 ёшлардаги ССчи солдат тап-туп қадам ташлаб, Петр Никитич ёнидан ўтиб, Марияга атаб, шарқ услубига ўхшатиб солинган тўрдаги икки хона, олди айвонлик уйга кириб кетди. Хўжайинидан икки қадам орқада бораётган солдат остонага қадам қўйиб, тўхтаб қолди.

«Бу аблаҳ нимадан хавфсираяпти, — Петр Никитич ичида сўкиниб, кўзлари уй тарафга бурилди. Қоронғида солдатнинг кўзларини кўриб бўлмасди. — У нега тўхтаб қолди? — Петр Никитич ичкарига кириб ҳам ичида сўкинарди. — Бирор гапи бормикин? Яна синаб кўрмоқчимиз» — У деразадан ҳовлининг тўрига мўралади. Кириб кетибди.

— Бирор нима дедими? — Вера хола ҳолсизланиб сўради. Искандар ҳам худди шундай савол бермоқчи бўлиб тургандай Петр Никитичнинг оғзига қаради.

— Йўқ, — деб қўя қолди кўнглига қандайдир ғашлик тушган Петр Никитич. «Талашко энди менинг устимда тўхталиб, роса тушунтирди-микин? — диққат билан тикилиб турган Вера хола билан Искандарга ҳам эътибор бермай, ўйга берилган Петр Никитич шундай хулосага келди. — Энди мен билан юзма-юз гаплашади».

Улар уйқулари келмаса ҳам, кўпинча кўрпага эрта кирадиган одатлари бузилиб, бир-бирларига нима дейишни, бир-бирларининг кўнгилларига қандай таскин беришни ўйлашар, аммо шундай сўз топишолмас, фақат кўзлари билан бир-бирларига меҳрибончилик изҳор этишарди.

— Юлдузлар ҳам сийраклашиб кетяпти, — деди деразадан осмонни кузатаётган Вера хола, — жуда ҳам сийраклашиб қолибди.

— Йўғ-е, — деди Петр Никитич суҳбат мавзуи топилганидан энгил нафас олиб, — кўзингга шундай кўринаётгандир.

— Юлдузлар унда-бунда қолибди-ю, — Искандар ҳам суҳбатга қўшилди. — Нега илгаригидай ғуж-ғуж эмас?

— Урушнинг касофати бу!

— Бунга урушнинг нима алоқаси бор?

— Одамлар ўляпти, уларнинг юлдузи ўчяпти, — деди Вера хола. Яна жимлик бошланди. Искандар юлдузларни ўйларди.

Негадир у ҳозир ҳовлидаги дарахт тепасида тонгда сайраб уйғотадиган булбулни қўмсади. «Қани ўша булбул? Уқлар овозидан қўрқдимиз, Мария опам йўқ. Олесь акам йўқ! Бувим бетоблар! Бобомнинг бошлари қотган. У бўлса йўқ! Урушни фашистлар бошлади. Мен узокдан меҳмонга келган эдим. Буни билармиди? Фашистлар уни ҳам, бизни ҳам, бошқаларни ҳам ёмон кўради. Энди ўзлари ҳам соғ қолмайди. Сен ўзингни эҳтиётла, булбулжон, уруш тугаса, яна келасан». Петр Никитич Искандар бирдан хомушланиб қолганини кўриб, кўнгли бузилиб кетди.

— Ие, нима бўлди сенга? — Петр Никитичнинг гапи Искандарнинг хаёлини йиғди. Кўзлари жиққа ёш бўлганини сезиб, дарров артишга тушди. Петр Никитич ўрнидан туриб келиб, унинг бошини силади. Вера хола ҳам ўрнидан туриб ўтириб, Искандарнинг елкаларига қўлини узатди.

— Бувингни соғиндичми?— сўради Вера хола,— аянгни, бобонгни ўйладингми?

Искандар индамади. «Соғиндим» деса, назарида булар хафа бўлиб қолаётгандай эди.

— Бобожон,— деди Искандар, ўзини тутолмай Петр Никитичнинг бўйнига осилиб,— уруш қачон тугайди? Мария опамлар қачон келадилар? Нега немислардан қўрқамиз! Улар ҳаммани ўлдириш-яптику!

— Ким қўрқяпти?— сўради Петр Никитич, гаши келгандай. Лекин Искандарга дурустроқ жавоб топиб беролмади, дарҳол юмшаб:— Қараб турмаймиз,— деди қатъий қилиб.— Аммо бекордан бекорга ўлиб ҳам кетмаймиз.

Бемаҳалда чиққан ўқ овози Петр Никитичнинг сўзини бўлди. Уларнинг уйи орқасидаги ҳовлидан яна устма-уст ўқ овози, инграш ва дод-вой эшитилди. Петр Никитич билан Искандар тик туриб, Вера хола ўтирган ерида иккала қўлига тиралиб, нафасларини ичларига ютиб, қулоқ тутишди. Қий-чув давом этарди. Ҳовли бетига йўл олган Петр Никитич тўрдаги уйдан бирин-кетин шошилиб чиқиб келаётган ҳалиги ССчиларни кўриб, изига қайтаётиб ўзини остонада Искандарга уриб олди. «Орқаларидан чиқсам отиб ташлашдан ҳам тойишмайди. Искандар увол бўлади,— Петр Никитич безовталиқ билан у ёқдан-бу ёққа юрди.— Яна нима наъма кўрсатяпти бу қонхўрлар?»

Яна ўқ овози, инграш, аёл кишининг фарёди, ўқ овози ва аллақандай нотаниш бақирик бир-бирига қўшилиб кетди. Учовлари ҳамон қўшниникида нималар содир бўлаётгани, бехос бошланган бу тўполон сабабини англашолмасди. Петр Никитичнинг бошидан аввал «фашистларнинг ўзи бир-бирларининг гўштларини ейишяптимикин, шундай бўлса, кошки эди» деган ўй ўтди.

Уйларида турадиган ҳалиги иккала ҳарбий бир-бирларига шангиллаб, кириб келишди. Улар ичкарига кириб кетгандан кейин кўп ўтмай Петр Никитич оёқ учида ташқарига чиқди, орқасидан келаётган Искандарни қўл ишораси билан тўхтатиб, бошини силкитиб, эргашмасликни тайинлади. Петр Никитич кўчага отилиб, қўшнисининг эшигига яқинлашди.

Эшик қия очиқ. Секин бўйинини чўзиб мўралади. Ичкаридан ёш боланинг йиғиси эшитиляпти. Уйдан икки ҳарбий бир-бирига чуғурлаб носилка кўтариб чиқди, ҳовли бетига қўйилган носилка устидаги қора гавданнинг оёқларида этик бордай туюлди. «Ўзлари билан ўзлари олишгани тўғрига ўхшайди.— Петр Никитич энгил тортгандай бўлиб, орқасига қайтди.— Ўз ичларидан ўт чиқиб турса, қани?!»

У йўлига илҳақ кўз тикиб турган Вера хола билан Искандарга кўрганларини айтиб, кўнгилларини тинчлантирди. Узоқдан хўрознинг қичқирғи эшитилди.

— Хўрознинг овозими?— Вера хола ичидан таажжуб билан сўради.

— Ҳа,— деб Искандар кўрпа ичидан бошини чиқарди.

— Ҳа,— деди Петр Никитич ҳам,— кимнинг хўрози? Нечук бу очофатларнинг қўлига тушмабди?

— Талашкоингизникидир!— деди Вера хола.

— Нега менинг Талошком бўлади— Петр Никитич хафа бўлди.

— Бир ҳафтадан буён борди-келди қиялпсиз-ку?

— Айтдим-ку, сенга,— Петр Никитич тирсагига суяниб, Вера холага қаради.— У мендан фойдаланмоқчи, мен ундан! Вақтни ўтказиш, уларга чап бериб, қулай фурсат кутиш керак!

Кўзлари илинар-илинмас тонг оқара бошлади. Урндан турган Петр Никитич юз-қўлини ювиб, ҳовли бетига пича уни у ёққа-буни бу ёққа олган кишидай вақт ўтказиб, яна ичкарига кириб ёнбошлаб, иккала фашистнинг чиқиб кетишини кутди. Қуёш нурлари ҳовли бетига эндигина туша бошлагандагина улар жўнашди. Петр Никитич ҳовли ўртасига бориб, тўрдаги уйга ўқрайиб қаради. Мария учун ўзи

дурадгорчиликдаги бутун тажрибасини ишга солиб қурган уй ҳозир кўзига ниҳоятда совуқ кўриниб кетди. У қўлларини бир силтаб кўчага юрди. Қўшнисининг эшиги тагига бориб, қулоқ тутиб, шарпа йўқлигини билиб, остона ҳатлади. Уй эшиклари ланг очик. У ёқ-бу ёққа кўз югуртириб, ичкари уйнинг остонасига қадам босиб, беихтиёр орқага тисланди. Остонадан бир қадам ичкарида кўйлаги парча-парча бўлиб узилиб тушиб, кўкарган ва қонга беланган баданлари очилиб ётган ёшгина жувон мурдасига кўзи тушган Петр Никитичнинг аъзойи баданига қалтироқ кирди.

— Надежда, Надежда,— Петр Никитич яна остона ҳатлаб мурданинг тепасига келиб чўккалади.

Хонанинг тўрига қўйилган икки каравотнинг орасида эса Надежданинг эндигина тўққизга кирган ўгли қонга беланиб ётарди. Петр Никитич унинг бошини кўтарди. Кўзлари очик. Қилт этмайди. «Қизи қаерда қолди?» Петр Никитич ақл-ҳушини йўқотиб аланглади. Эндигина икки ёшдан ошган қизчасини каравот тагидан топди. «Тирик,— деди Петр Никитич пичирлаб,— хайрият, тирик!»

Петр Никитичнинг қўли тегиб, чўчиб уйғонган гўдак кўзлари олайиб, қўрқиб йиғлаб юборди.

«Сизлар учун, покиза қалб онанг учун, ҳали дунёнинг нима эканлигига ақли етмай нобуд бўлган аканг учун ўч оламиз, болажон, йиғлама, ўч оламиз!»

Петр Никитич йиғларди. Унинг йиғиси гўдакнинг кўнглини илитгандай бўлди. Қўли тегиши билан гўдак чинқирди. Кўйлагини кўтариб қараган Петр Никитичнинг боши айланиб кетди. У кўкракларини кўкариб, қовурғалари синган гўдакни авайлаб бағрига олди. Бола хўрсиниб, жажжи қўлларига жон кириб, қарияга тармашди. Уни кўриб, Вера хола «войдод» деди. Искандар пишиллаб ухларди. Петр Никитич хотинига қўшнисикида кўрганларини айтди.

— Нега ўлдиришади?

— Бузуқлардан биттаси Надеждага суюқлик қилганда бир нима билан уриб, уни йиқитган кўринади. Кечаси мен кўрган мурда ўшаники! Унинг шериклари Надежда билан ўглини нобуд қилибди.

Петр Никитич ўз тахминини гапирди. У қўшниникига шошилиб кириб, иккала каравотни тўғрилаб, мурдаларни чиқариб қўйиб, Талашкони йўқлаб борди.

— Келинг,— Талашко Петр Никитични очик чехра билан кутди.

Петр Никитич уни кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмаса ҳам, вужудини ларзага келтираётган ғазабини босиб, кулумсирашга уринди. «Қандай бемаънилик?» Петр Никитич ўзини-ўзи ёмон кўриб кетди.

«Ҳа, оғзи полвон коммунист! Ҳолинг шу экан-у, роса чирнардинг,— Талашко ўсиқ қошлари остидаги нурсиз кўзларини қисиб, Петр Никитични ичкарига таклиф этаркан, кўнглидан ўтказди.— Фюрернинг ғалабасига кўзи етиб, пинжимга киришга уриняпти. Майли, одамлар унинг гапига қулоқ тутади, унга эргашади. Унинг бўйин эгиши гестаподагиларга ҳам маъқул тушяпти». Талашко уни столга таклиф этиб, сўради:

— Қайси шамол учирди?

— Маслаҳатли иш чиқиб қолди,— деди Петр Никитич ғазабини сездириб қўймаслик учун ерга қараб,— жуда зарур.

— Хўш?

— Ростини айтсам, бу фашистларингга кўникишим қийинга ўхшайди. Лекин на чора: мажбурмиз. «Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ» деганлар,— деди Петр Никитич, ҳар бир гапни салмоқлаб,— ўзимни шунга тайёрлаяпман.

— Хўш?— деди Талашко «гапнинг лўндасини айта қол» деган оҳангда.

— Уларга хизмат қилайлик,— деди Петр Никитич мақсадга кўчиб.— Уларга тушунтирайлик, одамларни бунчалик бездиришмасин!

— Гапига кирмагандан кейин...
— Қишлоқдагилар қотилликларга сени сабабчи деб юрибди.
— Нега мен? — Талашконинг кўзлари ўйнаб кетди.
— Сендан кўришяпти. Бирортаси сени енг учида гумдон қилиб қўймаса!

— Йўқ, — деди Талашко столни муштлаб, — уларни мен йўқотаман!

— Ҳаммасиними?

— Ха, ҳаммасини!

— Немисларнинг ўзи ҳам бунга йўл қўймас, — деди Петр Никитич, уни шаштидан туширмоқчи бўлиб, — уларга одам керак. Бугдойни, картошкани, ёғочларни ким тайёрлайди. Чорвага ким қарайди? Сен ўйламасанг ҳам, улар ўйлайди. Қишлоқнинг ҳамма катта-кичиги йиғилиб, «майли, Талашкони кўзимиз олдида отиб ташласаларинг, айтганларингга розимиз, хизматларингизда бўламиз» деса, қани, айтчи, хўжайинларингга қайси бири маъқул тушади? Ахир сени одамларни йўлга солсин деб сийлашаётганини тушунасанми? Сен билан яқинлигим учун, — деди Петр Никитич, худди биров эшитишидан эҳтиёт бўлаётгандай овозини пастлатиб, — назаримда, кимлардир пайимга тушгандай!

— Нима маслаҳат берасиз? — ваҳимага туша бошлаган Талашко сир бой бермай совуққина сўради.

— Менинг қўшним Надеждани аллақандай безорилар ўлдириб кетишибди, — деди Петр Никитич, — уни дафн этишга ҳаммани йўқлатсак.

— Одам тўплашга йўл беришмайди, — Талашко яна эътиборсизлик билан қўл силтади.

— Одамларимизга эндиги ҳаракат бефойдалигини, Талашко ҳам ҳамқишлоқларининг нафини кўзлаб, беҳуда ўлиб кетмасликлари учун курашаётганини тушунтираман, — деди Петр Никитич сўзида давом этиб, — ўзинг ўйла, ҳамма бош эгса, бунинг устига сени тушунса, олам гулистон эмасми? Ниятимизни билишса, хўжайинларинг ҳам йўқ демайди.

— Тўғри, — деди Талашко кўзларини пирпиратиб, хурсанд бўлаётганини ошкор этиб, — бу одамлар «хўп» дермикин?

— Менга ишонишади, — деди Петр Никитич қатъий, — тушунтираман. Бош эгишади. Ахир гапнинг рости ҳам шу-да! Уларга энди кучимиз етмаслигини билишсин-да. Қайсарлик ўлди-ўлдига олиб боряпти, холос.

— Хўжайинлар билан гаплашаман, — деди Талашко розилик бериб, — дафнга ҳаммани чақиринг. Икки-уч қуролли соқчидан ҳам оламиз.

— Нега?

— Яна...

— Пўписа қилмасдан гаплашиш зарур, — деди Петр Никитич, — сенинг ҳақингдаги фикрларини ўзгартириб юбораман. Майли, сен дафнда кўринмай тур, хўжайинларингга қатнашаман дегин-у, майли, сен ўзингни бир чеккага олиб тур. Халқ билан сенинг ҳақингда ўзинг йўқлигингда гаплашиш ишонарли чиқади. Тақдирга тан бермасдан иложимиз йўқ. Сену мен хўжайинлар билан элимиз ўртасидаги кўприк бўлиб, ҳар иккала тарафни ҳам яхшиликка бошласак, кўнглимиз ҳам ёруғ бўлади.

Улар гапни бир ерга қўйиб, ўринларидан туришди. Талашко гестаподан рухсат сўрагани жўнаб, гапни нимадан бошлашни ўйлаб, фикрини йўл-йўлакай пишириб кетди.

«Бу айиқ чолнинг калласи катта. — Талашко Петр Никитич билан ораларида ўтган суҳбатнинг мағизини бошқатдан, яна бир бошдан чақиб чиқди. — Бу одамларнинг ҳаммасига ёмон кўриниб қолдим. Орзуларим энди ушалишга келганда жонидан тўйган бирор аламзада ўлдириб қўйиши ҳеч гап эмас. Петр Никитичнинг ўртага тушгани

яхши бўлди. Улар «хўп» деса, гестапо уларга нима ёмонлик қиларди. Кеча гестапо бошлиғи «одамларнинг ёнига йўлловмайсан, сендан иш чиқиши қийинга ўхшайди» деб дўқ қилган эди. Ҳозир ўша гапларидан хулоса чиқарганимни, бугун узил-кесил гаплашиб олишимни айтаман».

Гестапо бошлиғининг кабинетидан хушнуд чиққан Талашко Петр Никитичкига ғурур билан кириб борди.

* * *

Талашко жўнаши билан Петр Никитич Искандарни олти ҳовли нарида яшовчи Федор Шендрикни айтиб келишга югуртирди. Федор Шендрик Искандар билан бирга келди. Иккала мўйсафид уйма-уй одам айтгани тушишди. Қўшнилари Надежда ва ўғлининг юзларини қондан тозалаб, қизчасини ҳам улар қаторига қўшиб, дафн маросимига ҳозирлик кўришди. Қуёш тиккадан эндигина ўта бошлаганда бутун қишлоқ йиғилиб, қабристонга йўл олди.

Кўча лиқ тўлиб борарди. Петр Никитич одамларни кузатиб, уларнинг кўплигидан дили ёришди. Йигитларнинг бари фронтга, ўспиринлар, қизлар, жувонлар, ҳали қариликка бўй бермаган баъзи мўйсафидлар ўрмон ичкарасига кириб кетганидан, одамларнинг ниҳоятда сийрак учрашидан Петр Никитичга қишлоқда ҳеч ким қолмаётгандай туюлган эди. «Дафнга қатнашишга ҳоли бўлмаганлар, кўчага чиққани чўчиганлар ҳам қанча?! Ҳар бирининг юрагига ғулу ташлаш, ҳар бирининг юрагида ўч олиш туйғусини қайнатиш керак. Ҳар бир қишлоқ шундай қилса, фашистлар армиямиз билан олиш-ётган кучининг бир қисмини бу ёққа ташлашга мажбур бўлади. Ҳар кимга ўз қишлоғининг баланд-пасти маълум. Қўлни қўлга берилса, душманнинг кўзини очирмай қўйиш мумкин.»

Петр Никитич оломон билан қабр тепасида қандай гаплашиш, кўпроқ нималарга тўхталиш учун сўз танлашга уриниб борар, аммо хаёлига келган гаплар ҳеч кимга таъсир қилмайдигандай туюларди. «Мендан кейин Федор ҳам гапирсин,— у одамлар орасидан Федор Шендрикни қидирди,— сўзга уста. Чала қолдирган жойларимни тўлдирди.» У қабристон дарвозасидан ўтишганда Федор Шендрикка шивирлади. Маросимларда сўзлашни ёқтирадиган Федор Шендрик ўнг қўли билан пешонасини силаб, жавоб қайтаролмай ўйланди, бошини тебратиб, кўнмади. Петр Никитич қистови билан истар-истамас розилик билдирди.

— Менинг ёмон кунга қолган ҳамқишлоқларим,— деб сўз бошлади Петр Никитич, марҳумлар қабрга қўйиб бўлингандан кейин — кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар жабрини тортяпмиз. Мана буларнинг гуноҳи нима?— У қабрга қараб титради.— Улар бизни пашшача ҳам кўришмаяпти. Евтушок оиласи қани, Хильчук оиласи қани? Қолганлар-чи? Орамизда яна гап ташийдиган, бошимизга етадиган бўлса, Олевск халқи кечирмаймиз.

— Талашкодан бошқа хоин йўқ.

— Уни ўлдириш керак!

— Хоинга ўлим!— У ер, бу ердан чувиллаган овоз чиқди.

— Хоинга ўлим!— деди Петр Никитич, энди одатдагидай овозини гуриллатиб.— Талашко бу ерга келгани чўчиди. Бу ерга келмасин, ўзимиз бир гаплашиб олайлик деган ният билан уни мен чўчитдим. Душман унга ишонапти. Уни ўлдирмай, ундан фойдаланиш йўлини қидирайлик. Ўзимизни уни кечиргандай, гапини маъқул тошгандай тутаёлик.

— Бундан нима фойда?— ёш аёллардан бири орага гап қўшди.

— Ҳозир Талашкони ўлдирадиган бўлсак, гестапо рўпара келганимизни тирик қўймайди,— деди Петр Никитич,— душманнинг қўйнига кириб олиб захарлаш йўлини топайлик.— Петр Никитич бу ерга келган бир неча жувон, 12—15 ёш орасидаги болалар номини тилга

олди.— Сизлар,— деди у,— ўрмондагилар ёнига жўнанглар! Оғзимиздагини ҳам тортиб олишди. Хонадонлардан зудлик билан йиғиб олинган пўстин, пийма, телпаклар, уну картошкалар, асалу сариёғлар жамоа идорасида турибди. Ана шу нарсаларни жўнатишса, қараб тураммизми? Буларни қўлдан чиқарадиган бўлсак, нима кунга тушишимизни ўйладиларингми?— Петр Никитич рўпарасида турган аёлга, Панченконинг хотинига кўз қирини ташлади...— Бизга кўз-қулоқ бўлиб турган партизанларимизсиз буни эпполмаймиз. Бегуноҳдан-бегуноҳ ўлдирилганлар ҳақи, қани, ҳамқишлоқлар, қасоскорлар сафини тўлдирайлик!

— Уч олишни ўйламаган инсон эмас,— деди Петр Никитич ишораси билан сўз бошлаган Федор Шендрик,— на гўдакни, на қарини билади бу аблаҳлар! Улар қанча-қанча фарзандларимизни, келажакда кимсан фалончи бўладиган не-не йигит-қизларимизни ўлдиришди. Булар учун фақат солдатларимиз ўч олиши керакми? Орамизда оқ гвардиячилар додини берган Федор забардаст Петр Никитичимиз бор. Келинлар, ҳамқишлоқлар, унга қулоқ-тутайлик!

Қабр тепасидаги бу сўзлар қишлоқ аҳлини дадиллантирди, уларни бир-бирига яқинлаштирди. Беш кишидан иборат штаб тузилиб, йиғилиш ўтадиган жой кейин белгиланадиган бўлди.

Кўпчиликдан орқада қолган Петр Никитич билан Федор Шендрик қадамларини секинлатиб, яна изларига, қишлоқнинг кун юришига қайтишди. Талашқо уларни кутиб турган экан. Ҳали етиб боришмасдан, гўнғир-гўнғир сўзларини эшитиб, кўча эшигини очди. Суҳбат жуда тез илашиб, Талашконинг раёйи билан пича-пича вино ҳам ичишди. Шу ўтирганларича улфатлар шом ғира-ширасида кўзгаллишди. Қишлоқнинг ўртасигача бирга келган Талашқо Петр Никитич билан Федор Шендрикка алоҳида-алоҳида қўл узатиб хайрлашиб, гестапо штабига бурилди. Кечагидан ҳам оғирлашиб, чуқур-чуқур нафас олаётган Вера хола Петр Никитични кўриб ҳам бошини кўтаролмади. Искандар унинг оёқларини уқаларди.

— Кеч қолдинг,— деди Вера хола ҳансираб,— илҳақ бўлдик.

— Менга жин урармиди?— деди Петр Никитич ҳам нафаси қисилгандай бўлиб, оғзидан нафас олди: У Вера холанинг пешонасига кафтларини қўйди, энгашиб, юзларини унга яқин олиб келди.— Вера,— деди у ич-ичидан келаятган нидони тўхтатиб,— менга қара, Вера!

— Нима дейсан!— Вера хола Петр Никитичга кутилмаган ҳасрат тўла умидсиз кўзлари билан бемажол қаради.

— Ўзингни тут, маҳкам бўл,— Петр Никитич илтижо қилди,— мени, Искандаржонни қўрқитма!

— Мария,— деди Вера хола кўзлари билинар-билинемас намланиб,— Мария,— у яна Петр Никитичнинг илтижо билан тикилиб турган кўзларига мўлтиради.— Уни аҳтиёт қил!— Вера холанинг дарди тутиб, беҳолланиб, безовталанди. Энди лаблари қимирларди-ю, гапиролмасди. Ярим соат чамаси ўтгандан кейин ўзига келди. Панченконинг келишини кутиб турган Петр Никитич кечаги хатни олиб, томорқа томондан икки марта хабар олди. «Иккала фашистнинг қораси кўринмасдан кела қолсайди,— у хавотирланиб дам кўча эшикка, дам томорқага қулоғини тутиб турарди,— ишқилиб уйга яқин келмасин».

Вера холанинг кўзи очилиб, ҳуши йиғилиб гапга кириб қолганидан энгил тортган Петр Никитич яна томорқада йўл пойлади. У Панченко билан томорқанинг этагида учрашди.

— Бугунги ишимиз маъқул,— деди у Петр Никитичдан хат олиб, ўзи ҳам унга қоғоз узатиб,— бу ўрмонимизнинг янги харитаси. У ерда одамларнинг сурати туширилган белги бор. Бизга қўшиладиган ўша ерга бориб олса, йўл бошловчи кутиб олади.

— Буни берганинг яхши бўлди,— деди Петр Никитич қоғозни ички чўнтагига жойларкан,— энди алоқани Олесьяларнинг уйига белгилаймиз. Уларникида Олесьянинг онаси билан укасидан бошқа

одам йўқ. Гестапо шубҳаланмайди. Гапимизни пайт топиб, унга айтамыз. Сизлар ҳам...

— Фашистлар йиғиб олган нарсалар масаласида эҳтиёт бўлинглар,— деди Панченко,— яна маслаҳатлашамиз.

— Кеч қолма,— Петр Никитичнинг бу гапи ҳам тез жўнашга, ҳам яна тез учрашишга ундарди. У ғойиб бўлиши билан Петр Никитич ҳовлининг бетигача юрагини ҳовучлаб келди. «Келишмабди» у уйга хотиржам кириб, хатни бериб юборганини айтиб, Вера хола билан Искандарни суюнтирди.

ССчилар жуда кеч қайтишди. Бир-бирига чайналиб гап уқтиришидан икковининг ҳам кайфи борга ўхшарди. «Уйқуга кириши билан икковини ҳам бир ёқлиқ қилиб қочайликми?— Петр Никитич ўйга берилди.— Вера бетоб-ку?! Панченко билан маслаҳатлашиб олсам бўларди...» У шаштидан қайтди. Тонг ғира-ширасида эшик бесаранжом тақиллади. ССчилардан бири кириб келиб, шерикларини уйғотди. Улар шошилишга жўнашди. Петр Никитич уларнинг гап орасида «Лопатичи» деганларидан сергакланди. Эрталабки нонуштадан кейин Талашко кириб келди.

— Ҳозир гестапо бошлиғи чақирди,— деди у ғурурланиб,— бугун саҳарда ҳамма солдатларни жўнатишди.

— Қаёққа?

— Билмадим!— деди Талашко елкасини қисиб,— ўн чоғли одами билан гестапо қолди халос.

— Гестапода нима дейишди?

— Одамларнинг ювошланиб қолганидан хурсанд. У ишонса бўладиган яна ким борлигини суриштирди. Ҳовлиқма Федорни айтдим. Иккалаларингни ҳам йўқлаяпти,— Талашко жилмайди. У Петр Никитичдан ҳеч гап сўрамай Федор Шендрикларникига шошилди.

«ССчилар билан бирга йиғилган нарсаларимизни ҳам олиб кетишмаса эди.— Петр Никитич Талашконинг орқасидан қараб ўйланди.— Шунча дон-дун, кийим-кечак қўлдан чиқиб кетса...» У кўча эшик тагига чиқиб, Талашко билан Федор Шендрикни кутди. Талашко олдинда илдам, Федор Шендрик кейинда оёғи тортмай қадам босиб келди. Талашко уларни гестапога бошлади. Гестапо бошлиғи Хринько уларни очик чехра билан кутди. Петр Никитич ҳам, Федор Шендрик ҳам унинг кимлигини билишади. Киевнинг катта фабрикантларидан бўлган унинг отаси граждандар уруши вақтидаёқ, бу ердан нон-насибаси кўтарилганига кўзи етиб, бутун бойлиги ва оиласи билан Варшавага қочди. Украина муҳожир ҳукуматининг ташкилотчиларидан бири бўлди.

Бўлажак Украина ҳукуматида «кўзлаган мансабимга ғов бўлиши мумкин» деган ҳадиксираш билан уни ўз ҳамтовоқларидан бири 1940 йил бошида заҳарлаб ўлдирди. Украинага қўшинлар билан кириб келаётган пайтдаги жангда фойдаланган Хринько отасининг қотилини яширинча отиб ташлади. Марҳумнинг Украина ҳукуматида иш юритувчи бўлиб ишлаётган ўғли, «бари бир мендан кўради» деган ўйдан чўчиган Хриньконинг ичидан зил кетиб юришини ҳеч ким билмасди. Унинг шу кунлардаги биттаю битта орзуси Берлинга ўрнашиб олган ўша хундорни йўқотиш! «Бу ишни уруш тугамасдан бажаришим керак. Эви топилармикин?— Хринько тез-тез ўйга ботарди.— Унинг амали катта. Ҳукуматимиз Киевга кўчиши билан у менинг тагимга сув қуюди. Оғзим ошга тегай деб турганда, бошим тошга тегадими?» Ана шу ваҳима Хринькони ҳамиша ҳушёр тортирар, ўз одамини кўпайтиришга, одамлар меҳрини қозонишга шоштирар, бунинг учун хушмуомалада бўлишга ўз-ўзини мажбур этарди. У ойлик билан Берлиндаги ҳомийларнинг пинжига киришга ошиққан сари иши орқага кетарди. Колхоз омборида алоҳида ажратиб қўйганлари ҳам куйди. Йўл-йўлакай кўпайтириб, ёнида асраб юрган тилло буюмларидан ҳам ажраб қолаётгандай, уларни кунига ўн марта лаб кўздан ўтказадиган Хринько «яна шунча йиғсам, Берлинга тушаман»

деб режа тузарди. Шунинг учун ҳам ҳозир ҳузурига келган Петр Никитич, Федор Шендрик ва Талашкодан гапни узоқдан бошлаб, Олевск, Лопатичи, Родошгога ва бошқа қишлоқлардаги бадавлат оилаларни, бойликларини қаерга яширишлари мумкинлигини суриштирди. Суҳбат ҳийла вақт майда-чуйда мавзудан нарига ўтмади.

— Лопатичи ҳам ҳозирча менинг ихтиёримга топширилди, — деди Хринько, — бу катта қишлоқнинг ўрмонга туташиб кетгани ёмон экан. Аллақандай қароқчилар тунда беҳосдан ёпирилиб босиб келиб, гестапо бошлиғи ва унинг хизматчиларини битта ҳам қўймай бўғизлаб, бор-бутларини шилишибди.

— Солдатлар йўқ эканми? — бу хабардан ранги оқарган Талашко сабрсизлик билан сўради.

— Уларни ҳам талашибди! — Хринько кўзларини қисиб бир пас жим бўлиб қолди. Ўрнидан беихтиёр туриб кесиб-кесиб гап бошлади: — Бизнинг омборни ёндиришда ҳам ўшаларнинг қўли борга ўхшайди. Лопатичидаги солдатлар кунлар тинч ўтаётганидан ғафлатда қолиб, маишатга берилиш қурбони бўлдилар. Бу сабоқ ёдимиздан кўтарилмайди.

— Улардан ҳеч ким қўлга тушмабдими?

— Тушибди, — деди, оғир-оғир нафас олиб Хринько, Петр Никитичнинг сўроғига жавоб бериб, — бир чол, бир аёл ва яна 13-14 ёшлардаги бола!

— Уларни маҳкам тутиш керак, — Талашко титраб кетди, — аввал алдаб, ўша қароқчиларнинг уясини билиб олиш, кейин уларни минг азобга солиб қийнаб, қишлоқма-қишлоқ кўрсатиш наф беради. Одамларнинг кўзи очилади.

— Алам қиладигани шуки, қўлга тушганларнинг бирортаси тирик эмас, — деди Хринько, — солдатлар билан тўқнашувда қароқчилардан ҳам кўпчилик яраланган, тахмин қилишларича ўлганлар ҳам оз эмас. Лекин ярадорларни ҳам, мурдаларни ҳам олиб кетишган. Ҳалиги уччаласинигина улгуролмай қолдиришибди.

Асаблари жуда таранг тортилиб, кимдан алам олишини билолмай, игна устида ўтиргандай бўлиб турган Хринько ўзини бепарво кўрсатишга уриниб, баъзан жилмайиб, баъзан иккинчи даражали гапларга ўтмасин, бари бир унинг ичидаги ғазаб ва тугён рўпарасидагиларга сезилиб турарди. «Биздан нима истайди» Петр Никитич унга илҳақлик билан қарайди, гапининг давомини ошиқиб кутади. Хринько бўлса ҳадеганда асосий масалага ўтмайди. «Сабр, кутамиз, — Петр Никитич ўзини хотиржам тўтишга уринди, — арқонни узун ташлаяпти.»

— Лопатичи, эҳ Лопатичи, — деди жимликни бузиб Хринько ёнидагиларга қарамай, худди ўзига ўзи гапираётгандай, — нима бўлдинг? Ҳозиргина ўша ердан келдим, — деди энди қаршисида ўтирганларга, — ҳозир сизларни ҳам олиб бораман. Яна мўйсафидлардан, аёллардан, болалардан ҳам қўшиб олинглар. Кўриб қўйишса, ўзларига фойда!

«Нимани кўрамиз, — Петр Никитич билан Федор Шендрик бир-бирларига ҳаяжонли тикилишди. — Бу нима нағма экан?»

— Сизларникида юрадиган осиелик бола бор-ку, — деди Хринько Петр Никитичга синчковлик билан тикилиб, — уни ҳам олинг! Ушанингиз билан юрадиган шўх болани ҳам...

— Олесьнинг укаси, — деди Талашко гапга суқулиб, — акаси фронтда!

Бир соат ичида тўпланиб туриш топширилди. Бу сафардан нима мақсад кўзда тутилганини сўрашга на Петр Никитич, на Федор Шендрик ва на Талашко ботинди. Улар Панченконинг хотини Юля, Саша, Исқандар ва икки мўйсафид билан бирга айтилган вақтда Хринько ҳузурига бўлишди, Хриньконинг буйруғи билан йиғилганлар ва тўрт гестапо юк машинасининг тепасига, Хриньконинг ўзи кабинага чиқди. Буғдойзордан, картошказордан ўтиб, ўрмонни қиялаб, катта йўлга тушиб олган машина кўп ўтмай Лопатичига кириб борди.

Қишлоқ кўчаларида немис солдатларидан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Мактаб ҳовлиси ёнида бир тўп аёл билан болалар солдатлар қуршовида турарди. Машина қишлоқда тўхтамай ўтди. Лопатичликлар ўтган йили яйловга қурган ферма биноси ёнига келганда машина секинлаб, ланг очиқ дарвозадан ичкарига юрди.

— Бобо,— деди Исқандар Петр Никитичнинг этагидан тортиб.— Қаранг, ўликлар!

— Ҳазимизнинг одамлар!— Саша ҳам кўзларини беркитиб олди.

— Кўряпман, ўғлим,— Петр Никитичнинг танглайдан нам қочиб, ютинди. Федор Шендрикка қаради. У ранглари оқариб, лаблари титраб, гарангсиб, машина кузовини ушлаганча қолибди.

Талашко аллақачон машинадан сакраб тушиб, ўликларнинг устидан ҳатлаб, баъзисини оёғи билан туртиб, юзига тикилиб, ўтиб борарди. Кўкрагидан оққан қон қотиб қолган чуваккина гавда тепасига келиб илжайди:

— Жаноб Хринько,— деди бир чеккада тик турган гестапо бошлигини қақриб,— яқинда пенсияга чиққан бу шайтон чол судья эди. Мени қамаган шу аблах!

— Уни сиз учун биз суд қилдик. Ҳукмимизни кўриб турибсиз!— Хринько овозини баландлатди. У ферма ҳовлисида саноғига етиб бўлмайдиган чоллар, аёллар, болалар мурдасига виқор билан кўз югуртириб, улар устидан босиб, Талашко ёнига борди. У машинадан ҳали ҳам тушмаган Юляга, Федор Шендрикка, болаларга бирма-бир қаради.— Қани, тушмайсизларми?— Аслида-ку, бу ерга Олевскнинг ҳамма одамини олиб келиш керак эди. Бизга тик қараганларнинг куни шу!

— Оёғидан осилади,— деди Талашко.

— Ҳа, боши кетади,— деди Хринько, қўллари билан томоғини кўрсатиб.

— Ҳазимиз тушунтирамиз,— деди Талашконинг орқасидан эргашиб юрган Петр Никитич,— кўз олдиларига бундан ҳам даҳшатли манзарани келтирамиз.

Петр Никитич юрагини муз қилиб, ўзини тийиб, ҳамроҳларига далда беришни ҳам қўйиб, Хринькога ёқадиган сўз қидирарди. У Хринькога яқинлашиб, ўзини мурдалар устидан кулаётгандай кўрсатди.

— Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, мақолининг мағзини чақолмаган шўрликлар,— деди у,— мана, биз коммунистлар қўли баланд келганда, улар билан бўлдик. Энди фюрер билан! Йигитлигимда подшонинг аскарлари бўлиб, унинг тузини ичганман!

Петр Никитичнинг гапларини ҳамма эшитди. Федор Шендрик билан Панченконинг хотини ҳам машинадан тушиб, Петр Никитичнинг фикрини маъқуллашди. Исқандар билан Саша кўзларига ҳам, қулоқларига ҳам ишонилмасди. Исқандар ўзини машинадан таппа ташлаб, дарвозага югурди. Саша ҳам унинг орқасидан чошди.

— Шумтакалар қаёққа қочяпти,— Хринько тўппончасини қўлига олди.

— Ҳой, болалар, қайтинглар,— деди Хринькога қараган Петр Никитич кўрқиб,— қайтинглар!

— Булар чинакам пионерга ўхшайди,— Хринько солдатларга буюрди.— Отиб ташланглар!

— Йўқ, уларни биз учун кечиринглар. Бу ерда кўрганларини ҳамма тенгдошларига ўзлари айтиб беришсин,— ёлборди Петр Никитич. Федор Шендрик, аёл, ҳатто Талашко ҳам буларга қўшилди.

— Улар бизни ҳам ўлдиргани олиб келишди деб кўрқиб кетишди,— Петр Никитич болалар орқасидан шоша-пиша ҳалпиллаб юриб, бақирди.— Сизларда гапим бор!

Аввал Исқандар, кейин Саша тўхтади. Улар орқага қайтмай Петр Никитичнинг боришини кутишди.

— Эси йўқлар,— деди Петр Никитич уларга яқинлашиб,— бизни хоин деб ўйлаясизларми?

— Гапингизни эшитиб,— Исқандар сўзини давом эттиролмай йиғлади.

— Балди,— деди Петр Никитич икковининг кўнглини кўтарди ёвузларга қувлик билан панд бериш йўли ҳам борлигини тушунтириб, оғизни маҳкам тутишни тайинлади. — Тентаклар-ей, нимадан қўрқасизлар,— деб Петр Никитич дарвозадан кириш билан гап оҳангини ўзгартирди.— Изимиздан чиқмасаларинг, жаноб Хринько сизларни алоҳида сийлайдилар.

— Шундай,— деди Хринько ўзича режа тузиб,— ақлу хушлари жойида бўлса, ҳали буларни Берлинда ўқитамиз!

Хриньконинг ишораси билан яна ҳамма машинага ўтирди. Олевска қайтиб келишганда Хринько бошқаларга рухсат бериб, Петр Никитич билан Талашкони штабга таклиф этди. Тушликни бирга ўтказишди. Дастурхон устида муҳим гап ҳам, топшириқ ҳам бўлмади.

— Булар ҳам ҳозир келишди,— деди Вера хола хафа бўлиб, Петр Никитич келиши билан.— Сизни сўрасам, кўрмадим дейишади.

— Тузукмисан?— Петр Никитич хотинининг тепасига борди. «Хайрият, айтиб қўйишмабди. Овқатланиб турган Исқандар билан Сашага қаради,— эшитса кўнгли бўш кўтаролмайди.» У хотинининг пешонасини ушлаб, яна иситмаси баландлигини сездди. Исқандардан «бувинг овқатландими?» деб суриштирди. «Йўқ» жавобини олиб, қозонга унаб, қийин-қистов билан озгина овқатлантирди.

«Ишни нимадан бошлаш керак,— Петр Никитич каравотига чўзилиб, яна ўзи билан ўзи гаплашди,— қулай фурсат қачон келади? Қачон? Одам ўлдиришлари ўйинчоқ бўлиб қолди. Вера соғ бўлганда, партизанларни қидиравдим. Веражон, менинг мушфиққинам, сени ҳеч ерга ташлаб кетолмайман. Сен тузалишинг, Мариянинг орзу-ҳавасини кўришинг керак. Ахир биттаю битта орзуинг шу эди-ку!» У Вера холага қаради, хотинининг кўзлари ҳам унга тикилганини кўриб, ўрнидан турди.

— Мариядан кўнглингни тўқ тут,— деди у хотинининг кўнглидагини билиб,— у ўз одамларимиз орасида. Фашистларни ҳадемай улоқтирамиз!

* * *

Немис солдатлари кўчирилиб, Олевск кўчаларида одам ўриб қолди. Петр Никитич эса, Вера холанинг ёнидан қимирламади. Исқандар билан Саша кечгача ҳовлидан кўчага, кўчадан ҳовлига кириб-чиқиб, узоққа кетишмади. Кечки пайт Юля, ундан кейин Федор Шендрик кириб келишди. Петр Никитич уларни ССчилардан бўшаган тўрдаги уйга бошлади.

— Лопатичи воқеасини эшитиб,— деди Панченконинг хотини,— бутун аёлларнинг сочи тикка бўлди. Ҳаммалари қўлларини мушт қилиб, партизанлар билан қўшилиш, уларга кўмаклашиш йўлини топишга ёрдамлашишни жон-жаҳдлари билан сўрашяпти.

— Мўйсафидлар ҳам қишлоқда қолганларига пушаймон бўлишяпти,— деди Федор Шендрик ҳам, ишқилиб, ҳар бири ўзича ҳар тарафга қочиб, фашистларнинг ўқига дуч келмаса эди!

— Панченконинг келишини кутиш лозим. Хильчук билан Евтушок бирор гап айтиб юборар,— деди Петр Никитич,— Панченкони кутайлик. Ваҳимага тушиб қочилганини ўйлаганларни тинчитайлик. Ваҳима — қўрқоқлик белгиси! Қўрқоқликнинг йўли хоинликка олиб боради.

— Ҳали сиримиз очилиб,— деди Федор Шендрик ҳадиксираб,— ўзимизни ўққа тутиб бермасак!

— Шунинг учун, эҳтиёт бўлайлик, деяпман,— деди Петр Никитич ўйчанлик билан.— Ҳозирги энг зарур вазифамиз — биздан зўрлаб

йиғиштириб олинган нарсаларни қишлоқдан чиқаришга йўл қўй-маслик!

Ҳаммаси жамоа идорасида сақланяпти. Ўттиздан ортиқ сигирла-римиз, қанча чўчқаларимизни ҳам тўплаб боқишяпти. Эрта-индин жўнатишади. Бор-йўғимизни тортиб олишди-ку. Уларни қайтариб олмасак, қиш ичи тирикчилигимиз нима бўлади?

— Бунинг эви борми?— Юля ишончсизлик билан сўради. Одам шарпаси эшитилиб, унинг гапи узилди. Ташқаридан Талашконинг овози келди.

— Ҳозир сизни чақиртирмоқчи бўлиб турган эдик,— Панченко-нинг хотини унга ҳаммадан бурун сўз қотди.— Йўлимиз яқин бўлди.

— Тинчликми — деди аллақандай қўрқинч билан келган Та-лашко.

— Жуда қўрқяпмиз,— деди яна аёл,— қароқчилар Олевскка ҳам келиб гестапога ҳужум қилса, яна биз балога қоламизми? Олевскнинг одами йўқ бўлиб кетаберадими? Қароқчиларни бу ерга оралатмаслик, гестапо ҳам, ўзимиз ҳам тинч бўлиш учун нима қилайлик? Шулар бошимизни қотирапти.

Талашко бошини эгди. Петр Никитич Юля билан «қойил, бало экансан-ку» дегандай кўз уриштирди. Даврадагилар худди унинг маслаҳати ҳозир ўзларининг тақдирларини ҳал қиладигандай сукут сақлаб, Талашкога қараб, унинг сўзини кутишди. Талашко бошини узоқ қашиб, нима дейишини билолмай, охири уларнинг саволини четда қолдириб, ўзининг бу ерга келиш сабабини тушунтирди.

— Қароқчилар Киевга ўтиб кетаётган эшелонни ағдариб юбори-шибди,— деди у хўрсиниб,— бизнинг ўрмондаги қароқчилар...

— Поездни ағдаришибдими?— Талашко гапини тугатмасдан Петр Никитич ҳаяжон билан сўради.— Тавба, поездни ағдаришибди-ми??!

— Ҳозир мени жаноб Хринько йўқлатиб, Олевскда бирор ножўя ҳаракатни сезсам, аввал сени, кейин Петрингни, Федорингни, кейин ҳаммани дорга осаман, деди. Кечаси уччаламиз икки бричкада жамоа идорасидаги тўпланган нарсаларни станцияга топшириб келамиз. Молларни ҳам.

— Ўзларидан ҳеч ким йўқми?— Федор Шендрик жонланиб суриштирди.

— Уч қуролли солдат бизни ҳимоя қилиб боради. Етказиб боролмасак, бошимиз кетади,— деди у Петр Никитичга илтижо билан,— бир-икки синовдан ўтказишмагунча ишонмайди булар!

Ҳар ким ўз маслаҳатини ўртага ташлади, бир-бирлари билан тортишиб, кечаси соат иккида йўлга тушишга келишиб олинди. Талашко уларни жамоа идораси ёнида кутадиган бўлиб, Хринько ҳузурига жўнади. Юля даврага яна тўрт аёл ва икки ўсмирни чақи-ришни таклиф этди. Петр Никитич мўйсафидлардан ҳам икки кишининг номини тилга олиб, «ишонса бўладими» дегандай Федор Шендрикка қаради. Зудлик билан чақирилган бу йиғилиш маслаҳати-га кўра, Талашко билан Федор Шендрик, Юля борадиган бўлди. Петр Никитич хотинининг оғирлашиб турганини ўртага солиб сафардан қолади. У икки мўйсафид, икки ўспирин ва тўрт аёлга, Талашкодан бир соат илгари йўлга чиқамиз, деб тайинлаб, ўзи арзу ҳол айтгани Талашконикига жўнади. Зўрға жавоб олган Петр Никитич ярим кечада ихтиёридаги кишилар билан томорқадан битта-битта дала йўлига чиқиб, оралиқ йўллардан икки соатдан йўл юриб, белгиланган манзилга етишди. Катта йўлнинг ёқасидаги ариққа тушиб, кутишга тушишди. Юля берган тўппончани мўйсафидлардан бири, қўшотар милтиқни Петр Никитич шайлаган; қолганларнинг баъзилари лом ушлаб, баъзилари халталарга солинган тошларни қучоқлаб, шитир этган товушга қулоқларини туттишарди.

«Келишяпти,— шивирлади Петр Никитич,— қимирламанглар. Яқинлашсин». От қўшилган икки бричка бирин-кетин ғичиллаб келар,

орқада молу чўққалар товуши орасидан элас-элас Федор Шендрик овози ҳам қулоққа чалинарди. Олдиндаги бричка устида икки ҳарбий ўтирибди.

— Мен олдиндаги бричка устидагиларни қулатаман, — деди Петр Никитич шеригига секин шивирлаб, — улар иккита экан. Орқадагисид битта бўлиши керак. Кел, алмаштириб олайлик, унда ўқи кўп, — деб милтиқни бериб, маузерни олиб, яна шипшиди, — бараварига отамиз. Сен фақат бир кишини кўзлайсан, — Петр Никитич ариқдан эмаклаб нарига бориб, шеригига имо қилди.

Иккаллари бараварига ўқ узишди. Петр Никитич иккала гавдани ҳам йиқитди. Унинг шериги эса, орқадаги бричкада ҳам икки киши ўтирганидан шошиб, беригисига отди. Ёнидагиси бричканинг нариги тарафига сирғалиб тушиб, молларнинг орасига кириб олиб, ариқ тарафга пала-партиш ота бошлади. Автомат ҳазилни ҳам, манманликни ҳам кўтармайди. Ҳеч ким ариқдан бош кўтаролмай қолди. «Лаънатилар тўрт киши экан-да, — Петр Никитич шошганидан лабларини ямлади. — Орқадан яқинлашиш қийин.

Уларнинг жонига Федор Шендрик оро кирди. У орқадаги бричкани ёнлаб ўтиб, биринчисининг тепасига чиқиб, ўнг келган мурдани юлиб-юлқаб автоматини олиб, пастга тушаётганда, ҳарбий унга «ўқ уз» дегандай бақирди. Федор Шендрик яна орқасидаги бричка ёнига ўтиб, икки кўзи ариқда бўлган ҳарбийни мўлжалга олди. Петр Никитич ва унинг шериклари ёпирилиб чиқишди. Қочмоқчи бўлган Талашкони Юля этагидан ушлаб қолди. Жон-жаҳди билан орқасига қайрилган Талашко Юляга ташланиб, уни бўға бошлади. Петр Никитич милтиқ қўндоғи билан туртгандан кейин қўлини бўшатган Талашко бўш келмасди.

— Бошинг билан жавоб берасан, — шовқин солди у, — ҳа, ҳамманг?!

— Бош билан жавоб бериш сендан бошланди, — деди Петр Никитич ҳансираб, — хоин!

— Сен хоин, — Талашко бўғиқ овоз билан гапирди. — Бари бир омон қолмайсан!

— Ҳозир сени томоша қиляпман. Менинг бошимга шундай кун тушса, энди сен томоша қилолмайсан, — Петр Никитич Федор Шендрикка ўгирилди. — Қани, оёқ-қўлини боғлаб, аравага ташланглар. Мурдаларни ҳам аравага юклаймиз. Йўлда бирор чуқурга ташлаб кетармиз!

Улар катта йўлдан яна икки юз эллик-уч юз метр чамаси юриб, чапга бурилиб, ўрмоннинг сўқмоқ йўлига тушишгандан кейин Петр Никитич хайрлашди.

— Хринько жаноблари Талашкони йўқотиб гаранг бўлмасинлар, — деди Петр Никитич, — бу хоиннинг вазифасини бажариб турмасам бўлмайди. Хайр!

Томорқа тарафдан ҳовлисига кириб келган Петр Никитич ичкаридан чиқаётган пиқиллаган йиғини эшитиб, юраги музлаб, тўхтаб қолди. «Искандар йиғлаяпти».

Искандар Вера холанинг каравотини қучоқлаб, энтикиб-энтикиб, «бувижон, кўзингизни очинг, бувижон», деб йиғларди. Петр Никитич эшикни шиддат билан очди.

— Вера, Верагинам! — у каравотга ташланди. — Нима бўлди сенга! Нега мени ташлаб кетдинг? Сени қувонтирмоқчи эдим... Нега билдирмай ташлаб кетдинг?

Вера холанинг юзларини силаб, унга термулиб, юзига юзини суйкаб инграётган Петр Никитич бу ҳолатидан Искандар баттар эзилди. У ўзини ушлолмай, овозининг боричча «бувижон» деб йиғлади. Унинг «бувижон» деган нидосида Вера холадан қутилмаганда айрилиб қолиш, Қайнарбулок соғинчи, Марияга илҳақлик — бари-бари бор эди. Петр Никитич бошини кўтариб, Искандарнинг пешонасини силади.

— Қачон? — деди Петр Никитич, Искандарга эмас, Вера холага қараб.

— Келганимда кўзлари туновгидай ғалати, — деди Исқандар, бир хўрсиниб олиб, — ўзларига гапиряптилар. Сизни, Мария опамни, Олесь акамни, мени, яна кимларнинг номини айтдилару нима деганларини тушунмадим. Кейин сув дедилар. Дарров сув томиздим. Лабларини ялаб-ялаб, кўзларини очдилар. «Келдингми», дедилар. Қўлларини ушладим. Кўзлари ёшлангандай бўлди. «Бобонг қани?» деб сўрадилар. Нима дейишимни билолмадим. «Мария опанг қани?» дедилар. Қўрқиб кетдим.

— Яна нима деди, — Петр Никитич йиғидан ўзини тийиб, зўрға оғиз очди.

— Эҳтиёт бўлинглар, дедилар. Шундан кейин гапирмадилар. Петр Никитичнинг кўзёшлари тийилмас, у қалбан йиғларди.

Петр Никитич билан Исқандар худди Вера холанинг уйғоғишини кутишаётгандай унга тикилганларича туришарди.

Ҳовли бетидан шанғиллаб келган шовқин икковларининг ҳам ҳушларини йиғди, дераза оша икковлари ҳам мўралашди. Икки ҳарбий тўрдаги қулфланган уйнинг эшигини тепиб, бузиб, бирин-кетин ичкарига кириб, изларига тез қайтишди. Кўчадан яна икки ҳарбий кириб келди. Петр Никитич билан Исқандар уларни жим кузатишарди. Петр Никитич тўппончасини қўлига олиб, уни яна дарров яширди. Ҳарбийларнинг тўртови ҳам бирин-кетин тапир-тупир билан ичкарига бостириб кириб, тик турган Петр Никитич билан Исқандарни худди кўрмагандай Мариянинг ётоқхонасини, кейин ошхона, шкафининг ичини кўздан кечиришди. Ҳаракатларидан кимнидир қидиришаётгани билиниб турарди. Петр Никитич билан Исқандарнинг тепасига деванглаб келишгандагина кўзлари марҳумага тушиб, саромасида бир-бирлари билан кўз уриштиришди. Оғизларини очмай депсиниб чиқиб кетишди. Кўп ўтмай ҳовлиқиб, «Исқандар» деб чақириб ичкарига қадам қўйган Саша Исқандарнинг йиғидан қизарган кўзларини кўриб, остона устига туриб қолди. У кўчага чопқиллаганича чиқиб кетди. Чоллар, кампирлар ва уларга эргашган болалар қўрқа-писа кириб келиб, уй одамга тўлди. Улар Петр Никитичнинг кўнглини сўрашиб, унга таскин беришиб, сабр тилашарди.

— Қабристонга дафн этишнинг иложи йўқ, — деди мўйсафидлардан бири, — тўплансак отиб ташлашади.

— Надеждаларни кўмдик-ку! — Петр Никитич паришонлик билан сўради.

— Ташқаридаги гапдан хабарсизга ўхшайсиз, — деди ўша мўйсафид, — Хриньконинг станцияга кечаси жўнатган нарсаларини ҳам, одамларини ҳам партизанлар йиғиштириб кетишибди. Бунинг устига жамоа идораси, колхоз идораси деворига, Талашконинг эшигига номаълум кишилар варақа ёпиштириб кетишибди.

— Қанақа варақа? — Петр Никитич ажабланди.

— Гестаподагилардан бурун уни ўзимизникилар ўқишибди, — деди бошқа мўйсафид жонланиб, — айтишларича, жамоа идорасидаги варақада «Қонхўр Хринько! Бу ердан кет! Сендан Евтушок билан Хильчук оиласининг қони хун талаб қилади. Фашистларга ўлим! Партизанлар» деган сўзлар ёзилган экан. Колхоз идорасидагига «Хринькога ўлим! Биз шундай қарорга келдик. Унинг ўлими жуда яқин! Қасоскорлар» дейишибди. Талашкога ҳам ўлим дағдағасини солишибди. Ким экан бу азаматлар?..

Вера хола учун томорқадан жой ҳозирланиб, ўша ерга дафн этилди. Қуёш заррин нурларини битта-битта териб олиб, ётоғига шошилаётганда, ҳамқишлоқлар марҳума хотираси учун стол атрофига ўтиришди.

«Зимистон бағрига худди шу нурлардай шошилиб кетдинг, — Петр Никитич хотини билан дилида суҳбатлашарди. — Энди сен йўқ, нур йўқ! Қоронғилик тушяпти».

Ҳаммага таниш шанғиллаган овоз келди. Хринько қўлида маузер, ёнида икки соқчиси билан ташқарида туриб, бақирди:

— Чиқ ҳамманг!

Ташқарига чиқиш тугул, мўралашга ҳам юраги дов беролмаган чолу кампирлар бир-бирларининг пинжига тиқилиб борар, болалар эса йиғларди. Петр Никитич ташқарига чиқди.

— Уша ўласи кампиринг ўлса, дунё ағдарилиб тушдими?— деди хиёл шаштидан тушган Хринько.— Нега одамларни тўплаб ўтирибсан?

— Ўзлари келишди,— деди Петр Никитич. У ўзидан хавфсирамаганини сезиб, «хайрият, шубҳаланмабди» деб ўзини тутди.

— Ановиларингни тарқат,— деди Хринько яна кўтарилиб,— ё ажаллари етиб турибдими?

Петр Никитич ичкарига кириб, ҳаммани бошлаб чиқди. Одамлар бир-бирининг қорасини паналашга тиришиб, кўча эшикдан ҳам тиқилиб ўтишди. Ҳовли бетига дағди Петр Никитич, Исқандар ва автомат тутган икки соқчи билан Хринько қолди.

— Қишлоқда партизанлар одами яширинган,— деди Хринько қўлидаги маузерини ўйнаб,— уларнинг дарагини топасан. Топилмаса, гап битта — Олевскнинг чақалоғи ҳам қолмайди!

— Ҳаракат қиламан, жаноб Хринько,— деди Петр Никитич ўзига ярашмаган хушомадгўйлик билан.

— Билиб қўй!— Хринько Никитичга бир ўкрайиб, соқчилари билан чиқиб кетди.

«Мўлтонилик менинг қўлимдан келмайди,— Петр Никитич Исқандарни бошлаб ичкарига кираркан, ўйга ботди.— Қишлоқда ҳеч ким қолмаслиги, бор-йўқни йиғиштириб жўнаш керак. Қаёққа? Бу шарти кетиб, парти қолган қариялару болалар билан партизанларни топармикимиз? Уларга дардисар бўлмасмикимиз?»

Петр Никитич Хринькони йўқотиб, кейин кетмоқчи эди. Шунини ўйлаб қўлини силтади. У уч-тўрт уйга кириб воқеани етказиб, кечаси қишлоқдан алоҳида-алоҳида чиқиб, ўрмон ичкарасидаги ҳар йили сайил ўтказиладиган сайхонликда учрашишни, бу хабарни қолганларга ҳам бир-бир етказишни тайинлади. У уйга қайтса, Исқандар йўқ. «Қоронғи тушганда қаёққа кетди,— Петр Никитич Олесьяларникига йўл олди.— Унинг биттаю-битта овунчоғи Саша бўлиб қолди». Сашанинг онаси: «Иккаласи сизларникида эмасми?» деб қўрқиб кетди, Петр Никитич уни тинчлантириб, сафар ҳозирлигини тайинлаб, яна уйга шошилди.

«Кеча ҳудди шу пайтда у тирик эди,— кимсасиз ҳовли ҳувуллаб, Петр Никитичга ниҳоятда хунук кўриниб кетди,— Исқандар билан Саша бир галванинг бошини кўзгама-да». Петр Никитич нимадир қилишни истар, аммо уни тополмай қийналар, бир ерда ўтиролмай ҳали ҳовли бетига чиқар, ҳали ичкарига кирарди. Ҳовлига икки мўйсафид оёқ учида кириб келиб, «нима бўлса ҳам пешоналаридагини кўришга» қарор қилганликларини, бунга бошқалар ҳам қўшилганини айтишди. Оёқ тираганлар билан яна Петр Никитичнинг ўзи гаплашди. Ўрмонга фақат Саша билан онаси, уч ўспирин ва яна уч аёл боришга отланибди.

«Яхши шерик эди,— Петр Никитич Федор Шендрикни қўмсади,— ҳозир у бўлганда...» У йўқотганини бехос топгандай ичига иссиқ тафт югурди. «Бугун Панченко келиб қолиши мумкин,— шу топда уни худди Панченко кутаётганда томорқага чиқди.— Йўқ. Унинг икки қулоғи ўша тарафда бўлди. «Кетадиганлар йўлга тушди». Панченкодан умид узолмаган Петр Никитич яна нотинчланди, юраги қисилди, маузерини ушлаб, кўчага чиқмоқчи бўлиб турганда, Исқандар кўринди.

Петр Никитич Исқандарга бу ердан кетишларини айтиб, яна томорқага чиқди. Уни Панченко кутиб олди. Федор Шендриklar етиб борганини эшитиб, қувонган Петр Никитич Вера холанинг дафнидан тортиб, Хринько билан бўлиб ўтган воқеанинг ҳамма-ҳаммасини унга айтди.

— Бизнинг уйда ким бор?

— Ҳеч ким!

— Бундай қиласиз, — деди у Петр Никитичнинг елкасини ушлаб, — Хриньконинг олдига бориб, қароқчини топдим. Елғиз экан, Панченконинг уйига яшириниб олибди, десангиз ўзи ҳам келармикин?

— Билмадим, — деди Петр Никитич Панченконинг мақсадини билиб, — ундан нима фойда? Уни қўриқлаётган олтига соқчининг ҳаммасида автомат бор.

— Мен уларни уйнинг чордоғида туриб кутаман. Уларнинг ҳаммаси ҳовлига кирса бўлди. Манави асқотиб қолар, — деди у автоматга ишора қилиб. — Сизнинг маузерингиз ҳам ўқланганми?

— Тўла, — деди Петр Никитич, — ҳозир бораман!

Панченко ўз уйининг чордоғига чиқиб, автоматини шайлаб кутди.

* * *

Тонг ота бошлаганда ўрмоннинг ўша сайхонлигига етиб боришганда, уларни кутиб турган Саша, онаси ва бошқалар Петр Никитич истиқболига югуришди. Унинг боғланиб, бўйнига осиб қўйилган қўлини кўриб, уни қуршаб олишди. Петр Никитичнинг ўрнига жавоб қайтарган Панченко гапни калта қилиб, одамларни яна ўрмон ичига бошлади. Йўл-йўлакай икки марта нафас ростлашган жойларида учраган соқчилар, ДОТ, ДЗОТлар, усти қалин ёпилган ертўлалар Петр Никитич юрагида умид учқунларини пайдо қилди.

«Худди ҳақиқий армияга ўхшайди, — Петр Никитич толиққанини ҳам унутди. — Худди армиянинг ўзи. Оқ гвардиячилар билан урушда ҳам ўрмонга яшириниб, куч тўплаб, ҳужумга ўтганмиз. Лекин бундай истеҳкомлар қурилмаган эди.

Қуёш нурлари қалин дарахтлар оша танга-танга бўлиб, ерга туша бошлаганда, улар худди кичик қишлоқми ва ё янги шаҳарчаними эслатадиган манзил устидан чиқишди. Бу ерда ДОТ, ДЗОТлар, усти қалин ёпилган ертўлалар билан бирга бир неча кўчма ёғоч уйлар, палаталар кўзга алоҳида ташланиб турарди.

«Мария нега кўринмаяпти?», «Мария опам қаерда экан?» Петр Никитич билан Искандарнинг кўзлари жавдираб, ҳар ер — ҳар ерда, бири-бирларидан олисда тўп-тўп бўлиб, ҳар хил машқ билан машғул кишилар орасидан Марияни қидиришарди. «Нуқул бошқа қишлоқнинг одамлари-ку, — Петр Никитич ҳайрон бўлди. — Олевскликлар қани?»

— Булар Лопатичи билан Корастенининг одамлари, — деди Панченко орқада қолган Петр Никитич фикрларини сезгандай, — икки отряд шу ерда. Олевскликлар билан Замисловичиликлар ҳу оралиқдан кўринаётган палаткаларда, — у кўрсаткич бармоғи билан диққат қилиб тикилгандагина кўзга чалинадиган ёғоч уй ва палаткаларни кўрсатди. — У ерда ҳам ҳозир машқ пайти.

— Машқ пайти?

— Ҳа, машқ пайти, — деди такрорлаб Панченко, — вақт зик. Хильчук айтгандай машқ қилиб, жанг санъатини ўрганамиз.

— Хильчук, — Петр Никитич шаҳдам қадам ташлади.

Хильчук у томон келарди. Унинг чакноқ кўзлари, сийрак қоши, ўйчан туриши, қалин лаби, пешонаси ва икки қоши орасидаги тугунлар катта бардошини, садоқатини, ақлини акс эттириб турарди.

«Озибди. Қовоқлари ҳам салқиб қолибди. — Петр Никитичнинг юраги ачишди. — Оиласидан ҳеч ким қолмади. Дунёга келиб одамлар ташвишидан бошқа нима кўрдинг, укам!»

У Хильчук билан нима хусусда гаплашишни ўйлаб, тараддудланди. Уни қучоқлаб, ўпиб кутган Хильчукнинг ўзи ҳам дарров гапга киришолмади. Келбати бир вақтлар тоғни урса талқон қиладиган одамлигидан дарак бериб турадиган Петр Никитичнинг юз-бетлари, қовоқлари шишинқираб, қони қочиб, иякларининг салқигани Хильчукнинг эътиборини тортди.

«Унинг кўнглини кўтариш керак. Гражданлар урушининг қаҳрамони у, — Хильчук унга ҳавас ва меҳр билан кўз тикди. — Унинг орамизда бўлиши катта мадад!»

— Киевнинг қўлдан кетгани ёмон бўлди, — Петр Никитич афсусланди. — Киевни бермаслик керак эди!

— Днепропетровскни, Таллинни ташлаб чиқдик. Чернигов, Вязьма, Смоленскни ҳам. Ленинград қамалда! Москвага ҳамла қилишяпти. бизникилар фақат ҳимоя билан банд.

— Ана, Мария келяпти, — Хильчук ўнг қўлини Петр Никитичнинг чап елкасига қўйди.

— Бобожон! — Мария югуриб келиб Петр Никитичнинг бўйнига осилди. — Шундай соғиндимки, — у Исқандарни чўлп-чўлп ўпди. — Икки ҳаёлим сенда бўлди, укажон! — Мария Исқандарни суйиб-эркалаб, унинг кўзларига тикилди. — Нега йиғлаяпсан?

Исқандар энди ўзини тутолмай ҳиқиллаб йиғлай бошлади. Мариянинг юраги «шув» этиб, бобосига қаради.

— Нима гап? — Мария ҳаяжонланди, — айтинглар, нима гап?

— Бувингдан, — Петр Никитич сўзини давом эттиролмади.

Мария буни ҳеч кутмаган эди. Унинг аъзойи-баданига оғриқ киргандай бўлди.

— Нега? — деди у, иккала чаккасини сиқиб, кўзларини юмиб, юзларини осмонга қаратиб. — Нега?

— Ташвишларни кўтаролмади, — деди Петр Никитич, набирасининг бошини силаб, ўзини ўнглаб олиб. — Жуда тез кетди. Исқандарнинг қўлида узилди...

— Кўнглини қаттиқ қилишдан бошқа иложимиз йўқ, — деди Хильчук, палаткадан қайтиб чиқиб. — Петр Никитич, буни ўзингиз яхши биласиз-ку.

Бу гап фақат Петр Никитичгагина эмас, Марияга, Исқандарга, улар атрофидаги одамларга, ҳамма-ҳаммага қарата айтилган хитобномадай жаранглади. Буни бир уй одамдан ёлғиз ўзи қолган Хильчук айтарди. Шундан кейин бу мавзуга ҳеч ким қайтмади. Озгина ҳордиқдан кейин Хильчук Петр Никитични партизанлар бисоти, ертўлалар ва бошқа шарт-шароитлар билан таништирди. Тушки овқат вақтида Петр Никитич тўсатдан сўраб қолди:

— Ҳали «яқинда кучимиз уларникидан кўпаяди» дедингизми? — Петр Никитич саволнинг жавобини ҳаммамиз эшитайлик дегандай одамларга бир назар ташлаб олди. — Ахир чекиняпмиз-ку?

— Чекинаётганимиз тўғри, — деди Хильчук, кўзларини номаълум нуқтага тикиб, — лекин ана шу чекиниш ҳам ғалаба билан бўляпти. Одамлар ўлимга тик қарашяпти. Ҳозирча уларда қурол-яроғ кўп! Яқин-ўртада бизники ошиб кетади.

— Сабаб? — Петр Никитичнинг саволини Юля қайтарди.

— Заводларни кўчирапмиз. Ичкаридагилар қаттиқ ишлашяпти. Кеча-кундуз ишлашяпти. Ишчилар вақт билан ҳисоблашмаяпти. Қараб турунглар, ҳаммаси кўпаяди.

Хильчук бу тунда бажариш лозим бўлган вазифалар ҳақида гап очди. Петр Никитич билан Исқандарнинг ҳам партизанлик ҳаёти бошланган эди. Гоҳ гуруҳларга бўлиниб, гоҳ бутун отряд ёппасига тунда ғойиб бўларди. Улар Исқандар билан Сашага уч-тўрт беҳол қария ва беморларга қараб туришни тайинлаб, орқаларидан эргашишни қатъий таъқиқлашарди.

Хильчук қўмондонлик қилаётган тўрт отряд бир неча операцияларда қатнашиб, кейинги бир ойнинг ўзида ўттиз одамидан айрилди. Улар ўрни янги кишилар — қишлоқлардан қочганлар, ўз қисмини йўқотган, адашган жангчилар билан тўлдирилиб бориб, партизанлар сафи икки юз кишидан ошди. Лекин Исқандар билан Сашанинг кўнгли ёришмасди. Улар баъзан бир-бирига «қишлоқда юрганнимиз яхши экан, Хринькони ўлдирардик» деб ўксинишар, орадан бир ойдан кўп ўтса ҳам, топшириқ беришмаётганидан умидсизланиб, охири яна Петр

Никитичга ёлборишди. Петр Никитич вақт ажратиб, уларга милтиқ ва автоматларни мўлжалга отиш, уларнинг қисмларини очиш ва йиғиштиришни ўргатди. Петр Никитичнинг бу ишини Хильчук ҳам маъқуллади. Искандар билан Саша тиришқоқлик билан ўрганиб, милтиқ ва автоматларни ишлатишни худди ҳарбий тайёргарликдан ўтган жангчилардай ўзлаштиришди.

Одамлар Хильчук атрофига тўпландилар. Унинг ҳорғинлик аке этиб турган ажиндор юзи шундай сокин ва содда, бунинг устига, маънодор кўринардики, ҳозиргидай бўронли дақиқаларда ҳам ўзини шундай тутиши катта ирода боиси экани бу ердагиларга сир эмас.

— Жойни ўзгартирамиз,— деди у қатъий.— Бу ертўлаларимиз яна иш беради.

Партизанлар ўрмон ичкарасига эмас, бу сафар Лопатичи яқинига жилдилар. Дарахтлар қалин, серсоя жой танланиб, палаткалар тикилиб, яна ертўлалар қазишга киришилди. Партизанлар қўлидаги дон-дунлар, ҳайвонлар жуда эҳтиётлаб сақланар, бу ишларни бошқариш учун алоҳида кишилар ажратилган эди. Пана қилиб қурилган қўраларга ҳайвонлар жойлаштирилди. Уч кунгача кўпчилик ертўла қазиш билан машғул бўлди. Лопатичига қанча ҳарбий туширилгани ва жойлашиш нуқталарини аниқлагани кетганлар қайтиб келди. Улар Лопатичида ҳозир йигирмадан ортиқ ўқчи ҳарбийлар борлигини, кўпчилиги мактаб ҳовлисига жойлашганини айтишди. Бу жавоб Хильчукни қониқтирмади.

— Қолганлари-чи? Янги келган гестапо бошлиғи-чи? — Хильчук раҳматнома кутган партизанларга танбеҳ берди. — Ҳаммаси мактабга тикилиб олибдими? Душман позициясини, унинг ўт очиш нуқталарини пухта ўрганмай, ҳар бирини ипидан-игнасигача аниқламай жангга кириш — ҳалокатга олиб боради. Қорастенга қилган юришимиз бир умр сабоқ бўлиши керак, бир умр!

* * *

Лопатичига бугун тунда қилинадиган штурм қолдирилди. «Қариндошларимни қидириш баҳонасида ёлғиз ўзим борсам шубҳаланишармикан? — Мария ўзича режа тузди. — Амакимнинг хотини, болалари кафил бўлади-ку?» У ўзининг бу режасини Хильчукка ҳам, бобосига ҳам бир амаллаб маъқуллатди. Бундан хабар топган Искандар билан Саша эргашишди. «Болалар ёнимда бўлса, шубҳалардан ҳоли бўлишнинг эҳтимоли бор,— Мария бу фикрини ҳам ўтказди. — Ота-онасидан айрилган, бўй етган қиз жияни билан меҳмон болани етаклаб, қариндошиникига бошпана қидириб келяпти. Искандар воқеасини Лопатичида ҳам билишади».

Ночор ва қаровсиз қолганлар қиёфасида қайта кийиниб «ясаниб» олган Мария, Искандар ва Сашани Петр Никитич билан икки соқчи Олевск-Лопатичи йўли ёнигача кузатиб қўйишди. Улар йўл қирғоғидаги дўнглик орқасига эмаклаб бориб, нафасларини ичларига ютиб, атрофни кузатишди. Бир юк машинаси тепасида тўла асирлар билан Лопатичидан Олевск тарафга ўтиб кетди. «Станцияга бўлса керак,— Мария икки фашист кўриқчиси назоратида миқ этмай кетаётган асирларга гижинди. — Ҳамманг бирдан ташланмайсанми? Ота ярмингни отади. Икковини гиппа бўғиш мумкин-ку,— Мария кабинадаги қуролли ҳарбий билан шофёрни ўйлаб, асирларни ноҳақ қоралаётганини англади. Бари бир кўнгли ғаш бўлди. — Нега асир тушишади?»

Ҳаял ўтмай икки мотоцикл бирин-кетин яна Лопатичидан чиқиб келди. Унинг овози узоқлашиши билан сокинлик чўкди. Мариялар Лопатичига шошилишди. Улар қишлоққа ниҳоятда толиқиб яқинлашишди. Искандар билан Сашанинг оёғи худди бировникига, тиззалари худди ёғочга ўхшаб, қотиб қолгандай, баъзан-баъзан иккови ҳам чўнқайиб-чўнқайиб олишиб, Мариянинг пўписаси билан қадам босишади. Асирларни олиб келган ҳалиги юк машинаси қайтиб, қишлоққа

яқинлашган йўловчилар рўпарасига келиб, ғийқиллаб тўхтади. Тепадаги иккала соқчи сакраб тушди. СС штурмбанфюрери унвонидаги кўзлари чақчайган ҳарбий машина кабинасидан бошини чиқариб, йўловчиларга синчковлик билан сўзсиз қараганича турар, унинг тепасидан бўйнини чўзиб шофёр ҳам мўраларди. Штурмбанфюрер ишораси билан соқчилар уччаласини ҳам автомат билан туртиб, машинага чиқарди. Алоҳида-алоҳида ўтган савол-жавобда уччалаларининг ҳам гапи бир ердан чиқди. Улар фашистлар штабини супуриб-сидириб юрувчи аёл билан юзлаштирилди. Мария амакисининг хотини билан йиғлаб кўришди. Штурмбанфюрер исқирт кийимлар ичида ҳам ловуллаб турган Мариянинг кўнглини қолдирмаслик, ўзини ёқтириш пайига тушиб, мулоким гаплашди. Уларнинг гапини таржимон йигит ағдарарди.

— Сидқидил хизмат қилсангиз, — деди штурмбанфюрер жилмайиб, — мана, қариндошингиз билан бирга паноҳимизда бўласиз. Аммо мана бу болани Берлинга жўнатамиз, — деди у Исқандарга қараб, — фақат шу осиелик боланинг баҳридан ўтасиз.

— Айтинг, унга тегишмасин, — Мария таржимондан илтимос қилди, — ахир у менинг меҳмоним!

— Юзлаб рус, украин, белорус болаларидан ҳам қиммат бу, — деди штурмбанфюрер, — бу бола учун менигина эмас, сизни ҳам, фрау Мария, улуғ Геббельс катта мукофотга тақдим этиши мумкин. Бу бола билан русларни шармандаи-шармисор этамиз. Унинг сурати газеталарда босилади. Жаҳондагилар руслар ўз мустамлакасидаги болаларни/ ҳам фронтга олаётганликларини билиб қўйишади. Осиелик болалар Украина фронтида!

— Елгон-ку! — деди Мария таржимонга. — У менинг меҳмоним!

— Соддасиз, фрау, сиздай гўзалларнинг соддалиги менга маъқул тушади, — деди штурмбанфюрер баланд кайфият билан, — бу пропаганда-ку? Марҳаматимиздан баҳра олса, ҳали боланинг ўзи ҳам ҳаммаларингдан юз ўгириб қолади. Қани, уни ясантинглар, устидаги кийимини эҳтиётлаб қўйинглар, керак бўлади, — у ёнидагиларга буюрди. Кейин Мариянинг келин ойисини чақиртирди. — Осиелик болани жўнатгунимизча сиз билан бўлиб туради. Бу бола йўқолса, боланинг ва ўзингизни ҳаётингиз камлик қилади.

Аёл индамай бош эгди. Марияга ажратилган алоҳида хонани кўрсатишганда бугунчага жиянлари орасида бўлишга руҳсат сўради. Бугун назоратчилар келиши эҳтимоли борлиги учун штурмбанфюрер тихирлик қилмади, гестапо чангалидан бунчалар осон қутулишини хаёлига келтирмаган Мария келин ойисининг ўтидан кириб-кулидан чиқиб, уни гапга солиб, қайси уйда ким яшайди — ҳамма-ҳаммасини ипга тизгандай билиб олди. У Исқандарни энди соқчиларга топширади деб кўрққан эди. Хайрият, у ёнларида, штурмбанфюрер Исқандарни эрталаб, станцияга ўзи чиқариб қўйишни дилига тугиб, Мариани хотиржам қилиш учун — уч-тўрт кун деган эди. Мария вақт ярим кечадан ўтгандан кейин уларни кечқурун белгилаб қўйган оралиқ билан дала йўлига бошлади. Болалари билан алоҳида уйда бўлган келинойиси буни сезса, ўзининг, боласининг боши ҳақи, дод солиши турган гап эди. Мариялар кечаси билан йўл босиб, қуёш нурлари ёйилганда ўз отрядлари штабига кириб боришди. Улар уйқудан тушдан кейин уйғонишди, Мариянинг ахборотини эшитган партизанлар жим бўлиб қолишди.

— Ҳарбийларни кўпайтиришибди-да, — деди Федор Шендрик, — бостириб боришга кучимиз озлик қилмайдимикин?

— Икки ҳафтадан буён тинчиб қолган Лопатичидаги фашистлар хотиржамликка туша бошлаганлари аниқ. Бунинг устига кучлари уч ерга бўлинган экан, — деди Хильчук, — уларни яна уйқуда босадиган бўлдик.

— Бари бир уларга қараганда озмиз, — деди яна кимдир.

— Озлигимиз билинмайди, — деди Хильчук овозини хиёл кўта-

риб, — қўлимизнинг баландлиги бор. Ҳар биримиз душманни янчишни ўйлаймиз.

У Евтушокнинг Корастень қишлоғидан уч кун бурун қочиб келиб, партизанларга қўшилган синглизига қайта-қайта қаради. Ўрта бўйдан баланд, тўладан келган, кўзлари йирик, ёш, гўзал бу жувон ҳам илк сафар тарадудини кўряпти.

Олти отряд партизанлари маслаҳатлашиб, тунги юриш ҳозирлигини кўрдилар. Кечки пайт ўрмон оралаб, юз-бетларини чимдиб, изғирин юрди. Қиш яқинлашяпти. Қаҳратон қиш! Совуқ шабада одамларга Хильчукнинг «қаерда қишлаймиз, қарияларни, беморларни қаерга жойлаштирамиз» деган гапини такрорлаётгандай туюларди. Ҳамманинг хаёлида Лопатичи, Олевск, Замисловичи! Шу кунларда партизанлар орасида ҳам, йигирма чақирим наридаги фашистлар орасида ҳам бу уччала қишлоқ юз марталаб тилга олинарди. Қиличини кўтариб келаётган қишнинг яқинлашиб қолгани фашистлар кўнглига гулу сола бошлаган бўлса, партизанларни ҳужумга ундарди. «Эй, элимнинг қаҳрли киши, — пичирларди Мария, — мадад бер! Совугингни ҳам дилдидан севамиз! Майли қаҳр билан кел!»

* * *

Лопатичидаги воқеадан кейин Искандарни ҳеч ерга чиқармай қўйишди. «Ҳали ҳам Искандар ҳақида фашистлар тек турмагандир, радиоси томоғи қирилгунча бақиргандир...»

1943 йил ёзининг охири ойлари бошқалари қатори Искандарни ҳам бутунлай ўт ичига олиб кирди. Совет Армияси Киевга яқинлашган сари ғарбдан шарққа ўтиб бораётган чумолидай беҳисоб танклар, пиёда қўшинлар ҳисобига етиб бўлмасди. Қирувчи самолётлар ҳимоясидаги бомбардимончи самолётлар галаси билан осмон тўлиб кетади. Киев ва унинг ғарбий районлари батамом душман қўл остида бўлгани билан партизанлар ҳаракати шундай кенг томир ёйган эдики, кўз очолмай қолган фашистлар катта кучни йўлда қолдиришга, партизанларга қаратишга мажбур бўларди. Партизанларнинг кутилмаган ердан қилган ҳужуми уларни даҳшатга, парокандаликка соларди. Пистирма тактикаси партизанлар ҳаракатининг мағзини ташкил этарди.

— Бу Суворов тактикаси, — дерди Хильчук, — пистирма билан йўл тўсиш душмanning тинкасини қуритади, унинг режасини бузиб, саросимага туширади. Суворов «саросимага солиш — энгишдир» деган.

Хильчукнинг бошқаларга қараганда кичик бўлган партизанлар қўшилмасининг довуғи партизанлик ҳаракатининг энгилмас қаҳрамонлари С. А. Ковпак ва А. Н. Собуровга ҳам етиб борган ва улардан Лопатичи билан Олевскни батамом эгаллаганликлари учун раҳматномалар олиш шарафига эришган эди. Хильчук партизанлари Киев учун жанг кетаётганда йўл усти бўлиб қолган Олевскни, Лопатичини, Корастенни ташлаб чиқиб, ўрмон ичидаги кичик қишлоқ Замисловичига ўрнашиб, Киевга шошилаётган душман пиёдалари ва танкларини йўлдан тойдиради. Ярим кечада бомбардимончи самолётлар Замисловичини қора булутдай қоплади. Пала-партиш тушаётган бомбалардан ер, дарахт титрар, сувлар чайқалиб, уйлар қулар, бунга инграш, додлаш, қий-чув, молларнинг маъраши, чўчқаларнинг чийиллаши қўшилиб, Замисловичи худди диндорлар айтган охиратни, уруш майдонига айланган қабристонни эслатарди. Самолётлар узоқлашган, аммо бошидан-охиригача нуқул ёғочдан қурилган қишлоқ бинолари ловуллаб ёнарди.

Одамлар тариқдай сочилиб, ўрмоннинг ҳар тарафига ўзини уриб, баъзан-баъзан орқага қараб қўйиб, яна ичкарига чопарди. Қишлоқдан чиқаётган аланга тобора кўтарилиб, ўрмон сўқмоқларини ёритиб турарди. Искандар билан Сашанинг қўлидан тутган Мария орқасига

қайрилди. У болаларнинг қўлини қўйиб юбориб, дарахтга суянди.

«Хильчук қаерда қолди? Бобом-чи? Одамлар қани?» — қишлоққа яқинлашганда ҳам одам шарпаси сезилмаганидан Мария ваҳимага тушди. Аланга тонгга яқин пасайди. Тутун ва чўгга айланган қишлоқ яқинига қуёш нурлари билан бирга одамлар ҳам йиғила бошлашди.

Қуёш ердан аллақачон кўтарилган бўлса-да, Хильчукдан, Петр Никитичдан ва яна бир неча кишидан ҳамон дарак йўқ эди. Мария тўпланганларга мурожаат қилиб, йўқолганларни излашга даъват этди. Партизанлар чўғлар орасида, тутунлар ичида юриб, баъзилар ўрмон ичкарисига кириб қидиришга тушишди. Петр Никитичнинг мурдасини унинг бетидан таниб қолишди. Уни биринчи бўлиб Мария кўрди. У ўзини бобоси устига ташлади. Икки оёғи тиззасигача титилиб кетган Хильчукни беҳуш топишди. Оғзига томизилган дори ва устма-уст укол билан инграб, кўзини очди, лаблари қимирлади, гапиролмади, яна кўзини юмди. Шошинч операция билан иккала оёғининг ҳам тиззадан пасти кесиб ташланди. У кечаси кўзини очди. У Петр Никитични сўради, кейин Федор Шендрик билан Мариянинг номини тилга олди. Доктор уч кунгача унинг ёнига ҳеч кимни киргизмади. Тўртинчи куни эрталаб, юзлари сўлиган, аммо ана шу сўлиш ҳам ўзига ярашиб тушган Мария Хильчукнинг ёнига беҳушланиб келди. Унинг кўзига ҳатто ўрмон ҳам ғамғин ва ҳорғин кўринарди.

— Хафа бўлма, Мария,— деди Хильчук Петр Никитичнинг келмаганидан хулоса чиқариб,— Петр Никитич эл учун кўп хизмат қилишга улгурди.

— Сизга ёлборамиз, Павло Станиславович,— деди Мария, хаёлини тўплаб, Хильчукнинг ёнига тиз чўкиб,— сиз дадил бўлинг! Биз учун яшашингиз керак, Павло Станиславович!

— Яшашга ҳаракат қилиб кўраман,— у ўзини дадил тутишга уринди. Гаплари худди соғ вақтидагидай дадил эди.

— Йиқилиш осон, лекин оёққа туриш қийин,— деди Хильчук.— Одам ўрнидан туриб олиш учун куч тўплаши керак.

Хильчукнинг каравотини чодир эшиги олдига олиб келиб, одамларни шу ерга чақирди. У одамларга бир-бир қараб чиқди.

— Мария,— деди у.

— Эшитаман, Павло Станиславович!

— Тузалгунимча вазифани сен бажарасан. Донишмандлар «агар биров билан дўстлашмоқчи бўлсанг, уни қазабланган пайтида сина. Ўзини тутолса, дўстлаш» деганлар. Сен ҳамманинг кўзи олдида синовлардан ўтдинг. Сен ҳамманинг дўстисан. Мени ҳурматлаганлар сени ҳам ҳурмат қилишларини сўрайман,— деди-да, Марияга буюрди:— Мария, рўйхатни ол! Йўқлама ўтказ!

Мария унинг гапини қайтаролмади. У Хильчукнинг сумкасидан ҳаммага таниш қалин дафтарни оларкан, ўзини тутишга қанча уринмасин, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Гўё унинг жиққа ёш кўзлари яна «озгина йиғлаб олай, хафа бўлманглар, кейин сира йиғламайман» деяётгандай эди.

— Мария,— деди Хильчук қовоқларини уюб,— мени ранжит-япсан!

— Мени кечиринг, мени кечиринглар,— деди Мария кўзёшларини артиб, кейин дадиллик билан йўқламанни бошлади.

Йўқлама ҳар кунгидай бир бошдан ўқилди. Мархумлар номи худди армиядагидай тириклар қаторида тилга олинди. Хильчук бир нималар демоқчи бўлди, мадори етмай тамшанди. Докторнинг илтимоси билан кўтарилган Хильчукнинг каравоти чодир ичкарисига қўйилиб, у ҳоли қолдирилди... Мария одамларга аёллар чодир ёнига тўпланишни тайинлади-да, ўша ерга шошилди. Мария одамлар билан ишни нимадан бошлаш хусусида суҳбат бошлаганда, чодирдан бошини эгиб чиққан докторга Федор Шендрикнинг кўзи тушиб қолди.

Партизанлар қўшилмаси ўз сеvimли командирларининг қабри тепасида, унинг номи билан қасамёд этди.

— Павло Станиславович ўлди, — деди сўзининг охирида Мария, — аммо унинг руҳи олдида доим ҳисоб берамиз. Уни ҳеч қачон алдамаймиз! Ахир у Олевск, ахир у Киев, у катта Ватанамиз, ахир у — виждонимиз! Алвидо, жонажон Павло Станиславович! Сиз ҳамisha биз билан биргасиз!..

Қўшилма унинг номи билан атала бошланди. У олти бўлинмадан иборат бўлиб, уларда Федор Шендрик, Мария ва яна икки аёл, икки мўйсафид командирлик қиларди. Мария қўшилма командирлигига ўтгандан кейин унинг ўрнига яқинда фронтда ўз қисмидан адашиб бу ерга келиб қолган Пашко тайинланди.

* * *

Пашко билан Федор Шендрик бўлинмасини Коростень — Киев йўлига, икки бўлинмани ўрмонлик Лопатичи — Родогошча — Галиши йўли ўтган қирғоғига чиқарилди. Мариянинг ўзи қолган бўлинмалар билан Олевск-Лопатичи йўлида пистирмада туришга ҳозирлик кўрарди. «Бу қаерда экан? Тирикмикин? Уч йил ўтяпти кўришмаганимизга. Бир йил кутишга сабри чидамаётган эди. — Мария Олесъни ўйлаб энтиқди. — Хабар ийўқ. Пашко ҳам кўрмабди. Майли, хабаринг ийўқлиги яхши, — ўйлади у, — умид билан яшайсан киши». Искандарнинг овози унинг хаёлини бўлди.

— Қим?

— Хў, Жилько деган бор эди-ку, — Искандар эслатди, — қизиқчи.

— Қани? — Мария жавоб кутмай одамлар йиғилиб турган ерга шошилди. Жилько жилмайиб, одамлар қуршовидан чиқиб, уни кутиб турарди.

— Мария, — деди аллақандай нидо билан.

— Омонмисан? — Мария унга қўл узатди. У ўтган йили Лопатичида эшитган гапини эслади. Мария шубҳаланган одамнинг партизанлар олдига келганини, Лопатичи олинганда у ерда ҳам изи йўқлиги туфайли бу гапларни унутган бўлса ҳам, ҳозир Жильконинг кўзларидан ниманидир билмоқчидай синчковлик билан тикилар ва ниманидир билаётгандай ҳис этарди. Мария ундан Олесъни сўрамоқчи эди. Сўрамади, нохуш хабар эшитишдан чўчиди. Жилько бўлса, Олесъ ҳақида гап очилишини кутарди. Жильконинг гапи бўйича, у асирликдан қочиб келяпти. У папиросни устма-уст чекар, ҳаммом мўриси каби оғзидан тутун аримасди.

— Қачон қўлга тушдинг?

— Бир ҳафта бўлди.

— Қаерда?

— Киев остонасида! Нега Олесъни сўрамайсан? — тоқатлари тоқ бўлган Жилько Марияга сирли қаради.

Марияга унинг кўзлари даҳшатли хабар бераётгандай туйилди, оғиз очишга бетлолмади. Жильконинг лаблари худди совуқ гапга тайёргарлик кўриб тамшанаётгандай эди. Мария ўзини хиёл четга олди. Жилько ўзидан уч-тўрт қадам нарига бориб, дарахтга суяниб турган Мариядан нигоҳини узмас, кўзи билан унинг болдирига, оппоқ томоғига, бўлиқ кўксига, қимтиниб-қимтиниб турган лабларига бирма-бир тикилиб чиқди. Унинг кўзи фақат Мариянинг кўзларига рўпара келолмасди.

«Олесъ, — дейди Мария ичида, — қаердасан? Наҳотки, сендан айрилиб қолсам?!»

Жилько худди Марияни аяётгандай, орада фақат Мариягина эшитиши мумкин бўлган сир бордай кўзларини жовдиратди. Мария ўз чодирига бурилганда Жилько унинг орқасидан эргашиб борди. Қачондан бери орзиқиб кутган дақиқалари — Марияга яқинлашиб олиш, уни Олесъ ҳақида жирканиб гапирадиган, ақалли ундан оғиз очмайдиган қилиб қўйиш дақиқалари келгандай ҳис қилган Жилько севинчини яширарди. «Бу қайсар лаънатини ўзимга узилмас ип билан

боглаб олишим керак, — хаёлидан эски режаси ўтарди. — Фюрер галабага эришганда бу оймчанинг орқасидан ялтоқланиб юрмасдим. Режаларим кетга суриляпти. Киев ҳам хавф остида қолди. Ҳеч бўлмаса, Марияни қўлдан чиқармаслигим керак. Бир кун яшасам ҳам, бир соат яшасам ҳам, уни ўзимники қилиб олишим керак».

Жилько урушнинг бошларидаёқ ўз ихтиёри билан фашистлар тарафга қочиб ўтиб, уларнинг малайига айланган, қисмидан адашган солдат қиёфасида партизанларнинг бир неча бўлинмаларига, душман қўлидаги завод ва фабрикаларда иш олиб бораётган яширин ташкилотларга бурун суқди. У баъзан СС кийимида, баъзан совет солдати кийимида ҳали у ерда, ҳали бу ерда пайдо бўлиб қоларди. У ўтган йили Лопатичига келиб, Мариянинг келинойисини йўлга солиб, у билан Хильчук партизанлари орасига кирмоқчи эди. Мариянинг икки бола билан бу ерда бўлиши, тутқич бермай қутулгани Жилькони ўтга отгандай бўлди. У Мариянинг келинойисини отди. Лопатичидан кетди. У қўпоровчилик ишларини Киевда олиб борди. Совет Армиясининг Киевга шиддат билан яқинлашишидан юраги така-пука бўла бошлаган Жилькога миллатчиларнинг «Озод Украина» газетасида босилган «Миллатнинг шон-шарафлари» сарлавҳали мақола янги йўл очди. Мақолада: «Украинани коммунистлар асоратидан халос этиш учун курашда ҳалок бўлган»лар қаторида олевсклик ёш муаллим Олесьнинг номи ва фамилияси ҳам эҳтиром билан тилга олинган эди. Жилько суриштириб тағига етди. «У ўлибди. Мана шу гап керак эди менга. Пашко асир, — Жилько Пашконинг асир тушганини ўз кўзи билан кўрган одамлардан эшитган эди. У режа тузиб қўйди, — Мария бунга ишонса, орзуим ушалади. Нега ишонмайди?»

Гестапонинг чигирликларидан ўтган Жилько Хильчук партизанларини йўқ қилиб ташлаш ҳақидаги макрини маъқуллапти, Мария ҳузурига йўл олган эди. «Ўт бўлмаса — тутун бўлмайди» дейдилар. Мария шуни ўйлаб, Олесьни юрагидан юлиб ташлайди, — Жилько қадамини дадиллаштирди. — Менга насиб қилган экансан, Мария». У Мария билан кетма-кет чодирга кирди.

— Нима демоқчисан? — Мария овозини баландлатиб сўради.

Жилько жавоб ўрнига «Озод Украина»ни унинг олдига ташлаб, яна ўзи газетани қайтариб олиб, Олесь ҳақида ёзилган жойига «ўқи» дегандай кўрсаткич бармогини босди. Мария газетани шошиб ўқиди.

— Елгон! — деди у газетани итқитиб, — бўҳтон бу! Жилько гап билан эмас, гўё фактлар билан Мариянинг оғзини ёпмоқчи бўлиб, бирор сўз айтмай, Марияга тўрт букланган қоғоз узатди. Хатни олаётганда Мариянинг қўллари қалтираб кетди.

Хатга кўз югуртирган Мария ўрnidан туриб кетди. «Салом, Олесь! Пучуқ орқали йўллаган саломингизни, Марияга топшириб қўйиш учун юборган хатингизни олдим. Марияни учратиш қийинлигини айтишга мажбурман. Хильчукнинг қароқчи тўдасига қўшилиб кетган Мариянинг изи топилмаяпти. Ҳали мингта Мариялар оёгингизни ялайди.

Кеча Гестапода сизни мақтаганларини ўз қулогим билан эшитиб, фахрланиб кетдим. Сизга улар катта умид боғлашяпти. Сизни СС штурмбанфюрери унвони билан қутлайман...» Хатнинг давомини ўқишга Мариянинг бордоши етмади.

— Бу туҳмат сенга нима учун керак бўлиб қолди? — Мария хатни гижимлаб, Жилькога нафрат билан қаради.

— Охиригача ўқи, — деди Жилько.

Мария яна шошилиб, хатни ўқиди: «Мени шошилишч Берлинга жўнатишяпти. Нима учунлигини суриштирганим йўқ. Марияга ёзилган хатни йўқотмай асрайман. Сизни ўзим топиб оламан.

Ишончли уканиз:

Пашко, 20 октябрь, 1943 йил.

— Пашко? — Мария таажжубланди.
— Хали ҳам ишонмайсанми?
— Хоинга ким ишонади!
— Ким хоин? — Жилько маузерини қўлга олди. — Ўзингни хоиннинг севиклиси сифатида отиб ташлайман!
— Менда нима қасдинг бор! — Мария ўзини ҳовурдан тушгандай қилиб кўрсатиб сўради.

— Сени севаман, — Жилько сурбетлик билан унга тикилди. — Олесь хоинлик йўлига кирмаганда, ораларингга суқилмас эдим.

— Сени хаёлимга ҳам келтирмаганман, — Мария фурсат ўтказиш учунми ён бериб гапирарди. — Одамларнинг кўнглига гап келиб юрмасин, ташқарига чиқайлик!

— Гапларимни, йўқ, мана бу газета ва хатга нима дейсан? — Жилько маузерини қўлда тутганича жилгиси келмай турарди.

— Шошилма, бошим айланиб кетяпти, — деди Мария, Жильконинг кўнглидагини сезиб, — Олесь ҳақидаги гапни одамлар билмасин!

— Сенинг шундай дейишингни билиб, уни ўзим яширдим-ку, — деди Жилько маузерини филофига соларкан, — сени жуда аяйман, Мария.

Мария бошини эгиб, ташқарига чиқди. Орқасидан келаётган Жилькога қарамай, кимнидир чақириб, Жилько учун эркаклар чодирдан жой тайёрлашни буюрди. Кейин Жилькога:

— Дамингни ол! — деди.

Узоқ йўлдан пиёда келиб, тиззалари зирқираётган Жилько миннатдорчилик билдириб, иши ўнгидан келаётганидан енгил тортиб, чодирга кириб кетди. Мария йўқлаган ўспиринлар ва икки мўйсафид эндигина ечинаётган Жильконинг қўлини қайириб, ўртага олиб чиқишди.

— Қўйиб юборинглар мени, — қўллари орқасига боғланган Жилько бўш келишни ўйламасди. — Мария маккор! У хоин! Унинг гапига учманглар!

— Оғзингни юм, — деди паст бўйли мўйсафид, — яна шанғилласанг, оғзингнинг орқасидан дарча очиб қўяман.

— Қани хат, қани газета! — Жилько Марияга ташланарди.

— Қўрқма, мана!

— Уқиб кўринглар, (унинг кимлигини биласизлар, — Жилько атрофидагиларга илтижо қила бошлади. — Унинг Олеси фашистлар малайи!

— Булар сизда турсиң, — Мария хат билан газетани паст бўйли мўйсафидга топшириб, яна Жилькога қаради. — Унинг оёғини ҳам боғланглар! У билан эртага юзма-юз гаплашамиз!

— Гаплашишни чўзмайлик, — деди ҳалиги мўйсафид, — ҳўл ўтин узоқ сасийди. Нима қиласиз кўзимизни ачитиб...

— Сабаби бор, — деди Мария. Бу ҳақда кейин ҳеч гап бўлмади. Мария икки бўлинма партизанларини сафга тизиб, белгиланган ерга жўнади. Тонг ғира-ширасида Мария, ундан кейин Федор Шендрик билан Пашко одамлари штабга қайтиб, ҳаммалари ўз чодирларига тарқалишди. Тушда Мария Пашкони, Шендрикни, яна бошқаларни тўплаб, кейин Жилькони эртага олиб чиқтирди.

— Жилько, — унинг қўллари чамбарчас боғлаб қўйилганини кўриб, Пашко билан Шендрик баравар ҳайрон бўлишди, — «нима учун» дегандай Марияга савол назари билан қарашди.

— Пашко! — Жильконинг кўзлари олайиб кетди. Пашко бўлса, Мариянинг ишораси билан мўйсафиддан олган хатни ўқир эди.

— Хатни 20-октябрда ёзган эканман, — хатдан бошини кўтарган Пашко заҳархандалик билан Жилькога яқинлашди. — Шу куни Замислович сенинг хўжайинларинг томонидан култепага айлангиларди. Худди шу кеча биз Петр Никитичдан, яна ўн беш одамимиздан жудо бўлдик. Ўша кунги жароҳат Павло Станиславовични юлиб олди. Бу қайси Пашко бўлди? — Пашко уни бўғиб ташлашдан ўзини зўрға

тийиб турарди. Федор Шендрик Жильконинг бетига тупирди:— Эҳ, итдан тарқаган маҳлук!

— Марияга ҳазиллашган эдим,— Жилько сохта жилмайишга уринди.— Уни синамоқчи эдим. Фақат газетани ўқиб, ҳайрон бўлдим. Олесънинг ўзини кўрганим йўқ, фашистлар хизматига кирганим йўқ.

— Сен фашистдан баттарсан,— деди Мария,— фашистлар ўз формасида. Улар шу формаси учун яшайди. Сен-чи, сен?

— Сизларнинг кунларинг битган,— қутулишнинг йўли йўқлигини билган Жилько бақирришга ўтди.— Жилько учун ҳамманг жавоб берасан, ҳамманг оғзингдан отиласан! Фюрер келади!

— Афсуски, унинг келишини сен кўролмайсан,— деди Мария,— фюрерингнинг ҳам худди сендай оёғимиз тагига ташланишини сен ҳам кўрсанг бўларди-ю, сени сақлаб туришга шароитимиз йўқ. Ҳамма йиғилдими?— Мария атрофга қараб қўйиб Пашкога буюрди.— Отиб ташланг!

* * *

Бу сафар ҳалиги уччала ўспирин билан иккала мўйсафидга Мария ҳам қўшилди. Улар ўрмонни тиккалаб, қирғоққа яқин қолишганда, сийрак дарахтларни паналаб, ўша муюлиш ёнидаги очқликка кўз тикишди. Ҳаял ўтмай бир неча юк машиналари, ундан кейин бир танк ва икки ўзиюрар замбарак шарқдан ғарбга худди биров қувиб келаётгандай тезоблик билан ўтиб кетди.

— Чекинишяпти,— мўйсафидлардан бири Мария турган дарахт ёнига келиб шивирлади.

— Чекинишяпти,— Мариянинг кўзларидан беихтиёр тирқираб ёш чиқди.— Армиямиз Киевга кирганга ўхшайди.— У ўзини орқага олиб, шерикларини имлади. Улар яна ўрмон ичкарасига киришганда:— Чекинаётганларини томоша қилмаслигимиз керак,— деди Мария — бу ерда чекиниш ҳам ўлим билан тугашини билиб қўйсин бу аблаҳлар!

Қуёш ботиб, тўрт қадам наридаги одамнинг башарасидан кимлигини ажратиб бўлмайдиган қоронғилик туша бошлаган, майдон гавжумлашиб кетган. Аммо рўпарадаги душман икки танк, бир юк машинаси ва тахминан икки ротача пиёдалардан иборат эди. Уларга беҳосдан автоматлардан ўқ узилди. Ғала-ғовур кўтарилиб, автоматлардан пала-партиш ота бошлашди. Мария одамларнинг бир қисми йўлнинг чап тарафидан, бир қисмини ўнг тарафидан қиялаб чекинишини, бу ерда тўрт киши қолишини буюрди. Мария билан ўн икки автоматчи ўзларини ўрмон ичига олаётгандай кўрсатиб, орқа билан юриб кўзланган жойга чекингунча, душманнинг ўрмон ичига киришини кутиб, икки тарафга бўлинганлар ўрнашиб олгунча ҳалиги тўрт автоматчи отишдан тўхтамади.

Иккала танк ҳам пастликдан тепага худди ўрдак сингари лапанглаб,— дарахтларни қулатиб келар, ўқ ёғдирар, танклар орқасидан паналаб, пиёдалар яқинлашарди. Мария билан шериклари яқинлашиб қолган танкларга бараварига гранаталар улоқтиришди. Танкнинг бири ёниб, қопқоғи очилиб эндигина кўринган бош гранатадан яна жойига тушди. Икки тарафдан кутилмаганда ёғилган ўқ рўпарадагиларни қувиб бораётган танкни ҳам, автоматчиларни ҳам гангитиб қўйди. Улар устига уч тарафдан гранаталар тўхтовсиз ирғитилди. Иккинчи танк ҳам тўхтаб, қопқоғи кўтарилиб, ундан қўл кўринди. Қўл кўтаргани учун отишмаганини билган танкчи сакраб тушди. Эғнида комбинзон, бошидаги танкчи шлёми бетигача ўралган танкчи икки қўлини кўтарганича партизанлар орасига кирди. Ётиб олган, танклар панасига яширинган пиёдалар ҳам қўл кўтаришди. Улардан етти киши тирик қолибди. Асирларнинг қўли боғланиб, қуроллари йиғиштириб олиниб, штабга жўнатилди. Палаткалар бузилиб, машинага ташланди. Пашко машинани йўлдан четроққа олиб қўйди.

Партизанлар яна йўл пойлашга тушишди. Зериктирган жимликни тонг гира-ширасида юк машинасининг гуриллаган овози бузди. Кабинага, бортга бараварига устма-уст ёғдирилган ўқ машинани тўхтатди. Бортдагиларнинг ўқ тегмаганлари ўзларини гуппа-гуппа ерга ташлашди, затворлар шарақлади. Лекин улар машина панасидан олдинга силжий олмай, ҳеч нарсани кўрмай партизанлар отишмасига бемўлжал жавоб қайтарарди. Улардан бири шерикларидан яширинча ўзини машина кабинасига уриб, ўлган шофёрни пастга итариб ташлаб, машинани илкис юргизди. Ердагилар бир-бирларини суриб, машина бортига ёпишди. Ўқлар балонга қаратилди, аммо машина қўлдан чиқди. Унга илашолмай қолиб, орқасидан югурган учала ССчи партизанлар ўқидан ер тишлади. Мукка тушган фашистлар қуролини олиб, штабга қайтган партизанлар апил-тапил нонушта қилиб, ором учун ҳаммалари ўз чодирларига ошиқишди. Ҳали тушга етмасдан улар чўчиб уйғонишди. Осмонни тўлдирган самолётлар овози ҳаммани чодирлардан олиб чиқди.

— Бизникилар!

Партизанлар штабига Замисловичи орқали сўқмоқ йўл билан мотоциклда етиб келган лейтенант Марияга Катга ернинг саломини ва Украина КП (б) Марказий Комитетининг секретари Демьян Сергеевич Коротченко билан партизанлар ҳаракати Украина штабининг бошлиғи генерал Строчакнинг табрик хатини, Олевскка тўпланиб, Собуров отрядига қўшилиш ҳақидаги буйруғини топширди.

— Қани, ўртоқлар!— деди Пашко, Мария хатни ўқиб бўлгандан кейин ичига сиғмай хитоб қилиб.— Муқаддас Киев учун, Хильчук учун, Петр Никитич учун, уларнинг бугунги ғалабаси учун!

— Қизим, Мария,— Федор Шендрик Мариyanинг ёнига ҳарсиллаб келди. Унинг газета тутган қўли қалтирарди. Мана бу суратни танидингми?

— Олесь-ку бу!— Мария Олесьнинг суратини кўксига босди, кейин чўчиб сўради.— Ўзимизнинг газетами?

— Ўзимизники, қизим, ўзимизники,— деди Федор Шендрик, «Украина fronti»нинг 7-ноябрь сони-ку.

— Ўтган кунги экан-да,— Мария кўзларини Олесьнинг суратидан олмасди.

— Аввал ўқи,— деди Федор Шендрик,— Олесь Шмишкомиз Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирланибди. Ўлган бўлса ҳам, номини қолдириб кетибди. Олевскнинг йигити-да у!

— Олесь, менинг оқ кўнгиллигим, сенинг мардлигингни билардим,— Мария сурат билан гаплашарди.— Сен — тириксан, сен ўлмайсан! Сенсиз энди мен қандай яшайман, Олесь?!

— Аввал тўғри айтдинг, у ўлмайди, қизим,— Федор Шендрик Марияга мўлтираб қараб турарди. Уларнинг сўзини эшитиб, «акажон» деб бақирган Сашанинг йиғиси Мариyanинг хушини йиғди. Сашанинг елкасини ушлаб, Искандар ҳам йиғларди. Мария чопиб бориб, Сашани қучиб, пешонасидан, бетларидан ўпди, Искандарни ҳам бағрига босди, яна Сашани қучоқлади.

— Опа,— Искандар сафар ҳозирлигига киришган Мариyanинг енгидан ушлади,— энди Олевскда уруш бўлмайdimи?

— Йўқ, укажон,— деди Мария Искандарнинг пешонасини меҳр билан сийпалаб, уни ўпиб.— Сизларни жўнатамиз!

— Қаёққа?

— Қўқонга. Қайнарбулоққа,— деди у овозидаги йиғи таъсирини йўқотиб,— сизларни Ўзбекистонга кетаётганларга қўшиб юборамиз.

— Ўзингиз-чи?

— Кейин!

— Мен ҳам ўшанда кетаман,— Искандар Марияга жовдираб тикилди.

— Сени у ерда қанчалар орзиқиб кутишаётганини ўйла,— деди Мария,— Саша ҳам сизларникига боради.

Рассом О. Қозоқов

— Саша ҳамми?— Исқандар аввал нарида дарахтга суяниб, мунғайиб, ҳамон ҳиқиллаб йиғлаётган Сашага, кейин Марияга қаради.— Майли, опажон!— Унинг овозини хўжалик ишлари билан шуғулланувчиларнинг, молу чўчқаларни ҳайдаб, ҳўкизлар қўшилган бричкаларга озиқ-овқатлар ортиб, йўлга тушганларнинг шовқини босиб кетди.

«Саша билан Қайнарбулоққа кетамиз. Саша ҳамиша мен билан бўлади,— шу ўй билан ўзини юпатган Исқандар партизанлар қўшилмаси қуюқ ўрмон ичидан чиқаётганда мурғак кўнгли тўлиб кетди.— Хайр, ертўлалар, хайр, ўрмонлар! Петр Никитич, бобожим, Вера буви, менинг меҳрибоним, хайр энди! Хайр, Хильчук тоға! Хайр, қабрлар!» У Қайнарбулоқда «бизни отам, бувим, аям кутиб олади» деб севинчдан еру кўкка сиғмасди. Қани энди Халил ота, Хонбиби хола, Насибахон учалалари биргалашиб Исқандар билан Сашани кутиб олишса! Бу ҳақда бирор нима дейиш қийин эди, Исқандар ҳали уруш орқасидаги ҳаётни тўлиқ тасаввур этолмасди. Хаёлида Қайнарбулоқ ўша-ўша тўкинчилик бағрида. У Сашанинг қўлидан ушлади. Унга ўрмон шивирлаётгандай туюлди. «Ўрмонлар, ўрмонлар! Сиз Исқандарнинг қалбида ўчмас из қолдирдингиз. Йилма-йилига уч йил қўйнингизда яшади, ақлини таниди, одам таниди! Эй, она ўрмон, сиз унга одамларни севишни ўргатдингиз, фидойиликдан, мардликдан таълим бердингиз! Уруш инсонларни ҳам, сизни ҳам жароҳатлади. Хайр, она ўрмон!»

РУМИН ШЕЪРИЯТИДАН

Ион Александру

Урушнинг тугаши

I

Жон берарди уруш тангриси мен туғилган кун,
Олатасир огишарди сўнги фармонлар.
Сояларига ўзларини огишарди замбараклар,
Уйимизда эса совға-салом улашишарди.

— Ҳалол хизматинг учун
аввало сени тақдирлайман, —
деди уруш тангриси отамга. —
Асл қарағайдан йўнилган бу ёғочоёқ.
Ма, ол! Буюрсин!
Хафа бўлма, оламдан ўтсанг,
Ўз жонзоғларидек оғушига олади сени ўрмон.
Саводсизлиги учун
ўнг қўлингни елкангдан узиб
тупроққа топширдим, —
ўрганиб олсин-да ёзиш-чизишни!

— Кўриб қўй, Марія, — деди уруш тангриси онамга, —
отларимни кўзёшларинг билан суғорганинг,
этигимни артиб турсин, деб
икки ўғлингни
ҳақорат остонасига қолдирганинг,
тунги кайфу сафоим учун
икки қизни бўйга етказганинг ҳаққи
Сочингга оқ ҳадя этяпман,
ҳадя этяпман уйқусиз тунлару
Хувиллаган уйни...
Муборак бўлсин!

Сенга эса, адрда яшовчи Георге Пётр ўғли,
Йўқотганинг — бир жуфт қора кўзинг эвазига
Мангу зулмат мулкин борича
ихтиёрингга топшираман.
Хотининг билан давру даврон суринглар
ўла-ўлгунча!..

Қишлоққа атиги қирқ нафар етим,
Унга бузуқ иморат (қолганлари вайрон бўлган!)
кунботари тутаб ётган осмон,
жомсиз жомхона,
ху, қиёда оёғидан осилган етти хотин,
қўшни ҳовлисида идраб ётган
йигирмата от мурдасини қолдираман.

Сенга янги чақалоқ, яқиндан танишишга
улгурмаганимиз учун
сигирнинг сугсиз елинини,

боғда куйиб кўмирга айланган олхўрини,
қудуқнинг сўқир кўзини
қолдирыпман:
осмон сени юлдузлари билан боқсин!

2

Дехқонлар урушининг титраётган ҳалқумига
тикилиб туришди.
Остона ҳатлайман, деб унинг
гурсиллаб ерга қулаганини кўришди.

Шамол булутларни саросар қувган
нотинч бир кечада жон таслим қилди уруш.
Тобут ясашди унга эркаклар —
Болохонадор сўкишлардан.

Қияликда жой топилмаганлиги учун
Қишлоқ аҳли машғала кўтариб
судраб боришди уни ўрмон ёқасига
ва ёқиб юборишди.

Шамол урушининг кулини кўкка совурди!

Дуойибад қилиб чиқишди уни тун бўйи
Ғазабдан шатирлаб дарахтлар.

Ана Бландина

Қайтмас бўлиб кетар бўлсанг...

Қайтмас бўлиб кетар бўлсанг сен,
Кўрққин,
Мовий жомчалардан кўрқ —
Тундан овоз ўғирлайману
Уша овоз билан ортингдан
Бўзлайман, бўзлайман, бўзлайверман...

Унутмоқчи бўлсанг сен мени,
Кўринмагин ойга:
ойдинда
оёқяланг югурганимни
У, албатта, сенга эслатар.

Сен тарки ёр
ихтиёр этсанг,
Эҳтиёт бўл ёмғирдан, қордан.
Унутмоқчи бўлсанг сен мени
Айланиб ўт,
яқинига борма денгизларнинг,
Қушлардан ҳам эҳтиёт бўлгин.

Бўлгунча то хотиринг озод,
Сокин хилқат топмагунингча
Ерга маҳзун соч ташлаган у
Самбиттоллар остига борма.

Сен тарки ёр
ихтиёр этсанг,
Ёш жонингга қасд қила кўрма:
Қабрга ҳам киришим мумкин
Ортингдан мен гулга бурканиб...

Тилак

Боладек беғубор, маъсум тонг бўлсин,
Хазон бўлиб шитирласин
Еғдулари субҳи содиқнинг.
Оппоқ қоғоз,
ҳафсала билан узоқ йўнилган қалам ҳиди
хонани тутсин.
Фикрлардан, муҳаббатдан энтикиб
Е шунчаки, уйғониб уйқудан
Оёғимга шиппак иламан,
Енгилигина кўйлақда
чиқарман кўчага.
— Ҳозир нечанчи йил, билмайсизми, — деб
масгу масрур сўрамоқ учун
биринчи учраган йўловчидан, —
кўчага чиқаман...

Узр

Монелик қила олмайман мен
Куннинг йигирма тўрт соатлигига.
Унинг узунлиги учун
Узр сўрашим мумкин.
Капалакларнинг тухум очиб чиқишига
Монелик қила олмайман.
Капалак, қуртлар учун узр сўрашим мумкин, холос.

Гулларнинг мевага,
Меваларнинг — данакка,
Данакларнинг — дарахтга айлангани учун
сен мени кечир.

Кечир, мени булоқларнинг дарёга,
Дарёларнинг — денгизга,
денгизларнинг — океанга айлангани учун.

Муҳаббатнинг чақалоқларга,
чақалоқларнинг — ёлғизликка,
ёлғизликнинг яна муҳаббатга айлангани учун
кечир, мени кечир.
Хошиш-иродамга қараб қолган йўқ,
Кечар тирикликнинг азалий зайли!
Маъзур тутасан, дўстим...

Муҳаммад ВАҲМОН таржималари

Василе Николеску

**Антифашист-қохрамонларга
кичкина марсия**

Ўлдирилган орзуни кўргандаги оғриқ,
қуриган денгиз эҳтироси,
синдирилган қанотлар,
сўзи йўқ қўшиқлар,

кесиб ташланган қўлни кўргандаги оғриқ,
Қайталаган оғриқлардан,
қулаётган юлдузлардан қолган бу оғриқ,
Оғриқ, оғриқ, оғриқ,
Қабрлар оралаб
бетоқат тўлғаниб кезади
яраланган арслон каби Ой.
Ой онадай одимлар сокин
қулоқ солиб тошбағирларга.

Оғриқнинг туганмас муסיқасида
унинг қағрларидан
кўтарилар оқ байроқ.

Крематорийдаги кўргазма

Донг қотганча
мурдалар каби
ухлайди ботинкалар.

Сувесиз бандаргоҳда,
номсиз бир қиргоқда
ташланди кемалардай.

Инларсиз шоҳлар аро,
хаёлсиз шоҳлар аро
ўлган оқ қушлар.

Оппоқ бир жимликда,
ухлашар жуфт-жуфт бўлиб,
ухлашар ботинкалар.

Икки кўзим: қуёшнинг
икки тўбсиз гирвати,
Муқаддас жазирадир
инсоният кўзлари.

Гулхан

Бошқа кўрмаслик учун
бу разилликларни,
шўрлик қурбонларни,
бошқа кўрмаслик учун
хочпарчин қилаётганларни,
расво қилиб
калтаклаётганларни,
крематорий ўчоқларида
ёқаётганларни —

Бошқа кўрмаслик учун

бу тиконли симлар тўрини,
вужудга санчилган ўқларни
Бошқа кўрмаслик учун,
майлига, гулханда ёнайин,

осилай кимнингдир ўрнига
хочпарчин бўлайин,
ёнайин крематорий ўчоқларида,
ўқларга кўксимни тутайин,
машқ қилаётган ўқчилар учун
турайин бир тирик нишондай.

Ион Карайон

Сўз ва нон

Сўздан нон яралмас,
нон яралар кўзёшдан,
Аммо сўзлар ила юлса бўлар оғиздан нонни —
кўзёш кўпаяр.

Кўзёшни кўпайтган қандай қилиб одам бўлади?
Ҳар қандайин сўзнинг

қонли йўли бор,

Йўлига менгзаган

эътиқоди бор,

Қон кечиб юрасан,

бу йўлдан юрсанг.

Сўздан ўқлар чиқмоғи мумкин,
Одамлардан кўра ўққа кўпроқ ишонган
қандай қилиб одам бўлади?
Тилларидан одамлар деган
сўз тушмаган одамларга ишондим.

Фақат одамлар

Қор — қор,
бурган — бурган,
шамол — шамол бўлишни ўрганди,
Фақатгина одамлар
ўрганолмас одам бўлишни.

Контрапункт

Офтобрўйда алжирайди боғ...
Оқ сочли дарахтлар,
қандай қариб қопти дарахтлар
айни баҳор чоғида.

Ёмғир томчилари

Сўнги дунё.
Гўёки
ҳорғинлик ҳар кун
пардалар, ажинлар, чанг зарраларин
топадиган бир шафтоли ичидаман.
Ой осмонда делфиндай сузар.
Сиз, ёмғир томчилари, Мангуликнинг қаҳрамонлиги.
Гуриллаган базм
Ер вужудин томчиларга дўндирадиган
ғала-ғовур сайр.
О, вақт,
илм бузолмаган вақт...
Бир-бирига ўхшаган,
тўпланишиб, жипслашиб
томчилар
гўёки
аскарлар каби
заминни забт қилишга борар,
сув ва ҳаётнинг
бошланишида
бурчларин адо қилиб
ҳалок бўлишар.
О, соддадил қўйлар,
кўзёшлардан юнглари
ҳалқа бўлиб тешилган қўйлар.
Ёмғир новдадай нозик бир қиздир,
Сенинг эса имконинг бор,
энг сўнги имкон —
жароҳатга дўнмоқ имкони.

Абадий абадийлик

Ёниш ўтга хосдир,
оқиш — сувга хос,
ва ҳеч қачон бўлмас осойишталик.
Ўт доимо тирик,

сув доимо тирик,
қўрда, куртакларда яшринган тириклик.
Агар бир кунмас бир кун
ўт ва сув ғойиб бўлса дунёдан,
бари бир бошқа ўт, бошқа сув пайдо бўларди,
ва ҳеч қачон бўлмасди осойишталик.

Ахир ўт-да, ахир сув-да,
ахир куртаклар-да ва қўр-да
бўлмаслик учун яралмагандир,
Ҳеч қачон бўлмайди осойишталик.

Марин Сореску

Қочиш

Бир кун
иш столимдан тураман,
Аста-секин кетаман сўзлардан,
сизлардан,
дунёдаги ҳамма нарсадан.

Уфқ эгагида бир тоғ кўраман,
Қолмагунча бу тоғ оргимда,
Юравераман, юравераман.
Эргашаман булутга кейин,
булутни ҳам қолдиргум орда.

Қуёш-да орқада қолар бир кун,
Юлдузлар ҳам бутун коинот.

Шекспир

Шекспир дунёни етти кунда яратди.
Биринчи кун осмон, тоғлар ва руҳларнинг
бўшлиқларин яратди.
Иккинчи кун дарё, денгиз, уммонлару
Ва ҳоказо гўйғуларни яратиб бўлиб,
Бўлиб берди Ҳамлет, Цезар, Антонийга,
Клеопатра, Офелияга,

Отелло ва ҳоказоларга
Эгалик қилинг, деб бола-чақангиз билан
Абадул абад.
Учинчи кун тўплаб олиб фуқароларин,
Ҳар бирига бахт лаззатин, ишқу изтироб,
Рашику шуҳрат ва ҳоказолар
Лаззатини тоғиб кўриш имконин берди,
Бор лаззатлар тугамагунча.

Шунда сал-пал кечикиб етиб келди аллакимсалар,
Яратувчи ачинганча силар экан
шўрликларнинг бошгиналарин,
— Эй воҳ, энди ижодимни ёмонлаб кун кўриш учун
танқидчилик қиласизлар, — деди.
Тўртинчи, бешинчи кунларни кулгу учун қолдирар,
Ижозат берар қизиқчилар эрмакларига,
Рухсат берар қироллар ҳам императорлар
Ва ҳоказо шўрпешоналарга —
тўйиб кўнгилахушлик қилишлариға.

Олтинчи кун хўжалигин кўздан кечирар,
Бўрон яратар,
Қари Лирни
походдан тож кийишга мажбур қилади.
Бироқ чиқиндилар қолди дунё яратилишидан,
Ричард Учинчини ясар улардан.
Еттинчи кун — нима иш қолди?
Бутун заминга афишаларни ёпиштириб бўлди
театрлар директорлари,
Шунча меҳнатдан кейин мен ҳам постановка
кўрсам бўлар, деб ўйлади Шекспир.
Аммо ундан олдин
мислсиз чарчоқдан узоқлашиб,
бир озгина ўлишга ётди.

Шатранж

Оқ кунларни сураман,
Сура қора кунларини.
Орзу билан ҳужум қиламан,
У жанг билан олар орзуни.
У ҳужум қилади ўпкаларимга,
Бир йил ўйга толаман касалхонада,
Топиб ажойиб бир комбинацияни
тахтадан оламан бир қора кунни.
У чиллак қилиб юрадиган
Ўлим билан тажовуз қилар.
Мен китобни кўтараман қалқондай
ўлим чекинар.
У яна бир неча тошини ютқазиб кўяр.
Бироқ ҳаётимнинг ярмиси
тахтадан пастда...
— Бир шоҳ десам борми,
бўшашиб қоласан-дейди у,
Ҳечқиси йўқ, деб ҳазиллашаману
Алмаштириб кўяман туйғуларимни.
Кифтим оша тикилиб,
Хар бир юришимдан юрак ҳовучлаб
Туришар хогиним, болаларим,
Қуёш, Ой ва бошқа тарафкашларим.
Сигарета тутатиб олиб,
Давом эгаман машғум ўйинни.

Одам Ато

Жаннатда яшаса-да
паришон, ғамгин эди Одам Ато,
чунки у ўзига не етмаслигин
билмас эди жаннатда.
Шунда парвардигор Одам Атонинг бир қовирғасидан
Момо Ҳавони яратиб берди ўзига.
Бу мўъжиза шунчалик ёқиб қолдики,
бармоқларида таранг кўкраклар,
нога белгиларидай дўмбоқ сонлар ҳароратидан
ажиб бир лаззат туяркан,
шу лаҳзанинг ўзидаёқ
бошқа бир қовирғасини
пайпаслай бошлади Одам Ато.
Шундай пайдо бўлди янги Момо Ҳаво.
Шу лаҳзада кўзгу қаршисида
қизил элик сура эди дудоқларига.

«Ҳаёт ўзи шундай, бошқа илож йўқ»
деб хўрсинаркан Одам Атомиз
яна бир Момо, Ҳавони яратди.
Сўнг яна бирини, яна бирини...
Расмий Момо Ҳаво бирор лаҳза
чалғиб қолса гоҳ,
ё бозорга бухўр ёки анбар олгани кетиши биланоқ
қовирғалар орасидаги ҳарамидан
Яна янги Момо Ҳаво
чиқараверарди Одам Атомиз.
Парвардигор сурбетларча яратилаётган
бу ижодни пайқаб қолиб,
хузурига чақирволди Одам Атони,
роса эзиб сўкди,
сўнг ҳайдаб юборди жаннатдан
сюрреализмга берилиб кетганлиги-чун.

Яшил рўмол билан
боғлаб қўйдим дарахтларнинг кўзларини.
— Қани, топинг мени! — дедим уларга.

Дарахтлар барглари-ла қаҳ-қаҳ отиб кулганча
бир настдаёқ топволди мени.
Бўлут-рўмол билан
боғлаб қўйдим қушчаларнинг кўзларини,
— Қани, топинг мени! — дедим уларга.

Қушчалар чуғурлашиб, чаппор уриб ўйнашиб
бир настдаёқ топволди мени.

Бир гўзал табассум-ла
боғлаб қўйдим ғам кўзларини,
Муҳаббатнинг оғушларидан
ғам мени топволди эргасигаёқ.

Зим-зимистон кечалар билан
боғлаб қўйдим қуёш кўзларини,
— Қани, мени топ, — дедим.
— А-а, манасан, — деди қуёш, —
мендан қочиб бўпсан.

Қочиб бўпсан, — деди,
бутун дунё, барча туйғулар.
Чунки уларнинг-да кўзини
боғламоқни ўйлаб юрардим.

Шавкат РАҲМОН таржималари

МЕН ҚУЁШНИ КЎРГАЛИ КЕЛДИМ

(Миртемир)

Эссе

...Минг тўққиз юз етмиш еттинчи йил кўкламининг сулув тонгларидан бирида хаёлда ёд бўлиб қолган телефон рақамларини тердим. Биламан... Одатдагидек кўнгилга жуда яқин, оҳангида ёрқинлик, тетиклик, ҳозиржавоблик, бегубор самимият аён биргина сўз — биргина овоз дил-дилигга сингиб кетади:

— Лаббай!

Миртемир!.. Устозни билган, у билан учрашган, ҳатто атиги бир-икки бор суҳбатида бўлган киши ҳам унинг телефонда сўзлашаётгандаги ҳолатини кўз олдига албатта келтиради: ана, эғнида тўн, бошида қалпоқ, чеҳрасида осойишталик, кўзларида теранлик балқиб турган миқти шоир — устоз Миртемир телефон ёнида. У бир тирсаги билан телефон столчасига таяниб, қай бир кўлинг дард кўрмагур кулол меҳр билан ишлаган кўзача шаклидаги қаламдондан қалам олаяпти. Сўнг доим телефон ёнида турувчи дафтарнинг янги варағини очди-да, телефон дастасини қулоғига тутди. Шу боисдан қайта «Лаббай!» дейди ва телефонда сўраётган кимлигини билгач, албатта айтадиган сўзи шу бўлади:

— Э, бўтам!.. Кўринмай кетдингиз, нима гап? Тинчликми? Эшитаман...

Кейинги йилларда мунтазам даволаниб туришига қарамасдан, узлуксиз дард Миртемирни толиқтириб қўйган бўлса ҳам, ҳол-аҳвол сўралганда, дарҳол дона-дона қилиб, хуш оҳангда жавоб беради:

— Яхши бўлишга ҳаракат қилияпман...

Аслида устознинг на оиладагилари, на яқинлари, на қаламкаш сафдошлари-ю, на шогирдлари ундан: «Фалон ишни бажардим», «Фалон шеърни ёзиб қўйдим» қабилида гапирганини эшитмаганлар. Зотан, ижоднинг турфа соҳаларида улкан тажриба мактаби яратиб, талайгина таниқли ижодкорларни адабиётга олиб кирган, катта ҳаёт йўлини босиб ўтган устознинг мудом ўз гапини: «Шундай қилишга тиришяпман», «Уриняпман», ёйинки «Ҳаракат қилияпман», деб тугатиши қанчадан-қанча ёшларни оддийлик, одамохунлик, камтаринлик кўчасига етаклагани кўпчиликка маълум.

У ҳамма ишнинг ўз вақтида бажарилишини яхши кўради. Ўзи бунга амал қилади.

Фақат... Бордию бирон нарса ёзиб беришга ваъда бермаган бўлса. Чунки ваъда қилинган шеър ё «қора сўз» ниҳоясига етиши анча чўзилади (у мақола, публицистика, тўйхат, эсдаликлар, саволлар ва қайдларни «қора сўз» дейишга одатланган).

Аслида устоз кўнгилидагини айтган вақтида «қоралаб» қўйган бўлади. Лекин асосий иш ана шу «қоралаб» қўйилгандан сўнг бошланади: битган асар сатрлари қайта-қайта кўчирилади. Ўз вақтида тунги чироқ ҳам неча бор ёқиб-ўчирилади. Эртасига баъзи сўзлар шоирга ёқинқирамайди, дағалроқ кўрина-

Давоми. Боши ўтган сонда.

ди; ўрнига яна ёрқинроқ сўз топиб қўйилади — образлар ярқираб, очилиб бораверади. Бу шоирга ҳузур бағишлайди. Езганларига сўнгги нуқта қўйиб, енгил тортади. Шундай кезларда тани жимирлатувчи бир дилбар ҳис оғушида оҳиста у ён-бу ён одимлайди. Ижод машаққати, бедорлиги ва ўзининг беморлиги хаёлидан кўтарилади — ширин бир туйғу, оний бир ғурур билан, одатдагидек, «Хўш!» деб қўяди.

Бироқ эртасига редакция ходими телефонда унинг таниш овозини эшитади:

— Бўтам, ҳали газета корректураси чиқмадими? Тайёр бўлса албатта қўнғироқ қилинг! Кутиб тураман. Бугун тонгда тагин бир-икки сўзни ўзгартирдим — тузатмасам бўлмайди...

Бир пайт ўзи етиб келади. Қўлидаги шеър нусхасига киритган ўзгартиришларини корректура нусхасига ўтказаяди. Бир бошдан қунт билан ўқийди. Утирганларга бир-бир қараб чиқади-да, мамнун дейди:

— Хўш, ана бу бошқа гап... Яна бирон кун фурсат берганларингда тагин ишланадиган ўринлари бордек эди-да. Энди китобга қайта қўриб бераман...

Устоз Миртемирга хос муҳим хусусият, асосий фазилат ҳам мана шу — ўз ишига қониқмаганлиги, шеърят масъулияти ва халқ ишончини энг улғу поғонада эъзозлагани, сўзни авайлаб-саралаб, ҳижжалаб ишлатганлиги, ёзганларида сўз қадри ва кучини кўрсата олганлигида эди.

...Шундай қилиб, ўша қуни ҳам устоздан одатдагидек жавоб олдим: — Эсимда бўтам, эсимда. Саволлар билан танишдим. Эрталаб барвақт келинг, бирга кўрамиз. Келишингизда албатта қўнғироқ қилинг!..

Борсам, устоз ҳар галгидек ҳовлисидаги гуллар билан унсиз суҳбатлашиб юрибди: гоҳ бармоқларини гуллар баргига оҳиста тегизиб қўяди; гоҳ гул бандидаги хасни авайлаб олиб ташлайди; турфа рангларга маҳлиё бўлиб, ихлос билан термилиб қолади. Кўпинча, мана шу ҳолатда гулзор кезиб, ўз асарларининг аксариятига бўйбаст бичади, хаёлида «пиштиб» олади.

— Аслида мавзу хаёлида пишиб етилгач, оҳанг ҳам, қофия ҳам ўзи келаверади. Акс ҳолда равои оқаётган сувнинг урилиб-урилиб кетишига ўхшаб қолади — дейишни яхши кўради устоз.

Ҳовлига қанчалик эҳтиёткорлик билан кирмайин, келганимни устоз сезади. Қисқагина салом-алиқдан сўнг, уйга киришимни имо қилиб, тагин гуллар суҳбатига тутинади. Деразадан меҳр билан қузатишда давом этаман. Устознинг «Шайдолик» деб номланган сочмасидаги сатрлар ёдимга тушади: «Ёноғида қулғичи бор сулувардек ҳамиша жилмаяди гуллар... гул жинниси деманг. Эҳтимол, энг тузук шеърларим, агар бор бўлса, шу гул жинниси бўлган пайтларда туғилгандир. Ҳа, гул шайдосиман. Лекин ёш ўтгандаги шайдолик ўзгача бўлар экан: антиқароқ, теравроқ...»

Худди шу даргоҳни, анвойи гулларга бурканган ҳовлини устоз Миртемирнинг ўз ижодига таққосланса — айнан мос. Бу серфайз хонадон, бу гуллар чамани — Миртемирнинг мағзи тўқ, ижод гулшанига қиёс қилгулик.

Бўзариб отаётган тонг... осма кўприқдан шошиб ўтаётган бола... ва жар ортида кўринган ажиб, ўзга бир оламини кўз олдингизга келтиринг: унда, оқараётган тонг оғушида гўё суддек кўпикдан чанок-чанок тутаётган қўллар... унда: гўза япроқларида, ниҳоллар куртагида, шўх сой қирғоқларида, чечаклар бағрида сал эпкинда симобдай қалтираган шудринглар... унда: шудрингда ялтираган узунчоқроқ қирлар, сўйри тепалар...

Осма кўприқдан чопиб бораётган гўдак ана шу олам ошиғи. Унинг кўз ўнгида ялтираётган мусаффо шудринглар, гоҳ келинлар тақинчоғи, гоҳ узуклар, гоҳ маъсумаларнинг сузук кўзлари, гоҳ бесаноқ жимир-жимир кўзmunчоқлар жонланишти... Бирдан буларнинг ҳаммаси кўз ўнгидан чекиниб, фақат гирён кўзларнинг ярқироқ замзамаси қоғиб қолади. Кишининг кўз олинда йиғлаган она... бўзариб отаётган тонгларнинг бутун гўзаллиги билан кўринган ўша «ўзга бир олам»нинг мазмуни, мусаффолиги — ўзининг рамзий ифодасини топади...

Бу бирор шоиртабиат кинооператор камераси воситасида экранда жонланган лавҳа эмас. Хаёл ҳам эмас. Бу — устознинг «Шудринг» сарлавҳали шеъри, атиги ўн тўрт мисрада жонланган манзара.

Чинакам шеърятда, чинакам шоир ижодида ҳаёт ҳақиқати, кишиларнинг руҳий олами, ўтмиши, бугуни ва келажаги чинакам кинематограф кўзи билан кўринган бўлади. Натижада, улар яратган асарларида ифодаланган мавзу моҳияти, айтилмоқчи бўлган мақсад — қуруқ баён, тафсилотларда, баландпарвоз сўзларда эмас, балки жозибали кино асарларидаги каби рамзий тасвирларда, содда ва равшан бўёқларда кўринади. Бошқача қилиб айтганда,

бундай асарларни тўғридан-тўғри бадий етук шеърӣ сценарийлар, дейиш мумкин.

Шеърӣят ва кино ўртасидаги бу уйғунликни атоқли кино арбоби Сергей Герасимов ҳам кўп ўринда таъкидлаб ўтади. Жумладан, «Кино санъати ҳақида» асарида у шундай ёзади: «Борди-ю Пушкиннинг «Мис чавандоз» поэмасини экранлаштириш керак бўлиб қолди, деб фараз қилайлик. Бунда кўп нарсани ичимиздан ўйлаб чиқаришимизга ҳожат бўлмас эди. Пушкиндаги ҳар бир мисра тасвирини имкони борича аниқроқ қилиб сценарийда акс эттирсак, шоир чизган манзараларнинг жонли кўриниши, ундаги жило, равон ритм (музикӣлик)ни сақлаб қолишга ҳаракат қилсак, шунинг ўзи кифоя...»

У бутун умри давомида ҳар бир шеърини ўз шакли, ўз мезони, ўз муסיқасига солиб айтиб келди. Уларнинг ҳар бирида ўзига хос улғворлик, тасвирийлик бор...

Буни Миртемирга ўзини шогирд билишдан фахрланган, ҳозирда ўзи ҳам пешқадам устозлардан саналган Асқад Мухтор жуда яхши илғайди ва эътироф этади:

— Миртемир шахси унинг поэзиясига жуда монанд. Шеърларидаги ёрқинлик ҳам, одамга меҳрибонлик ҳам, ўйчанлик ва оғирлик ҳам, собирлик ва оқиллик ҳам — шоирнинг ўз фазилатлари. Бундай самимий уйғунлик поэзияга узоқ умр беради, уни ўқиган ҳар бир киши ўз ҳисларини янгилаб олади.

Миртемир ака бир гал борганимда ўз ҳаёти, ўтмиши ҳақида гапириб: — Ҳеч қимга ёмонлик қилмадим, захматкаш жонман. Халқим қарзини узиш ниятида ҳали меҳнатдан толганим йўқ, — деган эди.

Унинг ҳикоясига кўра, умри эзгулик учун ола-тасир олишув йўлларида кечган. Шоирнинг «Асо» шеърисидаги мана шу мисралар бежиз қуйилиб келмаган:

Йўлбарсдай йигит эдим, ҳа, бир оз чўккандайман,
Бемаҳал аёзларда бевақт барг тўккандайман.
Мен ўтган йўл чағирли, тошлоқли бўлган эди,
Азиятли, чигалли, жумбоқли бўлган эди.

...Ҳа, шундоқ. Мен ўтган йўл узунроқ бўлгани рост,
Оқибатда кенг, донғил, сутдай оқ бўлгани рост.

...Ана, устознинг ҳаракатлари ўзгарди. Гулларга озор бермай, жадал юриб йўлакка чиқди. Йўлакдаги аравачада ҳудудсиз осмонга термилиб, жовдираб ётган невараси Гулруҳни (кичик ўғли Мирзажоннинг қизчаси) ошхонада юмуш билан андармон келини Ҳурриятга элтиб берди. Неварасининг кулгичларига бармоғини секин теккизиб, «туф-туф» деб қўйди.

Устоз хонага хуш кайфият билан кирди-да, доимо илҳом «хуруж» қилганида ё кўп вақт кўнглига туғиб юрганлари қоғозга тушмоқ ҳолатига келганида, ёхуд бирор асарини тугатган пайтларида айтадиган сўзини унутмади: «Хўш!..»

Устоз учун тузган саволларимдан бири, шеърӣятда образлилик, қофиялар жарангдорлиги, оригиналлик, деган тушунчалар хусусида эди.

Тимсол — образ шеърнинг жони. Образсиз шеър қофиялари жарангдор, туроқлари ўрнида бўлса ҳам бадий асар эмас.

Шу вайдан шеърӣят унсурлари (ўхшатиш, киноя, маъжоз, жонлантириш, истиора ва ҳоказолар) йўқ бўлса, шеърнинг умри калта. Фақат назм — тизма бўлиб қолади.

Оригиналлик масаласига келганда, айтмоқчиман: назирачилик — хунук иллат. У чайнаб ташланган луқмани тагин оғизга олиш билан баробар... Шу вайдан оригинал поэзиямиз учун, айниқса, етакчи ғоя бўлган бу замонда жуда зарурдир.

— Оригинал асар ёзиш — фақат меҳнат дегани, — давом этди сўзида устоз, — бунинг учун манглай тери тўкиш керак бўлади. Ҳамма ишнинг негизи — ҳалол меҳнат. Умуман, бизнинг асрда ҳозир ва бундан кейин ҳам абжақ шеърлар ёзиш уят-да, ахир...

— Тагин бир гап, — давом этди устоз. — Жуда кўп бор ёзган, жуда кўп бор эслатган бўлсам ҳам айтай: кўчирмачилик дейсизми, тақлид дейсизми, хуллас, жуда хунук бир иллат анча авж олди-да. Бир неча тўпламлари чоп этилган, бироқ ҳануз ўхшатма ва кўчирмачилик ботқоғидан қутулолмай қолганларнинг китоблари қўлимга тушса, бир шеърхон сифатида ичим ачийди, ранжийман. Ҳамма ҳам ранжийди-да... Кўчирмачилик, назирачилик уларнинг ижод усулларига айланиб қолмасайди, деган хавотирда қоламан.

Ҳақиқий шоиргина меҳнатдан бўйин товламайди, турганда ҳам, ўтирганда ҳам унга ошно бўлади...

Миртемир ўғитларини ҳамон ўзи такрорлаётгандай:
— Меҳнат — шеър, нафосат ва яратувчи...
Меҳнат — куч, меҳнат — қувватдир.

Ажойиб инсон, қайтарилмас талант, туркий адабиётлар ва туркий тиллар билимдони, оқсоқол Миртемир қошида бош агаман!

Чингиз Айтматов

Машаққатли довонлар

Қалтис, қийин кунлар бирин-сирин ўтиб борар, ҳали босмачилар кимнидир талар ё ўлдириб кетар, қайсидир бирон йиғинда кимнингдир тақдири ҳал бўлар, кимдир янги тузум билан «чиқишолмай» жони ҳалқумида, бошқа биров паранжи ташлаган хотинини бўғизлаб қўяр эди. Яхшилар ва тушунган кишилар меҳнатнинг, озчилик кимсалар эса тухматнинг этагига ёпишган кезлар...

Миртемир аксарият сочмалар ёзар, уларда ўзи кўрган, билган ҳаёт акс этарди. Ёзганда ҳам юракдан, берилиб ёзарди. 1927 йилда «Ён!» номли сочмасида деди:

Паранжилар ёнмоқда, турмушнинг аччиқ, заҳар кунларига чидам берган оналар паранжиларини ўтга ташлаб, юз очиб, кулган байроқларга қараб, қонмоқда...

У бир пас тўхтаб, яна ёзишда давом этди:

Майдон кўк тутун билан тўлди.

Кимларнингдир қалби сўнди...

Кейинроқ бир сочмасида бўлса: «...Ит вовилласа эътибор бермагину сергак бўл, итнинг қопмайдигани бўлмас эмиш...» дея уқтирди.

У тинмас эди. Билим юртининг «Ёш куч», «Шапалоқ» деворий газетасида кўринар, йиғинларда сочмалар ўқир, комсомол «наказ»ларини бажарар, ўзи тенгиларга йўл-йўриқлар кўрсатар эди. «Катта йиғинларда у стол устига чиқиб олар, шошилмай, дона-дона қилиб шеър ўқирди». (Йўлдош Шамшаров).

— Сочмани сарбаст шеър билан чалкаштирмаслик керак, албатта, — дерди устоз, — сочма ҳам ҳаяжон тўлқини қирғоқдан ошган пайтида зарур вазн. Оҳанг туроққа сиғмай қолган пайтларда сочма қўл келади. Шеърят учун зарур образлилик сочмада ёйилиб келади. Тагор сочмалари, Тургенев сочмалари; Комил Яшиннинг йигирманчи йиллардаги сочмалари бу жанрнинг бадиий етук намуналаридир.

Болалик йилларини эслаб устоз яна шундай дейди:

Ота томондан бобом — узун бўйлик, полвон жуссалик, қизил юзлик; она томондан бобом — ўрта бўйлик, чарақлаган катта кўзлик, қора ва чечан одам эди. Мен бир-икки шу бобом мактабида ўқидим. Кейин қишлоғимизда очилган нўғай муаллим мактабига ўтдим.

Қишлоғини ташлаб, Баҳром тоғасига эргашиб, шаҳарга келган ёш Миртемир аввалига гангиб қолди. Анграйганча кўчаларни кезди, шошаётган одамларга лол боқар ва ўйлар эди. «Қаёққа ошиқаяпти булар?..»

Дастлаб у Бешёғочдаги меҳнат мактабига жойлашди. «Алмаи» дейишарди уни. Кейинчалик янги шаҳардаги ўзбек эрлар билим юртига ўтиб кетди.

Билим юртида Абдулла Авлоний, Саидолим Шарафиддинов, Ойбек сингари атоқли маърифатпарварлар ишларди. Билим юртида бадиий тўғарак ҳам бор эди. Унда музика тўғарагини Юнус Ражабий бошқарарди. Наби Ғани (кейинчалик машҳур кинорежиссёр) эса драма тўғарагига бош эди.

Бу ҳақда устознинг ўзи шундай эслайди:

— Вожатийимиз Жавлон Раҳмон, кейин Олим Аминий (ҳозир фан доктори) бўлди. Пионерлик энг оташи вақтимиз эди: бирга дарс тайёрлаш, шаҳардан ташқари юришлар, ўйинлар, тўғараклар, ҳунар эгаллаш... Ҳозирги куннинг жуда кўп олимлари, академиклари, сиёсий арбоблари, муаллимлари, санъаткорлари, докторлари, журналистлари, ёзувчилари ўша оташи пионерлик ва тиниб-тинчимас комсомол мактабини ўтаган ўртоқлардир. Мен санаб кўрсата оламан ва фахрланаман.

Миртемир бўш қолдим, дегунча танбурни қўлига оларди. Яхши чаларди, ўзини ижодга «созларди». Бу одати умрининг кўп чоғларида қўл келди...

Миртемирнинг ўзи билим юртида кечган дамларини шундай эслайди:
— Агар инқилоб бўлмасайди, меҳнаткаш эл эрк олмасайди, заводлар ишчиники ва ер экиб-тикканники деган шиор амалга ошмасайди, агар мактаблар очилмасайди, агар мендақаларнинг кўзини очиб, бошини силаб, қўлимизга қалам тутқазмасайди, агар газета-журналлар дунёга келмасайди, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Аъзам Аюб каби қалам усталари мендақа ёшларни қўллаб-қувватламасайди, тўғри йўлга бошламасайди, қайдам, ким ва нима бўлар эдик.

Чунки бир замонлар оғир меҳнат, ғарибона ҳаёт белларни букар, юзларга қаримасдан тириш солар, аёллар ҳам қирқида кампир тусини оларди. Электр чироғи мўъжизадай, лайлатулқадрдай тансиқ эди!

Шу ўзгариш бўлмасайди,
Қайдан билай, ким бўлардик.
Ким бўлардик, не бўлардик —
яхлит қайда — ним бўлардик.

Алиф эмас, бе бўлардик,
Лом бўлардик, мим бўлардик.

Биз ўтган йўл — эрта бутун Шарқ ўтадиган йўлдир. Биз қурган бу жаҳон эрта бутун Шарқда қуриладиган жаҳон! Ленин йўлидан юрганликнинг боиси бу...

— 1929 йилда билим юртини битириб, Ўзбекистон комсомоли Марказкоми йўлланмаси билан Самарқандга бордим, — дейди устоз. — Ҳам Педакадемияда (ҳозирги Самарқанд Давлат университетида) ўқидим, ҳам ўртоқ Охунбобоевда тўртинчи котиб бўлиб ишладим.

Аслида у ўзбек халқининг президентини, Йўлдош отани биринчи марта билим юртида кўрганди. 1925 йил эди, ёш Миртемир билим юртининг фаол ўқувчиси, радиоларда сочма ва шеърлари билан танилиб қолган кезлари... Бир куни янги тузилган пионерлар уюшмасига Охунбобоев номи берилди. Шу муносабат билан Йўлдош отаниннг ўзи Самарқанддан келиб йигинга қатнашди. Нутқ сўзлади. Пионер кийими, дўмбира, байроқ ва чолғу асбоблари учун минг сўм ажратди. Уша пайтлар бу — катта пул бўлгани учун билим юртининг муаллим ва талабалари ўзида йўқ қувонгани бир умр ёдида қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Йўлдош отани кўп эслайдиган бўлди. Кейинроқ тақдир тақозоси билан унинг қўлида ишлади. Халқ билан суҳбатларига бирга бўлди. Очерк ва лавҳалар ёзиб келди. «Йўлдош отаниннг сафардаги ҳамроҳлари йўқ деганда йигирма-йигирма беш киши бўларди», деб эслайди устоз. 1930 йили ёзган «Барот» номли дostonида эса «Охунбобоев келиб яқин сўзга лаб очди» сингари мисралар ишлатди.

— Марғилонлик мардикор, аравакаш, қарол, жабридийда ва хор бир меҳнат ўғли — жумҳурият раиси даражасигача кўтарилиши ҳеч кимнинг тушига кирганмикин? Йўқ! Ленин замонасидаги мўъжизалардан бири сифатида ўша армон ҳам рўёбга чиқди.

У ҳар сафарда Йўлдош отаниннг фазилатларига, айниқса, эл орасидаги обрўйи ва камтарлигига қойил қоларди. Ҳар қандай мушкулни ўз ўрнида ва қойилмақом бажарарди. Миртемир бу фазилатларга ранг, бўёқ топса ёзиб қўярди. «Алп сиймо» номли публицистик асарида айтди: «Ота ҳақида асарлар яратилмоқда. Мен ҳам анча йиллар меҳнат қилиб, бир драма ёздим. Лекин булар отаниннг жуда мазмунли, жуда ҳикматли ҳаётини ва қахрамонликларини ёритишда қатралар, холос».

Миртемир бу асарида ҳам қахрамоннинг ўз характеридан келиб чиқди, «Бирлик — бойлик», «Елғиз отниннг чанги чиқибдими?», «Ботир топганини барча билан баҳам кўрса-ю, бахил топганини босиб еяверса, ёруғлик бўлармиди?», «Бу оғир йўл, жонини тикканлар киради. Кейин, қолган кўнгилини олтин билан ювиш қийин бўлади. Тайёр ошга баковул, етим қизга ясовул бўлгучи биздан ғари юрсин!» Яна «...Менга-чи, жиндек ер бўлсаю; суяк-суягини синдириб, жигар багрини эзиб чопсам, гуллатсам, қойил қилсам бўлди», «Елғончига тонг отмас эмиш», «Қозончининг эрки бор қайдан қулоқ чиқарса...»га ўхшаш, қахрамон сўзлаганда ўқиганни ишонтирадиган сўзларни ишлатди.

— Суҳбатимизга бугун нуқта қўйсақ ҳам бўлар, — деди устоз бир кун борганимда. — Саволларингиз ҳам охирлаб қолгандир. Хўш... Йўлдош ота ҳақидаги драма хусусидаги саволга келсак, «Биринчи президент» Улуғ Октябрнинг 50 йиллиги муносабати билан «Шарқ юлдузи»да босилган. Унинг саҳна вариантини ишлаётган вақтимда узоқ ётиб қолганим маълум. Кейин

негадир қизикмай қўйдим. (Жуда ёмон одатим бор-да...) Шу кундаги ишла-
римдан сўрабсиз. Чўлни ўзлаштирувчилар ҳақида кўпдан бери машқ қилиб
юрган асарларим бор. Кўп вариантларини йиртиб ташладим. Нуқтасини
тополмай. Топишга ҳаракат қилаяман.

...Қишда лойгарчиликда ботқоқ йўлларда ботиб қолиш хавфидан қўрқиб,
белларига тахта боғлаб олган сувчиларни кўз олдингизга келтиринг... Яқинда-
гина, ҳатто бир неча ўн йил олдин ҳам Мирзачўлда шу каби манзараларни
кўриш мумкин эди.

Кўпдан буён Мирзачўл ҳақида йирик бир асар бошламоқчи бўлиб юрган
Миртемир хаёлини яна чўлнинг ўтмиши чулғаб олди.

...Ҳа, Мирзачўл... Шимолидаги Чордаранинг ўзи бир тарих. Унда асрлар
мобайнида сақланиб келаётган харобалар бор. Чордара — тўрт дара, тўрт
дарвоза, тўрт йўл маъносиди келади-да. Унинг қадимдан карвон йўлларининг
чорраҳаси бўлгани, сёрқатнов, йирик қалъа бўлгани маълум. Худди шу ерда
Мирзачўлнинг ғарбидан Хоразм, шимолдан Қипчоқ дашти, шарқидан
Фарғона, жанубидан Сўғддан келган карвонлар учрашган. Сўғддан Еттисойга
борган йўл эса Жиззах ва Чиноз марказий қисмини кесиб ўтган...

Бундан беш юз йил илгари ҳам Жиззах ва Чиноз оралиғида аскарлар,
кўчманчилар, савдо карвонлари бу йўлларда кўп қурбонлар берган. Ана шу
Чиноз — Жиззах карвон йўли Туркистон Россияга қўшилгунга қадар ҳам
ягона, асосий ҳарбий савдо йўли бўлиб келган. Ун тўққизинчи асрнинг
охирларидагина бу Жиззах — Чиноз карвон йўлини созлаш, бекатлар,
карвонсаройлар, алоқа пунктлари қуриш ишлари.

Э-ҳа... Бу воқеалар ҳақида бирор асар ёзиш иштиёқи билан озмунча
тайёргарлик кўрдими?! «Қанал» деган драматик полотно ҳам ёзмоқчи бўлди.
Достоннинг бир неча вариантларини қоралади. Нуқтасини тополмай ҳаммаси-
ни йиртиб ташлади...

У ёзганларига — материалларга яна кўз югуртди. Мана, алоҳида яна қайд
этибди: ўша даврларда амалга оширилган эътиборга лойиқ ишлардан бири
Мирзачўл орқали Тошкент — Самарқанд почта йўлининг очилиши бўлган
экан. Бундай ўрганиб қараса, чўллар оша келган карвон йўлларининг барчаси
Усрушога қарашли Факнон вилояти, Дизак номлари билан донг таратган
Жиззахдан ўтибди экан. Жиззахнинг қадимдан Мавороуннаҳрдаги тараққий
этган шаҳарлардан бирига айланишида ҳам унинг Сибирь, Қозоғистон, Шош
(Тошкент), Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Хуросон, Урта Шарқ ва Ғарбий Осиё
мамлакатлари ўртасида дарвоза вазифасини ўтаганлиги бўлган.

...Миртемир оғир ўйга толди: эҳ-ҳе... Инсон мана шу йўллар умрини
узайтиб, асрлар бўйи чўллар сари неча бор из солган. Қақроқ чўлларга сув
чиқариш учун, чўлларни афсонавий Эрам боғларига айлантиришга бел
боғлаган... Бироқ бу йўллардан, бу чўллардан фойдаланиш бари бир ма-
шаққатли бўлган. Биргина Бухородан Оренбургга минг ботмон пахта етказиш
учун юз туялик тўрт карвон уч ойдан зиёдрок уқубатли йўл босган. Мирза-
чўл — чўлликча қолаверган, асрлар ўтиб ўз қўйнида оқиб ётган Сирдарёга
ҳам лаб тегизолмай армонда ўтаверган...

— Шундоқ, бўтам, — дейди шоир тўлқинланиб, — энди Мирзачўлнинг
Ленин инқилобдан кейинги давринигина олсак, унинг ўзи катта тарих бўлиб
қолди.

Бу йўллар сизни пахтакорлар, ғаллакорлар, чорвадорлар, қурувчилар,
темир йўлчилар, ижодкорлар ҳузурига элтади. Сиз бу йўллардан бориб Ҳамид
Олимжонга ўлмас илҳом бағишлаган, яшариб-яшнаётган ўлка табиатидан
баҳра оласиз...

Ҳе... айтаверсам гап кўп. Шулар ҳақда бир нарса қораламоқчи бўламану
ҳар гал бир-икки шеърдан нари ўтолмай қолаяман.

* * *

...1938 йилнинг баҳори юз очаётган кезлар. Миртемир Қорақалпоқ диёрига
сафарга отланган Ғайратий, Шайхзода, Темур Фаттоҳ, Ҳасан Пулат ва яна бир
неча қаламкашлар сафида йўлга тушди.

Ана шу сафар уни Қорақалпоқ билан боғлаб қўйди. Қорақалпоғистоннинг
ҳамма жойида бўлди. Турли ёшдаги, турли касбадаги кишилари билан учраш-
ди. Қўйингки, «Қорақалпоқ дафтари» номли ажойиб туркумдаги шеърлари-
нинг айримларини ёзди, қолганларининг «сачратқиси» ни олиб қайтди. Ҳар
доимгидай воқеабандликка таянди.

Дарё мавжланади. Осмон беғубор. Кенг дала. Боғлар мудраётгандек туюлади. Ойдин тунда чечаклар ўхшовсиз кўринади. Шоир Аму қирғоғида бедор айланади. Кумуш тангалар сув тагига чўкиб, яна пайдо бўлиб кўзни уринтиради — ёруғ тун шарпаси ҳукмрон. Кўланкалар сирли... Унинг хаёлида Бердақ, ушалмай кетган орзулари ушалган давронда яшаётганидан бахтиёр. Бердақнинг ўзбек тилида сайрай олганидан бахтиёр. Бердақ бўлиб не илҳом оғушида қолганидан, унинг хаёлларини, туйғуларини ўз қалбидан ўтказганидан бахтиёр... Унинг баралла куйлаб юборгиси келади... Бердақнинг «Аҳмоқ пошшо» достонини ўтираётиб, ёмонларга ўлим тилаганлари, шоир қалбидан яхшиларда не фазилатлар кўра билганлари бирин-кетин хаёлига кўна бошлади. Қачон Бердақни ўйласа кўлида дўмбира билан ёниб-ёндириб, куйлаб турган нуроний чол гавдаланади. Доим халқини ўйлаган, халқини куйлаган алп оқин бўй беради. У куйлай бошлайди: «Еш йигитга номус керак, ор керак, бўйи хипча, гўзал нозли ёр керак, узоқ йўлга кетса, қаторида нор керак, яхши йигит хизмат этар халқ учун...»

...Тизгинсиз тўлқинларга қайта термулади... Қадимда не балоларга мубтало, бетайин оқиб ётган Амунинг бугунги кунда мавж уриб, тўлқинланганлари-чи. Канал қалъасида шодиёна, икки севишган алпнинг боқий висоли-чи... Ушанда бир нарсага ҳайрон қолди: достондаги воқеа-силсиласи ечими, уларни тасвирлаш усули ва оҳанги айнан ўзбек халқ достонларининг ўзи эди. «Қирқ қиз» достонининг тугалланмаси ҳам Миртемирни ҳаяжонга солганди: озод бўлган юртга Урта Осиёнинг турли халқлари вакиллари билан иборат ҳақгўй ҳукмдорлар тайинланиши, уларнинг биродарона ҳамкорлиги...

Энди эркин Амунинг не саҳролар дардига даво бўлаётгани, не манзилларда чирой очаётганлигини ўйлаб кетади. Унинг асов тўлқинларини қоқ ёриб, наҳангдек кечкиси келади.

«Ҳа, — ўйлайди у, — бу ерларда қанча манзиллар кечмадим. Қанчалар ўрганмадим. Неча нуронийлар суҳбатида тонг отирмадим. Унинг хаёлида қирқ гулрў алп қуршовида Гулойим елиб ўтгандек бўлди. Ана, Саркоп шаҳрини Чамбилдек шаҳарга айлантираётган Гулойим, Арслонбек, Гулойимнинг бедови Оқтамқир, Қирққиз канизаги ичра алп канизак Сарвиноз, ана, гуллаб-яшнаётган Туркистон қалмоқ хони сур Сургойшо, ана, қув чўпон Жўрин кал, Дарбанд тоғида айёрлик ниқобини ёпинган айёр Қулимсой, Аштархон (Астрахань) денгизининг саррин нафаси...

Олтиной қисматига оид мисраларни ўгираётиб, кўзида неча бор ёш қалқиди... Ана, Олтиной от устида ёниб сўзлаётир:

— *Ҳой, дўстларим, дўстларим,
Яроғсиз ботир бўлмайди,
Уқсиз ботир бўлмайди,
Отсиз ботир бўлмайди,
Кучсиз ботир бўлмайди,
Элсиз ботир бўлмайди,
Учсиз ботир бўлмайди,
Ерсиз ботир бўлмайди...*

...Бирдан қурол-яроғларнинг беаёв сермалган шаҳти, отларнинг кишнаши, алп қизларнинг ўтли наъраси босиб кетгандек бўлди. Ботирларга хос сифатларнинг бундай тасвирланиши дуркун қизлар сиймосини аён қилди-қўйди.

Кейин бу ҳолат чекинди-да, Миртемир беғубор жилмайди. Ана, Дарбанд тоғи. Тухматнинг тиғи-парронига учган ботир Арслонбек зор бўзлаб, ов билан кўнглини чоғлаб юрибди. Бир кун овдан қайтса, ухлаб ётган Гулойим ва унинг қизлари устидан чиқиб қолибдида, улар билан апоқ-чапоқ танишиб, ошиқларча тамшаниб, Гулойим сари бор вужуди-ла тамшаниб, шўхлиги тутиб, шарми ҳаёнинг баҳридан ўтиб, бир бўсага интизор турибди. Унинг бу ниятини пайқаган Гулойим аччиғи келиб, Арслонни майдонга чақириб сўзлаб турибди:

*Тоғ бошида ўсар экан чинор, гол,
Еш бошимдан менинг ақлим бўлди лол,*

Оддий, халқчил сўзлар. Миртемир ёшлигидан халқ ижодига кўнгли қўйганидан ўша таржима жараёнида ҳам «Ботирман деб оч белингни қийнайсан» каби ўп мисралар ёдидан ўчмас бўлиб қолди.

Эҳ-ҳе... У қорақалпоқ тупроғида озмунча кездими? Қийшайган миноралар, ушалган гумбазлар «асрий обидаман» дегандай қайсар кимсадек қаққайишган, экскаваторларига филга мингандек қўниб, тупроқ сурган эрлар,

бугунги хаёли эртага ҳақ бўлгувчилар, буюклардан энг буюк Ленин ҳайкали қошида сажда қилаётган оддий меҳнаткаш... «Қорақалпоқ дафтари»га сачратки бўлган турткилар оз бўлдимиз?..

Уша туркумга кирган шеърларидан бирида айтгани ёдига тушди: «Оёғи ёмон — тўр булгар, таёғи ёмон эл булгар!..» У ўтмиш ҳақида ким бўлиб хаёл сурмасин, тўр булгарга ёмонни, эл булгарга таёғи беҳайрли эслагандек ёмон иллатлардан ор қилди. Қорақалпоқ ибора ва мақолларидан ўринли фойдаланди, халқ кўшиқлари оҳангига таянди.

Айниқса қорақалпоқ халқ шоири Иброҳим Юсупов билан унинг қалби туташ эди. Қорақалпоқ адабиётидан нима иш қилса, ундан маслаҳат оларди, ҳеч кимни ўзидан кам билмасди.

Миртемир қардошлар элида айланишни яхши кўрарди. Ўзбекистон жони қадар азиз эди. Ўзбекистон тимсолида яшнаётган бутун мамлакатни тасаввур этарди. Ҳа, шоир: «Бу — мен умр кўрган тупроқ, мен бобо бўлган тупроқ...» деб бежиз куйламаган эди.

1975 йилнинг баҳори. Ўтлар тиззадан, қирлар сулув, булоқларда феруза сув, жўмард соқий каби тебранган Иссиқкўл, меҳнат майдонида жавлон урган Манасдек алп йигитлар, умрзоқ дostonдек варақланувчи кунлар шоёни... Ана шундай фасл оғушида солланаётган Қирғизистон ўзбек ёзувчи ва шоирларини, санъаткорларини қарши олаётир. Меҳмонлар орасида Миртемир ҳам бор. У кутиб олиш тантаналари тугаб, ёр-дўстлари билан кўришиб, «Тиёншон» меҳмонхонасига жойлашаркан, шогирдларидан Эркин Воҳидовнинг кўлидан тутди:

— Бўтам! Эртага бошланаётган байрамимизнинг фақат бир кунигина мени холи қўйсанглар. Фақат бир кун. Сал тобим йўқроқ, озроқ ҳордиқ чиқармоқчиман.

Миртемирнинг ўтинчини тўғри тушунган мутасадди кишилар эртасига уни уйғотиб, безовта қилишмади. Аммо Миртемир каллаи сахарлаб, автобусда Талас вилоятига, Манас юртига жўнаб кетган эди.

У қайтиб келгач, Чингиз Айтматов гина қилган бўлди:

— Бекор қилибсиз-да, оға, ўзимиз уловда олиб борардик. Бунинг устига бетоб бўлсангиз.

— Йўқ, бўтам! Сиздек фарзандларни дунёга танитган элнинг Манаси билан анчадан буён юзма-юз кўришмоқчи эдим. Армоним қолмади. Жиндек эркалик қилдим, узр...

Чингиз Айтматов индамади. У Миртемирнинг «Манас» таржимаси жараёнида қанчалар куйиб-куйманганини яхши биларди. Қарийб беш миллионлаб мисрали уч китобнинг биринчисини ўғирди-я!

1959 йилда «Тиёншон» меҳмонхонасида, ўн кун деганда қирғиз ва Қирғизистон ҳақида ажойиб туркум яратганлигидан, Қирғизистон Академиясида Манас ҳақида ўрганиб, маслаҳат сўраб неча узун кунлар қолиб кетганидан дунёга таниқли адиб Чингиз Айтматов хабардор эди-да.

Шунинг учун ҳам шоирни яхши билган Чингиз Айтматов устоз Миртемирнинг худди ана шу фидойиликка мойил фазилатлари хусусида устознинг вафотидан сўнг Ўзбекистон телевидениесида қилган чиқишида ҳам алоҳида таъкидлаб шундай деган эди: «Миртемирнинг номи эсланиши биланоқ қирғиз адибларининг чеҳраси очилиб, юзида самимий табассум пайдо бўлади. Ҳа, Миртемир бизга жонажон дўст, сирдош оға эди; камтар, камсуқум, ажойиб инсон эди, хусусан, мен уни ҳеч қачон унутмайман, негаки, у ана шу иззат-икромга арзирли иш қилган. У катта-кичик баҳоналар билан бизнинг юртимизда тез-тез бўлиб турар эди: съездларимизда, пленумларимизда, конференцияларимизда, хуллас, унинг эътиборига лойиқ кенгашларимизга иштирок этар, ҳамма ишларимизда фаол қатнашар эди. Уни ҳамма, у ҳаммани танир эди. У ўз кишимиз эди, унинг ташрифи самимият ва ҳарорат учкунларини алангалатиб юборар эди. Биз унинг сиймосида ўзбек адабиётини кадрлар эдик. Биз уни оқсоқол деб, ўзимизнинг оқсоқол деб кадрлар эдик. У буни биларди, билар ва кадрлар, шунга яраша муомала қилар, шунга яраша эзгулик ва меҳнат билан, ўз талантининг бир бўлаги, яъни шеърят билан жавоб беришга тилишар эди».

Қирғизистонлик Асан Жақсиалиев эса бундай дейди:

— Уша совет адабиёти кунларида бир пиёла кўк чой баҳона узок гурунглашдик. Уша куни устоз республика Фанлар академиясининг «Манас» секторида бўлди. Дзержинский хиёбонида сайр қилди. Хуллас, Фрунзеда худди Тошкентда юргандек ўзини эркин ҳис қилди.

Уша кунлари бўлиб ўтган бир ҳангомани кўпчилик эслайди: қирғиз

таржимонларидан бири Бойзоқов унга бир заранг пиёлада қимиз узатди. Миртемир бир ҳўплаб қимиз тўла пиёлани қайтарди.

— Нега? Сув қўшилибдими, устоз?— деди хайрон бўлган Бойзоқов.

Миртемир бир тебраниб олди-да, деди:

— Е қимизга сув қўшилган, ё сувга қимиз...

Гупиллаб кулги кўтарилди.

Ноқулай вазиятга барҳам берилган эди.

Устоз ижодхонасидаги архив жузгирларнинг кўпчилигида «Огонёк», «Здоровья», «Фан ва турмуш», «Гулистон» журналларидан, газеталардан қирқиб олинган муҳим ва зарур, қизиқарли материаллар сақланарди. Улар ўқиб чиқилгач, керакли жойлари қалам билан белгилаб қўйилган. Айниқса, СССР Фанлар академияси ҳамда Озарбайжон Фанлар академияси томонидан 1970 йилдан эътиборан ҳар икки ойда бир марта чиқабошлаган «Советская туркология» журналлари алоҳида эътибор билан сақланиб, алоҳида эътибор билан ўқиб борилгани кўринади. Булардан ташқари Ўзбекистон ҳақида сўз юритилган барча нашрлардан зарур материаллар қирқиб олинган, ўқилган, муҳим ўринлар белгилаб қўйилган. Хоразм, Самарқанд, Фарғона ҳақида тўпланган материаллар алоҳида-алоҳида жузгирларда...

Миртемирнинг Салоҳиддин Мамажонов билан қилган суҳбатида (у магнит лентасига ёзиб олинган ва кейинчалик «Ўзбекистон маданияти» да чиққан) шундай ўрин бор:

«Савол: — Қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ халқининг турмуши, руҳини яхши билишингизнинг бойси нимада?

Жавоб: — Мен ҳам саҳроийроқ шимол ўзбегиман-да. Шу вадан саҳроий қардошлар ҳаёти менга яқинроқ».

Шунинг учун ҳам унинг қардошлар адабиёти вакилларидан дўстлари кўп эди.

Озарбайжон халқ шоири Сулаймон Рустам шундай эслайди:

— Миртемир билан Тошкентда, Бокуда, Москвада, қардош республикаларимиз шаҳарларида бўлган кўп учрашувларимиз, шеърият ҳақидаги суҳбатларимиз жуда самимий, мароқли ўтар эди. Миртемир бизнинг озарбайжон адабий муҳитимизда яхши танилган ва ҳурмат қозонган сўз усталаридан бири ҳисобланади.

Миртемир эса Сулаймон Рустам ҳақида ёзган эди:

«Озарбайжон янги шеъриятида инқилоб ва янги ҳаёт мавзуида биринчи қалам тебратган Сулаймон Рустамни 1928 йилдан биламан. Уша йили биз, тўрт ёш ёзувчи мамлакат бўйлаб саёҳатга чиққан эдик. Боку, Қозон, Москва, Ленинград шаҳарларида бўлдик. Бокуга борганимизда бизни кутиб олган шу Сулаймон оға, Миржалол, Абулбоқи, Файзи каби касбдошларимиз бўлди...»

Бовурдошликни Миртемир ана шундай кўра олди. Шунинг учун ҳам у «Қирғиз шеърлари» туркумидаги «Бовурдошлик» шеърида дедик: «Бовурдошлик бундоқ бўлибди, кўнгли эгриларнинг кўзлари куйсин. Кўзлари ҳам гапми — ўзлари куйсин, даврдошлик бундоқ бўлибди».

Миртемир «Қирғиз шеърлари» туркумини 1970 йил тўлдирди, қатор шеърлар ёзиб қўшди. Уша йилнинг баҳори эди. Бир гуруҳ ўзбек қаламкашлари ҳафталикда иштирок этдилар. Жалолободда бўлганларида шаҳар хиёбонида, мангу олов ёнида йиғлаб турган Она ҳайкали. Сочлари оқарган, қадди дол маъюс...

Бирдан Миртемирда ором йўқолди. Борганидаги хушчақчақлик, тетикликдан асар ҳам қолмаган эди. Маъюс тортиб, ҳар замон, ҳар замон ўзига-ўзи пичирлаб қўярди. Йиғлаб турган Она рамзини ўқувчига у шеър ҳолида пишитмоқдайди. «Мотамсаро онажон, Кўтар эгик бошингни...» Ниҳоят шеър бошланмаси топилди. Сўнг пичирлаб қайтарди: «Йиғлама... Йўқ йиғлагин! Кўз ёшинг денгиз бўлиб, Аждаҳоларни ютсин...» Мисралар қўйилиб келаверди: «Йиғлаки, онасини йиғлатмас бўлсин одам...», «Мен учун йиғлагин!» бўзлади шоир. Чунки, деди: «Мен ҳам ўша ўғлингдай жўн бир жангчи бўлганман». Чунки, деди: «Мен ҳам тўрт йил ичида қирқ йўла ўлганман... Кейин шеър умумбашарий тус ола борди. Мисралар залвори ортаверди: «Йиғлама, ҳей йиғлама! Вас қил кўз ёшингни, Сени дунё онаси атай деб келдик, ахир». Кейин шоир шеър қоралашга тушди. Ўзгартишлар киритди, сайқал берди. Онанинг сиймоси тасвири товланаверади: «Бир зум жилмайишингдан айланиб кетсин жаҳон...»

Бир гал қайсиям редакциядан топшириқ олди: пахтақор деҳқон ҳақида шеър. Улкани айланганлари, не-не деҳқонлар билан бўлган учрашувлари

ёдига тушди. Аммо меҳнаткаш халқининг олқишини олгулик бирор нарса ёздимикан...

У яна ўзидан қоникмаслик руҳи билан у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сўнг: «Ҳм...» деди-да, ёзиб қўйди. «Нима тўқий олдим элга дегулик, Тил учуда ҳануз элга айтарим...» Бу мисралар кейинроқ «Абдулҳаққа айтганим» шеърига жон бағишлади.

Негадир бир кезлар ёзганлари эсига қуйилиб келди: «Эй, Лениндай етакчиси бор халқим», «Қўлу тоғлиқ, Боғу роғлиқ ўзбек элим. Момо юрти, Чамбил белим. Зару гавҳар — ялтироқ тош недир олмос, Сен биз учун ҳам нон, ҳам ош, мангу мерос...»

— Деҳқон ҳақида ёзиш керак-ку, деҳқон ҳақида, Миртемир...

У ўз овозидан ўзи сергак тортиди-да, қоғозга энгашиди. «Бало келди сур булутдан сим қоқиб, Жафо келди бевафодек им қоқиб, Таянчликман, қодирман-да, даф бўлди, Кепчигини чала қоқиб, ним қоқиб...»

«Сарлавҳасини ҳам ўйлаш керак. «Пахтакор тилидан...» деб қўйсам қандоқ бўларкан?.. Ҳа бўлади. Аммо манави сатрлар шеърнинг ўртасида бўлиши керак...»

Бирдан хаёлини бошқа мавзу олиб қочди. Яна суйган эли ҳақида, дўстларнинг чўзган беғараз қўли ҳақида, домо Ленин яратолган улуг йўл ҳақида ўйлаб кетди. «Бундай меҳнаткаш юрт сира йўқолмас», «Ленинга зигирдай ўхшай ол, ўғлон!», «...Ленин сени деб кетди».

Шоир бахт борасида сўзламоқчи, қувноқ бир қасида куйламоқчи, эрта ва бугунни ўйламоқчи, эртақ каби бир тўй тўйламоқчи... Шундай асрий бир армон бўлиб, ёвга шаддоду дўстга дармон бўлиб; мева-ю шароб, суву нон бўлиб; меҳри қўшдарёю бағри уммон бўлиб, бебаҳо хирмону Ленинга фарзанди жон бўлиб... кўз ўнгида Ўзбекистон намоён бўлади. Шунинг учун самимий даъват қила билди:

*Пахтакор республикам —
Белинг боғлоқлик бўлсин!*

У ана шу ўлкаси замирида юрти билан фахрланди ва аввал бошданоқ ёзди:

*Куррада
Қўшдай арқираган Ватаним!*

Ҳа, устоз шу беқиёс юртнинг қаерида бўлмасин, фахрланиб мисралар тизди. Ўзбекистон тимсолида поёнсиз Ленин юртини кўра билди. Шу туфайли ҳам ёзгани доим ҳар дилга яқин бўлди:

*Ленинга ҳамиша фарзанди жонсан,
Ўзбекистонсан!*

Куз охирлаб бораёпти. Хазонлар... Умрнинг ҳам кўпи кетиб, ози қолди. Эли «Балли» дегулик нима ярата олди?.. Яратганларидан ҳамма рози эканлигини ҳис этсаям, унинг кўнгли ранжигани ранжиган эди. Бу сафар ҳам одатича тишларини гичирлатиб, ўйга толди. «Редакция сўрови бир-икки кун кечикадиган бўлди-да...» Кейин ўзининг «оғир карвон» лигидан оғринди... Бир оз хаёл суриб, яна бир банд қоралаб қўйди: «Йўлда қолди талай гўллик-ғўралик. Йўлдошликман, дўсту ёрлик, жўралик. Дўстга тортиқ гавҳар ортиқ алп хирмон, Давлатликман, қазноқликман, қўралик».

Ушанда шеър шеърдек бўлиб газета юзини кўрди. Тўғри, газета ходими уни кечикиброқ олди. Аммо кейин кўнгли жойига тушди. Негаки, шеър йиғилишда мақталган эди.

Ўқимаган бўлсангиз ўқиб кўринг, бу шеър 1974 йилнинг октябрида ёзилганди, чоғи...

— Ленин ҳақидаги сюжетли шеърларим, Қирғизистон ҳақидаги баъзи шеърларим, «Сурат» деган поэмам, муҳаббат ҳақидаги баъзи шеърларим кўзимга чақнаб кўринади, — дегувчи эди шоир.

— Ҳамид Олимжон ҳақидаги хотирангизда Нозим Ҳикматнинг «Қуёшни ичганлар қўшиғи» китобини таржима қилганингизни айтгансиз.

— Ҳамид Олимжон билан Нозим Ҳикмат шеърларини ўттизинчи йилларнинг бошида тўла таржима қилган эдик. Айтиш керакки, ўша йиллари Нозим шеърлари фақат ёш қаламкашлар учунгина эмас, умуман, қалам аҳли учун катта янгилик эди. Уларни биз ёд олиб, адабий кечаларда ўқир эдик.

Унинг шеърлари замонанинг етакчи мотивлари эканлиги ҳақида шубҳа бўлиши мумкин эмас... Унга эргашувчилар ҳам оз эмасди. Менингча, Ҳамид Олимжон ҳам, Фафур Ғулом ҳам ва Мақсуд Шайхзода ҳам ундан баҳраманд бўлдилар, нозимона шеърлар — минбар шеърлар яратдилар. Мен ҳам Нозимдан талай ўргандим. Менингча, Нозим шеърлари ҳали ҳам ўз хароратида — жозибали, салобатли, ярқироқ ва замондош!

Бир кун суҳбатимизни давом эттириш илнжиди борсам, кайфияти дуруст. Олдин ҳар галгидай дастурхонга ундади. Ундан-бундан, янгиликлардан суриштирган бўлди. Мавриди келиб суҳбат мавзуини бурмоқда эдим.

— Сиз илҳомни қандай тушунасиз?..

— Илҳомми? Хўш?

Тугёнли туйғу. Унинг измига тушдингми, бас, кўзингга ҳеч нарса кўринмай қолади. Даврниг айтмаса ўлмайдиган гапларини айтгинг келаверади, келаверади... Шунда ёзмай иложинг қолмайди. Худди шу хуруж илҳом, дегани бўлса керак.

— Демак, эртага келаверсам бўладими?

— Келаверинг, — деди у ишчанлик билан.

Йўқ. Шеър битиши бир ҳафтага чўзилди. Қўнғироқ қилсам: «Битди, келаверинг», деган жавоб олдим.

Борсам, араб алифбосида ёзилган шеърга сайқал бераётган экан. Мени кўриб: «Сал кутасиз-да, бўтам» деркан, яна қоғозга энгашди.

Ниҳоят нуқтасига етказди шекилли, аввал ўқиб берди. Шеър меҳр ва маҳорат билан ёзилган, ўқиганни титратгулик эди. Номини (кўпинча, шеър битгач сарлавҳа топарди) ҳозирги алифбода, катта ҳарфлар билан ёзиб қўйди: «Ёдгорлик».

Ушанда Миртемир китобга киритишда ўша шеърни яна ишлайман деганди. Шундай бўлди. Ҳатто китоб номини ҳам: «Ёдгорлик» деб қўйди. Минг афсус, уни ўзи кўролмади.

...Устоз қилинажак ишлар кўламини чамалаб ўрнидан тураркан, ёдига бундан икки йил бурун ёзган мисралари келди:

*Розиман шу юртда туғилганимдан,
Она тупроғим-да! Ҳа, она тупроқ,
Етти иқлим интиқ, жонона тупроқ,
Розиман шу лойда йўғрилганимдан.*

Унинг шеъриятида ҳамма нарсани кўриш мумкин эди: нозанинларнинг ғамсиз қувнашини; эрка булбулларнинг беҳадик сайрашини, узлатга чекилган қоронғи турмушнинг ёруғ кўламини, тошқинни, гул-чечак мафтуни — капалакни, нафосатни; Ватаннинг дилбар тонгларини, олқиш ва ҳурматга лойиқ меҳнат қахрамонларини; ўқариқ бўйида сахар уйғонган сувчини, она тупроқ тоти-ю тупроқ ширасини, нотўқис бу ҳаётда бахтга эришган дехқонни, одамзод дунё тургунча миннатдор бўлган, бир даврон ярата олган дохий Ленинни...

ЁДГОРЛИК

Миртемирнинг сўнгги сафари Қўқонга бориб келиши бўлганди, чоғи. Бир кун редакцияга энди кириб борувдим ҳамки, қўнғироқ жириглади. Пайқасам, устознинг овози.

— Ҳе... сизни ҳам ўрнингизда топса бўларкан-да, а?..

Устознинг саволларига жавоб бериб, тинчланттирдим. Ҳол-аҳвол сўрадим. Қанчалик тегиқ гапиришга ҳаракат қилса-да, хасталиги кучайгани овозидан билиниб турган устоз ҳамишагидай жавоб қилди:

— Отдайман, бўтам. Касал бўлмасликка тиришиб ётибман... Қўқондан қайтиб, бирмунча нарсалар қоралаб қўювдим. Кеча Лазиз Пўлатхон ўглига ҳам эслатувдим. Газетада беришга рози бўлди, шуни олиб кетолмайсизми?

Сўз охирида ҳар галги гапини қайтарди:

— Малол келмайдами?..

Борсам, устоз тайёр шеърлари устидан чизиб-ўчириб, қўшиб сайқал бераётган экан. Мени кўриб: «Сал кутасиз-да, энди, узр, бўтам», деди-да ҳовлига чиқиб кетди. Кузатиб турибман: йўлакларда анча у ёқ-бу ёққа бориб-келиб юрди.

«Хўш... Мана бошқа гап», дея уйга кириб келди.

— Энди, шеърларни бир кунга олиб қоламан, шекилли. Лазизхон ранжимас — тушунтирарсиз. Ҳали нуқтаси топилмаган ўринлари бордакка ўхшайди, баъзи шеърларни... Узим қўнғироқ қиламан.

Янги тўпламни тартибга солишда ҳам у Қўқон сафаридан кейин ёзган ўша шеърларига яна сайқал берди. Китоб нашриётга топширилаётган кезлар устод касалхонада ажал билан олишиб ётарди. Шунга қарамай хаёли шеърлари тақдирида бўлди: ёнида ўтирган ўғли Миржалолга нимадир дегиси келди. Уғил энгашди. Устод унга синиққан овозда, лекин вазминлик билан деди:

— Болам, нашриётга топширган тўпламимизнинг номини ўзгартирсанг... «Едгорлик» деб қўйдиргин. Мендан сизларга ҳаммага ёдгорлик бўлсин...

Уғли титраб кетди. Утиролмади. Тиззаларидан мадор кетиб, зўрға дераза ёнига етиб борди. Укириб юборишдан қўрқиб, беихтиёр тувакдаги гул барглари эзгилади. Елкаларида титроқ турди. Ота эса уни кўрмас, бироқ оғриқ исканжасига олаётганига қарамай, ўғлини ночор аҳволга солиб қўйганлигини билиб ётарди.

Юракка ўт тушса

Нима учун баҳор ойларида кўпроқ тўлқинланишини, иши кўпроқ унишини, бу сўлим фаслда столга кўпроқ ўтиришига майл сезишининг сирини устознинг ўзи ҳам аниқ тушунтириб беролмайди.

— Нега ўйлаб юрганларимни кўпроқ баҳорда қоралаб қўйишимни изоҳлаб беролмайман. Бу сир ўзимга ҳам маълум эмас. Бу, бошқа фаслларда ёзмас экан, деган гап ҳам эмас, ҳарқалай... фикрларимнинг чархланишига шу фасл кўпроқ туртки бўлишини биламан...

— Куннинг қай вақтларида кўпроқ ишлайсиз? — деб сўрайман устоздан.

— Авваллари ҳамма уйқуга кетгач, тинч кечада ишлардим. Кундузи дам олардим-да. Кун чиққунча ишлаб, завқ олардим. Кексаликда кундузи ёзишга ўтдим. Эрталаб тирикчилик ишлари-ю бошқа турли юмушлар билан алаҳсиб қоласан. Кейинроқ аста-секин тонгда икки-икки ярим соатдан ишлайдиган бўлдим. Бу осон кўчмади...

Шоир саҳарлаб туришни қанда қилмайди. Олдин ҳовлини оз-моз айланиб, «ўзини ижод жараёнига «тайёрлайди». Ювиниб ишхонасига кирганида эса кўрадиган зарур китоблари стол устида олдиндан тахлаб қўйилган.

Соат олти-олти яримлар чамаси. Бир пиёла қаҳвами, чойми, сут ё қатиқми ичади. Ишлаб бўлгач, соат тўққиз-ўнларда нонушта қилади-да, озгина сайрдан сўнг ором олади.

— Шеър дегани ҳар куни ёзилавермайди-да, — дея уқтиради у. — Лекин ҳар онда, кун сайин ойдинлашиб бораверади. Мен ёзганимни тўрт-беш кўчираман. Сайқал беришдан завқланаман, ярқираб бораверишидан кўзим қувонади. Ахир, ёзганинг ҳали нуқтасини топмаганини, ҳали ярқирашга муҳтож эканини кўра-била туриб тузатмасанг кимга зиён?.. Уз-ўзингни алдаган бўласан. Дидли китобхонга, аввало ўзингга хиёнат қиласан.

Бирданига устознинг «Тингла, ҳаёт!» китобидаги: «...Ҳамманинг дилини ойнадек ёруғ кўришим керак-да. Бўлмаса менинг ёзганимга ким ишонади-ю қарғишдан бўлак не олардим?» деган сўзлари лоп этиб ёдимга келади.

Унинг ижоддаги қудрати — меҳнаткаш инсонлигида, чинакам шеър-ятнинг чинакам меҳнаткаши эканлигида. Шеърсиз унга ҳеч нарса татимайди. Шеър унинг муҳаббати, ҳар ўтган дақиқаси...

— Қайс Лайлога ё бўлмаса, Гўруғли Ғиротига нечоғлик шайдо бўлгани шубҳасиз ҳаммага аён, — дейди шоир. — Ё олайлик, техникага қўл берган Турсуной оддий тупроқ билан саҳоватли қалби орқали сирлаша билишга куч топмаганида, даврининг шунча Барчинларини оргидан эргаштирармиди?.. Шоир ҳам шеърятни ўз шеърый қиёфасида — қудратлиги, тансиқлиги, қайсарлиги ҳолида сева олсагина элига суюкли бўлади-да. Бунинг ўзигина кифоя эмас. Ижодкор туйғулари тиниқ, айтмоқчи бўлган фикрлари керакли, аниқ бўлиши — сув ва ҳаводек зарур. Бир сўз билан айтганда, юракка ўт тушса ёзмасликка чора йўқ. Энг аввало шоир ҳаёт мағзини чақиб, чуқур тушуниб,

ундан илҳом ола билиш даражасига кўтарилмас экан, унга ҳамма нарса баҳона бўлаверади... Юрак тўлқинланса, туғилган туйғу ва фикрларни кўчада ётган тош ё бир барг воситасида ҳам изҳор этиш мумкин. Мағзини чаққан кишига патта сотувчи ҳам, гулчи ҳам, қоровул ҳам худди кончи ёки машинасоз, механизатор ёки мироб сингари мавзу бўла олади... бунга ёш қаламкаш қанчалик барвақт эришса, шунча яхши, шунча қадрли. Бунинг учун ҳам бегиним, ҳалол меҳнатга кўникиш зарур, албатта.

Шундан сўнг Миртемир билан суҳбатимизни давом эттиришга қулай пайт етгунча, анча вақт ўтиб кетди. Улуғ Октябрь инқилобининг 60 йиллик тантаналари давом этмоқда эди. Қисқа вақт орасида устознинг бир неча бор даволанишига тўғри келар, сал соғайдим дегунча қаттиқ ишлар, ўзини аямас, ҳеч қайси редакция илтимосини ерда қолдирмасликка тиришар эди. Тинимсиз ёзар эди. «Гулистон», «Шарқ юлдузи» журналларида, «Совет Ўзбекистони», «Ўзбекистон маданияти» газеталарида бирин-кетин чиққан ажойиб шеърли туркумлари ўша кунларнинг маҳсули бўлди. Шу билан бирга, нашриётларда чиқаётган китобларини қайта-қайта кўрар, ўзгартишлар киритар, лўнда қилиб айтганда, устознинг энг авж, тошқин ва шошқин палласи эди. Ҳар кун, ҳар дақиқа «юракка ўт тушган» кезлари эди. Ҳатто кўпчилик шеърларини шифохонада, беморлар ором олаётган осойишта паллада — тонгда қоралаб кўярди. Утилган олис, «кенг ва донғил» йўл, севикли Ватан қудратининг оламшумуллиги, улдуворлиги, она, армонли ёшлик ҳақида — яратувчи одамлар ҳақида ёзарди. Шеърларидаги етакчи фазилат эса одатдагидек — воқеабандлик, ёрқин тимсоллар даражасига кўтарилган ҳаёт ва табиат кўринишлари, конкретлилик одатдагидан ҳам тиникроқ намоён. Умрининг ўша энг шошқин ва тошқин палласида ёзган катта-кичик шеърлари ҳам, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, анов-манов шеърлар бўлмади.

Устоз қўлидан қўймай олиб юришга одатлангани — жажжи транзисторнинг овозини баландлатади. Кўнглига ёққан кўшиқ ё эшиттириш берилаётган бўлса, радио овозини тагин кўтаради, мамнун қиёфада ҳовлида андак сайр қилади.

Устоз завқланганида ё ранжиганида «жуда ҳам» сўзларини албатта қўшиб гапирарди. Сўзлаётганида эса «жуда» сўзининг охири икки ҳарфига ва «ҳам» сўзига ургу бериб, алоҳида бир оҳангда чўзиб айтади. Бу — айтилаётган гап моҳиятини ё баён қилинаётган воқеа тафсилотини таъсирчанликда, ҳаракатда — жонлиликда ифодалайди.

— Ижодий сафарларнинг ёзганимга таъсири масаласига келсак, — давом этди устоз, — Фарғона каналда бўлганимда «Шодиёна», «Яли-яли», «Фарғона» деган; Йўлдош Шамшаров, Саид Аҳмад билан Каттақўрғонга, Езёвондан Олмосга борганимда «Оқсоқол» деган шеърларимни ёздим. Мирзачўлга борганимда Мирзачўл ҳақидаги, Москва сафарларидан сўнг Ленин ҳақидаги шеърларим ёзилди.

Агар шеър ҳаётни кўриш, одамлар билан суҳбатлашиш давомида туғилса, бу — аксиома. Шу энг яхши шеър. Шундай бўлмаса, у — китобий бўлиб қолади.

Туркистонга борганимда асосан она қишлоқ ҳақида, она ҳақида кўпроқ ўйлайман. Ана шу мавзулар ҳақида кўпроқ суҳбатлашаман. Кўпроқ шу мавзуда ёзаман.

Кейинги йилларда мени кўпроқ банд этаётган мавзу ёшлик даврим, она бағридаги даврим, қишлоғим манзаралари, Қоратоғ манзаралари, ёшликдаги дўстларим, амакиларим ва онам...

Боя айтганимдек, меҳнаткаш инсон сиймоси, чўлларни ўзлаштираётган азамат инсон сиймоси мени ўйлантиради; ўшалар ҳақида янги гап айтиш иштиёқи ҳамиша дилимда. Кўпроқ вақтим ўтроқликда ўтиб кетибди. Бундан кейин кўпроқ юриш, кўриш зарур бўлиб қолди. Ўз севикли республикамни ҳам тўла биламан, деёлмайман. Бундан кейин, омон бўлсам, республикамни айланаман, ёзаман, Қолаверса, чет эллар — Шарқ мамлакатларини, социалистик мамлакатларни кўрмоқчиман. Шубҳасиз, ёзаман.

У ҳамиша айланиш, кўриш, кишилар суҳбатига бўлган чанқоқлик билан нафас олувчи эди. Сал соғайдим дегунча, сафар тадорикини кўришга шайланарди. Қай бир областгами, қай бир йиғингами, ёшлар даврасига отланарди. Умрининг охириги йилларида қилган сафарларидан бири Қўқонни айланиб келгани бўлди. Ҳар галгидек кўрганларини, таассуротларини дарҳол қоғозга туширди. Уша Қўқон ҳақида туркум шеърларидан намуналар «Ўзбекистон маданияти» да босилди. Уларда ҳам устоз ўзининг бош услубига содиқ қолди: ўтмиш ва бугунни муқоясалаш билан бугунимизнинг улдуворлигини, Ленин ва Ленин ғояларига шукроналикни бадийий айтиб берди.

У шоир Туроб Тўлага шундай деганди:

— Шоирларни дарёга ўхшатишади, бу ҳақ. Дарё бир қарасанг — тўлиб оқади, бир қарасанг — тошиб. Бир қарасанг — суст, тагин бир қарасанг — жилдираб қолади. Қуриб қолган вақтлари ҳам бўлади. Мен буни ўзимга қиёс қиламан. Тўлиб-тошиб оққан вақтларимни ҳам, жимиб оққан вақтларимни ҳам ўзим биламан. Тиниб қолган онларим ҳам бўлган. Ана шу онларни тўлдирай дейман-да, шошганим шундан...

Бундай кезларда унинг қўшиққа айланиб кетган мисралари қуйилиб келади: «Юрагимда ёнар бир ўт бетутун. Гўёки дер: қовураман, тиламан. Дош бераман нечун хануз мен беун — Битта ўзим биламан...»

* *
*

...Тонг шафақдан бўйинбоғ боғлаб, заминга таъзим айлайди. Гўё бутун жаҳонни шафақлару оловлар ўраб олгандек... Байрам тонги шундоқ устивор отиб борапти. Шаҳар, кенг кўчалар, тумонат одам — ҳамма-ҳаммаси кўзга яшнаб кўринади. Қўл кўтариб қуёш томонга нақ Лениннинг ўзи баланддан назар ташлапти. Болакайлардан ўқиши ҳақида суриштираяпти. Барча касб кишиларининг ҳисобатини тинглаяпти...

Бу манзара шоирга илҳом бағишлайди. Шеър йўғрилади. Ана шундай кунларнинг ҳар дақиқасида Ленин сиймосини туяди. Ҳар бир воқеа замирида Лениннинг ўзи жилмайиб тургандек, Лениннинг ўзи камсуханлик билан иш бошқараётгандек туюлади. Лаблар пичирлайди: Ленин жилмайиши, «Ленин жилмайиши...» «Сарлавҳабоп экан» ўйлайди шоир.

— Тавба!.. Сарлавҳаларни шеър ёзиб бўлиб топарди-ку!

Кейин ўз товушидан чўчиб, яна хаёлга берилади. Илҳоми жунбушга келади. Фикрлар қуйилаверади, шу тариқа кўклам манзараси чизилади. Сўн яна ёзади: «Қўшининг бошида тунар пахтакор».

— Кетиши яхши!

Шоир ҳар галгидек ўз товушидан ўзи чўчиб, ўйлайди: «Шеърга жон топиш керак, жон...» У ёқдан-бу ёққа юра бошлайди. Жилмаяди... Йигирманчи йили Туркистондан Ленинга совға юборилиши воқеаси ёрдамга келади. Анов-манов совға эмас, йигирма вагон!.. Бугдой, нўхат, мош, туршак, олмақоқи, майиз, баргак... Хуллас, озод, янги Шарқ меҳрики, бир жаҳон! Совға баҳона кечаги Шарқ билан бугунги Шарқ муқоясалана боради.

Воқеалар силсиласи бирин-кетин уланиб кетади: очарчилик йиллари Ленин Шарққа юз вагондан ортиқ ошлиқ юборгани ёдга тушади. Шарқ йўллаган совғани қабул қиларкан: «Ленин жилмайиб дер муддаосини: — Петр гўдаклари учун тарқатинг, Москва гўдаклари учун тарқатинг, Янги Шарқнинг илк совғасини!» Шеър шундай ниҳоя топади: .

*Тарихларда қолди ўлмас иши ҳам,
Ўша кунги антиқ жилмайиши ҳам...*

— Хўш... Шундай шеърлар бўладики, тез ёзилади, шундай шеърлар бўладики, узоқ ўйлаб, ўхшатишлар, тимсоллар, киноялар излаб юрасан, қуруқ баён қилиш керак бўлса, унда қозоғга тез тушиши мумкин. Лекин уни ҳақиқий шеърга, юрагини, китобхон юрагини жазиллатадиган даражага; шеър даражасига кўтариш керак. Бу дегани, ўша шеърнинг бадиий ифодасини топиш, дегани бўлади, — деб сўз бошлади Миртемир бир шеър ёзилиши жараёни ҳақида сўраганимда. — «Йўлбошчининг қайтиши» шеъримни олайлик. Унда машҳур воқеа: «Лениннинг паровозда келиб, вокзалга тушгани тасвирланади. Бутун прожекторларнинг ёниб тургани, барчанинг «Ленин!», «Ленин!» деб ҳайқиргани тарих китобларида кўп бор айтилган... Шеърим ҳам шу воқеага бағишланган. Лекин шеърнинг ёзилиш тарихи бундоқ: 1966 йили шоир Эсон Раҳимов билан Ленин яшаган, Ленин қадами теккан жойларда, Ленин ҳақида уч юздан зиёд материаллар, тарихий ҳужжатларни ўргандик. Лекин Лениннинг ҳаётини шунчаки баён қилиб бўлмайди. Ленин мавзуи оламшумул мавзу. Бу ҳақда бир пайтлар «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг саволлариға жавобларимда ҳам айтган эдим. Қайтариқ бўлса ҳам айтай: Ленин мавзуининг нечоғлиқ жавобгарлик эканини тушуниш ҳам, менинча, бахт. Аввало, Ленинга, қолаверса, халққа ҳурмат... Қўйинг-чи, хуллас. Лениннинг Петроградга келиши ва нутқ сўзлаши воқеасига бир шеър ёзиш хаёлимда тураверди. Ўша сафаримдан етти йил вақт ўтиб кетди, чамаси... Бу орада бир талай шеърлар қораладим: Ленин ҳақида, Ленин партияси ҳақида, одамлар ҳақида — дилимга яқин мавзуларда... Бироқ Лениннинг

Петроградга кириб келиши ва майдонда сўзлаши ҳақида ёзмоқчи бўлганим ҳадеганда қозога тушавермади.~

...Бир куни ҳаёлимга 1926 йили ўрмон кесиш учун сафарбар қилинганлар, ўша сафарбарликда бўлган бир амакимнинг Туркистонда айтиб берганлари ёдимга тушди. Унинг: «Лениннинг Петроградга келишини оломон денгиздай чайқалиб кутди, ўша ҳаяжонли кутиш йиғинига мени Дорофей деган дўстим бошлаб борди. Ленин келиши билан ҳамма «Ур-ра!», «Ленин!» дея ҳаяжонланганини кўрсайдиг... Уша ҳаяжонли кутиш оқшомида. Ўзбекистонлик Мамажон деган киши, Сибирдан қайтаётган туркистонлик ишчи ҳам бор эди, улар ҳам Лениннинг оташин нутқини эшитди», деганлари ҳаёлимга келди. Шундан сўнг бу шеърга жон кирди — Туркистондан борган ишчи образи қўшилди. Шеърнинг сюжети аниқ ва уни 1973 йил апрелининг бир тонготарида қоралаб қўйдим. Ҳаётимда бундай ҳол юз бермаган эди. Чунки ҳаммиша ўйлаб юрганларимни аввал насрда қоралаб чиқардим. Бу шеър эса бирдан назм ҳолида ёзилди. Сўнг унинг уч-тўрт сўзини ўзгартирдим — эпакага келтирдим, холос. Аслида мавзу ҳаёлда пишиб етилгач, ритм ҳам, қофия ҳам келаверади. Пишиб етилмаса, сув оқаётганда урилиб-урилиб кетишига ўхшаб қолади...

Устознинг ҳар бир шеъри, баллада ёки достони, сочма ё мақоласи, пьесаси, ҳатто ҳар бир таржимасининг мана шундай яратилиш тарихи, сабаблари бор. Шоир ёдга олган «Йўлбошчининг қайтиши» шеъри — Миртемир Лениннома-сининг сара асарларидан саналади. Устоз бу мавзудаги асарларини «Тондай таянчим» номли мажмуа ҳолида тартибга келтирган эди.

Унинг «Коммунист» шеъри беш банддан иборат. Ҳар бир банди ўн уч мисрадан иборат бу шеър ўзига хос мусиқийликда давом этади. Биринчи банддаги ҳислатлар ва мазмуннинг очила боришига омил бўлган барча хусусиятлар иккинчи бандга кучайиб ўтаверади. Уқишда давом этаверамиз. Лирик қаҳрамон — «мен»нинг, яъни коммунистнинг — коммунист бўлганлиги учун ҳам бир пайлар... қўли оёғига занжир солинганлиги, не қийноқларга бардош берганлиги, не довонлардан омон ўтганлиги, лекин у ким ва қаерда бўлмасин қалбида шу Ваган, шу эл қайғуси бўлганлиги, кўз олдида эса бугун, эрта ва келгуси турганлиги — тасвирий мисраларда намоён бўлаверади. Хуллас, Ленин мавзуида ёзилган бу асарлар, устознинг ўз таъбири билан айтганда, «ярқираб», таъсирчанлиги билан «мана мен» деб туради.

— Оти қуёшдай порлаб қолган доҳийлар!..

У одатича ҳеч ким бўлмаса ҳам сўзларини овоз чиқариб айтди. Сўнг «Бу ҳам ўша сочмадан» деб қўйди ўзича.

Меҳнаткаш номидан гапирганда, ўзича «билармонлик» қилмади, балки уни ўз тилида сўзлатди. Шу туфайли Ражаб бобо айта олди:

— Ўртоқ Ленин, бориб етсин ёзганим, Сен ишончим, сен суянчим, қўллагин...

Устоз ленинномасининг ташкил қилган барча шеърларда ва дostonда ҳам шоирнинг ҳаётга, гўзалликка бўлган улкан ташналиги, улкан бир қалбнинг элу юртига қилган ўз хизматидан қониқмаслиги, тагин ёниб, тўлқинланиб яшашга бўлган чанқоқлиги ифодаси билан тугаган.

«Ленин ва Ражаб бобо» образининг прототипи эса Бухоронинг Шофирконида яшаб ўтган, фидойи ва машҳур пахтакор Шариф бобо бўлганлиги ҳақида, Ленин ва Ленин гоёларига садоқат, бу қутлуғ мавзуда бадиий пухта, умрбоқий асар ёзиш учун «Ҳар увоқда ва ҳар заррада Ленинни кўра билиш, пайқай олиш, идрок эта билиш — яралажак асарлар мағзи ва негизи...» деб билгани тўғрисида ниҳоясиз гаплар айтгулик.

У Мирзачўл ҳақида ёзганда ҳам шундай бўлди:

— Бу, ахир, Ленин назари тушган кенг қулоч ўлка-да. Ўлка бу! Хориждаги анов-манов мамлакатдан каттароқ, бағри кенг, йилма-йил яшилга бурканаётган ўлка. Мамлакат бошидан оғир кунлар ҳали кетмаган маҳаллардаёқ Лениннинг тарихий декретга қўл қўйгани ҳамманинг ёдида. Мирзачўл бахтини очган, келажagini белгилаб берган ўша декрет бўлди. «Мирзачўлга сарф қилинган мўл маблағ бундан буён сарф қилиниши учун мўлжалланган маблағ олдида учқун ҳам бўлмайди!» — деган эди бир суҳбатда устозлардан бири. — Шундоқ...»

Устод ижодхонасида эътибор билан йиғилган папкаларнинг аксарияти Ленин мавзуига оид ҳужжат ва материаллар билан тўлиқ: Ленин ҳақида маълумотлар, Ленин ҳақида бадиий асарлар, Ленин ҳақида хотиралар, Ленин ҳақида факт-рақамлар, Ленин ҳақида ҳикоя қилувчи суратлар... У бежиз куйламаган эди-да: «Жами гўдакларнинг улуг бобоси, эй ақл дарёси, эй расо

одам, Эй даврон келтирган дов елкасида! Эй, шубҳа устидан чеккан сўнг рақам. Қора туманларнинг зид кўлкасида» деб.

«Ҳамма нарсада Ленинни ёрқин кўра билиш даражасига етсайди ёзувчи, бу бахт! деб ёзади Миртемир «Ленин шунчалар буюкки...» сарлавҳали публицистик мақоласида ва давом этади: «Қисқа тарихий муддатда ўтилган узун йўлни — оғир ва ёруғ йўлни Ленин сиймоси призмасида кўрсатиш қаламқаш учун ҳам қарз, ҳам фарз, ҳам ёзгу эмгак, албатта...»

Миртемир бу ақидасига энг аввало, ўзи, ўзи тўла амал қилди.

Ҳа, айтгандай, соғлиқ... Оғриқ тағиғ исканжага олаётир. Ана хат учинчи июлда жўнатилган экан. Тез етиб келибди-да. Дақиқалар бунча югурмаса. Е менга шундай туюлаптими? Илгарилари нега сезмадийкин.

Ленин ҳақида озорқ бўлса ҳам ёзиб турганидан эл-юрт рози. Демак, мен, яна ва яна ёзажакман. Улуғ дохийнинг икки асрлик тўйига зора менинг ҳам шеърим етиб борса...

— Шубҳасиз, ижодий довлардан ўтишимда таржиманинг турткиси кам бўлмади, — дейди у. — Таржима орасидаги тинимсиз меҳнат мени қайта-қайта ижод чорбоғига бошлаб келаверди...

Сўхбат давомида устоздан таржима хусусида сўрадим. Таржима баҳонасида устозлари сафи кенгайганлигини алоҳида уқтирди. Мен эса бу сифатда менинг ёзганларимда ҳам бир қадар маъно, бўёқ, жаранг бўлса, бунинг учун мен Навоий бобом билан бир сафда улуғ Пушкиндан ва унинг тилидан миннатдорман», деган сўзларини эсладим.

Устоз давом этди:

— Йигирманчи йилларда Маяковскийни ҳижжалар эдим. Ундан кейин Пушкин ва Некрасовга кўнгил қўйдим. Навоий ва бошқа классикларимиз ҳам эргаштириб юрди. Нозим ҳам. Бора-бора Шота билади, Ҳейне билан ҳам шуғулландим. Тагорни севиб ўқидим. Мана шулар устозларим. Улар кўпчилик...

Устоз камтарликдан шунчаки: «Кўпчилик...» деб қўя қолди. Бироқ таржимон — Миртемир қардош халқлар адабиётининг энг яхши намуналарини (жумладан, «Манас», «Қирқ қиз», «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон») жаранглатган заҳматқаш ўзбек ижодкори. Биргина «Манас» эпосининг биринчи китоби таржимаси қарийб 14000 мисра! Жами таржималари-чи?!.. Улар ҳисобланса ва бу мисралар узунасига тизиб чиқилса, заминга шеърый белбоғ бўлгулик. Ушанда бу белбоғ — халқлар дўстлигининг, халқлар маънавиятининг, халқлар маданий ва адабий ҳамкорлигининг камалақдек товланаётган алпона тимсоли бўлиб кўзни қувонтирар эди.

Шулар ҳаёлимдан ўтди-ю, устоздан бугунги таржимачилик хусусида, айниқса, ёшлар таржималари тўғрисида сўрадим.

— Ёшларнинг таржимаси масаласига келсак, таржима меҳнатининг ҳар бир ижодкор учун бир мактаб эканлиги ҳақиқат. Шубҳасиз, ҳозир Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Барот Бойқобилов, Муҳаммад Али таржималарини, кенжа авлодга келсак Рауф Парфи, Муҳаммадали Қўшмоқов, Абдулла Шер, Машраб Бобоев, Омон Матчон, Миразиз Аъзам, Маъруф Жалил, Сулаймон Раҳмон каби ёшларнинг таржималарини мен уларнинг ўз ижоди деб биламан. Зеро, таржима ҳам ижод. Улар қаламларининг чархланишида таржиманинг аҳамияти улкан.

— Мен, — дейди шоир, — таржима соҳасида жиндек тажрибам борлиги жиҳатдан ёш таржимонларга шундай маслаҳатлар берар эдим: юрагингизга мавж сола олган, яъни сизга маъқул асарларнигина ўгиришга қўл уринг, қурбингиз етган асарга қўл уринг. Баланд дорга осилиб, ҳам ўзингизни овора, ҳам ўша асарни оёқ ости қилиб қўйманг; таржима учун танланган асар яратилган тилга теран ҳурмат жуда зарур; таржима қилинган шеър ўқилганда худди Ойбек, Гафур Ғулوم ё Ҳамид Олимжон шеърларини ўқигандагидек равшанликка ва табиийликка эришинг, китобхондан олқиш оласиз, холос.

— Некрасов ҳақида сўрабсиз, — деди у бир кун. — Бу устозга келсак, унинг тилини, образларини ўзимникидай севиб қолдим. Унинг қаҳрамонлари ёнимда, бирга кездиган бўлди...

Мен аввало Некрасовнинг «Дехқон болалари» хрестоматик шеърини таржима қилдим. Кейин «Русияда ким яхши яшайди» эпопеясига қўл урдим. Узоқ ишладим. Бу дoston шу қадар тўқис, ҳаяжонли, жонга титроқ солувчи ҳаёт манзараларига бойки, у ҳамон мени чексиз ҳайратга солади.

— Миртемир таржимон шоир сифатида ҳам, — деб эслайди Сулаймон Рустам, — адабиёт учун шарафли ва муҳим хизмат қилган эди. Унинг бу фаолияти юксак тақдирланадиган ижодий меҳнатдир. У таржималарига жуда масъулият билан қарарди. Бир мисол келтирай: Миртемир халқ шоири

Расул Ризонинг «Ленин» поэмасини таржима қилаётганда асл нусхадаги хусусиятларни, фазилатларни сақлашга эътибор берган ва бу ишни маҳорат билан амалга оширган эди.

Ижодкор айниқса, Расул Ризони ҳурмат билан таржима қилишга лойиқ шоирлар сафида кўрарди. Шунинг учун ҳам Расул Ризо ёзди:

— Бир неча йил аввал Миртемир менинг «Ленин» дostonимни таржима этаётган чоғида, у билан яқиндан танишдим. У дўстлик, қардошлик, шоирлик бурчини «Ленин» дostonини таржима этишга бағишлаган юрак ҳарорати, кўнгил навоси, санъаткорлик маҳорати билан ифодалади. Мен Миртемирга бурчлиман. Бу бурчимни буюк Навойнинг гўзал ғазалларини, ўзбек совет шоирларининг ва албатта, Миртемирнинг ҳам ўлмас Фузулий ва Собир тилига таржима этмак билан адо қилмоққа сўз бераман.

— Миртемир айтар эдики, — деб давом этади Сулаймон Рустам, — мен бошқа тилдан таржима қилаётганимда аввало, шоирнинг барча ҳолати, феъл-атвори ва бутун ижоди, халқининг тарихи ва ҳаёти билан яхши таниш бўлишни гоят зарур деб биламан. Асарни таржима қилаётганда, шоирнинг кечирган ҳаяжонларини, шеър яратишдаги азобларини мен ҳам ўз бошимдан кечиришим керак. Таржима вақтида мен ўзимни муаллифдек ҳис қилишим, муаллиф деб санашим керак, асарни ўз жонажон асаримдек ҳис этишим, ҳисоблашим керак...

Унинг шогирдларидан бири, бугунги кунда ўзи ҳам ёшларга устозлик қилаётган шоир Эркин Воҳидов видолашув йиғинида барчанинг кўнгилдаги гапни топиб айтди: «Пушкиннинг «Прошай, свободная стихия» сатрини устоз «Алвидо, қудратли, асов ғалаён» деб таржима қилган эди. Ҳаётда сокин ва майин Миртемирнинг шоир юрагида шеъриятнинг қудратли асов ғалаёни яшар эди. Бугун устоз билан видолашиб «Алвидо, қудратли, асов ғалаён», деймиз ва бу қудратли шеъриятнинг бизга умрбод ҳамроҳ бўлишига ишонамиз».

Ҳа, ҳали унинг сафдошлари, азиз шогирдлари бу теран шеърият даргоҳи сабоқлари ҳақида жуда кўп ва хўп гапирдилар, ёзадилар. Ундан авлодлар баҳраманд бўлаверади. Зотан, Ғафур Ғуломнинг Миртемирга 1961 йили ёзган ўртоқлик ҳазилида айтилганидек:

*Миназини бузмай ларзакор ва жарангдор подопон қушдай оҳиста,
Ясси бўйлаб чўнг алп сингари зайтунзор аро девкор ва ёвқур,
Шеър ёбонларида ёвшан чечакларин терган ёзуқли қайсар,
Сулув шеъриятнинг туғин кўтариб,
Жиндай ғазалхон, ганти шоир Миртемир келаётир!..*

— Шогирд сифатида айтишим мумкинки, салмоқли юки бўлмаган ижодкорнинг қайиғини енгил шабада ва майда тўлқин ҳам ағдариб ташлаши мумкин, — дейди Ҳусниддин Шарипов. — Олис манзилга етиш тўғрисида гапириб ўлтириш ортиқча...

Кўнгил очиқ киши атрофида ёшлар кўпроқ айланади. У эрмак учун ишламасди. Бу талабчан шоирнинг шеърхонга, халққа ҳурмати эди. Халқ нафасини сезувчи шоир ҳаёт тасвирида кам янглишади. Киши қанча кам янглишса, ҳақиқатга шунча яқин туради.

Ҳа, у тошқин, аммо тошқинлиги пинҳон сокин дарё эди. Унинг ўзи айтганидай: «Шоир ғазалини кифтда кўтариб, Зилол сув ўтади боғдан-боғларга».

(Давоми бор)

ИСТИҚБОЛ ИСТАКЛАРИ

Ўзбекистон ССР Кинематография Давлат
комитетининг раиси А. Абдуллаев билан суҳбат

Мухбир. Адабиёт, бошқа санъат турларига қараганда, кинони биз, нисбатан ёш санъат, деб биламиз, Айниқса, ўзбек киноси. У инқилобдан кейин бунёд бўлиб, катта тараққиёт йўлини босиб ўтган, айтиш мумкинки, бевосита Октябрь мевасидир. Республикамизда киносанъати ўз олдига қандай вазифаларни қўйган эди ва уларни қандай бажарди?

А. Абдуллаев. Кўп миллатли бутун совет киноси, Октябрь туфайли юзага келган санъат, деб аталади. Партия ва ҳукуратимиз инқилобнинг дастлабки кунлариданоқ киносанъати ривожига алоҳида эътибор, чексиз ғамхўрлик билан қаради. Буюк Лениннинг машҳур сўзларини эсланг: «Барча санъатлар ичида биз учун энг муҳими кинодир!» Оддийгина «энг муҳими» деган сўзларнинг остида олам-жаҳон маъно яшириниб турибди. Кино миллионлаб кишиларга дунёда мисли кўрилмаган ўзгариш рўй бериб, янги давр келганини айтиши, чинакам ҳаёт манзараларини уларнинг кўз ўнгида жонлантириб бериши керак эди. Киносанъати бу вазифани шараф билан бажарди. Аммо у бунёд бўлганидаёқ, янги санъат тури эканлиги учун ҳам, табиий ҳолда, қатор муаммоларга тўқнаш келди. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, тараққиёт поғонасида бориб етган даражаси, ҳаёти, ўзига хос урф-одатлари, удумлари бор. Демак, уларни ўрганмай, уларга суюнмай, иш тутиш мумкин эмас. Кино шундай йўл тутди. Мана, шу боисдан, киносанъати ленинча миллий сиёсатнинг маҳсулидир. Яна бир вазифа. Кино «ҳали нигоҳ тушмаган» тарих, узоқ ўтмиш саҳифаларидан тортиб, бугунги кун ҳаётигача, аста-секин бўлса ҳамки, акс эттириши, шу йўсинда халққа унинг ўзи тўғрисида ҳикоя қилиши керак эди. Шунчаки ҳикоя эмас, кўз ўнгида жонланган манзаралар тарғиботга, эзгулик йўлида халқни олдинга етаклашга хизмат қилиши зарур эди. Бутун совет киноси, жумладан ўзбек киноси ҳам, бу вазифани уддалай олганига эндиликда шубҳа йўқ...

Мухбир. Ўзбек кино усталари шонли олтмиш йил ичида неча юзлаб асарлар яратишди. Уларнинг барчасини эслаш, ҳар бири тўғрисида сўзлаш қийин, албатта. Лекин, Абдулаҳад Абдуллаевич, масалан, сиз шу бутун даврни тасаввур қилганда, қайси фильмларни беихтиёр эслаб, «киносанъатида воқеа бўлиб қолган асарлар» дея оласиз?

А. Абдуллаев. Аввало, 60 йил, абадиятга қиёсласа, жуда қисқа, бир нафасдек давр. Аммо халқимиз шу йилларда босиб ўтган йўлга кўз ташлайдиган бўлсангиз, бунинг ўзи ниҳоятда катта тарихдек туюлади кишига. Бу тарих олдида биз ҳали қарздор, зероки, уни кўп соҳаларда мукамал акс эттиришга эришмаганмиз. Халқимиз инқилоб кунларида, урушдан олдинги беш йилликлар, коллективлаштириш, Ҳужум, Улуғ Ватан уруши даврида кўрсатган фидойилик, тарихда қиёси бўлмаган қаҳрамонлик, замондошларимизнинг бугунги яратувчи буюк меҳнати... булар тўғрисида, шубҳасиз, анча-мунча фильмлар суратга олинган. Лекин қилинган ишдан қилинадиган иш кўпроқ, ҳамон илҳомбахш бу мавзулар янгидан-янги кино санъаткорларининг диққат марказида турибди! Энди «воқеа бўлиб қолган асарлар»... Мен бу саволга жавобан, турли йилларда

яратилган қатор фильмларни эслаб, рўйхат тузгим келмаябди. Нега? Биринчидан, бундай асарларнинг ўзи ҳам оз эмас, кино мухлислари уларни менсиз ҳам яхши билишади. Иккинчидан, кино бир томони санъатдан, бошқа томони ишлаб чиқариш — саноатдан иборат бўлган, кўпчиликнинг ижодий маҳсули сифатида асар майдонга келадиган мураккаб соҳа. Шу боисдан, воқеага айланадиган асарлар билан ёнма-ён баъзан кўнгил тўлмайдиган айрим асарлар ҳам яратилиб туриши табиий ҳол, чунки иш, изланиш бор жойда бундай бўлмаслигининг иложи йўқ: «воқеа» дейишга арзийдиган асарларни эсласан тақдирда, буларни ҳам эслашга тўғри келади, ўтган даврда яратилган барча асарларни тилга олиш эса, чиндан имконсиз. Учинчидан, республикамизда иккита киностудия мавжуд. Булардан бири ҳужжатли ҳамда илмий-оммабол фильмлар, иккинчиси бадиий фильмлар ишлаб чиқаради. Мазкур киностудияларнинг «таржимаи ҳоли» билан яқиндан танишган киши, йиллар давомида томошабин ҳукмига ҳавола этилган муваффақиятли асарлар билан бирга, камчиликлардан холи бўлмаган асарлар ҳам озми, кўпми киносанъати тараққиётига хизмат қилгани, буларни бир-биридан ажратиб қараш унчалик жоиз эмаслигини сезиши мумкин. Қисқаси, ҳаётнинг ўзи ҳакам, томошабинлар фильмларимизга холис баҳо бериб келишган, баҳо бераверишади, буни уларга қолдирганимиз маъқулроқ. Демак, мен рўйхат тузиб ўтирмасдан, яна айрим масалалар устида фикр юритишни истардим. Масалан, бундай... Баъзан, мана бу даврда жуда яхши фильмлар яратилгану мана бунисида ундай бўлмаган, сингари мулоҳазаларни эшитиб турамыз. Менимча, бу пухта мулоҳаза эмас. Аввало, давр илгарилаб боргани сайин, бутун санъатимиз, жумладан, киносанъати ҳам олдинга одимлябди. Ҳаёт қонуниятининг ўзи шуни тақозо қилади. Ундан ташқари, ҳар бир даврнинг ўз яхши фильмлари бор. «Алишер Навоий» фильми билан кейинчалик яратилган «Улуғбек юлдузи», «Абу Райҳон Беруний», «Алломанинг ёшлиги» фильмларини қиёслаганда, биз бу фильмларни ҳам бемалол, киносанъаткорларнинг тарихий мавзудаги катта ғалабалари дея оламиз. Чунки, «Алишер Навоий» фильми сингари бу фильмлар ҳам ўзбек киноси шўхратини дунёга таратди, маданий ҳаётимизда муайян из қолдирди. Аммо гап фақат бунда эмас. «Алишер Навоий» фильмига ўхшаб, мазкур асарларнинг ҳар бирида санъаткорлар тарихни янгидан ўрганиб, тарихга ўзлари асар яратаётган кун минбаридан янгича қарашга, янги бир сўз айтишга ҳаракат қилишди. Энди инқилоб ва инқилобдан кейинги даврлар манзарасини экранга кўчирган «Осиё устида бўрон», «Фавқулудда комиссар», «Сен етим эмассан», «Тошкент — нон шаҳри», «Ленинградликлар, менинг жигарбандларим», «Сени кутамиз, йигит», «Нафосат», «Севишганлар» фильмларини олайлик. Бу фильмлардан ҳар бири ҳам ўз даврида киносанъатини бойитиб, унга қандайдир янгилик олиб келгандек бўлди...

Мухбир. Сизнингча, бугунги кунда киносанъати олдида қандай вазифалар турибди?

А. Абдуллаев. Партия XXVI съезди ҳамда КПСС Марказий Комитетининг кейинги Пленумлари қарорларини биз ўзимиз учун дастуруламал деб биламыз. Айниқса, КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Сўветининг шу йил апрель ойида қабул қилган «Кинофильмларнинг ғоявий-бадиий савиясини янада ошириш ва кинематографиянинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш тадбирлари тўғрисида»ги қарори бизнинг руҳимизга руҳ, илҳомимизга илҳом кўшди. Партия ва ҳукуматимизнинг киносанъатига нисбатан кўрсатаётган чексиз ғамхўрлигидан далолат берган мазкур қарор бизни ҳозирга қадар қилган ишимизни кўздан кечириб чиқиб, эндиги қилинадиган ишлар устида жиддий мулоҳаза юритишга даъват этди. Бу қарор катта сиёсий, назарий ва амалий аҳамиятга молик. Унда киносанъатига тегишли барча соҳалардаги ишнинг бориши кўздан кечирилган. Ҳар бир давр ўз муаммоларини яратади, деган гап бор. Бу айти ҳақиқатдир. Урушдан кейинги йиллар билан 60-йилларда кино олдида қўйилган вазифалар бир-бирига ўхшамайди. 80-йиллар

нинг талаби бутунлай бошқа. Ҳар томонлама баркамол янги коммунистик жамият кишисини тарбиялаш бугунги кунда бутун маданият, санъат, жумладан киносанъатининг олдида турган катта вазифа. Халқаро майдонда идеологик кураш кескинлашган ҳозирги кунда, қарорда айтилганидек, «... замонавий характерларни, ахлоқий проблемаларни, ривожланган социализмни такомиллаштиришнинг кўп қиррали жараёнларини тўлароқ очиб берадиган асарларга ғоят эҳтиёж сезилмоқда.» Яна, киносанъатига ленинча эътибор, ленинча донолик билан ёндашишнинг ёрқин намунаси, бўлган қарордан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумкин: биз «ғоявий-бадий жиҳатдан актуал ва муҳим фильмларни» яратишга бурчлимиз. Бундай фильмларимиз ҳали кўп деёлмаймиз...

Мухбир. Бутуниттифоқда, жумладан бизнинг республикамизда ҳам, адаблар билан кино усталарининг ҳамкорлиги муҳим омиллардан бири саналади. Сиз бу масалада қандай фикрдасиз?

А. Абдуллаев. Киносанъатини бадий адабиётсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Адабиётда муҳим бир асар яратилиб, кино унга ҳеч қачон бефарқ қараган эмас. Бутуниттифоқда бунёд бўлган ва бўлаётган фильмлар бунга далилдир. Ўзбек адабларининг энг яхши асарлари экранга кўчирилган. Бугунги кунда ҳам ўзбек ёзувчилари баъзан сценария ёзиб, баъзан ўз асарлари билан киносанъати юксалишига ҳисса қўшиб келяптилар. 1986 йил планида Бутуниттифоқ кинематография институтини янги тугатиб қайтган ёш режиссёр Ф. Зайнутдинов томонидан Ойбекнинг «Болалик» қиссаси асосида фильмни суратга олиш мўлжалланяпти. Улкан адаб Сарвар Азимовнинг «Қайдадир сайрарди тун қуши» сценариясини экранга кўчириш устида иш олиб бориляпти. Ёзувчи Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони» комедияси, адаблардан Одил Ёқубовнинг «Диёнат», Уктам Усмоновнинг «Гирдоб» романлари асосида олинаётган фильмлар ҳам яқин орада томошабинлар ҳукмига ҳавола этилади. Оқсоқол адаблар ва таниқли ёзувчилардан Комил Яшин, Уйғун, Назир Сафаров, Иззат Султон, Раҳмат Файзий, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Иброҳим Раҳим, Улмас Умарбековларнинг кино тараққиётига анча хизматлари сингган. Болалар ҳаётидан ёзилган Фарҳод Мусажонов ҳамда Латиф Маҳмудовларнинг қиссаларига асосланиб фильмлар яратилди ва яратилляпти. Адабиёт ва киносанъатининг ҳамкорлигига мисоллар кўп. Аммо биз сўнгги йилларда бу ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш, адабиёт ва киносанъатининг яқинлигини таъминлаш устида ўйлаялмиз, иш олиб бориаялмиз. Шу жиҳатдан, олдинги йили ўтказилган адаблар ва кино усталарининг кенгаши аҳамиятдан холи бўлмади. Биз жиддий муаммоларни ўртага ташладик, баҳслашдик, маълум хулосаларга келдик. Бундай фикр алмашиб туриш, бир-бирининг бажараётган ишига талабчанлик билан ёндашиш, менимча, бизнинг барчамизга ҳам сув ва ҳаводек зарур. Киносанъаткорлари бугунги кунда адаблар қандай муаммолар устида бош қотиришаётганидан воқиф бўлишлари, ёзувчиларимиз ўз навбатида кино йиғинлари, яратилган фильмларимиз йиллик муҳокамаларида актив қатнашиб, кино усталарини ўйлатаётган, қизиқтираётган муаммолар тўғрисида ўртоқлашишлари керак. Биз ўзаро ҳал қилишимиз лозим бўлган масалалар эса, очигини айтганда, оз эмас. Мана, шулардан бири — сценария масаласини олайлик. Мен эллигинчи йилларда биринчи марта кино соҳасига келганимда, сценария «танқис»лигини ҳис этганимни эслайман. Орадан кўп йил ўтди. Лекин ҳамон давр талабига жавоб берадиган, ғоявий-бадий жиҳатдан юксак савиядаги сценариялар ниҳоятда кам ёзиляпти. Бу, айниқса ҳозирги саксонинчи йилларда, кино ходимларини ҳам, адабиёт вакилларини ҳам жиддий ташвишлантирадиган масала. Зероки, яхши сценарияга асосланмай туриб, яхши фильм яратиш мушкул, бунинг ҳаттоки одатда иложи ҳам йўқ. Ўз ижодини шеър ёки наср сингари киносценария ёзишдан бошлаган, бу ишга ўзини бағишлаган ижодкор ёшларимиз кам учрайди, уларни йўқ ҳисобида дейиш мумкин. Бундай ёшларни тарбиялаш устида биз ҳам, ёзувчиларимиз ҳам ўйлашимиз, биргаликда маълум тадбирларни амалга оширишимизга тўғри келади...

Мухбир. Партия ва ҳукуматимиз идеологияга алоҳида эътибор билан

қараётган бугунги кунда кино соҳасидаги қандай ишлар Сизни қаноатлантириб, нималардан кўнглингиз тўлмаётганини айтолмайсизми?

А. Абдуллаев. КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил июнь Пленумида таъкидланганидек, одамларнинг маданий даражаси ошиши билан уларнинг онгига санъатнинг таъсири кучайиб боради. Бу санъаткорлар олдидаги масъулиятнинг ҳам ўсиши демакдир. Биз партия кўрсатмаларига амал қилиб, республика киностудияларининг яқин йиллардаги иш планларини ҳозирги кун талаблари нуқтаи назаридан, янгидан кўриб чиқдик ва бунда замонавий асарларга кўпроқ эътиборни қаратдик. Таниқли кинорежиссёрлардан Шухрат Аббосов, Равиль Ботиров, Али Ҳамроев, Латиф Файзиев, Элёр Эшмуҳамедов, Дамир Салимов, Қамара Камолова, Учқун Назаровларнинг янги фильмлари замонамиз кишилари ҳаёти, бугунги кун муаммоларига бағишланади. Дамир Салимов «Зилзила» фильми устида бир неча йилдан буён иш олиб борапти. Бу фильмда тошкентликлар матонати, янги Тошкент бунёдкорлари, интернационал дўстлик ҳақида ҳикоя қилинади. Равиль Ботировнинг янги фильмида Буюк Ғалабанинг улуғворлигига бугунги кундан назар ташланиб, ҳозирги пайтда дунёнинг ҳар ер-ҳар ерида қутураётган фашизм башараси фош қилинади. Али Ҳамроев иш олиб бораётган фильм эса Улуғ Ватан уруши даври қаҳрамонлари, оталар олдидаги бурч тўғрисида. Элёр Эшмуҳамедовнинг «Хайр, сўлим ёз» фильми ёшлар ҳаётидан, бу фильмда ҳозирги кундаги муҳим масалалардан бири — ахлоқ мавзусида сўз юритилади. Томошабинлар эътибор қилишган бўлса керак, бизнинг фильмларимизда аввалдан Ватан мавзуси кенг ўрин эгаллаб келади. Биз Ватанга муҳаббат, садоқат ҳақида яна янги фильмлар яратиш ниятидамиз. Бундан ташқари, 50-60 йиллар коммунистларига бағишлаб фильм яратиш ҳам планлаштирилган. Бизнинг киностудияларимиз Белоруссия, Украина, Тожикистон ва бошқа қардош республикалар кинематографчилари билан ҳамкорликда бир қатор фильмлар яратишган. Шунингдек, болгар, афғон, ҳинд, югослав кино усталари билан ҳам ҳамкорликда бир қанча бадиий ва ҳужжатли фильмлар суратга олинган. Ҳозирги кунда бундай ҳамкорликни давом эттиряпмиз. Бу бир-биримиздан тажриба ўрганишга кўмак бериш билан бирга, экранда катта аҳамиятга эга бўлган сиёсий-ижтимоий масалаларни кўтариб чиқиш имконини яратмоқда, совет киносанъатининг халқаро обрў-мавқеини юксалтиришга хизмат қилмоқда. Сўнги йилларда биз турли кино ихтисослари бўйича ёшлар фаолиятига айниқса аҳамият беряпмиз. Ўзбекистон Кинематографчилар Союзи билан биргаликда ёшларни тарбиялаб етиштириш борасида анча ишлар қилинди. Кейинги 4 йил ичида республикамизнинг қирққа яқин ёшлари Бутуниттифоқ кинематография институтида таълим олишди. «Ўзбекфильм» киностудияси ҳузуридаги Киноактёрлар студияси фақат таланти ёшлар ҳисобига ўсиб қолмай, студиянинг кўнгилдагидек ишлаши учун шароит, имконият ҳам яратиб берилди. Кейинги йилларда бунёд бўлган «Алломанинг ёшлиги», «107 инструкция бўйича тўнтариш», «Эртанги кун сабоқлари», «Ўзганинг баҳоси» сингари қатор фильмлардаги асосий ролларни ёшлар ижро этишаётгани, бундай кўплаб ёш киноактёрларнинг юзага келиши қувончли ҳолдир. Кино усталари яратган бир неча фильмлар Иттифоқдаги ва Халқаро кино анжуманларда юксак мукофотлар билан тақдирланди. Ўтган йили режиссёр Қ. Камоловнинг кинодаги хизматлари Бутуниттифоқ Ленин комсомоли мукофотиغا, режиссёрлардан Д. Салимов ва А. Қобулов суратга олган сўнги фильмлар Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотиغا сазовор бўлди. Қўшни афғон киносанъаткорлари билан ҳамкорликда юзага келган «Афғонистон. Инқилоб давом этмоқда» ҳужжатли фильмининг СССР Давлат мукофоти билан тақдирлангани ҳам кейинги йиллардаги кино эришган муваффақиятлар натижасидир. Ҳужжатли кино усталаридан Малик Қаюмовнинг «Шарқдаги дилбар шаҳар», «Паранжи», «Ер ислохоти», Даврон Салимовнинг «Турналар учган дашт», «Раис», «Дард», Баҳодир Музаффаровнинг «Ишчи бўлмоқчиман», «Концерт зали», Наримон Азимовнинг «Денгиз сув кутмоқда», Хайрулла Жўраевнинг бир қатор фильмларини ҳам киносанъатининг кейинги

йилларда эришган муваффақияти дейиш мумкин. Бироқ биз мамнунланишдан кўпроқ диққатни ҳал қилинмаган ишларга қаратишни истаймиз. Бу табиий ҳол. Даврнинг талаби ҳам шу. Кейинги йилларда бадий юксак даражадаги фильмлар билан бир қаторда «Менинг москвалик қадрдонларим», «Бардош» сингари бадий жиҳатдан саёз, ҳаётга юзаки қараш натижаси бўлган, бизнинг кўнглимиз тўлмайдиган фильмлар ҳам юзага келди. Ўзбекистон ССР Кинематография Давлат комитетининг коллегиясида бундай фильмлар яратган киностудиянинг ишлаб чиқаришда йўл қўйган қатор камчиликлари ҳам очиб ташланди ва қаттиқ танқид қилинди. Умуман олганда, кейинги йилларда тарихий ҳамда тарихий-инқилобий мавзудаги фильмларга ийбатан, афсуски, ҳамон замонавий мавзудаги фильмларимиз бир хил юксак бадий савияга кўтарилмаёттир. «Ўзбекфильм» киностудиясида ишлаб чиқаришга таклиф этадиган пухта сценариялар озлигидан, бошқа ерлардаги профессионал сценариячиларни ишга жалб қилишимизга тўғри келяпти, улар эса республикамиз ҳаётини доим ҳам бирдек даражада ҳис этиб, ёритиб беришолмаслиги сезилябди. Баъзан мавзу муҳимлиги инobatга олиниб, бадий жиҳатдан яши ишланмаган сценариялар асосида фильмлар яратишга киришиляпти, бадийят етишмаган жойда мавзунинг ўзи билан иш битмаслиги ошқор бўляпти. Ҳали айтганимиздек кино бир томондан ишлаб чиқаришга боғлиқ эканлиги, қатъий планга асослангани учун ҳам, гоҳида сценария етишмай, ҳам асарлар билан иш кўришга тўғри келяпти. Кино асари миллионлаб кишилик аудиторияга, кўп миллатли томошабинга мўлжалланган; фильм яратишда кўпинча шу шарт-шароитдан келиб чиқилади. Бу яхши. Лекин бунинг оқибатида киносанъаткорларимиз кейинги йилларда ишнинг бошқа бир жиҳатини унутиб қўйишяпти, миллий заминда туриб, миллий характер яратишга жуда кам эътибор беришяпти. Аксар фильмларимизда республикамиз меҳнаткашлари ҳаёти, халқимиз қиёфаси тўғри ва тугал акс этмаяпти. Ҳолбуки, санъат миллий бўлмаса, у интернационал ҳам бўлолмаслиги айни ҳақиқатдир. Айрим таниқли постановкачи-режиссёрларимизни, биз истагандек журъат-жасорат билан ишлашябди, деб бўлмайди. Улар ишида бугунги кун талабларига жавоб берадиган янги бир кўтарилиш кам сезилябди. Бунинг устига, бир йиллари Шўҳрат Аббосов, Равиш Ботирсов, Элёр Эшмуҳамедов, Қамара Камолова сингари катта бир гуруҳ режиссёрларнинг кино соҳасига саф чекиб кириб келишгани, тез фурсатда томошабинларга танилиб қолишганини эслаймиз. Ҳозирги кунда эса ёш режиссёрларимиз пассивлиги кўзга ташланмоқда. Сўнги беш йил давомида биронта режиссёрлик дебюти амалга ошмагани, бирон бир ёш режиссёр янги фильм билан киносанъатига кириб келмагани ишимиздаги «кемтик» ўринлардан биридир. Болалар, ўсмирлар, ёшларга бағишлаб сўнги пайтда анча-мунча фильмлар бунёд бўлганига қарамай, ҳали уларга тегишли бугунги муаммоларни ёритадиган, уларнинг онгига таъсир қилиб, катта тарбиявий аҳамият касб этадиган фильмларимиз оз. Хўжжатли киносанъаткорларимиз дадил ижодий изланишлар олиб бериш билан бирга, баъзан томошабинни мамнун этадиган жозибали ҳаёт манзараларини чизиш, чинакам ҳаёт ҳақиқати тўғрисида сўзлаш ўрнига ахборотчиликка, гоҳо баландпарвозликка ўрин беришяпти. Кино танқиди даражаси ҳам қаноатланарли деб бўлмайди. Яратилаётган фильмларга умумий тарзда эмас, ҳар бир асардан келиб чиқиб, конкрет ҳолда фикр юритадиган, нуқсонлардан қутилишимизга хайрихоҳлик билан, холис ёрдам берадиган танқидга кундан-кунга кўпроқ эҳтиёж сезилаёттир... Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ўзининг шу йил май ойидаги қарорида КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар совети қароридаги кўрсатиб ўтилган кўпгина камчиликлар бизнинг ишимизга ҳам тегишли эканлигини таъкидлаб, бу нуқсонларни тез фурсатда бартараф этишимиз кераклигини уқтирди. Мазкур қарорлар бизнинг келажакдаги бутун ижодий йўлимизни белгилаб берган программ хўжжатдир...

Мухбир. Абдулаҳад Абдуллаевич, маълумки, ҳар икки йилда бир марта Тошкент кино анжумани ўтказилади. Бу йилги Осиё, Африка ва

Лотин Америкаси мамлакатларининг VIII Тошкент Халқаро кино анжумани қандай ўтди?

А. Абдуллаев. Анъанавий «Тинчлик, ижтимоий тараққиёт ва халқлар озодлиги учун!» деган эзгу шиор остида ўтадиган Тошкент кино анжуманининг бутун дунёда йилдан-йилга обрў-мавқеи ошиб борапти. Жаҳонда халқаро вазият кескинлашган, ғоявий мухолифларимиз айни хуруж қилаётган бир даврда ўтганига қарамай, VIII Тошкент Халқаро кино анжумани ҳам ўзига нисбатан қизиқиш ниҳоятда ўсиб бораётганидан далолат берди. Бу йилги анжуманда СССР билан биргаликда 92 мамлакат, 7 Халқаро ва миллий ташкилот ҳамда Фарбий Берлин ўз вакиллари ва фильмлари билан иштирок этди. Тошкент кино анжуманида бу йил Африка миллий конгресси ва Жанубий-Фарбий Африка Халқ ташкилоти биринчи марта қатнашди. Анжуманга делегация раҳбари бўлиб кўпгина мамлакатларнинг маданият ва ахборот министрлари, мазкур мамлакатларнинг давлат арбоблари келишгани диққатга сазовор. VIII Тошкент кино анжуманида уч континентдан ҳар қачонгидан кўп, катта бир гуруҳ таниқли ёзувчилар, шоирлар, кинодраматурглар қатнашиб, меҳмон бўлишди. Австралиялик шоир, сценарист ва режиссёр Жеральд Босток, вьетнамлик шоир, сценарист Чан Игок Тхан, иорданиялик адиб, сценарист ва режиссёр Иброҳим Абу Наб., Чили Озодлик ҳаракати иштирокчиси ёзувчи ва сценарист Артуро Вергаралар шулар жумласидан. Бу Тошкент кино анжуманига нисбатан боя таъкидлаганимиз — катта қизиқиш белгиси. Бизнинг анжуманимизга бундай қизиқиш эса, аввало, Шарқ машъали бўлган Тошкентга интилиш, унинг серқуёш бағрида бўлиб, тиниқ ҳавосидан баҳрамандлик туйиш истаги натижасидир. Бундан ташқари, умуман, киносанъати ҳали кам тараққий топган мамлакатлар ҳам бизнинг анжуманимизда тенг ҳуқуқ билан қатнашиш имкониятига эга, бу биздаги инсонпарварлик, биродарлик ва дўстликни қадрлаш ғояларидан келиб чиқади. Шу ўринда Тошкент кино анжуманининг яна бир муҳим жиҳатини айтиб ўтиш жоиз. Бу кино анжуманда фақат уч континент прогрессив киносанъати тажрибаси умумлаштирилиб қолмай, бу ерда ўзбек киносанъатининг чет мамлакатлардаги бошқа тараққийпарвар кино вакиллари билан муносабати шаклланиб, мустаҳкамланади. Биз Ҳиндистон кино усталари билан ҳамкорликда яратган «Алибобо ва қирқ қароқчи» ҳамда «Муҳаббат афсонаси» фильмлари мана шундай кино анжуман пайтида туғилган олижаноб ниятнинг, ҳамжиҳатликнинг тимсолидир. Барча Тошкент кино анжуманлари сингари VIII Халқаро кино анжуманининг ҳам тинчлик ишига хизмати, унинг халқимиз тинчликсеварлигини яна бир карра намойиш этгани, эзгу интилишлар, ёрқин туйғулар байрами бўлгани шак-шубҳасиздир...

Мухбир. Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг шонли 60 йиллиги муносабати билан кино томошабинлари ҳам бўлган бизнинг журналхонларимизга яна нималар дегингиз келади?

А. Абдуллаев. Бизнинг республикамиз ҳаёти кўзгусида бутун мамлакат ҳаёти ақс этаётир. Ўзбек халқи ижтимоий-иқтисодий турмушда, маданият, санъатда эришган жаъмики ютуқлар социалистик тузум афзалликлари, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси изчиллик билан олиб бораётган ленинча миллий сиёсат тантанаси белгисидир. Бугунги кунда бизнинг қалбимиз, эришган ютуқлар билан чекланиш эмас, истиқбол истаклари билан тўлғин. Партия ва ҳукуматимиз бизнинг олдимизга қўяётган юксак талабларга жавоб берадиган, бўйнимизга янгидан-янги вазифалар юклаётган зукко, диди нозик замондошларимизни мамнун этадиган кино асарлари яратиш бизнинг бурчимиз. Ҳозирги кунда биз бунга янада кўпроқ масъулмиз.

ЗАҲМАТКАШ АДИБ

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Александр Удалов 70 ёшга тўлди. Шу муносабат билан мухбиримиз ёзувчи ҳузурида бўлиб суҳбатлашди.

Мухбир. Ҳурматли Александр Андреевич! «Агар санъаткор ҳаётдан бебаҳо нарсаларни топа олса, агар одамларнинг яхши сифатларини бадий асослай олса ва ўзи ҳам саховатманд бўлса — унинг ўтмиш ҳақида ёзганлари ҳам келажакка хизмат қилади», — деб ёзган эди танқидчилардан бири Сиз ҳақингизда.

Зотан совет воқелиги ва социалистик реализм адабиётининг дунё миқёсидаги тантанаси адибларимизга фавқулодда кенг имкониятлар яратди. На фақат бугунги, балки замонавийлик руҳи сингдирилган тарихий темалар ҳам ёзувчига бой адабий материал бера олиши ҳақиқатга айланди. Ҳозирда эпик кўламдорликка, муҳим тарихий воқеаларни теран тасвирлашга интилиш, уларда омманнинг онгли ҳаракатини ҳамда мислсиз жасоратини ҳаққоний ёритиш — совет адабиётининг етук асарларига хос хусусиятдир.

Ёзувчи. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правленийсининг биринчи секретари Сарвар Азимов шу йил 26 июнда бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг V пленумида қилган докладида шундай деган эди: «Ривожланган социализмнинг мукаммаллашиши жараёнида фаол иштирок этиш — қайси жанрда, қандай мавзуда (тарихийми, тарихий-инқилобийми бунинг аҳамияти йўқ) ишлашдан қатъий назар, ҳар бир ёзувчининг бош вазифаси ва бурчи бўлиб қолиши керак. Бундай олиб қаралганда, гап жанрда ҳам, мавзуда ҳам эмас. Гап ёзувчининг гоъвий замани ва дунёқарашидадир». Ўзбек совет адабиётида ҳам тарихий темада қалам тебратган ва тебратаётган ёзувчилар оз эмас. Суҳбатни тарихий мавзудан бошлаганингизда ҳам жон бор. Фикрингизни тушуниб турибман. Менинг асарларимнинг аксарияти гарчи тарихий характерда бўлсада, улар яқин тарихдан — республикамизнинг инқилоб арафасидаги ҳаётдан олиб ёзилган.

Мухбир. Сиз ижодингизни ўзбек халқи ҳаёти, унинг тарихи ва маданияти билан бир умрга боғлагансиз. Асарларингиз бунинг гувоҳидир. Уларда қардошлик, биродарлик ва халқлар дўстлиги туйғуси шунчаки декларатив тарзда эмас, ёрқин реалистик бўёқларда ўз ифодасини топган. Бу — ижодингизга алоҳида фазилат бахш этган омиллардан биридир. Сал кам ярим асрга яқин вақтдан буён яратган ажойиб очеркларингиз, ҳикояларингиз, қисса ва романларингиз билан Бугунитифоқ ада-

биётида муқим ўрин эгалладингиз. Айни пайтда, бу ўзбек совет адабиётининг ҳам ютуғидир. 1938 йили нашр этилган илк «Ҳикоялар» тўпламидан бошлаб «Ватан фарзанди» романигача халқ орзу-истаклари, турмушимизнинг турли жабҳаларидаги қаҳрамонна меҳнатлари, севги ва садоқати, аламли ва қувончли дамлари, ўтмиши, бугунги кун ва порлоқ эртаси тараннум этилади. Ҳар бир сатри ҳаяжон билан ўқилган «Марина» (1940) қиссаси қаҳрамонлари ҳам китобхонлар қалбини ҳамон тўлқинлантириб келмоқда. Зеро унда республикамизда коллективлаштириш даврининг ўзига хос мураккабликлари, долзарб муаммолари, заҳматкаш халқимизнинг ҳақиқий жасорати реал ва ҳаётий материаллар асосида ишонарли ва тўлақонли акс эттирилган. Сиз яратган қаҳрамонлар бизнинг замондошларимиз, биз билан елкама-елка туриб меҳнат қилаётган ватанпарвар совет кишиларидир.

Маълумки, Сизнинг кўп сонли ўқувчиларингиз буюк совет адиби Михаил Шолохов билан ёзишмаларингиздан хабардор. Уша воқеанинг тафсилотини сўзлаб берсангиз.

Ёзувчи. 1938 йили, яъни илк «Ҳикоялар» тўплами нашрдан чиққандан кейин улуг ёзувчига хат ёздим. Мактубга қўшиб китобдан ҳам бир нусха юбордим. Михаил Шолоховдан ижодий ишда маслаҳат беришни сўраган эдим. Буни қараганки, икки ҳафтада жавоби келди! Очигини айтсам, буни кутма-

ган эдим. У киши ўша вақтлардаёқ катта ёзувчи бўлиб танилган, мен эса тажрибасиз, тўғрироғи, оддий ҳаваскор. Қаттиқ таъсирланганман шекилли, орадан қирқ олти йил ўтса ҳам мактубни ёддан ўқийман. Мана қуйидаги ўриларга эътибор бering: «Бадий маҳорат ҳанузгача, ҳеч бир ёзувчига осмондан тушгандай тап-тайёр ҳолда келмаган. Уни ҳамиша сабр-тоқат билан, тиришқоқлик, кунт билан эгаллаш керак. Фақат бошни қотиришдан нари ўтмайдиган «қадрдон танишлар» маслаҳатидан сақланинг. Яхши ва ёмонни ўзга шахслар ёрдамисиз, мустақил фарқлашга ўрганинг». Мен кейинги ишларимда улуғ ёзувчининг бу сўзларига қатъий амал қилдим.

Мухбир. Сиз Улуғ Ватан уруши йилларида ҳарбий журналист ва ёзувчи сифатида қизгин фаолият кўрсатдингиз. Шонли Совет Армияси жангчиларининг сабот ва матонати ҳақида кўплаб очерклар, ҳикоялар ва киссалар яратдингиз. Бу даврда яратган асарларингизнинг пафоси — Ғалаба, совет халқининг Буюк Ғалабага бўлган қатъий ишончидир.

«Замондошларим». (1950), «Ёз кунларининг бирида» (1957), «Қизлар» (1961) қисса ва ҳикоялар тўпламларида қишлоқ меҳнаткашларининг ҳаёти, бунёдкорлиги, ўзбек аёлларининг олижаноб фазилятлари, халқимизнинг миллий анъаналари ва психологияси ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ўзбекистон ССРнинг инқилобгача ва инқилобдан кейин социализм барпо бўлиш йилларини чуқур ўргангач тарихга дадил мурожаат этдингиз. Бу изланишларнинг самараси сифатида икки китобдан иборат «Сабр косаси» романи дунёга келди.

Бу асарга қарийб чорак асрдан буён кўнгида ардоқланиб келаётган гоёвий мақсад жо этилган. Роман воқеалари 1905 йиллардан бошланиб, халқимизнинг босиб ўтган йигирма йиллик инқилобий тарихи замонавий позициядан талқин этилади. Асарни ўқир эканмиз, ундан ўзбек ва рус халқларининг биродарлиги, ўзбек халқи ҳаёти ва тарихини ҳаққоний, реалистик тасвирлаш бош муддао эканига ишонамиз. Роман қаҳрамонлари инқилоб руҳи билан нафас оладилар, яшайдилар, асрлар бўйи кутган орзу-идеалларини амалга ошириш учун тинмай курашадилар. Туркистон меҳнаткашлари рус халқининг биродарларча ёрдами туфайли Коммунистик партия раҳбарлигида эски, эксплуатацияга асосланган тузумни улоқтириб ташлаб, озошликка эришгани алоҳида пафос билан қаламга олинган.

Ишонаманки, Сиз қарийб ҳар куни китобхонлардан кўплаб мактублар оласиз. Уларда ўқувчиларнинг асарларингиздан олган таассуротлари, муҳими, ижодингизга муносабат акс этиши шубҳасиз. Шулардан баъзиларини ўқиб берсангиз.

Ёзувчи. Олиб тураман. Гоҳо жавоб ёзишга ҳам улгурмайсан киши. Улар турли-туман саволлар, илтимослар билан мурожаат этишади. Мана бу хат Оренбург шахридан:

«Қадрли Александр Андреевич!

Сиз яшаб ижод этаётган ўлкада бўлган биримда «Сабр косаси», «Муҳаббат ҳамиша барҳаёт», «Виринчи бўса» каби асарларингизни диққат билан ўқиб чиқдим. Уларнинг барчаси менга жуда ёқди. Сизнинг Надежда Малысованинг — мафгункор, порлок

қалб эгасидир. Афсуски, бу китоб билан шахсий кутубхонамни бойитиши иложи бўлмади. Лекин Оренбургда Сизнинг «Ватан фарзанди» романингизни сотиб олдим. Романингизни ўқиб чиққач, унга қўшиб ушбу мактубни ҳам Сизга йўлламоқдаман. Китобга дастхат ёзиб менга жўнатарсиз, деган умиддаман. Қимматли вақтингизни олиб, ортиқча ташвиш ортираётганим учун узр. Азбаройи сизнинг дастхатингизга мушарраф бўлиш истаги шунга мажбур этди. «Ватан фарзанди» ҳам мен ўқиган бошқа китобларингиз каби ажойибдир.

Айниқса, қаҳрамонингиз Арслон Кучиев менга ёқди. У Ватанга садоқатли одам. Агар лозим бўлиб қолса, Ватан учун ҳаётини ҳеч иккиланмай қурбон қилишга тайёр. Диёнатли, соф ва саховатли қалб эгаси. Шу билан бирга ҳақиқий интернационалист. Совет ёшлари ундан ибрат олса арзийди. Ҳамма Арслон Кучиевдек бўлса қандай яхши!

*Оила аъзоларингизга саломатлик тилайман.
Ҳурмат билан: Равиль Енакаев.
Оренбург 1983 йил.*

Мухбир. Александр Андреевич, «Ватан фарзанди» (1982 йили нашр этилган) Сизнинг насрдаги ҳозирча сўнгги йирик асарингиз. Шу ҳақда қисқача сўзлаб берсангиз.

Ёзувчи. Ижодкор учун ўз асари ҳақида ўзи гапириши ноқулай. Яхшиси, шу романим муносабати билан минсклик суворовчилардан олган мана бу мактубни ўқиб бера қолай:

«Қадрли Александр Андреевич!

Биз — минсклик суворовчилар, «Ватан фарзанди» деган янги романингиз билан танишдик. Китоб бир нусха бўлгани сабабли, машғулотдан бўшаган пайтларимизда бутун рота йиғилиб, навбатма-навбат овоз чиқариб ўқидик.

Ҳаммамиз катта қизиқиш билан тинглаймиз. Ҳаяжон ичра: Арслон Кучиев жасоратини (очиғини айтганда, қартайганига қарамасдан унинг отаси Буреутнинг романингизда эрта ўлиб кетиши ачинарлидир), ўзимизча Серёжа Муромцев, Тая Кузнецова, Қорасоч каби қаҳрамонларнинг тақдирини кейинчалик нима бўлиши тўғрисида «Фол очамиз». Уқшидан толган лаҳзаларда қаҳрамонлар тақдирини, асарингизни қизгин муҳокама қиламиз.

Шундай қизиқарли китоб ёзганингиз учун Сизга раҳмат. Романини охиригача ўқигач, у ҳақда яна батафсил хат юборамиз.

Қимматли Александр Андреевич, Сизга сизхат-саломатлик, ижодингизга янги ютуқлар тилаймиз!

*Суворовчилар номидан:
Евгений Ромонюк.*

20.IV — 83 йил. Минск шахри».

Мухбир. Дарҳақиқат, «Ватан фарзанди» романингиз китобхон қалбини ром этар даражада қизиқиш билан ўқилади. Тасвирланаётган воқеаларнинг кўлами, қаҳрамонларнинг ўзига хос ички ҳаёти, ёрқин характерлар динамикаси жиҳатидан Сизнинг бошқа асарларингиздан ажралиб туради. Романинг яна бир ютуғи — адабиётимизда қарийб ёритилмаган мавзуга қаратилганда.

Бу — Ўзбекистонда янги иқтисодий-сиёсатга (НЭП) ўтиш, яъни республикамизда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, кооперациялаштириш давридир. Асар воқеалари ёш Арслон Кучиевнинг мураккаб тақдир, ўзига хос ҳаёт йўли орқали бобма-боб ёритилиб борилади. Ешликда ўзингиз бевосита гувоҳи бўлган, шахсан таниган, бошингиздан кечирган воқеа ва кишиларни тасвирлаганингиз роман қимматини янада оширган. Сиз «Ватан фарзанди» романи билан Ўзбекистон табиатини, қишлоқ манзараларини, айниқса халқимизнинг миллий психологиясини, миллий урф-одатлари ва тил хусусиятларини пухта ўзлаштирганингизни яна бир бор намойиш этдингиз.

Езувчи. Шу ўринда эътиборингизни мана бу мактубга жалб этмоқчиман. Ростини айтганда, бу хат менга қаттиқ таъсир этди. Чунки, шу қизнинг онаси илгари менга ёзиб турарди. Эшитинг:

«Муҳтарам Александр Андреевич!

Сизнинг янги — «Ватан фарзанди» романингизни ҳаяжонланиб ўқиб чиқдим.

Афсуслар бўлсинки, оламдан кўз юмган онажоним бу асарингизни энди ўқиёлмайди.

Ҳар биримиз учун кўнгул орзуси бўлиб қолган диёр ҳақидаги илк сатрларнинг бошланиши нақадар гўзал! Романи ўқир эканман, Сиз яратган қаҳрамонларни бир вақтлар мен билан бирга яшаган, меҳнат қилган, меҳр-муҳаббат қўйган, янги ҳаёт қуриш учун курашган кишиларни гўё ёнимда қайта ҳис этдим. Айниқса, эндиликда серқуёш Ўзбекистондан олисда яшаётган биз «осиёликлар» учун Сизнинг асарларингиз ардоқлидир. Чунки улар ўтмишдаги ота-оналаримиз ҳаёти ва меҳнатини, дўстлар билан учрашувларни, ўқувчилик ва талабалик йилларини ҳамда бошқа кўплаб ажойиб воқеаларни хотирамизда жонлантиради.

Назаримда, Сиз ўзбек диёрини оташин бир муҳаббат билан севавис ва бу муҳаббатни қаҳрамонларингиз ва асарларингизда самимий ифодалай оласиз. Сиз яратган фаол қаҳрамонлар тўқима эмас, балки улар ўзингиз шахсан билган ва учрашган, ҳаётда бор кишилардир.

Бугун мен заводимиз кутубхонасидан Сизнинг «Қизлар» (Марина, Ёз кунларининг бирида. Биринчи қор) деган яна бир китобингизни топиш бахтига муяссар бўлдим. Умид қиламанки, уни ўқиб менга яна олам-олам қувонч бахш этади.

Хурматли Александр Андреевич!

Сизга сизхат-саломатлик, ижодингизга янгидан янги парвозлар тилаб қоламан.

*Эҳтиром билан: Лидия Андреевна
Шчебуняева.
1981 йил.*

Домоноссов шахри.

Муҳбир. Александр Андреевич, агар сир бўлмаса, ижодий режаларингиз ҳақида сўзлаб берсангиз.

Езувчи. Шу яқин орада ошкор бўладиган «сир» сир эмас. Мен яна Улуғ Ватан уруши мавзусига мурожаат этиб, «Славян қишлоғи билан хайрлашув» номли янги романимнинг сўнгги бобини тугаллаш арафасидаман. Маълумки, шу номли ҳарбий марш бор. Мен илк марта «Славян қишлоғи билан хайрлашув» марши садолари остида Совет Армиясига жўнаб кетганман. Уша йиллар ҳамон хотирамдан кўтарилгани йўқ.

Муҳбир. Бу романингизнинг «Ватан фарзанди» билан боғлиқ томони борми?

Езувчи. Умуман олганда, алоқадор томони йўқ. «Славян қишлоғи билан хайрлашув» ўзи мустақил, алоҳида китоб бўлади. Фақат «Ватан фарзанди»даги Арслон Кучиевни яна бош қаҳрамон сифатида янги романга «кўчирдим». Яширмай қўя қолай: у ҳарбий билим юртини тугатгач, чет элга хизматга юборилди. Улуғ Ватан уруши бошланганда Арслон Кучиев оиласи билан чет элда бўлди. У белорус аёлига уйланади. Угли истеъдодли музикачи — вундеркинд.

Муҳбир. Демак, буни энди режа демаса бўлар экан-да? Шундайми?

Езувчи. Мен, одатда, асарларим китобхон қўлига тегмагунча уни ижодий режа деб ҳисоблайман. Яхшиси, яна бир сирни оча қолай: келажакда икки қисса ёзишни планлаштирганман. Ҳатто биринчисининг айрим бобларини қоралаб ҳам қўйганман.

Муҳбир. Номи ҳам маълум бўлса керак?

Езувчи. Албатта. Уни «Биринчи бўса», деб атадим. Қиссада уруш йилларида бўлган ажойиб бир воқеа ҳикоя қилинади.

Муҳбир. Асар мавзуи уруш бўлса, унинг «Биринчи бўса» деб аталиши китобхонларга галати туюлмасмикин?

Езувчи. Ҳамма гап шунда-да! Лекин, қолганини гапирмайман. Шусиз ҳам ҳамма гапни айтиб қўйдим.

Муҳбир. Ниҳоят, охириги савол: Ёш ижодкор дўстларингизга қандай тилак билдирасиз?

Езувчи. Мен ёш адабиётчи дўстларимнинг бадий ижодни муқаддас иш деб билишларини истардим. Езувчининг ижод йўли альпинист йўлига ўхшайди. Альпинистга чўққини забт этиш учун қандай куч, ирода, сабот зарур бўлса, ёзувчига ҳам шундай матонат зарур. Мен ёш қаламкаш дўстларимнинг ҳаммиса матонатли бўлишига тилакдошман.

Муҳбир. Уртоқ Александр Андреевич! Шу қутлуғ юбилей кунларингизда Сизга ижодкор дўстларингиз ва барча китобхонлар номидан мустақкам соғлик, узоқ умр, ижодингизга барака тилаймиз. Муборак 70 ёшингиз қутлуғ бўлсин!

Ғулом Каримов,
филология фанлари доктори, профессор

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ ЖАМЛАГАН ХАЗИНА

XV асрда яшаган машҳур прогрессив маданият арбобларидан бири Давлатшоҳ Самарқандийнинг ноёб адабий хазинага айланиб кетган «Тазкират уш-шуаро» асари кўп вақтлардан бери илм аҳли эътиборига тушиб келмоқда. У дунёдаги кўпгина тилларга таржима қилинган. Асарнинг алоҳида қисмлари Россияда В. Жуковский ва Ф. Эрдман, Францияда Силвестр де Саси, Англияда Э. Браун ва А. Фальконе, Туркияда Фаҳим Сулаймон афанди ва Германияда Хаммер томонидан чоп этилди. Лекин «Тазкира»нинг тўлиқ таржимаси биронта ҳам Европа тилида ҳанузгача нашр этилмади. Хивалик ватандошимиз Муҳаммад Рафиъ томонидан 1900 йили амалга оширилган ўзбекча таржима асарнинг тўлиқ матнини ўз ичига олса ҳам, таржимон Хоразм таржимачилик мактаби анъаналарига асосланиб иш кўрган учун таржима оригинал матнидан анча узоқлашиб қолган.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг тазкираси катта географик территорияда майдонга келган адабий ҳаёт материалларини қамраб олади. Унда муаллиф Ҳиндистондан Мисргача, Мовароуннаҳрдан Туркиягача бўлган ерларда яшаб ижод этган 150 дан ортиқ шоирлар, маданият арбобларининг ҳаёти ва ижодий фаолияти, адабий муҳити тўғрисида баҳс юритади. «Тазкира»нинг даврий чегараси ҳам кенг кўламга эга. У беш асрлик (X—XV) вақтни қамраб олади. Бу бой, ранг-баранг материаллар китобда етти табақа (қисм)да баён қилинади. XV асрда гуллаб-яшнаган Шарқ маданиятининг Урта Осиё, Эрон, Ироқ каби ўлкаларида етишган шоир, олим, маданият арбоблари шу табақаларда тавсиф ва таъриф этилади. «Тазкира»да «Муқаддима» ва «Хотима» ҳам бор. «Муқаддима»да муаллиф асарнинг ёзилиш сабаблари, мазмуни ва йўналиши тўғрисида изоҳ-тушунтириш беради. Сўнгра қадим араб классик поэзиясининг ўн вакили — Лабид (VII аср), Мутанаббий (905—965), Абу Аъло ал-Маоррий (973—1058) ва бошқалар тўғрисида маълумотлар келтиради. Китобнинг «Хотима» қисми эса муаллиф билан замондош бўлган машҳур олти шоирга бағишланади. Булар — Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Суҳайлий, Хожа Шаҳобиддин Абдулло Марваридий ва ниҳоят, Осафийлардир.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг номини Алишер Навоий «Маҷолис ун-нафоис»да ҳурмат билан тилга олади ва «фазлу дониш зевари» деб таърифлайди: «Ва амир Давлатшоҳим, Хуросон мулкининг асил мирзодалари орасида фазлу дониш зевари била баҳраманд, фақру қаноат тожи била сарбаланддур, ҳам... «Тазкират уш-шуаро» отлиғ китоб битибдур, воқеан баса захмат тортибдур ва бу тоифани яхши жамъ қилибдур».

Алишер Навоийнинг бу фикрларида Давлатшоҳнинг шахсий фазилатлари ҳамда асарининг ижтимоий-сиёсий йўналиши, адабий-эстетик қиёфаси аниқ ва яққол таърифланган. Шу нуқтаи назардан XIV асрда «сарбадорлар» («бошини дорга тикканлар») деб шуҳрат қозонган халқ ҳаракатига Давлатшоҳнинг муносабати, баҳосини кўздан кечирайлик.

Маълумки, 1337 йилда Хуросонда бошланиб, бутун Эрон, Урта Осиё, Афғонистон ва Ироққа кенг тарқалган ва феодал давлатларини ларзага келтириб, 50 йиллар чамаси ҳукмронлик қилган сарбадорлар ҳаракати ҳақида, маълум сабабларга кўра, расмий тарихчилар жуда оз ёзганлар ёки батамом сукут сақлаб ўтганлар. Буни Давлатшоҳ ҳам ўз китобида таъкидлаб кўрсатади ва бу муҳим тарихий ҳодисани ёритиш зарурлигини айтади: «Аммо тарихчилар сарбадорлар аҳволига асло қўл урмаганликлари, фозиллар улар ҳақида биронта тарих (китоби) битмаганликлари сабабидин, улар тарихидан андак қисмини ушбу тазкирада баён этиш возиби кўринди. Чунки улар (сарбадорлар) шижоатли, марду ҳашаматли бир жамоадирларким, Султон Абу Саидхон вафотидан сўнг Хуросоннинг аксари шаҳарларини қарийб эллик йил идора қилдилар. Хуллас, сарбадорлар тарихи йирик тарихчилар забт доирасидан тушиб қолгани боисидан, улар қиссаси ушбу бобда келтирилса, фойдадан холи эрмас, балки керакдир». (Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Тошкент, 1981, 105-бет. Бўриной Аҳмедов таржимаси. Бундай кейинги кўчирмалар шу нашрдан олинди, фақат китоб саҳифаси кўрсатилади — F.K.).

Давлатшоҳ Самарқандийнинг бу халқ кўзғолонига эътибори, унинг раҳбарларига бўлган муҳаббати китобнинг жуда кўп ўринларида кўриниб туради. Масалан, сарбадор раҳбарларидан Хожа Масъуд ибн Фазлуллоҳ Боштиний фаолиятига бағишланган саҳифаларда куйидагиларни ўқиймиз: «У хуш табиат, шижоатли ва соҳиб давлат киши эди, мартабаси

баланд бўлди. Нишопур ва Жомни забт этди. Арғуншоҳ Жони Қурбонийни жангда (бир неча марта) енгди... Бир куннинг ўзида икки минг киши билан Нишопур ёнидаги жангда етмиш минг кишилик Жони Қурбоний лашқарини тор-мор этди: чунончи, эрталаб Муҳаммад туркман бошлиқ йигирма беш минг кишилик пиёда ва отлиқ аскарни Пўштфуруш деган жойда енгди; пешин намози вақтида Қорабуқо Жони Қурбоний бошлиқ яна йигирма минг кишилик кўшинини Балхишан қишлоғида мағлуб этди, ўша кун кечки намоз пайти Арғуншоҳнинг ўзи ўттиз минг кишилик лашқари билан унинг теласига келган эди. Урдугиш майдонидаги жангда унинг ҳам додини берди. Одам (Ота) замонидан то унинг (Фазлуллоҳ Боштинийнинг — Б. А.) замониғача бирор киши бундай ишни қилолмаган. Тарихчилар эса бунинг ишини қайд этмаганлар» (109-бет).

Давлатшоҳ Самарқандийнинг сўзларида ўрта аср тарихнависларига хос муболаға ва ҳашамдорлик бўлса ҳам, лекин бу ердаги аҳамиятли нуқта унинг халқ ҳаракатиға кўрсатган эътибори ва муҳаббати масаласидир. Давлатшоҳ сиёсий позицияси жиҳатидан батамом халқ томонида эди. Шунинг учун халқ кўзголонига раҳбарлик қилган кишилар фаолиятини у зўр эътибор билан, майда деталларига қолдирмай баён қилиб беришни ўзининг тарихий бурчи деб ҳисоблаган. Шу нуқтаи назардан унинг сарбадор ҳукмдорларидан бири Хожа Нажмиддин ҳақидаги мулоҳазалари ҳам диққатга сазовордир. У Хожа Нажмиддин фаолияти ҳақида ёзади: «Саодатманд ва аҳли хол, аслзода киши эди. Хожа Масъуд замонидан буён сарбадорлар соҳиб ихтиёри бўлиб, унинг маслаҳатисиз бирон иш қилинмас эди... Барча (давлат) ишларини ўз қўлига олди, раиятга шафқат ва меҳрибонлик кўрғазди... Унинг даврида қадхудоларни (амалдорларни — Ф. К.) назорат остига олди. Кийимни бетакаллуф кияр эди. Унинг дастурхонидан хосу ом (баробар) лаззатланардилар. Ҳар йили (бир марта) ўз уйини талон-торож қилдирар эди. Кечалари маҳалла-қўйда юриб, беваларга пул ва таом улашарди» (117-бет).

Одил подшоҳлар ҳақида нақл қилинадиган Шарқ афсоналарини эсга туширадиган бу сўзлар муаллифнинг халқларварлик кайфиятини, сарбадорларга бўлган хайрихоҳлигини очиқ кўрсатади. Бундан ташқари тазкиранинг жуда кўп ўринларида сарбадор шоирлар тилга олинади, уларнинг ижоди, асарлари, адабий фаолияти ҳақида маълумотлар берилади.

Буларнинг ҳаммаси Давлатшоҳ Самарқандий буюк маданият арбоби сифатида илғор ижтимоий позицияда тургани ва адабиётшунос олим сифатида етук, прогрессив ижодий-эстетик йўналишнинг тарафдори бўлганидан далолат беради.

Давлатшоҳ Самарқандий тарихий ҳодисаларга қандай ҳолис ёндашган бўлса, адабий муҳитни баҳолашда ҳам шу принципда иш кўради. Натижада биз тазкира материаллари воситасида узоқ ўтмиш адабий ҳаёти, ундаги мураккаб ҳодисалар ҳақида тўғри, ҳаққоний тушунча ҳосил қила оламиз. Бу «Тазкират уш-шуаро»нинг энг муҳим фазилати ҳисобланади. Масалан, XIV аср охири, XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Бобо Савдой Абивардий исмли шоир тўғрисидаги маълумот шу жиҳатдан жуда ибратлидир. Давлатшоҳнинг эътирофича, «Бобо Савдой яшаган даврда эшак лақаби билан халқ ўртасида танилган Абу Саид юртда қози бўлган, хачир лақабли Хожа Жалол — туман ҳоқими, Садриддин ит — доруға (шаҳар ҳоқими) ва Муҳаммад ҳўкиз — закотчи бўлиб юртда ҳукмронлик қилганлар. Уларнинг халқ устидан юргизаётган зулми, кирдикорини ўз қўзи билан кўрган Бобо Савдой қўидаги ҳажвияни ёзиб, уларни фош этади:

Бор Абивардда тегирмон ўхшаши:
Чархи — ғуссаю нови — ғамдур бешак.
Закотчиси — ҳўкиз, ҳоқими — хачир,
Доруғаси иту қозиси — эшак.
Улардин не бўлур халқ насибаси!
— Ҳақорату таҳқир, ситаму калтак.

(Сулаймон Раҳмон таржимаси. Уша асар, 72-б.)

Бобо Савдой ижодидаги мана шундай зулмга, ҳақсизликларга муросасиз душманликни назарда тутиб, Давлатшоҳ уни «таъби мустаҳкам, сўзлари шоирона ва пишиқдир» деб таърифлайди.

Ўзбек адабиётшунослик фанининг юксалишига муносиб ҳисса қўшган серғайрат олим, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Ғулом Каримов 75 ёшга тўлди. У кўп йиллардан бери ўзбек классик адабиётини ўрганиш ва тарғиб этишдек хайрли ишда фаоллик кўрсатиб келмоқда. Олимнинг Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар каби ўзбек демократ шоирлари ижоди ҳақидаги сермазмун тадқиқотлари адабий-илмий жамоатчилик эътирофига сазовор бўлди. У яратган «Ўзбек адабиёти тарихи» (3-китоб) дарслиги эса мўътабар қўланмага айланиб кетган. Олим манбаъшунос сифатида ҳам хайрли ишларни амалга оширди. У Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи илмий-танқидий текстини нашрга тайёрлади. Адабиётшунос Субутой Долимов билан ҳамкорликда 6 томлик Огаҳий асарлари тўпламини чоп эттирди.

Республикамиздаги кўплаб малакали адабиётшунос кадрларни тарбиялашда ҳам Ғулом Каримовнинг ҳиссаси катта. Журналимизда эълон қилинаётган мақола олимнинг изланиш доираси кенлигидан далолат беради.

ларни талаб қилмоқда» (106—107-бет). Абдураззоқ деди: «Жаҳон пароканда бўлиб турган бир пайтда, не сабабдан (биз) бир қишлоқи боланинг ор-номусини тўкишга йўл қўяйлик?!» (107-бет). Уша кун икки Абдураззоқ ўз одамлари билан вазир Алоуддин Муҳаммад Фарюмадийнинг жияни устига бостириб бордилар ва уни бандга олиб ўлдирдилар. (Эртаси куни) эрталаб Боштин қишлоғи четига дор тикдилар. Салла ҳамда тақяларини дорга осиб, тошбўрон қилдилар ва ўққа тутдилар. Сўнг ўзларига «сарбадорлар» деб от қўйдилар. Ана шу ернинг ўзида етти юз киши Абдураззоқ билан бирга аҳду паймон чекдилар» (107-бет).

Бу воқеани сўзлагандан кейин Давлатшоҳ Самарқандий вазир Алоуддин Муҳаммаднинг бир минг кишилик отлик аскар и билан Абдураззоқ одамлари ўртасида жанг бўлгани ва сарбадорлар галаба қилгани, ундан сўнг Алоуддин Муҳаммад Астробод томонга қочгани ва 1337 йилда (737 йили ҳижрийда) қўлга тушгани, сарбадорлар томонидан ўлдирилгани ва молу мулки, хазинаси мусодарада қилинганини ҳикоя қилади. Давлатшоҳ Самарқандий сарбадорлар Алоуддин Муҳаммадни шундай жазосини берганларидан сўнг, Боштин қишлоғига қайтиб, тезликда, шошилич равишда, Сабзаворга юриш қилдилар, уни фатҳ этиб, сарбадорлар давлатига асос солдилар, дейди.

Абдураззоқ исёни ва сарбадорлар ҳаракатининг бошланиб кетишига бевосита сабаб бўлган воқеа — Алоуддин Муҳаммад жиянининг Боштин қишлоғига келиб, қишлоқ аҳолисидан май — шароб ва «паричехра» қизларни талаб қилиши бўлди. Маълумки, бу воқеа феодализм тузуми ҳукмронлик қилган давр учун характерли ва типик ҳодиса эди. Бундай типик ҳодисалар кўп адабий асарлар учун материал бериши табиий бўлганидек, Алишер Навоий ижоди учун ҳам мавзу бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий «Ҳайратул аброр» достони мақолотларидан бирида шундай ҳаётини манзарани чизиб, феодал амалдорларининг чексиз зулм-ваҳшатлари, қишлоқ аҳолисининг нола-афғони, аянчли турмуши тўғрисида сўзлайди. Достоннинг золим амалдорлар ҳақидаги машҳур ўн иккинчи мақолотидан бир неча сатр келтирамыз:

**Зулм этиб ул косибу деҳқонга ҳам,
Косибу деҳқон неки, султонга ҳам.
Қайси вилоятғаки, азм айлабон,
Эл ҳараму боғида базм айлабон.
Гал ул ўй соҳиби ҳофий эрур,
Истари аввал майи софий эрур.**

**Май била бузғоч қарининг ҳолини,
Шоҳид учун ҳам йибориб золини.**

**Чахтадаги тўхм арпасини оти еб,
Уйда товуғларни сурук тоти еб.**

**Ҳосил ўшул ўйга бало дорибон,
Қайси бало, балки вабо дорибон.
Йиғломоғу оҳ ила афғон солиб,
Ул ёғину ел била тўфон солиб...
Неча ситам қилғучи обод ўлуб,
Борча ситам чеккучи барбод ўлуб.**

(Алишер Навоий — «Хамса», Тошкент, 1958, 172—173-бет).

Давлатшоҳ келтирган тарихий воқеа билан Алишер Навоий тасвирлаган бадий лавҳа ўртасидаги тафовут шундан иборатки, бу чексиз зулм ва ҳақорат ҳаётда халқ озодлик қўзғоланининг бошланишига туртки бўлади, достонда эса «ситам қилғучи обод», «ситам чеккучи барбод» деган аламли хулоса чиқарилади. Бу ердаги баҳсининг аҳамиятли нуқтаси шундаки, сарбадорлар ҳаракатига асос бўлган социал конфликт Алишер Навоий ижоди учун ижтимоий мазмун берар ва бадий адабиёт ойнасида ҳам акс этиб туради.

Бадий адабиётнинг, хусусан, Навоий ижодининг сарбадорлар ҳаракати билан ҳамроҳанг келаётган баъзи нуқталарини бошқа фактларда ҳам кўриш мумкин. Биз бу ўринда «Сабъан сайёр» достонидаги етти ҳикоянинг бири — бешинчи иқлим йўлидан келган мусофир сўзлаган «Жобир ҳикояси»ни («Меҳр ва Суҳайл» ҳикояси деб ҳам юритилади) кўзда тутамиз.

Авалло ҳикоянинг қисқача мазмуни билан танишайлик:

Адан мамлакатида Жобир қароқчилик билан шуғулланади. Қуруқликнигина эмас, балки денгизни ҳам ўз назорати остида тутиб туради. Ҳар жой, ҳар жойга ўз қузатувчиларини (дидбонларини) қўйиб, улар орқали рўй бераётган воқеалардан хабар топади. Мўлжалга илинадиган бирор ўлжани билса, дарров ўша ерга етиб бориб, бойликни қўлга киритади, жирирада (оролда) қурган истеҳкомига келтириб, хазинага қўшади.

Уша ўлкада Навдар подшоҳлик қилар эди. Унинг Меҳр исмли қизи кунлардан бир кун денгиз саёҳати орузида кемада сайр қилиб юрганда, тўлқин бошланиб, беихтиёр Жобир дидбонлари кузатиб турган жойларга бориб қолади ва Жобир қўлига асир тушади.

Яман мамлакатида Нуъмон деган шоҳ ҳукмронлик қилар эди. Унинг ўғли Суҳайлни Меҳрга унаштирган эдилар. Адан подшоси Навдар билан Яман шоҳи Нуъмон қуда бўлмоқчи эдилар. Одатига кўра, Меҳрдан хабар олиш учун Суҳайл йўлга чиқади. Унинг кемаси ҳам, иттифоқо, тўлқинга дуч келиб, Жобир назорат қилиб турган ерларга бориб қолади ва унинг қўлига тушади. Шундай қилиб, Жобир оролида Меҳр ва унинг қаллиғи Суҳайл асирликда ётадилар.

Меҳрни Жобир қўлида асир эканидан хабар топган (Жобир Меҳрнинг ҳамроҳларига жавоб берган ва бир кемага ўтқазиб, уйларига жўнатган эди) шоҳ Навдар бўлғуси қудаси

Нуъмонга хат билан мурожаат қилади ва Меҳрни Жобир қўлидан қутқаришда ундан ёрдам сўрайди. Улар биргаликда ҳаракат қилиш режасини тузиб олиб, Навдар қуруқликдан, Нуъмон эса денгиздан Жобир томон йўлга чиқадилар. Навдар қуруқликда, Нуъмон денгизда айри-айри Жобир одамлари томонидан қўлга олинадилар ва оролга келтириб зиндонга ташланадилар. Шундай қилиб, келин-куёв ҳам, икки қуда ҳам Жобир оролида асирликда сақлана бошладилар.

Меҳр қулай фурсатдан фойдаланиб, зиндонда асирликда ётган йигитни қутқариш ва у орқали ўз қаллиғи Сухайлга хабар етказиш, шу йўл билан Жобир қуллигидан озод бўлиш режасини тузиб, ишга киришади. Лекин зиндондаги йигит, кутилмаганда, ўз қаллиғи Сухайл бўлиб чиқади. Сухайлни бир неча кун парвариш қиладилар, у асл ҳолига қайтиб, бир оз кучга киргач, Жобир билан очиқ майдонда курашади, уни енгиб, ўзи ётган зиндонга ташлайди. Ҳикоя воқеаси Жобир зулмига учраган ҳамма одамларни озод бўлиши шарафига бағишланган катта зиёфат мажлиси ва бу мажлисда Адан ва Яман мамлакатларига Сухайлни подшоҳ қилиб кўтарилиши билан якунланади.

Бу ҳикоянинг марказида Жобир образи туради. Ҳикоянинг экспозицияси, воқеалар ривожини ва ечими Жобир характери ва тақдири билан боғлиқ. Шунинг учун уни «Жобир ҳикояси» деб аталади Уринли. Меҳр, Сухайл, Навдар ва Нуъмонлар эса Жобир характерини очишда ёрдам қиладиган эпизодик образлар сифатида ҳикоя сюжетида у ёки бу даражада иштирок этадилар.

Жобир характери, бошидан кечирган воқеалар сарбадорларнинг биринчи ҳукмдори Абдураззоқ фаолиятини эсга туширади ва у билан муҳим нуқталарда ҳамоҳанг келади. Бу ҳақиқатни аниқроқ кўз олдида келтириш учун Давлатшоҳ Самарқандийга мурожаат қилайлик. Давлатшоҳ ўз китобининг сарбадорлар тарихига бағишланган қисмида Абдураззоқ фаолиятига доир қуйидаги эпизодни ҳикоя қиладди:

«Эзгу тасодифлардан ва сарбадорлар давлати (пайдо бўлиши)нинг аломатларидан (яна) бири будирким, ўша вақтда Амир Абдулла Мавлавий Хожа Алоуддин Муҳаммаднинг қизини ёқтириб қолиб, қирқ туяга қимматбахо буюмлар, олтин ҳам ипак мато ортиб, Тушиздан Фарюмадга юборган эди. Карвон чўл-орқали Байҳаққа қарашли Дуввина қишлоғига етиб келган ҳам эдики, Абдураззоқ ундан хабар топиб, ўша молни тўлиғича ўз тасарруфига киритиш мақсадида, иниси (Важиҳиддин) Масъудни юборди. (Сарбадорлар) бу мол билан кучайиб, шавкатли бўлиб олдилар» (107—108-бетлар).

Китобда шундай характердаги яна бир эпизод келтирилади:

«(Ўша вақтда) Абу Саидхон ва Алоуддин Муҳаммаднинг уч мингга яқин йилқиси Родгон ва Султон Майдон ўтловида юрган эди, Абдураззоқнинг ўзи бориб ўша отларни тасарруфига олди. Сабзворга келтириб икки минг пиёда аскарини отлангирди» (109—110-бетлар).

Халқ ҳаракати раҳбари Абдураззоқнинг ҳукмрон табақаларга нисбатан қўллаган бу сиёсати билан Жобир ҳаракатлари ўртасида принципиал фарқ йўқ, аксинча уларнинг ҳар иккови ҳам феодал зулмига қарши халқ оммаларида туғилган ғазаб ва нафрат заминиде майдонга келган норозилик ҳаракатини ифода этадилар. Узининг мазмуни ва моҳияти эътибори билан исёнкорлик руҳига эга бўлган сарбадорлар раҳбари Абдураззоқ ҳаракатларида бу ҳол қандай кўриниб турса, Алишер Навоийнинг Жобир образини чизишда қўллаган ижодий услубида ҳам аён сезилиб туради.

Тўғри, Алишер Навоий ҳикоянинг бошида Жобир (жабр қилувчи)ни йўл тўсар, қароқчи деб таништиради. Лекин, у одамийлик фазилатларидан маҳрум эмас, балки кўп ўринда у танги, раҳмдил, беҳуда ёмонликлардан ҳазар қилувчи, кишиларни қадрига етувчи одам сифатида кўз ўнгимизда гавдаланади. Ҳаттоки, у севги-муҳаббат туйғуларига ҳам бегона эмас. Меҳр кемасини асир олгач, биринчи бор унга кўзи тушиши билан Жобирда севги-муҳаббат уйғонади ва унинг таъсирида ҳушидан кетиб йиқилади:

**Шўхдин чун эмас эди огоҳ,
Кўзи тушди анинг сори ногоҳ.
Йиқилиб зойил ўлди андин ҳуш,
Бир дам эрди ўлуқ киби хомуш.**

**Ҳуши киргач яна назар этти,
Кўргач — ўқ холидин яна кетти.**

**Неча қатла чу бўлди мундоқ ҳол,
Билдиким йўқ анга боқарга мажол.**

(Алишер Навоий — «Хамса», Тошкент, 1958, 1093-бет).

Шундан сўнг, Жобир Меҳр ҳамроҳларини бир кемага ўтқазиб, уларга жавоб беради. Меҳрни эса жориялар тайинлаб, оролдаги қаср хоналаридан бирига жойлаштиради. Ўзи эса муҳаббат изтиробларида азоб чекади:

**Меҳр ёди била ичиб соғар,
Сола олмай вале юзига назар.
Боқа олмай анга муроди била,
Қон ютуб, йўқки бода, ёди била.**

Жобирдаги бундай олижаноб одамийлик хислатларини Навоий ҳикоянинг бошқа эпизодларида ҳам таъкидлаб ўтади. Жобир Сухайл билан бўлган олишувда уни енгиб асир олгандан сўнг, унинг устидан истаган ҳукминини чиқариши, ҳатто уни чопиб ташлаши ҳам мумкин эди. Лекин Жобир бундай ёвузликни ўзига раво кўрмайди, айниқса, Сухайлга

ўхшаган ёш, навқирон ва ботир йигитларни қадрига етиб, уни ўлимдан сақлаб қолади. Жобирдаги ижобий хислатлар подшоҳларга бўлган муносабатида ҳам кўриниб туради. Жобир одамлари Адан подшоси Навдарни кўлга олиб, бу ҳақда Жобирга хабар берганларида у ўзида йўқ хурсанд бўлади. Навоий тили билан айтганимизда бу бир афсона эдики:

**Ул эшитгач бу навъ афсона,
Тангрига сажда қилди шукрона.**

Жобирнинг юрт ҳокимлари билан алоҳида ҳисоб-китоби бор эди, шунинг учун кўлга тушган Навдар учун қасрдан махсус жой ажратиб унинг устидан алоҳида назорат ўрнатгани ҳолда, унинг ҳамроҳларини озод қилади, бир кема тайин этиб, уларга шундай хитоб қилади:

**«Ки, керак бўлса сизга жон, кетингиз!
Қайдаким кўнглингиз тилар етингиз!»**

Бу келтирилган эпизоддан кўриниб турадики, Жобир ҳаракатида оддий одамларга нисбатан ғамхўрлик, тақдирига хайрихоҳлик бўлгани ҳолда, подшоҳларга нисбатан эҳтиёткорлик, сергаклик кўриниб туради. Шундай қилиб, подшоҳларга, ҳоким табақаларга, адолатсизликларга нисбатан мурасасиз душман бўлган Жобирни Алишер Навоий, умуман олганда, ижобий хислатлар, олижаноб инсоний фазилатлар эгаси сифатида тасвирлайди. Жобир Навоий тасвирида халқ қасоскори образидир. Бу жиҳатдан Жобир жадон адабиётида кенг тарқалган қароқчи халқ қаҳрамонларини эсга туширади. Инглиз ёзувчиси Вальтер Скоттнинг «Робин Гуд» романидаги Робин Гуд образи, А. С. Пушкиннинг «Дубровский», «Капитан қизи» асарларидаги Дубровский ва Пугачев образлари ўзининг тарихий илдиэлари, ижтимоий мазмуни ва қиёфалари билан кўп нуқталарда Алишер Навоийдаги Жобир образига ўхшаб кетади. Жаҳон адабиётидаги бу маҳорат халқ қасоскорлари ўртасида типологик ўхшаш нуқталар борлигига шубҳа йўқ. Халқ оғзаки ижодининг суюкли қаҳрамони Намоз («Намоз ўғри» достонида) ҳам генетик жиҳатдан Жобир образига бориб боғланади.

Жобир образининг ҳаққонийлиги ва ҳаётийлиги унинг ҳикоя композициясида тутган ўрни ва ўйнаган роли билан ҳам белгиланади. Ҳикоя персонажларини тасвир даражасига қараб, шартли равишда, уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга Адан шоҳи Навдар билан Яман шоҳи Нуъмон кирди. Булар шуурсиз, пассив образлар бўлиб, ҳикоя фонини яратишдагина қатнашадилар. Иккинчи гуруҳда Меҳр билан Сўхайл турадилар. Буларда муҳаббат майллари сезилса ҳам, бу майл ҳикояда ҳал қилувчи роль ўйнамайди; воқеа динамикасини таъмин этмайди. Ҳикоя воқеаларини ҳаракатлантирувчи восита эса ҳаётдаги турли ижтимоий кучлар ўртасидаги курашдир. Ҳикоянинг учинчи гуруҳ образига Жобир мансуб бўлиб, у воқеалар марказида туради, у асар тугунини яратгани каби, ечим ҳам унинг тақдири билан боғлиқ ҳолда ҳал қилинади. Шундай қилиб, ҳикоя конфликтини ҳисобланган социал адолатсизлик ҳамда унга қарши кураш олиб борувчи халқ қасоскорлари ва уларнинг бош намоёндаси Жобир образи асарда етакчи ўрин тутди.

Давлатшоҳ Самарқандий келтирган материалларга суяниб Алишер Навоий ижоди ҳақида баён қилинган бу мулоҳазалар асосида икки муҳим хулосага келиш мумкин. Биринчи хулоса — Алишер Навоий реализмига оид.

Юқорида Алишер Навоий ижодидан келтирилган ҳар икки материал ҳам, амалдорларнинг кирдикорлари ҳақидаги эпизодда ҳам, Жобир ҳикоясида ҳам ўша замон ижтимоий ҳаётининг асосий масалалари — деҳқонлар оммасининг ҳаёт шароити, жамият ижтимоий ҳаётидаги мавжуд қарама-қаршилиқлар туғдирган халқ оммасидаги норозилик, исёнкорлик руҳи — тўлиқ ва ҳаққоний равишда бадий ифодаланади. Феодализм зулми ҳукмронлик қилган даврдаги деҳқонларнинг аянчли ва мусибатли ҳаётлари тўғрисидаги бу реалистик лавҳа адабиёт тарихимизнинг келгуси тараққиётини таъмин этган муҳим омиллардан бири сифатида энг илғор шоирларимиз ижодида ривожлантирилди (Муқимий — «Танобчилар» сатираси). Ҳаётни бундай ҳаққоний бадий умумлашмаларда акс эттириш ва адабиётимиз тарихий тараққиётга ижобий таъсир кўрсатиш Алишер Навоий реализмининг бадий эстетик кучидан далолат бериб туради.

Иккинчи муҳим масала — Навоий ва сарбадорлар масаласидир. Адабиётимиз тарихи, хусусан Алишер Навоий ижоди учун фавқулодда муҳим бўлган бу масаланинг тарихи ва ҳозирги вазияти устида гап юритмасдан ёлғиз шунини таъкидлаб ўтамизки, бу материалларда Навоий бевосита сарбадорлар ҳақида сўз юритмаса ҳам, лекин унинг бадий образлари, ҳаёт ҳақидаги мулоҳаза ва ўйлари тўғридан-тўғри сарбадорлар фаолиятдан олинган ёки улар фаолиятини эслатадиган ҳаётий фактларга суянади. Демак, сарбадорлар ҳаракати тарихий воқеа сифатида Алишер Навоий ижодига ижтимоий мазмун бағишлаган ва унинг ижодий-эстетик асосини белгилаб берган. Шундай қилиб гарчи, Алишер Навоий ижодига оид бизга маълум фактлар орасида, ҳозирча, сарбадорлар ҳақида бевосита маълумотлар бўлмаса ҳам, лекин унинг ғоявий-бадий-мақомилида сарбадорлар ҳаракатининг мазмуни ва моҳияти катта ўрин тутгани маълум бўлади.

Давлатшоҳ Самарқандий ўз таъкирасида X—XV асрларда етишган шоирлар, олимлар ҳаёти ва фаолияти тўғрисида сўзлар экан, мавзуга оид асосий маълумотлардан ташқари ўша давр ҳаётини, адабий муҳитини очиб берувчи характерли тарихий воқеаларни, ибратли эпизодларни, нафис ва гўзал адабий лавҳаларни кўплаб келтиради. Булар китобга ҳаётийлик бағишлайди ва мазмун жиҳатидан уни бениҳоя бойитлади. Китоб саҳифалари бўйлаб сочилиб ётган бу материаллардан, аҳамиятига кўра, баъзиларини келтираемиз.

Шоир Хожа Ҳасан Деҳлавий машҳур Амир Хусрав Деҳлавийнинг замондоши бўлиб, шоирликда унга пайравлик қилур эди. У бағоят ширин сўз, хоксор ва дарвишона табиатли одам эди.

Кунлардан бир кун Хожа Ҳасан нонвой дўконида ўлтирар экан, Амир Хусрав Деҳлавий

ўз дўстлари билан бозор оралаб ўтиб қолди. Шу пайт унинг назари Хожа Ҳасанга тушди. Унинг ташқи қиёфасидаги жозоба Амир Хусрав Дехлавий диққатини ўзига жалб қилди ва ундан сўради: «Нонни қанчадан сотаётибсан?» Хожа Ҳасан жавоб бериб айтди: «Нонни тарозунинг бир палласига қўйиб, харидорга унинг иккинчи палласига тилло ташлашни таклиф қиламан. Тилло ташланган палла оғир келгандагина, нонни харидорга бераман». Амир Хусрав Дехлавий деди: «Бордию харидор камбағал ва қашшоқ бўлса нима қиласан?» Хожа Ҳасан жавоб берди: «Унда ўша одамдан нон учун фақат ниёз (илтимос, ўтиниш) оламан».

Бу эпизодда бир томондан, нон қадри олтиндан ҳам зиёд эканлиги таъкидланса, иккинчи томондан, муҳтожларга шафқат, марҳамат зарурлиги тўғрисидаги фикр илгари сурилади.

Китобнинг иккинчи «табақа»сидан олинган қуйидаги эпизод синфий жамиятдаги адабий ҳаётда ҳукмронлик қилувчи муҳим қонуниятни — тенденциялар ўртасидаги кураш қонуниятини, адабиётдаги тарафкашлик, синфийлик, партиявийлик қонуниятини кўрсатиш жиҳатидан муҳимдир. Адабиёт бизнинг замонамизда қандай синфий ва партиявий бўлса, узоқ ўтмишда ҳам худди шундай тарафкаш, тенденциоз характерга эга бўлиб, династиялар ўртасидаги курашда тарафкашлик позициясини ишғол қилар эди.

Шарқ адабиётида Рашидиддин Ватвот номи билан шуҳрат қозонган Урта Осиёлик машҳур шоир ва олимнинг асли исми Рашидиддин Муҳаммад ибн Абдулжалил ал-Умарийдир. Унинг «Ватвот» лақабини олишининг сабаби, Рашидиддин кичик жуссали ва тез-тез сўзловчи, ижодда эса ҳажвгўй, тўғри сўздан тоймайдиган одам эди. Шунинг учун душманлари, унинг жисмоний камчилигига ишора қилиб, камситиш маъносига, уни «Ватвот» («Қалдирғоч») деб атадилар. Шундай қилиб, бу талантли шоир ва машҳур олим «Рашидиддин Ватвот» — «Рашидиддин қалдирғоч» бўлиб кетди.

Рашидиддин Ватвот узоқ умр кўрди (1088—1182). Хоразмшоҳлардан Отсиз ва унинг авлодлари саройида яшаб ижод этди. Отсиз авваллари салжуқий ҳукмдорларидан Султон Санжар волиси сифатида Хоразмда ҳоким бўлиб турган бўлса-да, кейинроқ Султон Санжар иттифоқидан бош тортиб, ўзини мустақил эълон қилади ва Хоразмшоҳлар династиясига асос солади. Бу воқеадан норози бўлган Султон Санжар Хоразмни забт этиш ва салжуқийлар давлати составига яна қўшиб олиш учун Хоразм устига қўшин тортиб келади. Шоир Анварий ўша юришда Султон Санжарга мулозим эди. Ҳазорасп қалъасига етишиб, қалъани ўраб олганларидан сўнг, шоир Анварий мана бу рубойни иншо қилди ва уни найзага боғлаб қалъага отдилар:

**Эй шоҳ, бор мулки жаҳон — мавжудот сеники,
Ва истиқболи жаҳон — коинот сеники.**

**Ҳамла қилу сен бу кун Ҳазораспни ол,
Эртага Хоразму юз минг от сеники.**

Уша кезларда Рашидиддин Ватвот қалъада, Отсизнинг қошида эди. У Анварийга жавобан мана бу байтни ёзди ва уни ҳам ўққа боғлаб султон лашкаргоҳига қарата отдилар:

**Бўлсанг ҳамки Рустам каби, эй шоҳ паҳлавон,
Ҳазораспдан бир эшак ҳам олмоғинг гумон.**

Султон Санжар Ватвотдан дарғазаб бўлди ва қасамёд қилдиким: «Агар Ватвот қўлимга тушса, уни етти пора қиламан». Рашидиддин Ватвот илгари айтган мана бу қасида ҳам Султоннинг ёдида сақланар ва шунинг учун эски хусумати ҳам бор эди:

**Тахти мулкка келди Отсиз — ул ғазабкор найзабоз,
Топди Салжуқ давлатию хонадони инкироз.**

Давлатшоҳ ўз ҳикоясини давом эттириб, Ҳазорасп қалъасини 1138 йили Султон Санжар қўшинлари томонидан забт этилганини, Отсизни қалъани ташлаб қочганини, Рашидиддин Ватвотни эса қўлга тушганини сўзлайди. Давлатшоҳ Самарқандий ҳикоя охирида ғолиб Султон билан асир шоир ўртасида рўй берган латиф, айни замонда ғариб бир воқеани баён қилади.

Рашидиддин Ватвот Султоннинг надими бўлиш даражасига эришган ҳамкасбларидан бирига — шоир Мунтахабиддин Бадиъга хат ёзиб, ўртада туриб Султондан гуноҳини сўраб беришни илтимос қилади. Надим Мунтахабиддин Султонга арз қилиб айтади: «Ватвот (қалдирғоч) бир кичик қўшқи, уни етти пора қилиб бўлмас. Эй, жаҳон Султони, бююргилки, уни икки пора қилсинлар». Бу латиф гап Султон кўнглига хуш келди ва кулиб деди: «Кетаверсин, у икки пора қилишга ҳам ярамас».

Шу воқеадан сўнг Рашидиддин Ватвот Термизга кетди. Замон бевафолиги ва тақдир ҳукмининг беқарорлиги билан Султон Санжар фўзлар қўлида ҳалок бўлгач, Отсиз қўшини ғалаба қозониб, бутун Хуросонни эгаллагач, шоир яна унинг ҳузурига қайтди. Унинг қабри Хоразмнинг қадимий пойтахти Журжония шаҳридадир.

Давлатшоҳ Самарқандий яна бир ватандошимиз — шоир Асириддин Ахсикатий ҳақида ҳам қизиқ маълумотларни беради. Асли Мовароуннахрли, Фарғонанинг Ахсикатидан бўлган бу шоир ўша замон нотинчликлари туфайли, Ироқ, Озарбайжон томонларда дарбадар кезиб умр ўтказишга мажбур бўлган эди. Лекин бу зўр бадий талант эгаси замонасининг ҳар қандай пешқадам шоирлари билан бел ушлашиб, куч синашга қодир эди. Аҳли фазл қандай пешқадам шоирлари билан бел ушлашиб, куч синашга қодир эди. Аҳли фазл Асириддин Ахсикатийнинг шоирлигига тан берганлар. Баъзилар унинг сўзлари Анварий ҳам Ҳоқоний сўзларидан файзлироқ эканлигини айтганлар. Бошқалар эса бу фикрни қабул қилмаганлар. Шарқ классик поэзиясининг Анварий ва Ҳоқоний каби даҳо шоирлари билан

Асириддин ўртасидаги бу мусобақани Давлатшоҳ зўр шеърят билимдони сифатида донолик билан ҳал қилади ва уларнинг ҳар бири ўз йўлида буюк эканлигини айтади: «Инсоф билан айтганда, мазкур уччала фозилнинг ўзига хос шевалари борки, бу ўзгачада учрамайди. Чунончи, Асириддин сўзни донишмандона, Анварий завқ билан айтар эдилар. Ҳоқоний эса сўзга безағу оройиш беришда барчадан мумтоз эди» (58-бет). Давлатшоҳ Самарқандий бу ҳақдаги ўз фикрини: «Хуллас, улар уччаласи ҳам маънилари дарёсининг ғаввослари эдилар ва ҳар бири ўша дарёдан кучи етганча дур олиб чиққандир» (59-бет) деб хулосалайдикки, бу хулоса ҳозирги замон адабиётшунослигининг ҳар бир катта санъаткорнинг ўзига хос услуби борлиги тўғрисидаги таълимоти билан ҳамоҳанг тушади.

Давлатшоҳ Самарқандий оддий халқ ичидан чиққан шоирларга алоҳида эътибор билан қарайди ва улар ҳақида мумкин бўлган маълумотларни китобга киритиб, улар номини тарих учун сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Масалан, «еттинчи табақа»да келтирилган Муҳаммад ибн Ҳисомиддин Қўҳистоний ёки ибн Ҳисом ҳақида келтирилган маълумот бу жиҳатдан қаноатли. Бу шоир ҳақида сўзлаб: «Ғоятда хушсухан, шоирликда фазл ахлдан эди. Сабру қаноатни халқдан ўрганди» (173-бет) дейди. Давом этиб, унинг халққа яқинлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади: «Деҳқончилик билан нон топган. Ҳўкизини етаклаб, эрта тонгда далага чиқар, кечгача айтган шеърларини кетмон дастасига ёзар эди» (173-бет).

Таъкира авторининг берган маълумотларига кўра бу халқ шоири 1470 йилда вафот этган.

Давлатшоҳ Самарқандий ўз таъкирасида тарихий шахслар, тарихий воқеалар ҳақида ҳам қизиқ, кам учрайдиган фактларни ёзиб қолдиради. Масалан, буюк олим, мунажжим Мирзо Улуғбекнинг ўткир зеҳнига, фавқулодда хотирага эга эканлигини кўрсатувчи шундай воқеани келтиради:

Мирзо Улуғбекнинг фаросати ва хотираси шу қадар ўткир эдики, қайси жойда, бирон жониворга ўқ отиб, ов қилса, бу тарихни эслаб қолар, воқеа қайси куни, қаерда содир бўлганлигини, жонворлардан қайсилари овланганлигини билар эди. Мирзо Улуғбек махсус дафтар тутиб, тартиби билан бу ов воқеаларини ёзиб боришга одатланган эди. Иттифоқо, нима бўлдию шу ов дафтарни йўқолди, қидирдилар — топилмади. Дафтарни сақловчилар саросимага тушдилар. Мирзо Улуғбек уларга таскин бериб айтди: «Ташвиш тортманглар, мен дафтарга ёзилган гапларни бошдан-оёқ эслаймэн» (149-бет). Шундан кейин дафтарни тиклаш мақсадида Мирзо котибларини чақиртириб айтиб турди, улар ёзиб олдилар. Янги дафтар битган ҳам эдики, аввалги йўқолган дафтар топилиб қолди. Ҳар иккала дафтарни солиштириб кўрдилар, тўрт-беш ихтилофдан бўлак фарқ топмадилар.

«Таъкира»да батафсил баён қилинган (69—73-бетлар) Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ ҳақидаги тарихий эпизод ҳам манбаларда кам учрайдиган нодир воқеани.

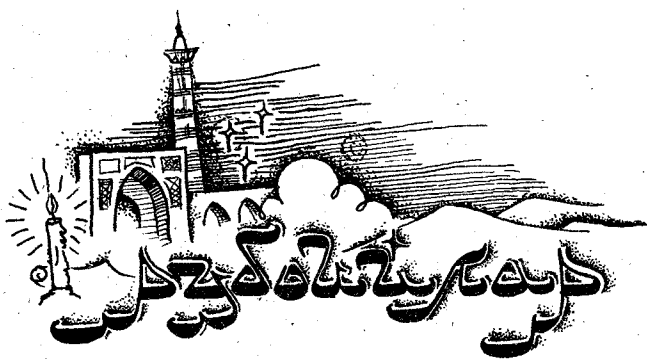
«Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ мард, шижоатли, хушбичим ва барваста подшо эди» (69-бет) деб бошлайди Давлатшоҳ Самарқандий Жалолиддиннинг қаҳрамонликлари тўғрисида ўз ҳикоясини. Муҳаммад Хоразмшоҳ Чингизхон бошлик мўғул кўшинидан кўрқиб, Хоразмни ташлаб қочганидан сўнг, унинг ўғли Жалолиддин Мангуберди курашни давом эттириш учун Кобул томонга йўл олади. Оз сонли кўшини билан мардларча курашиб, Чингизхон кўшинининг илгор қисмини тор-мор келтиради. Пойи мурғ ва Қарши томонлардаги жангларда ғалаба қозонади. Шундан сўнг Жайхундан кечиб ўтади, Бомийен орқали Ғазнага қараб юради. Синд дарёси бўйида ҳар икки лашкар ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлади. Чингизхон бошлик лашкар сон-саноксиз кўп, кучи бисёр эди. Жалолиддин Мангуберди душман тазйиқига мардларча қаршилик кўрсатган бўлса-да, мўр-малаҳдек ёпирилиб келаётган мўғуллар олдида бардош беролмади. Шунда ўзини от билан Синд дарёсига отди ва дарёни сузиб ўтиб нариги қирғоққа чиқди. Бу воқеани дарё лабига келиб тўхтаган Чингизхоннинг тамоми лашкари кўриб турди. Чингизхон Жалолиддиннинг даврорақлигига офаринлар ўқиди ва унга қараб қичқирди: «Эй шаҳзода, сени қирдини ва сарвақот деб эшитган эдим, ўрнингдан тур; қадду қоматингни бир томоша қилай» (70-бет). Жалолиддин Мангуберди қоматини ростлади. Чингизхон яна қичқирди: «Эй подшоҳзода, ўтиравер, қадду қоматинг эшитганимдан юз чандон зиёда экан» (70-бет). Чингизхон яна қичқирди: «Истагим шул эдики, менга хизмат этиб, умримни маъмур қилсанг эди. Майли, энди саломат кетавер» (70-бет). Шу воқеадан сўнг Чингизхон дарё лабидан орқага қайтди.

Давлатшоҳ Самарқандий Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги мардик, ватанпарварлик тимсоли бўлиб қоладиган афсонавий, аини замонда фожиона хикоясини шундай сўзлар билан хулосалайди: «Султон Жалолиддин овозаси — анқо овозасига, унинг вужуди — кимё вужудига ўхшар эди...» (72-бет).

Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Таъкират уш-шуаро» асарининг ўзбекча таржимаси тарих фанлари доктори Бўриной Аҳмедов томонидан амалга оширилди ва Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилди. Бу қимматли манбани жамоатчиликка танитишда олим тақдир ва таҳсинга сазовор матонат ва маҳорат кўрсатди. «Таъкира»нинг айрим парчалари шу олим таржимасида 1967 йилда «Фан» нашриётида босилиб чиққан эди. «Шоирлар бўстони» номи билан чоп этилган янги таржима «Таъкира»нинг ўзбек тилидаги иккинчи тўлдирилган наشري ҳисобланади. У зарур илмий кўрсаткичлардан ташқари Давлатшоҳ Самарқандийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида таржимон томонидан ёзилган тадқиқотни ҳам ўз ичига олади.

Ниҳоят, яна бир муҳим масалага диққатни тортамыз. Давлатшоҳ Самарқандий таъкирасининг Бўриной Аҳмедов таржимасидаги ўзбекча биринчи наشري 1967 йилда чиққан эди. Унда 32 шоир ҳақида маълумот берилиб, зарур изоҳ ва тадқиқот билан таъмин этилган эди. Ҳозирги нашр ҳам тўлиқ эмас. Ҳолбуки, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Мажмуат-уш-шуаро» таъкираси Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида ренессанс даврида майдонга келган бой маданий ва адабий ҳаёт фактларини ўз ичига оладики, бу бойлиқни тўлалигича ўзбек китобхонларига етказиш маданий ҳаётимизни янада мазмундор ва рангдор қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Рудакий

Ғамингдан кўзларим тўкди ақиқ-дур,
Ғамимдан юзимда минг гул очилур.
Жоним ичра ниҳон тутган сиримни
Кўзёшим фош этиб, элга етказур.

Борга қаноат қил ҳамда шод яша,
Андухга берилма, сен озод яша,
Узингдан бахтлини кўриб ғам ема,
Сендан хароблар бор, дил обод яша.

Ғам манзилин ўзига макон этган — биз,
Кўзёш тўкиб, юракни қон этган — биз.
Олам ситамига биз ситамкашлармиз,
Зулм остида ўзни нотавон этган — биз.

Тожик биродарларимиз шу кунларда форс-тожик шеърятининг асосчиси, тожик халқининг буюк фарзанди Рудакий туғилган куннинг 1125 йиллигини кенг нишонлашаётир.

Юзингсиз офтобда бир учқун йўқдир,
Тунлар ҳатто ойдек бир маҳзун йўқдир,
Васлингдан жудолик — бахти қаролик,
Сени кўрмаган кун, менга кун йўқдир.

Исминг эшитиб, дил суюниб лол бўлур,
Бахтингни туйиб, менда ҳам иқбол бўлур.
Исмингу саодатинг унут бўлган дам,
Минг дард чекишим аниқ, қаддим дол бўлур.

Ҳажрингнинг ғамидан менинг бағрим қон,
Лекин мен бу ғамдан эрурмен шодон.
Ҳижрони шу бўлса, васли қандай деб,
Уйлайман тунларда ўлтириб ҳайрон.

Ўз нафсини мағлуб этолган марддир,
Ғийбатлардан узоқ кетолган марддир,
Номард тепиб ўтар йиқилганларни,
Ожизлар қўлини туголган марддир.

Васлинг кўчасига қўймайин қадам,
Ҳуснингдан орзуга етмайин бир дам,
Ногоҳ эшитдимки фалак солур ғам,
Фироқ бодасини сипқордим мен ҳам.

Дилни дийдорига сўради жонон,
Жонни бўсасига топширдим арзон.
Берардим тўлин-ой харид қилса гар —
Борлиғига дилу бўсасига жон.

Ш. ШОМУҲАМЕДОВ таржимаси.

АВАЗ УТАР ТУФИЛГАН КУННИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

Нурмухаммад
Қобулов

ҚОЛМАС БУЛУТ ОСТИДА ДОИМ ОФТОБ

Инсоният асрлар давомида озодлик орзу-сида, бахтли ҳаёт ишқида яшаб келган. Узбек адабиётига назар солсак, айниқса, асримиз бошларида бу орзунинг рўёбга чиқиши учун курашга ундовчи асарлар кўплаб ёзилганини кузатамиз. Коммунистик партия раҳнамолигида меҳнаткашларнинг синфий онги тобора ўса борди ва омманинг революцион ҳаракати жиддий тус ола бошлади. Бу ҳолатнинг адабиётда акс этмаслиги мумкин эмас эди. Аваз Утар, Завқий, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Фақирий каби шоирлар ижодида бу ҳол ёрқинроқ намоён бўлди.

XX аср Хоразм адабий муҳитининг пешқадам намоёндаларидан бири бўлган Аваз Утар хонлик асоратида яшаб, илғор рус тили ва маданиятини тарғиб этди, халқ озодлиги йўлида мардона кураш олиб борди. У классик адабиётимизнинг прогрессив анъаналарини ривожлантирган ҳолда ўз даври иллатларини фош этди.

Шоирнинг устозлари Баёний, Аҳмаджон Табибий, замондоши Жуманиёз Хивақий, дўсти Хасанмурод қори-Лаффасий ва бошқалар унинг истеъдодига юксак баҳо берган эдилар.

Аваз Утарнинг истеъдодидан хабар топган хон-Феруз уни саройга қақиртиради. Сарой муҳитидаги шоирларнинг Ферузга тақлидан ёзган ғазаллари ёш шоир Аваз Утар ижодига ҳам дастлаб таъсир этади. Шоир аста-секин сарой маънавий ҳаётининг чиркин моҳиятини, у ердаги фитна, тухмат, камбағал бечораларни хўрлаш ва ҳақоратлашларни ўз кўзи билан кўрди. У дунёда ҳоким ва тобеъ табақалар бор эканлигини англай бошлади. Юқори табақа вакилларининг ярамас одатларига ҳар дақиқада дучор бўлиб турди. Аваз Утар кейинчалик ёзган ғазалларидан бирида кимда-ким шоҳлар билан суҳбатда бўлса, у киши ўзини қафасга тушган булбулдек ҳис қилади, деб эътироф этган эди:

**Ҳар кишиким шоҳларнинг суҳбатига
бўлса банд,
Булбулдирким бўлур гирифтори қафас.**

Шу тариқа шоир саройдан узоқлашади, тақли-

дий шеърлар ёзмасликка қатъий қарор қилади:

**Хотири ошифтадурким, айб қилманг
дўстлар,
Гар Аваз шоҳ хизматини ушбу йил
ой айласа.**

Саройни тарк этган шоир бадиий ижод ва ота касби-сартарошлик билан шуғулланади. Авазнинг халқ манфаатларини ифодалаб, золимларни қоралаган, бахтли келажак ҳақида ёзган ғазаллари тезда оммалашиб кетди. Бундан дарғазаб бўлган қора гуруҳлар шоирни таъқиб эта бошладилар. Унга қарши фитна-бўхтонлар уюштирилди. Улар руҳонийлар билан тил бириктириб, Авазни динсизликда айбладилар ва «жинни» деб эълон қилдилар. Аваз Хива шаҳридан четга — Бобозшон мозоридаги руҳонийлар қўлига занжирбанд ҳолда жўнатилади. Шоир ўша ерда ҳам қийноқ исқанжасида азоб чекади.

Аваз Утар ҳур фикрлиги, шеърларида замонасидаги адолатсизлик, порахўрлик ва шафқатсиз эксплуатацияни танқид қилганлиги учун бундай тухмат ва ҳақоратларга гирифтور бўлган эди. Лекин хоннинг дарралари, Эшоннинг қийноқлари, амалдорларнинг таъқиблари ҳам шоир иродасини бука олмади. Аксинча, уларга қарши ўзининг ўткир ҳажвий ғазаллари билан жавоб берди. У Хоразмда ўша даврда кўзга кўринган Баёний, Фақирий, Мутриб, Чоқар, Роғиб, Девоний каби демократик адабиёт вакиллари билан яқинлашди ва ижодий алоқада бўлди. Рус, озарбойжон, татар тилларида чиқадиغان газеталар билан мунтазам танишиб борди. Тошкентда чиқадиغان газета ва журналлар билан бевосита алоқада бўлиб, ёзган шеърларидан баъзиларини уларда нашр ҳам эттирди. Шундай қилиб Аваз Утар демократ, маърифатпарвар шоир сифатида танила бошлади.

Шоир ўзининг «Халқ», «Уламоларга хитоб», «Сипоҳийларга», «Фидойи халқим» каби шеърларида аниқ шахсларни танқид қилмасдан, балки золимларнинг умумлашма образини яратиб борди. У бу тахлит асарларида ижтимоий тенгсизликнинг тобора кескинлашиб

бораётганини ҳаққоний тасвирлаб, фалакни «ғаддор» (хиёнатчи), замонини эса «каж» деб атади ва халқ манфаатини ҳимоя қилди. Шоир ижтимоий лирикасида етилиб келаётган инқилоб ҳақида ўз қарашларини ифода этди.

Аср бошларида кучайган озодлик ҳаракатлари таъсирида шоир ижодида кескин ўзгариш вужудга келди. Унинг асарларида эрк ва адолатпарварлик, бахт ва келажақ, мавжуд ижтимоий тузумни ўзгартириш ҳақидаги фикрлар биринчи планга чиқди. Шу жиҳатдан «Халқ» радиопрограммасидаги шеъри Аваз Утар ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. Шоир бу ғазалида озод, фаровон ҳаётни куйлаш билан чекланмасдан, балки замона ва унинг ярамас тартибларини ўзгартириш учун «Зулм тиғи бирла» бағри «юз минг пора» бўлган халқни уйғонишга даъват этади:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу
бечора халқ
Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг
пора халқ.
Бир неча авбошлар мундоғ ҳукмрон
айласа,

Қолмагай, ори, на ёнглиғ меҳнату
озора халқ!
Не аларда бордурур илму адолатдин асар,
Не ажабким топмаса доди дилига
чора халқ!

Шоир халқ ҳаракатига раҳбарлик қилувчи «Ватанпарвар, фидоий фирқа»лар пайдо бўлиши муқаррар эканлигига ишонч билдиради:

Ватанпарвар, фидоий фирқалар то
бўлмайн пайдо,
На мумкин топмоғи ўлган танига тоза
жон миллат!!

Ана шу «фирқа»ларнинг эл-юрт манфаати йўлида хизмат этиши оқибатида бахтиёр замон ҳукмронлик қилади, деган оптимистик руҳ шеър интиҳосига сингдирилади:
Аваз, бўлғай уёниб комқору комрон
миллат.

Асримиз бошларида қардош халқлар билан бўлган адабий алоқалар ривожланиб борди. Айниқса, «Шўро», «Онг», «Мақтаб», «Вақт», «Юлдуз», «Турмуш», «Мулла Насриддин» каби газета ва журналларнинг Хива хонлиги территориясида тарқалиши қардош халқлар билан бўлган маданий алоқаларнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этди. Бу газета ва журналларда озарбойжон, татар, бошқирд революцион-демократларининг асарлари билан бирга рус ва бошқа халқлар адабиётидан таржималар бериб борилди. Ўзбек адабиёти вакилларидан Ҳамза, Сўфизода, Мирмуҳсин Шермухамедов, Абдулла Авлоний, Аваз Утар каби шоирларнинг асарлари ҳам жой олди. Бу ҳол рус, ўзбек ва бошқа қардош халқлар адабиётларининг бир-бирига яқинлашувида катта рол ўйнади. Уша йилларда Озарбойжон революцион-демократ шоири Муҳаммад Ҳодининг:

Ич, ич на қадар истар эсанг қонини золим,
Бир кун кўрурам қонингни саҳболар
ичинда, —

каби сатрлари жуда машҳур бўлиб кетган эди. Аваз Утарнинг ҳам:

Билинг ушбу замон ғамнокидурман,
Кўюб ўртанмиш элнинг ҳокидурман.

Авазким, назм элин чококидурман,
Бошин олмаққа хоннинг покидурман, —

деган мисраларида зулмдан, хонлик истибодидан норозилик кескин жаранглайди. Халқ қаҳр-ғазабининг умумлашган ифодаси даражасига кўтарилган машҳур тўртликда шоирнинг Исфандиёрхон бошлққ тузумга нисбатан муросасиз душман эканлиги рўйи-рост айtilган.

Аваз Утар бу шеърда «Саноксиз авлиёлар, шайхлар, эшону муфтилар»нинг, ҳатто қизи ва шариатнинг ҳам Лайнлар-яъни Исфандиёрга ўхшаган ҳарамзода, лаънатилар учун «ддалла»га айланганлиги каби фактларни бадий жиҳатдан пухта мисраларда реал тасвирлаб, уларнинг авра-астаригача фош этган. Халқ бошига ёғилаётган ҳар хил хусумат ва касофатларни кўриб ачинган, уларнинг дардига малҳам бўлишга ҳаракат қилган шоир:

Не тонг, бўлса Аваз пайваста исён
бахрига ғаввос,
Дилида қолмади сабру сукун ҳам, шобу
тоқат ҳам, —

деб ўзининг исёнкорлик кайфиятини очик ифода этади.

Марказий Россия ва Туркистонда бўлаётган буюк ўзгаришлар хонлик зулмида азоб чекаётган Хоразмга ҳам етди келди. Бу хабар озодликка интилувчи кучларни ҳаяжонга солди ва халқ билан ҳамнафас бўлган ёзувчилар ижодида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Аваз Утар ижодида озодлик, эркин, фаровон ҳаёт ҳақидаги фикрлар биринчи планга чиқди. Хивада 1917 йил апрель ойида халқ озодлик учун Исфандиёрхон сиёсатиға қарши курашга отланди. Бу воқеаларға бағишлаб Аваз Утар ўзининг «Хуррият» шеърини ёзади.

Сиёсат маҳв бўлди, яшасун оламда
хуррият,
Бори эл иттифоқ ила жаҳонни айласун
жаннат.
Кетиб зулму ситамнинг зулмати бўлмиш
жаҳон равшан,
Адолат офтоби мамлакатга кўргузуб
талъат.

Шеърда хуррият натижасида қолақ феодализм тузуми ўрнида пайдо бўлган воқеалар куйланади.

«Ёш хиваликлар» партиясининг феодаллар, савдогар, мулла, имомлар ва бошқа миллий буржуазия вакилларидан иборат қисми Исфандиёрхон билан тил бириктириб, хурриятпарвар халққа хоинлик қилдилар. Улар офизда «Хуррият эрк» деб халқни алдаш йўлиға ўтадилар. «Савдо-сотик бозорида жавлон» урувчи, халқ ғами билан иши бўлмаган, қўлиға «капча олиб ариқ қозмага» миллий буржуазия намояндаларининг сирларини фош этишда ҳам шoirнинг бу ғазали катта аҳамиятга эгадир.

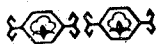
Бутун ижодини халқ бахт-саодати йўлида бахшида этган шоир ўз девонига ҳам рамзий маънода «Саодат-ул-иқбол» («Бахтли иқбол») деб ном қўйди. Унинг орзулари шоир вафотидан бир неча ой кейин ғалаба қозонган Хоразм инқилоби натижасида рўёбга чиқди.

Аваз ўтар вафотидан сал илгари ёзган шеърларидан бирида:

«Хуш ўл кўнглум, келар бир кун бахт боғидаги раъно» — деб ёзганида тамоман ҳақ гап

ни айтган эди. Шоирнинг бу эзгу истаклари совет даврида рўёбга чиқди. Ҳозирги кунда Аваз Утар ўзининг иккинчи умрини яшамоқда. Унинг номига мактаблар, колхозлар ва совхозлар қўйилган. Шоир юбилейлари ўтказилиб,

китоблари қайта-қайта нашр этилмоқда, газаллари созанда ва хонандалар томонидан ашула қилиб айтилмоқда, адабий мероси эса олимларимиз томонидан ўрганилмоқда.

Аваз Утар

ҒАЗАЛЛАР

Ҳолим эт, қосид, бориб ул сарви гулрухсора арз.
Бевафо, қоттиғлиқ ичра кўнгли мисли хора арз.

Ҳажрида ошуфтаҳол ўлғонлиғимни айлагил
Қотилу номехрибону чобуку дилдора арз.

Хотирим асру паришон ўлғонини қил бу дам
Айлаб алтофу карам ул сочи анбарбора арз.

Ҳажрида бесабру бесомону саргардонлиғим
Ул қатолу ғамзаперо кўзлари хунхора арз.

Айлаким беҳушу мабҳут ўғлонимни бу нафас
Чашми жоду қадди ножу лаъли шаққарбора арз.

Ақл ила ҳушумға яғмо тушгонини айлагил
Ул жафоу зулмпеша кўзлари айёра арз.

Эй Аваз, борсанг агар айлаб карам ҳолимни де
Ул нигори дилбару нозу тағофилкора арз.

Фидои халқим ўлсун танда жоним,
Бўлуб қурбон анга руҳи равоним.

Гар ўлсам дарбадар мазлумлар учун,
Будур мақсуди қалби нотавоним.

Мани солса фано йўлига даврон,
Юрур устимдин авлоди замоним.

Умидим: яшасин мактаб боласи.
Улар ҳар бири бир шери жаёним.

На яхши ўйлаким, маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкулса қоним.

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

Машҳур демократ шоир Аваз Утар ўғлининг туғилганига 100 йил тўлиши муносабати билан Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти унинг «Сайланма»сини босмага тайёрлади.
Мазкур ғазаллар ушбу китобдан олинди.

•
Фигонким, мунгадам бўлди жаҳондин айшу роҳат ҳам,
Йўқолди ушбу оламдин бари иззат, адолат ҳам.

Халойиқ молу мулки юз тутиб торожу яғмоға,
Бўлиб хон нафсига қурбон бари номусу иффат ҳам.

Ададсиз хонадонлар чўлғониб мотам либосиға,
Бўлиб жон қасдиға мойил ҳукумат ҳам, сиёсат ҳам.

Гуноҳсиз норасида дахлсиз эл қизларин зўрлаб,
Кўринг, ўз қонига олуца Зевар ҳам, Саодат ҳам!

Саноқсиз авлиёлар, шайхлар, эшону муфтилар,
Лаинлар қомига далла эрур қози, шариат ҳам.

Ажойиб бўлди аҳвол кун-бакун мазлумни бошига
Еғиб дарду бало бори хусумат ҳам, касофат ҳам.

Негонг, бўлса Аваз пайваста исён баҳрига ғаввос,
Дилида қолмади сабру суқун ҳам, тобу тоқат ҳам!

•
Эйки, сизлар то таассуб бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз!

Бирингиз қози, бирингиз ағламу муфти бўлу
Бу не ойин эрдиким, сизлар намоён этдингиз!

Бизни айлаб хору зору ногавон этмак учун,
Бермайин осори ҳурлик банди зиндон этдингиз!

Бу фалокатлар учун масъул ўлурсиз оқибат,
Зулму истибдод ила миллатни вайрон этдингиз!

Буйруқини сўрмайин биздин, сўрар сиздин худо,
Нега сиз билдурмай они, бизни нодон этдингиз!

Йўқса, одаммиз, очиб мактаб илм билдирсангиз,
Бехабар илму ҳунардин бизни ҳайвон этдингиз!

Қайси бир миллатни, айтинг, сиздек оғзи оладур,
Иттифоқ ила иш этмай бағримиз қон этдингиз!

Бир кун сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон:
Не учун миллатни сиз ер бирла яксон этдингиз!

Тафаккур карвонлари

Нажмиддин Комилов.
Ибн Сино ва Данте. Тафур Ғулом но-
мидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент — 1983.

«Илоҳий комедия»нинг бошланиш воқеаларини эслайсизми? Шоир қоронғилик ва зулмат қўйнида адашиб қолади. Туни билан абгору саросар йўл излайди. Тонга яқин осмон тиниқлашиб, сайёралар шуъласи тоғлар кифтига тушади-ю, шоир ерга бағрини қўйиб турган улкан пиллапояни кўриб қолади ва юксакликка кўтарилга бошлайди. Бироқ унинг йўлини қоплон, арслон, қашқир тўсиб чиқади. Улар шоирни яна ўша зулмат ўрмонига қасиб бора бошлайдилар. Лекин ногаҳон қадимги дунё шоири устоз Вергилий пайдо бўлади. У Биатричанинг ўтинчи — илтимоси билан ёрдамга келган эди. Илоҳий сафар бошланади. Дўзах қопқасига дуч келадилар. Шоир даҳшат ва ваҳимадан ўзини йўқотиб қўяди. Вергилий унинг дахлсизлигини қайта-қайта уқдириб йўл кўрсатишда давом этади. Ногаҳон қаттиқ зилзила юз беради. Яшин чақнайди. Шоир ҳушидан кетади. Ҳушига келганда ўзини биринчи доиранинг канорасида кўради. Ана, ғайриинсоний қавмларнинг улур устодлари. Олдинда буюк Гомер келар эди. Шоир уларга қўшилиб кетади. Қизғин суҳбатга берилади. Бирдан улкан қаср пайдо бўлади. Етти қаватли, етти равоқли. Атрофида чақмалар. Етти дарвозадан ўтгач, ям-яшил ўтлоқ бошланади. Ўртада баланд шуъладор тепалик. Шу пайт ям-яшил Лимбо водийси узра шуқрати оламни титратган шавкатли инсонлар пайдо бўладилар. Бир томонда Цезарь, Брут каби саркардалар, иккинчи томонда Афлотун, Сукрот, Батлимус сингари даҳо алломалар. Улар орасида буюк Ибн Сино билан Ибн Рушд ҳам бор эди...

Аверроэс номи билан фалсафада «аверроизм»га асос солган Ибн Рушд (1126—1198) «араб маданияти» вакили бўлсада, Андалусиядан, Испаниянинг бир неча аср араб халифалиги ҳукмронлиги остида бўлган Қуртабо шаҳридан. Винобарин, буюк итальян шоирининг деярли ҳамсоя куртаболик олимдан хабардор бўлиши, кишини унчалик ажаблантирмайди. Бироқ Ибн Синочи? Маркс ва Энгельс томонидан «янги замоннинг биринчи шоири», деб ном олган итальян Дантенинг бу машҳур асарига олис Бухородан чиққан ватандошимиз қандай кириб қолди экан? Ахир у кўз очиб кўрган дунёни буюк итальян ўсиб улғайган мухит-

дан фақат жуғрофий минтақалару эътиқодгина эмас, сиёсат ҳам ажратиб келарди. Аслини олганда, бу ҳам ҳозирда ҳеч кимни таажжубга солмайди. Бугунги ўқувчи инсоният ўзини яхлит бир тананинг узвлари, «хилқатда бир дурри танҳо» сифатида англай бошлагач, ўртадаги чегаралар йўқолиб борганини билади. Шундай. Бир вақтлар «мадинатус салом» Бағдодда Хорун ар-Рашид ва Ал-Маъмуналр ташаббуси билан «Хизонат — ул ҳикма» (Билим уйи) қурилиб, 400 минг жилд турли тиллардаги китоблару Яқин ва Урта Шарқда IX асрда етишган ўйлаб забардаст олимлар жамланиб, улар иштирокида қисқа муддатда қадим юнон илм-фанининг сара намуналари араб тилига таржима қилинганидек, XII асрда Шарқ маданияти обидаларини лотин тилига ўгириш авж олди. Сократ (Сукрот), Платон (Афлотун), Аристотель (Арасту), Пифагор (Файсоғурс), Евклид (Иқлидус), Птоломей (Батлимус), Гален (Жолину) сингари қадим юнон олимлари шарқона талаффузда турлана-турлана кўҳна осиеликларнинг маънавий мулкига айланганларидек, Ал-Хоразмий (Алгоритм), Ар-Розий (Албу-батер Разес), Аҳмад Фарғоний (Ал-Фраганес), Ибн Сино (Авиценна) кабилар лотин оҳангида бир оз ўзгарган номлари билан ўзларининг Ғарбдаги сафарларини бошладилар. Шу тариқа Шарқнинг кўҳна зардуштийлик таълимоти ўз замонида антик маданият аталмиш юнон илмий-бадий тафаккурига ҳал қилувчи таъсир кўрсатганидек, ўз навбатида бу илм-фан IX—X аср Шарқда акс-садо берди. Сўнг эса Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино асарлари буюк Данте билан бошланувчи Ғарб Ренессансига мағиз бўлди.

Денгизчилик-чи? У қадим Бобил маданияти давридан ўрта асрларга қадар Ҳинду Арабда беқайс ривожланиб келди. Гибралтарнинг араб лашкарбошиси Торик (711) номи билан боғлиқлиги, машҳур Васко де Гама экспедициясини Ҳиндистонга донишманд денгизчи араб Аҳмад ибн Мажид бошлаб боргани ҳаммага маълум. Мутахассислар буюк Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон»ида тасвир этилган тарихий воқеалар, географик номлар муаллифнинг ўзи эътироф этган форсий манба орқали қадим Шарқнинг реал ҳодисалари билан алоқадорлигини хабар қиладилар. Араб, тўғрироғи араблашган Шарқ цивилизациясида XIV—XV асарлардан турғунлик бошланди. Эстафета Ғарбга — Европага ўтди. Дарҳақиқат, инсоният бағрида унинг ақли ва шуури билан етилган, қаёт ва равнақи учун «фавкуллода зарур, ноҳеқ азиз» (К. Циолковский) бўлган фан самарали тарих қатларида ном-нишонсиз қолиб кетмади. Авлодлардан-авлодларга, халқлардан-халқларга ўтди. Мамлакатларга, қитъалар-

га етиб борди. Қўйинги, тафаккурнинг ўзига хос бу қарвонлари умумбашарий, умуминсоний ҳодиса сифатида жаҳон тараққиёти тарихида алоҳида ижтимоий-иқтисодий даврларни ташкил қилди.

Истеъдодли адабиётшунос Нажмиддин Комиловнинг яқинда босилиб чиққан «Ибн Сино ва Данте» номли қизиқарли китоби Шарқу Ғарб орасида кечган мана шу алоқалар ҳақида баҳс очади.

Аввало, шунини таъкидлаш лозимки, ўзбек адабиётшунослигида бугунги кунга қадар бундай иш қилинган эмас. Тўғриси, бунга фанимизнинг тайёргарлиги етарли эмас эди. Негаки биз буюк аждодларимизни сўнги 20—25 йил ичида 1000—1200 йиллик юбилейлари муносабати билан жиддийроқ ўрганишга киришдик. Уларни идрок этиш, чинакам ўзлаштириш ҳали олдинда турибди. Иккинчидан ҳар бирининг ижоди жаҳон маданияти тараққиётида алоҳида босқич бўлган бу фан даҳоларининг меросини худди ўша миқёсларда текшириш лозим эди. Бу эса, ўз навбатида журъат ва ғайратдан ташқари турли тиллардан, илмлардан хабардорликни ҳам талаб этарди.

Н. Комилов ўрта аср Шарқи алломаларининг рус, ўзбек тилларига қилинган таржималарига, Ғарб мутафаккирларининг русча нашрларига, совет ва Европа шарқшунослигининг ютуқларига таяниб, икки буюк қитъа аро кечган адабий-маданий алоқалар ҳақида фикр юртади. Баъзан Европа шарқшунослигининг асл манбаларига (испан А. Паласиос, Мадрид, 1919, баъзан эса хорижий форсий нашрларга (А. Баузани, Исфаҳон, 1345) мурожаат қилади. Бу табиийки, китобнинг илмий қимматини оширади. Шуниси муҳимки, муаллиф Шарқу Ғарб маданий — адабий муносабатларини ўзаро таъсир, ҳамкорлик шаклида талқин қилади, бу алоқаларнинг «жуда катта даврни қамраб олувчи кўп тармоқли соҳа» эканлигини яхши англайди.

Китобнинг «Шарқу Ғарб» деб номланган ихчам муқаддимасида муаллиф атоқли совет шарқшунослари тайин этган мана шу муҳим, ҳозирда эса ғоят актуал нуқтаи назардан келиб чиқиб, қиёсий адабиётшуносликнинг бугунги вазифаларини белгилашга уринади. Асосий қисмларда эса Гомер — Беруний, Ибн Сино — Данте, Шарқ фольклори — Боккачоларнинг даврий, диний, сиёсий чегаралар оша кечган ҳамкорлиги ҳақида гап кетади. Жумладан Берунийнинг адабий мероси ҳақида умумий маълумот беради. Вадний ижод, хусусан шеърят ҳақида, ўтмиш ва замонасида яшаб ўтган турли шоирлар тўғрисидаги фикрларини таҳлил ва талқин этишга ҳаракат қилади. Чунончи, Беруний асарларида 150дан ортқ шоирнинг номи тилга олиниб, «Ал жавоҳир...» («Минералогия»)да машҳур ошиқ Мажнун (Қайс ибн Мулаввах), саҳий Хотам Той (Хотам ат Тоъий ибн Саъд) ижодидан парчалар келтирилган эканки, бу адабиёт тарихчилари учун муҳим янгиликдир. Шунингдек, араб, форс, сўғд, хоразм, сурёний, яҳудий, ҳинд, юнон тилларини пухта билган олимнинг қадимги хоразмликлар, сўғдлар, исломгача бўлган арабларнинг астрономия, математика, география сингари фанларни шеър ёрдамида биланлари ҳақидаги фикрлари, умуман шеърятнинг пайдо бўлиши, муסיқийлик билан чамбарчас боғлиқлиги

оид кузатишлари, турли шеърини вазнлар — шлока (ҳинд), аруз (араб), метрика (юнон) сингари уларни ўзаро қиёслаб умумий ва хос хусусиятларни белгилаб бериши, «Илиада» ва «Одиссея»дан иқтибослар келтириш, ниҳоят «Калила ва Димна» таржимаси хусусида билдирган мулоҳазалари маданиятимиз тарихини ўрганишда фавқуллода аҳамиятга эгадир.

Мутахассислар «Илоҳий комедия»да Ибн Синонинг образинигина эмас, бутун фалсафасини, ҳатто тимсолларини ҳам кузатадилар. Е. Э. Бертельс XI—XII асрларда яшаган Саной Балхийнинг «Сайрул ибод илал маод» («Бандаларининг сайр қилиб, ўз жойларига қайтишлари») достонини таҳлил қилар экан, унинг таркиби, ҳатто тасвири ҳам «Илоҳий комедия»га бениҳоя яқин туришини таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, Санойида зулматда қолган лирик қаҳрамонга Мўйсафид ёрдамга келади ва сафарга бошлайди. Йўлда ҳар хил ваҳший ҳайвонларга дуч келадилар. Сафар давомида «Аъроф»дагидек қоронгулик ёруғлик билан алмашиб боради. Ниҳоят улар нурдан йўғрилган юрт — Ақли кулл тупроғига («жаннат») қадам қўядилар. Мўйсафид Вергилий сингари ўз вазифасини бажаргач, орқага қайтади.

Н. Комилов ҳар икки асарни солиштирар экан, уларнинг шакли, ҳатто ички қурилишигина эмас, услубий — ифодавий воситалари ҳам ниҳоятда ўхшашлигига диққатни қаратади. Санойи эса Ибн Синонинг фалсафадаги издошларидан бўлиб, унинг «Сайрул ибод»и «Ҳайй ибн Яқзон»га ҳар жиҳатдан энг яқин бўлган достон эди. Китоб муаллифи Ғарб ориенталистларининг айрим асарларини Шарқ маданияти заминидан узиб олиб текшириш ёхуд адабий таъсир ҳақида гап кетганда айни бир асарнинг фақат ўзига суянибгина фикр юритиш ёнгики биргина бевосита алоқалар асосидагина хулосалар чиқариш натижасида йўл қўйган баъзи чалқашликларга ойдинлик киритишга ҳаракат қилади.

Чунончи, академик Веселовскийнинг «Илоҳий комедия» бошланишидаги зимистон ўрмонда адашиш билан уч хаёлий мамлакат сафари-ю, уч ваҳший ҳайвон билан тўқнашиш орасидаги боғлиқлик мантиқан мустаҳкам эмас деган фикри билан баҳсга киришиб, бу воқеаларнинг рамзий-тамсилий характерини таъкидлайди, улар инсоний руҳнинг ўзаро зид икки хусусияти ҳақидаги Шарқ фалсафаси заминидега туғилган бўлиб, яхлит система эканини айтади. Унга кўра, «инсондаги ахлоқий тубанлик белгилари ҳайвоний руҳ хислатидан; шунинг учун ҳам бу белгилар ҳайвон суратида зухур этади» (149—150 бетлар). Винобарин, «ўрмон, қоронгулик — руҳсизлик; уч дарранда — ҳайвоний ҳиссиётлар (очқўзлик, ғазаб, ҳасад ва бошқа салбий хислатлар)» (135-бет). «Шундай қилиб, «Илоҳий комедия»даги умумий маъно ва ташқи кўринишигине эмас, балки хилма-хил рамз ҳамда ишоралар ҳам Шарқдан олингандирким, аксар европалик мутахассислар уларнинг қаердан келганини билмай туриб Дантени ўта мураккабликда айблайдилар» (148-бет) деб ёзади у.

Шунингдек, муаллиф Данте ижодига Шарқ адабиётининг таъсири масаласидаги кўҳна баҳсга қўшилиб, унинг «Базм»даги

астрономик қарашлари Аҳмад Фаргонийга бориб тақалиши ҳақидаги И. Н. Голенишчев — Кутузовнинг фикрларини конкретлаштиради. «Хайй ибн Яқзон»нинг Дантега қадар Европа тилларига таржима қилинмаганлиги учунгина рўйхатга киритилмаганига тўхтаб, аввало, ундаги бир қатор умумий нуқтаи назарлар Ибн Синонинг ўша пайтлари европаликларга етиб борган бошқа асарларида ўз ифодасини топгани, қолаверса, бу қисса сюжети асосида қатор асарлар ёзилди Европада шуҳрат топгани, бинобарин билвосита таъсири масаласига диққатни қаратади.

Китобнинг сўнги бобида машҳур «Декамерон»нинг шарқий манбалари хусусида гап кетади. Италия прозасининг ilk намунаси ҳисобланган бу асар «Минг бир кеча», «Калила ва Димна», «Тўтинома» сингари қолиповчи сюжет усули билан яратилган бўлиб, ундаги 100 ҳикоятнинг 87 таси Шарқ адабиёти ва қадимги Румо фольклоридан олинган экан. Тадқиқотчи «Декамерон»га замин бўлиб хизмат қилган «Калила ва Димна» ҳамда «Синдбоднома»нинг лотин, испан тилларига қилинган таржималари ҳақида фикр юритиб, «бу таржималар Испания ва кейинчалик бутун Ғарбий Европага янги адабий оқим-дидактикани, янги жанр — новеллани, янги тасвирий усул — ҳикоя ичида ҳикоя айтиш (қолиплаш) йўлини олиб кирди ҳамда барқарор этди» (167-бет) деб ёзади.

Муаллифнинг Шарқда кенг томир отган футувват (олийҳимматлиқ) билан Ғарбдаги рицарлик оқими муқоясаси, куртозий муҳаббат ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор.

Шу йўлдан бориб Шарқдаги маздакийлик таълимоти-ю, Форобийнинг «Фозил шаҳар кишилари» ҳақидаги фикрлари, Низомий «Искандарнома»сидаги қарашлар билан Ғарбдаги утопик социализм солиштирилиб ўрганилса жаҳон ижтимоий тафаккурининг энг муҳим муштарак нуқталаридан бири эволюциясини аниқлаш имкони туғилади. Булар ҳаммаси тадқиқотчи бошлаган иш-

нинг кўлам ва салмоғи катта бўлиб, танлаган йўлининг потенциал имкониятлари жуда кенг ва гоят самарали эканлигини кўрсатиб туради.

Китобда айрим жузъий камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Чунончи, «Муқаддима»да Шарқу Ғарб адабий-маданий алоқалари тарихи 7 даврга бўлинган: Шундан VIII—XVIII асрлар 3 даврга (VIII—IX, XI—XII, XIV—XVIII ажратилган. «Ушбу уч (?) рисолада биз Шарқ ва Ғарб орасидаги маданий робиталарнинг маҳсулдор даврларидан бири, X—XIII асрлар (?) адабий алоқалари таҳлилига тўхталдик» (9-бет) деб ёзади муаллиф ва ўз даврлаштиришига зид бориб яна даврни тилга олади. Иккинчидан, Данте, айниқса Боккачо XIV аср ижодкорларидир.

Асарнинг «Гомердан Берунийгача» қисмида Азиз Қаюмовнинг «Беруний ва адабиёт» номли қизиқарли, мазмундор китобчаси фаромушлик билан четда қолибди. Китобнинг 145-бетиде «Илоҳий комедия»нинг фалсафий мазмуни ҳақида гап кетганда «Муҳаббатга умумжаҳоний мазмундаги ягона куч деб қараш Шарқ файласуфлари орасида Ибн Синода, Ғарбда эса Данте ижодидагина мавжуддир», деб кескин гапирилиши унча тўғри эмас. Масалан, бундай қараш Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»ида ҳам учрайди. Шунингдек, айрим номларда чалкашлик бордек. Масалан, 154-бетда Кир бир ўринда Кайковус, иккинчи ўринда Кай хусрав, деб изоҳланади. Тўғриси — Кайхусрав. Бир ўринда фалсафий оқим навплатончилик дейилибди, неоплатончиликнинг ўзи қулайроқ ва маъқулроқ эмасмикин? Асарда яхлит хулоса — яқун йўқ. Н. Комилов ниҳоятда муҳим, фойдали ва қарашларимизни бойитадиган, янгилайдиган китоб ёзди. Айни пайтда, дадил айтиш мумкинки, ушбу китобнинг қамров ва салмоғи адабий алоқаларни ўрганишнинг янги босқичи бошланаётганига ўқувчини ишонтиради.

Бегали ҚОСИМОВ,
филология фанлари кандидати.

Борис Пармузин

Хон адитисаи Ҳайранлар

Повестъ

Ваҳоб РҶЗИМАТОВ таржимаси.

Аҳёнда юз бериб қоладиган оний сукунат

Онда-сонда бўлиб қоладиган учрашувларда бир куни Аршак Ажемян қаҳвали финжонни эҳтиёт билан тутганча таажжубланган куйи бошини чайқаб туриб шундай деган эди:

— Сиз шўравийлар ғалатисизлар.

— Нимамиз ғалати экан? — деб сўради Фёдор Никифорович.

Бундай гапни энди эшитаётгани йўқ эди.

— Харид қилгани келгансизлар. Ана мол, пахтами, терими, сотиб олаверинглар. Сотиб олинглар-да, ташиб кетаверинглар. Сизлар бўлсангиз, йўлларни яхшилайсиз, корхоналар қурасиз, байтария билим юртига маблағ ажратасиз, чигирткага қарши курашасиз, янги уруғ олиб келасиз. Буларнинг барчасининг сизларга нима даҳли бор?

— Даҳли бор, — деб қисқа жавоб берди бошқарувчи. — Шундай қилсак, хомашё яхшиланади, демак, одамларга ҳам нафи тегади.

— Одамлар дейсиз, — деб тўнғиллади Аршак. — Сизлар ишчиларга ҳам мenden кўра кўпроқ ҳақ тўлайсизлар.

Фёдор Никифорович қисқагина тушунтирди:

— Биздаги мавжуд қонун-қоидаларга биноан тўлаймиз.

— Одамлар, қонун-қоида, дейсиз, — Аршак тагида қаҳва қолган финжонни тақ этиб столга қўйди. — Қараб турайлик-чи, бу одамлар сизларга қандай миннатдорчилик билдираркан.

Ушанда Фёдор Никифорович чурқ этмаган эди. Қизиқ Фёдор Никифоровичнинг темир йўл борасида бошлаган ташаббусини эшитса Аршак энди нима дер экан?

Аршак Ажемян ҳўкиз аравалардан фойдаланади. Савдогар ўз пахтасини ҳўкиз араваларда ташиттиради, кейин бошқа савдогар ва майда ҳўжалик эгаларига ҳам ана шу уловдан фойдаланишни тавсия қилади. Албатта, дурустгина кира ҳақи эвазига.

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

Аршак Фёдор Никифоровичнинг йўл бошқарувчиси билан олиб борган музокараси муваффақиятсиз чиққанини эшитиб қолибди. Шунга савдогар жиртак чалиб, бу янгиликни дуч келган танишига ҳижжалаб ҳузур қиларди.

У сўнгги бир савдо муомаласида чув тушгани, Фёдор Никифорович савдогарнинг шармандасини чиқариб, мўйсафид бошини ерга қаратиб қўйгани учун шу йўл билан қасос олмақда эди. Уша куни совет пахта заводининг қўрасида Собир қўлида омбир, пахта тойларини сириб турган симларни чаққонлик билан қирс-қирс узиб ташлади. Ҳар бир той очиб кўрилганда, шохидлар ҳам, майда савдогарлар ҳам оғилларини очиб қолдилар, бир нималар деб тўнғилладилар, ҳатто савдо аҳлининг шаънига иснод келтирган Аршакни андиша қилиб ўтирмай ерга қориб ташладилар.

Собир жиққа нам чигитларни сиқимлаб олиб, савдогарларга бир-бир кўрсатди.

— Вой! Вой! — деб хафа бўлишди арманитар.

— О-о-о! — дея эҳтиётлик билан таажжубланишди эронийлар.

Тойлар бирма-бир ёрилиб берса бўладими! Аввал гурсиллаб ёрилган овоз эшитилади, кейин ҳаммаёқ жим-жит бўлиб қолади, шундан сўнг норози хитоблар эшитилади. Ҳамма очилган тойлардан чигит, қум, ахлат чиқди.

Аршак Ажемьяннинг ўзи ҳам ҳайратланишга, унинг юзини гўё ерга қаратган ишчиларидан ғазабланишга мажбур бўлди.

Энди Аршак ўч олади... Ҳозирча у Фёдор Никифоровичнинг йўл бошқармасига қилган муваффақиятсиз сафари ҳақидаги хабарга ёпишиб олди. Шу йил этган чўғни ҳар қанча пуфлагани билан ловуллаган гулханга айлантирилмаслигини ўзи ҳам билиб турган бўлса керак. Шунга қарамай, Аршак жон-жаҳди билан пуфларди уни.

Завода Геворк пайдо бўлди.

Собир бу рангпар, ҳабаш одамни кўрган заҳотиёқ у билан саломлашди-да, сабри чидамай сўради:

— Сиз, жаноб Геворк, шу билан учинчи марта келишингиз. Пахта олиб келмайсиз. Нима гап ўзи? Нимани кутиб турибсиз?

Геворкнинг кўзлари жовдираб, гуноҳқорона кифтини қисди:

— Нима қилишимни билмай қолдим. Эшитишимга қараганда, сизларни бу ердан ҳайдаб чиқаришармиш.

— Ҳайдаб чиқаришармиш? — деб сўради Собир. — Ана холос. Бизни ким ҳайдаб чиқарармиш?

— Ҳукумат муассасасидан ҳайдаб чиқаришибди-ку.

— Э, шунақа денг, — деди гап нимадалигини пайқаган Собир. — Уни ҳукумат деб бўлмайди-ку. Сиз бўлсангиз... — Вақтида ўзини тийиб қолган Собир қўл силтади, Фёдор Никифоровичнинг «Савдогарлар орасида тушунтириш ишлари олиб бормайсан» деб огоҳлантирганини эслаб қолди.

Геворк завод қўрасида ивирсиб юрди, иш билан банд савдогарларга нималардир деб шивирлади, кейин мисоли қора шарпадек дарвозадан лип этиб чиқиб ғойиб бўлди.

Собир бу учрашув тўғрисида Фёдор Никифоровичга гапириб берди. — Майли, ғийбат қилишса қилишавермайдим! Мени фақат шу нарса қизиқтирадики, Геворк нимага умид боғлаётган экан? Борди-ю, у пахтасини сотмаса, эғнидаги биттаю битта сардорийсини гаровга қўйишга мажбур бўлади. Аммо биз сабр-тоқатлимиз. Кутамиз. Биз кута билишимиз керак. — Фёдор Никифоровичнинг кайфияти жойида эди.

Собир собиқ командирига ҳайратланиб қаради.

— Сиз худди жангда энгиб чиққан одамга ўхшайсиз, — деди у. — Кўринишингиз шунақа!

— Ҳозирча-ку, энгиб чиққаним йўқ, ўйлайманки, тез орада ютиб чиқсам керак. Шундай қилиб бизни ҳукумат муассасаларидан ҳайдашаётганмишми?

— Ҳайдашаётганмиш, — деб беихтиёр тақрорлади Собир.

— Бизни ҳайдаётганлари йўқ, аксинча, таклиф қилишяпти. — Фёдор Никифорович Собирни кифтларидан сиқиб, силкитиб қўйди. — Биласанми, вазир чақирапти.

— Қанақа вазир?

— Расмана вазир. Сен ҳеч қачон вазир зотини кўрганмисан? Мен эрталаб вазир ҳузурига бораман.

Савдо вакили Фёдор Никифоровични йўл ишлари вазири ҳузурда бўладиган қабул вақти ва тартиби ҳақида огоҳлантирди:

— Қисқагина гапиришга тиришинг. Рақамлару фактларни айтинг.

Фёдор Никифорович вазир ҳузурда бўлиш вақтининг минут-минутигача риоя қилди.

Вазир совет савдо ходимининг сиҳат-саломатлигини сўради, «Русперсклопок» хиссадорлик жамиятининг ишлари билан қизиқди.

— Бу ишлар яна ҳам яхшироқ кетиши мумкин эди, — деди Фёдор Никифорович.

— Сизларга нима ёрдам берсак бўлади?

Фёдор Никифорович янги шаҳобча бўйлаб ҳар куни вагонларни юксиз ҳайдаш давом этаётганини айтди.

— Эҳ, бу ажнабий мутахассислар, — деди ошқора хўрсиниб вазир. — Улардан аксарияти мамлакатимизнинг эҳтиёжларини яхши билмайди.

— Биз ҳам ажнабий мутахассислар билан муомалада бўлганмиз, — деб унинг фикрини қувватлади Фёдор Никифорович. — Аммо уларнинг хизматларидан аста-секин воз кечмоқдамиз.

— Албатта, энди воз кечган маъқул. Зотан гоҳо бунга эришиш маҳол бўлади.

Шундан кейин Фёдор Никифорович сиёсатга чуқур кириб боргиси келмай, савдо-сотиқ ишларига ўтди. У йўлда мавжуд кира ҳақи, қанча даромад келиши мумкинлиги, юк ташини ҳажми ҳақида гапирди.

— Сизнинг таклифингиз, қанча фойда келтириши мумкинлигига ёш боланинг ҳам ақли етиши турган гап, — деди вазир. — Биз ҳаммасини тузатамиз. Йўлнинг маскур қисмидаги қира ҳақини умумий қира ҳақидан эллик фоиз камайтирамиз.

Фёдор Никифорович суҳбатнинг муваффақиятли тугалланишини кутмаган эди.

— Буни сизнинг шеркатингиз ҳам, мой корхонаси ҳам, савдо аҳли ҳам дарҳол сезади. Бир неча кундан сўнг сиз янги бошқарувчи билан учрашасиз, барча масалалар юзасидан у билан пухта келишиб оласиз.

«Янги бошқарувчи билан?» Ишнинг бу хил тус олиб келишини ҳам ўйламаган эди Фёдор Никифорович.

Туркманлар касабасига, қолаверса, камбағал одамларнинг уйига доктор кириб келиши ақл бовар қилмайдиган бир воқеа эди.

Аммо шундай воқеа зоҳир бўлди.

Қиличларнинг уйи олдида йиғилган тумонат одам бу воқеани бири олиб, бири қўйиб, муҳокама қиларди. Бор гапни тушунтириб бериш учун чиқиб келган Собирнинг пайдо бўлиши билан ғала-ғовур тиниб қолди.

Қароргоҳдан касалик аримасди. Аммо қашшоқ одамнинг бетоблиги овоза бўлмасди. Унинг жонига ора кириш учун шаҳардан битта-яримта дори-дармон кўтарганча елиб-югуриб ҳам келмасди. Мана, дафъатан, ақл бовар қилмайдиган тасодиф юз бериб ўтирибди. — Қиличнинг камбағал хонадонига доктор кириб келди. Бу орада шу ернинг охунди ҳам пайдо бўлиб қолди. Имом бу ерга атайлаб югуриб келмагандек кўринишга уринарди. Гўё бирон зарур иш билан кетаётгану ғала-ғовурни эшитгач, олдида одамлар уймаланиб турган уй томонга бурилган.

Ҳамма охундни кўриш билан жим бўлиб қолди. Одамлар имомга таъзим қилиб салом беришар, аммо ҳеч ким олдинроқ оғиз очиб, нима сабабдан бу ерга йиғилиб турганликларининг сабабини айтишга ботинмас эди. Бу охунд ўқимишли одам, Бухородаги мадрасада таҳсил кўрган, элликдан ошгандан кейингина катта касабда шу эътиборли мавқени эгаллаган эди.

— Ҳа-ҳа, — деб мингиллаб қўйди охунд, ҳеч кимга мурожаат қилмай. — Ҳар иш худодан. Қилич дини исломнинг йўригидан чиқиб, чакки қилади. — У бу гапни таъна қилиб эмас, оталарча ачинаётгандек айтди.

Туркманлар касабасида истиқомат қиладиганлардан кўплари шаҳарда ишлагани тушиб кетган. Аммо охунд Қиличнинг айнаиб, сабаби, унинг большевик ўзбек билан дўст тутинганини эшитган эди. Уларнинг уйига бир рус ҳам келиб кетган. Хонадонларига фалокат доригани ҳам шундан. Энди қандай доктор жонларига ора қира оларди, ҳатто кимсан шундай охунд ёрдам кўрсатишдан ожиз бўлса?

Доктор Қилични диққат билан кўздан кечиргач, Собир кутмаган ҳолда тўсатдан шундай деб қолди:

— У оддий безгакка чалинган экан. Уни тўғри даволабсиз. Берган дориларингиз кор қилибди. Беморнинг безгак тутиши қолибди, иссиғи қайтибди. Аммо касалига бир бошқа дард келиб қўшилганга ўхшайди. Бошига бирон кулфат тушганмиди? — Доктор Собирга савол назари билан қаради.

— Билмадим, — деб жавоб берди Собир жон ҳолатда.

— Бирон мусибат юз берганга ўхшайди. Бирон кулфатдан озор чеккан шекилли.

— Ҳай агар, бирон нарса билсам.

— Безгак тута-тута у дармонсизланиб қолибди, — деб сўзида давом этди доктор. — Вазиятни ўзгартирса ёмон бўлмасди. Бу ерда нимадир унга каттақон бир кулфатни эслатиб тургандек... — Доктор сўзини тугатмай қўл силтади. Афтидан унинг ўзи ҳам серҳиммат одам бўлиши керак; ожизлик қилиб қолганида ўзи ҳам изтироб чекар эди шекилли.

Собир уни машинагача кузатиб борди.

— Сиз ўзингиз кетмайсизми? — деб сўради доктор.

— Мен бир пас унинг ёнида ўтира тураман. Узим етиб оламан. Ораси узоқ эмас, — дея шофёрга русчалаб мурожаат қилди: — Миша, Фёдор Никифоровичга айтиб қўй, мен кечкурун етиб бораман. Ташвишланиб юрмасин.

— Яхши, — деб қўйди Миша.

Собир тўпланиб турган ҳалойиқнинг олдига қайтиб келди. Нималардир демоқчи эди, ниятидан қайтди — бир дунё одамга гап уқтириш мушкул. Собир ўтовга кириб кетди.

Қилич ёстиқ ўрнига юмалоқлаб қўйилган чопонига юзини қўйганча ётибди. Кенг-мўл кўйлаги гижим бўлиб кетган, ёқаси гарданига тушиб, қилтириқ бўйни кўриниб турар эди.

Шу кунлар мобайнида Қиличнинг нечоғли озиб қолганини Собир эндигина пайқайди. Туртиб чиққан елкаси титраб-титраб учиб турибди, йиғит яқингинада йиғлаб юборгану, ҳамон ўпкасини босиб ололмаётгандек. Собир унинг елкасига қўлини тегизди, кашта тикилган ёқасининг тасмасини ўнглаб қўйган бўлди. Қилич қимир этмасди. У бамайлихотир нафас олар, чамаси, уйку дори кор қилган эди.

Собир бир четда ўтирган чолга қараб қўйди. У пичирлаганча ниманидир ўқимоқда.

— Отахон, — деб унга мурожаат қилди Собир, — отахон, Қиличга нима қилди?

Чол пичирлаб дуосини ўқиб, юзига фотиҳа торти-да, соқолининг учини тутамлаганча Собирга нохушгина тикилди.

Чолнинг кайфиятини тушунолмаган Собир ноқулай сукунатга барҳам бериш учун дарҳол муддаосини айтди:

— Уни шаҳарга олиб бориш керак.

— Умримизда бундай қилган эмасмиз-ку, болам, — деди чол. — Уйда ёта турсин.

— Унга нима қилди ўзи, отахон? — деб, докторни ташвишлантирган саволни берди Собир.

Чол бир нуқтага тикилганча индамай қолди. У саҳрода қудуқдан сув оладиган эски чарм қовгадан кўзини олмасди.

— Унга бир нима бўлган, — деди Собир ишонч билан баралла. — Нима бўлди экан?

Чол сапчиб тушди:

— Ҳа, бўлган, бўлган. Биз қариндош-уруғлар бир қизни қалин молга сотдик. Унинг аммаваъчаси эди. Уша қизни оқсоқолга бериб юбордик. Иккита арғумоқнинг эвасига. Сизлар даштга бориб келган арғумоқлар бор-ку.

— Шу гапнинг ўзини? — деб сўради Собир ишонқирамай.

— Йўқ. Гап шуки, Қиличнинг қайлиги бор эди. Бизда қизларни жуда барвақт узатиш расм бўлиб қолган. Аммо маҳри учун катта қалин мол берилади. Бизнинг бунга қурбимиз етмайди...

Чол ўрнидан туриб чоғроққина сандиқнинг олдида борди-да, уни титкилаб, қандайдир кийим-кечаклар тагидан зебигардон олди.

— Бор бисотимиз шу. Очарбоғ. Қиличнинг онасидан қолган очарбоғ.

Тилла суви юритилган зебигардон антиқа эди. Ақиқ кўзли кумуш гуллар бир-бирига занжир билан туташган. Уртасидаги гул каттароқ, ҳамма занжирлар унга келиб уланган.

— Қиличнинг қайлиғига, деб асраб юрган эдик, — деди чол очарбоғни жойига қўярган. — Аммо қизни бировга бериб юборишди.

Сандиқнинг қоққоғи аста-секин ёпилди.

— Қачон? — деб сўради Собир. — Қизни қачон бериб юборишган?

— Бир ҳафта бурун. Урф-одатга кўра куёвнинг уйида уч кун туриб, ҳозир отасининг уйига қайтиб келган.

— Отасиникида икки ҳафтача бўладими?

— Гоҳо бир ой, икки ой ҳам қолиб кетади.

— Куёв ким?

— Оллаёр деган бадавлат одам. Қизнинг маҳри ҳақиға бир сурув қўй берди.

Собир ёш болаларга ўхшаб оёқларини қучоқлаб, энгагини тиззасига қўйганча чўнқайиб ўтирарди. Ҳеч қачон ўзини бу қадар ожиз ҳис қилмаган. Оллоёр унга жангда тўқнаш келганда борми! Еки шуларнинг ҳаммаси у ёқда юз бергандами! Мана, энгинаси-да ҳимоясиз, ожиз йигит ухлаб ётибди. Озгин кифлари мунгайиб тургандек... Ҳадемай кўзини очар, бўлиб ўтган воқеаларни эслаб кетади. Шўрликнинг ҳоли нима кечади? «Хўш, мана сен, Собир, ўзингни чапдаст отлиқ аскар, мард, ҳаққўй йигит деб юрасан, қандай қилиб унинг жонига ора киришинг мумкин?»

Собир ердан эгри-бугри, чайир таёқ топиб олди-да, саксовулларнинг учини учира-учира, уни қўлида ўйнатиб бора бошлади. Таёқни бир силкитиб қўйса чанг кўтарилади, мудроқ қумликдаги жон зоғи ҳуркиб қочади.

Жонсарак калтакесак думини ликиллатганча қаёққадир уриб кетди. Тезак думалатиб кетаётган кўнғиз тезакдан воз кечиб, лапанглаб жўнади. Саксовул тагидан жон ҳолатда патирлаб кўтарилган жўр қанотларини аранг ростлаб олди...

Собир тугилиб ўсган кишлоғига қандай кириб борганини эслаб кетди. Онаси каловлаганча елиб-югурар, ўзини қаёққа уришини билмай ҳали унга, ҳали бунга уринар эди.

— Гўзал нима бўлди? — деб сўради Собир.

Онаси рўмолининг учини кўзларига олиб борди:

— Асло сўрама, болам.

Собир қанчадан-қанча йўлларни босиб ўтди. У қуролдош ўртоқлари, дўстлари билан от чоптириб, Хоразм ва Туркменистон ерларидан турли-туман «жунайдар»ни ҳайдади. У Тошкентда ҳам, Самарқандда ҳам бўлди, ҳар гал қизларнинг қадам товушларини эшитса, келаётган жойида тўхтаб қоларди-да, вужуди қулоққа айланган куйи уларнинг гангур-гунгур овозларини тингларди. Бироқ доимо булар Гўзал эмас, бошқа қизлар бўлиб чиқарди. Босқинчи тўда барҳам топди. Гўзал ҳам бедарак кетди.

Саҳро жимжит. Ерда жон асари йўқдек. Собир нафас олмай, сукунатга қулоқ тутарди. Дафъатан энгинасидан визиллаганча (бу товушни алақачонлардан бери эшитмаган эди) ўқ учиб ўтди. Собир ҳайратдан қотиб қолди-ю, кўникиб кетган одатига кўра ўзини таппа қумга ташлаб, хома панасига биқинди. Визиллаб келган иккинчи ўқ Собирнинг бошидан беш-олти энликкина нарида тўзон кўтариб қумга кириб кетди.

Ким бўлди?.. Нима гап ўзи? Собир бу омонатгина тўсиқ — қум хомасига қулайроқ яшириниб олиш учун пастга сирғалиб тушди. Шундан сўнггина гулдур-гулдур от дупурини эшитди, тўғрироғи, илғаб олди. Отлиқлар яқинлаб келишарди... Атрофи кимсасиз саҳро. Шаҳар билан ораси уч-тўрт чақирим.

Собир ўрнидан турди, энгига ёпишган қумни қоқиб, отлиқларни кута бошлади.

Икки кун мобайнидаги воқеалар

Бўлиб ўтган бор воқеани Фёдор Никифоровичдан яшириш беҳуда эди. Шунинг учун Собир «сайри» ҳақидаги гапларни сир бой бермай дадил-дадил ҳикоя қилишга киришди.

— Иккита отлиқнинг қораси кўринди. Кутиб турибман, қарасам, танишга ўхшайди. Қиличнинг аллақандай қариндошлари экан.

— Сен уларни танидингми? — деб сўради бошқарувчи. — Қоронғида, узокдан туриб-а? Бирданига-я?

— Йўқ, бирданига эмас, — деб икром бўлди Собир.

Самадов кабинетнинг бир бурчагида нечुकдир гапга аралашмасдан, чурқ этмай ўтирарди. Очиғини айтганда, Собир кўпроқ Самадовдан хайқар, унинг саволми, луқмами ташлаб қолишдан чўчир эди. Фёдор Никифоровичнинг ўзини гап билан авраб тинчигиш, қалтис мавзудан алаҳситиш, чунончи, унга касабдаги ғазабни келтирадиган олди-сотдилар, қиз болаларни мол ўрнида сотиб юборишлар ҳақида гапириб бериш мумкин.

— Отлиқларни кўришинг билан ўтаканг ёрилгандир? — деган товуш эшитилди бурчакдан.

— Нега энди? — деди Собир ғашни келиб. — Шартта ўрнимдан турдим.

— Шундан бошқа нима чораси бор эди? — деди унга қўшилиб Фёдор Никифорович. — Душманни орқа ўгирганча қарши олиб бўлмайди-ку.

— Уни ўқишга юбора қолсақмикан? — деди маслаҳат солиб Самадов. — Бу ерда бошимизга бирор халқро жанжал орттирмагунча дейман-да.

Фёдор Никифорович индамади. Бошқарувчига тикилиб турган Собир ялт этиб бош механикка қаради.

— Нима қилмоқчисизлар ўзи? — деб сўради Собир ташвишланиб.

— Ҳали бир қарорга келганимизча йўқ, — деди бошқарувчи очиқчасига. — Келинглар, жиддийроқ мулоҳаза қилиб кўрайлик. Туркманлар қароргоҳида бизнинг душманларимиз бор. Ҳа, ҳа, бундан етти йил муқаддам Хива бўсағаларида, кейинроқ Тошовузда қарши курашган душманларимиз. Уша душманларимиз билан, мен ҳатто биттасини танийман ҳам, яқинда юзма-юз тўқнаш келдик. Бу ерга у қаёқдан келиб қолган? Муддаоси нима? Ҳозирча номаълум... Аммо ҳар бало, ҳатто суиқасд юз бериши мумкин.

— У ерда дўстларимиз ҳам борми? — дея ботиниб сўради Собир.

— Албатта-да, — деб қўйди Фёдор Никифорович ва анчагина юмшаб уқтирди: — Бугун ўшалар сен тентакнинг жонингга аро киришган. Сен гумроҳни кийикнинг боласини таъқиб қилгандек пайингга тушганини пайқаб қолишган.

— Сиз у ерда тўқнаш келган одам ким бўлди экан? — деб сўради Самадов.

— Ҳозир айтаман. Чой қуйинг, ҳушимни йиғиб олай. Бир дунё хангамадан гангиб қолаёздим, — Фёдор Никифорович жилмайиб, чаккасини ишқаб қўйди. — Бир дунё хангама. Кеча шов-шувли Техронга бордим, вазирнинг қабулида бўлдим. Бугун бўлса — яна бир янгилик: менинг ходимимга йўлтўсарлар ўқ узишибди.

Шу пайт эшик тақиллади.

— Вуниси ким бўлди экан энди? — Фёдор Никифорович ҳузурдагиларга қараб олгач, ҳар эҳтимолга қарши форсчалаб таклиф қилди: — Мумкин. Кираверинг!

Кабинетга ушоққина (бўйи ҳам пасайиб кетгандек кўринган), ташвишланган Аршак Ажемян қисиниб-қимтиниб қиялаб кириб келди.

Ҳеч бундай бўлмаган эди. Номии элга машҳур савдогар ҳеч қачон бемаҳалда ташриф бурюмасди.

Аршак атрофга аланглади. Аммо бу гал у «Русперсклопок»нинг бўлим бошқарувчиси билан иш устида сўзлашиб олишга қулайроқ жой қидираётгани йўқ эди. Аршак тиз чўкишга тайёр, негаки оёқларига аллақачон титроқ кирган эди.

Фёдор Никифорович ходимларидан холи қолдиришларини сўрагандек уларга имо қилди.

Собир кабинетдан ғизиллаганча чиқиб кетди, Самадов эса, остонага борганди, бошқарувчи билан меҳмонига яхши тилак билдираётгандек қайрилиб қараб қўйди.

— Эртагача, — деб хайрлашди Фёдор Никифорович.

Аршак эшикнинг эпиплицини сабрсизлик билан кутиб турди, Самадов эса унинг асабларини синаб кўраётгандек эшикни ошиқмайгина ёпди.

— Бу қандай гап бўлди, жаноб Фёдор? — дея дархол тилга кирди Аршак. — Тўғри, тўғри, — деди гапини ўзи бўлиб, — кўпроқ фойда кўрмоқчи эдим. Менинг ишларим одамлар ўйлаганчалик унча ривожланиб кетган эмас. Бир ният қилган эдим-да. Худо шохид!..

— Утиринг, ўтирсангиз-чи, — деб осойишта таклиф қилди Фёдор Никифорович. — Утиринг.

Аршак Ажемян ўзини креслога таппа ташлади. Кейин тахи бузилмаган намат қалпоғини бошидан олиб гижимлади.

— Бир бошдан гапира қолинг, жаноб Аршак, — деди Фёдор Никифорович, меҳмоннинг қаршисига жойлашиб ўтираркан. — Мен бу ерда икки кун бўлмадим, Техронда эдим.

— Биламан, биламан. Вазир ҳузурига муваффақиятли ташрифингиз билан куглайман.

— Ана, кўрдингизми, — деб жилмайди бошқарувчи, — ҳамма гапдан хабардор экансиз. Мен бўлсам ҳаётдан орқада қолибман, сизни нима ташвишга солиб қўйганлигини билолмай турибман.

Аршак Фёдор Никифоровичга бошини яқинроқ олиб бориб, шивирлади:

— Сиз мени шу ишга бош қўшган, қатнашган деб айблагансиз — деди Аршак тутила-тутила.

— Нимага бош қўшган экансиз, нимага қатнашган экансиз?

— Сизнинг ходимингизни ўлдиришга уринганимшман.

Сиргдан осойишта, мудроқ кўринган кичик шаҳарлар аломат бўлади-да! Бу ерда ҳамма бор гапдан воқиф. Ҳар бир воқеа элак-элак қилиб текширилган, ё қораланган, ё маъқулланган. Буларнинг барчаси шу қадар ақл бовар қилмайдиган суръат билан юз

берганки, эҳтимол, ҳали милтиқнинг мили кечқурунги шабада салқинидан совумай туриб, эл-юрт ундан ўқ узилганидан аллақачон хабар топган бўлса ажаб эмас.

— Сизнинг ходимингизни ўлдиришга уринганмишман, дейсизми? — сўради Фёдор Никифорович.

— Мен шунга уриниб кўрганмишман, — Аршак қўлида гижимлаб турган қалпоғини кўтарди. — Хуллас, ходимингизга суиқасд қилинганмиш. — У аста-секин ўзига келмоқда эди. Бошқарувчининг бамайлихотирлиги, кабинетнинг жимжитлиги, ваҳимага тушмаганликлари савдогарга анчагина қор қилган эди:

— Ҳа, эҳтимол шундай тасодиф юз берса бергандир.

— Нега тасодиф бўларкан? — деди Аршак унинг сўзини бўлиб.

— Сахрода овчи юрган бўлиши мумкин.

— «С-с-из ш-шу-ундай деб ўйлайсизми?» — деди Аршак дудуқланиб.

— Оддий бир ходимга суиқасд қилишнинг нима зарурати бор экан? — деди Фёдор Никифорович, суриштирган бўлиб.

— Менга қарашли тойларни очган-да!

Фёдор Никифорович кулиб юборди.

— Бе, биласизми, ҳар бир, — бошқарувчи фирибгарлик учун, демоқчи эди, вақтида ўзини тийиб қолди, — ҳар бир шундай иш учун кек сақлаб ўқ узилаверса, унда дунёда ким кўз очиб юради-ю, ким савдо-сотик олиб боради?

Аршак базўр илжайиб илк бор осойишта нафас олди.

— Сиз назмиёга ҳам хабар бермадингизми? — деб сўради у.

— Менда полицияга мурожаат қилиш учун ҳеч қандай асос йўқ. Айниқса сиздан. Сиз сира ҳам қотилга ўхшамасиз, — деди бошқарувчи сўзида давом этиб. — Борди-ю, кимларнидир ёлламаган бўлсангиз.

Аршак яна ўтиролмади қолди.

— Гап шунда-да. Геворк менга худди шундай деди-да.

— Ахир у сизнинг дўстингиз-ку!

— Ана ўша дўстимни бундан бир соат олдин кўрсангиз эди! Кўра солиб, сизни миршаблар қидириб юришибди, дейди.

Фёдор Никифорович деразага қаради. Урдидан туриб, ўша томонга борди-да, пардани тушириб қўйди:

«Геворк нечукдир гижимлаб қолди. Аллақакдан қўлида пул пайдо бўлди. Шундан фойдаланиб товламачиликка киришди. Аршакнинг нечоғли кўрқоқ эканлигини ҳамма билмаганда ҳам Геворк яхши билади. Аршакнинг қўлидан муттаҳамлик келади. Аммо одам ўлдиришда иштирок этишига келганда-чи? Бунга ўйлашга ҳам юрагингиз дов бермайди. Аммо...»

Фёдор Никифорович пардани ўнглай туриб савдогарга ўгирилди.

— Геворкка нима бўлди ўзи?

— Вилмадим. Ҳайронман.

— Нима, у бадавлатми?

— Камбағал. Шуниси борки, унга катта бир уй мерос теккан. Аммо уйга қарамай, уни хароб бир қолга келтириб қўйган. — Уйга чўмган Аршак қатъий таъкидлади: — У камбағал...

Фёдор Никифорович кресло томон келди:

— Ташвишланманг, жаноб Аршак. Бориб дамингизни олинг. Биз ҳеч кимдан шубҳаланаётганимиз йўқ. Бу аллақандай тасодиф бўлса керак. Ўқ беҳосдан отилгандир. Геворк-чи? — деб ўйланиб қолди у. — Сабр қилиб турайлик-чи, Геворкингиз яна нима ҳунар кўрсатар экан.

Гижим бўлиб кетган эронча сардорийси ётганида ҳам устидан тушмайдиган камбағал савдогар шундай бир иш кўрсатадики, қанг-манг бўлиб қолган бутун шаҳар нафасини ичига ютиб, у ёғи нима бўлишини кутиб туради.

У қаровсиз ташлаб қўйган уйни таъмир қилдиришга киришди.

Баққолнинг ўгли янги хабар топиб келиш учун Геворкнинг уйига физиллагани физиллаган. Болакай қанча уста-мардикор ишлаётганини, қанча қурол-яроқ келтирилганини, адашиб кетса ҳам бор гапни, оқизмай-томизмай айтиб беради. Баққол ўглининг гапини эшитар-эшитмас янгиликларни шарҳлаб кетади, кейин далил келтириб хулоса чиқаради:

— Катта мерос теккан!

Дўконга иши бўлса-бўлмаса қангаматалаб одамлар тиқилиб кетади. Кичикроқ шаҳарларда бундайлар кўплаб топилади. Улар ҳар бир гапга ўзларича баҳо берадилар.

— Мерос қаёқда дейсизлар! — дейди бекорчилардан бири. — Геворкнинг қариндошларини ким кўрибди...

— Бадавлат қариндош кўча-қўйда дайдиб юрмайди, — дейди баққол.

Ҳамма унинг гапини маъқуллайди.

Дўконга янги хабар топиб қелган болакай югуриб киради:

— Жихозу анжомлар олиб келишди! — Нафасини ростлаб олгач, хулоса қилади: —

Техрондан!

Халойиқ жим-жит бўлиб қолади. Бу хабар ҳаммани безовта қилиб қўяди.

— Тузуккина жиҳозми? — деб сўрайди бир вақтлар қаттагина дўкон эгаси бўлган тунд эроний. Яқингинада синган бу савдогар шаҳар бўйлаб айланар, гапига қулоқ берадиган одам топила, унга келажак режалари тўғрисида гапириб кетар эди.

Геворк чурқ этмасдан юрарди, мана Техрондан жиҳоз-анжом олиб келибди. Бориб кўриш керак.

Бу ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган экан. Дарҳақиқат, Геворкнинг уйига ёпирилиб бориб, бошлаган хайрли ишига қушойиш тиласа бўлмайди...

Хаммалари гур этиб кўчага чиқиб кетишди.

Баққолдан тамаки олиш учун келаётган Самадов дўкон олдида гала-говур билан чиққан бир тўп одамни кўрди.

— Мен ҳозир келаман, — деб уқтирди баққол ва ҳар эҳтимолга қарши таъкидлади: — Ичкарида ўғлим бор.

— Нима гап ўзи? — дея қизиқиб сўради Самадов.

Баққол қўлини ўйнатиб хитоб қилди:

— Во-о-ох! Эшитмадингизми? Геворк уйини тузаттиряпти-ку!

Самадов бу гапларни бошқарувчига сўзлаб берди. Аммо Фёдор Никифорович Самадовнинг киноясига қўшилмади.

— Сиз бу нарсаларга нега бунчалик жиддий қарайсиз? — деб сўради механик.

— Бехуда куляпсан, — деди бошқарувчи. — Геворкнинг уйини ремонт қилдираётгани рост. Бу воқеа бизга ҳам даҳлдор бўлиб қолмаса деб кўрқаман.

— Бизга дейсизми?!

— Ҳа, ҳа. Фақат Геворк бизга пахта сотмади. Фақат у савдогарни кўрқитмоқчи бўлди. Ана шу воқеа ҳам биз билан боғлиқ. Мана, энди бўлса, Геворк уйини ремонт қилдирапти. Буларнинг ҳаммаси фақиргина Геворк учун бир оз кўплик қилмасмикан?

«Русперсхлопок»нинг бўлимига янги тайинланган йўл бошқарувчи кириб келди.

Европача башанг кийим кийган, аллақандай очиқ чехрали, кулиб турадиган, анчагина ёш бир киши эди. Бехосдан ташриф буюргани учун уэр сўраб, ийманганча қўлларини икки томонга ёзди:

— На чора! Дарҳол ишга киришишга қарор қилдим.

— Жуда тўғри қилибсиз! — деб маъқуллади Фёдор Никифорович, дарҳол расмий оҳангга ўтаркан; бошқарувчини юксак вазифага тайинлангани билан табриклади. Ёш эроний кўтловини камоли жиддийлик билан қабул қилганлиги унга ёқди.

— Вазифамиз юксак, — деб эътироф этди у. — Ишларимиз ҳам катта.

У ҳукм сураётган қоқоқлигимиз ҳақида, уни тез муддатда енгиб ўтиш кераклиги ҳақида самимий фикр изҳор қилди.

— Агар йўлни ўттиз олтинчи йилгачами, ўттиз саккизинчи йилгачами қуриб битказсак, у Техронни форс кўрфази соҳилидаги Бандар шохпур ва Обадон, Ҳазор денгизи бўйидаги Бандар шох юртлари билан боғлайди, — деди у қизгин руҳда.

Эронда ишлай бошлаганидан буён Фёдор Никифорович турли-туман одамларни учратди. Улардан баъзилари эски урф-одатларга, анъаналарга ёпишиб олган эдилар. Улар қўлларида тасбиҳларини ўйнаганча омонат қайиқларда юклар жўнатилаётганини, хўкизларнинг балчиқли йўллардан лоқайдлик билан аранг имиллаб кетаётганини кузатардилар. Уша одамлар кўпгина нарсаларни кўрмас эдилар. Улар Эрон нефть ширкатларидан Буюкбритания банкларига қанчадан-қанча пуллар кетаётганидан, Германиянинг «Юнкерс» авиакомпанияси мамлакатдаги ҳаво йўларида хизмат кўрсатаётгани учун нима-нима олаётгани ва нима учун Эрон Миллий банкка герман табақалигига мансуб шахслар бошчилик қилаётганидан беҳабар эдилар.

Бегона молия ходимлари хусуида бошқарувчи Фёдор Никифорович билан фикрлашди.

— Банкда тафтиш ўтказилмоқда. Молиявий муомалаларни нотўғри олиб бориш ҳоллари очилган. Директор Линденбладт ошиғич сурада ҳордиқ чиқаришга жўнаб қолибди. Унинг ҳалафи Байрутга қочиб кетибди. Олинган маълумотга қараганда, сентябрнинг бошларида ўзини отиб қўйганмиш.

— Бу тўғрида ўқиган эдим, — деди Фёдор Никифорович. — Тафтиш ҳали тамом бўлгани йўқми?

— Ингидан-янги фактлар очилмоқда, — деди хўрсиниб йўл бошқарувчи. — Таассуфки, ажнабий мутахассислар баъзан ана шундай қилғиликларни қиладиларда. Чунончи, сизларга боғлиқ воқеани олиб кўрайлик.

— Очигини айтсам, мени бундай қабул қилишар, деб ўйламаган эдим, — дея эътироф этди Фёдор Никифорович.

— Сиз қандай программа таклиф этдингиз?

— Бизда бир миллион пуддан ортиқ пахта бор.

— Шундай мижоздан воз кечилса-я! — Йўл бошқарувчиси соатига қаради. — Шоядки, сиз билан биз тотувликда яшасак...

— Умид қиламиз, — деб жавоб берди Фёдор Никифорович. — Бунга ишонаман ҳам.

— Келинг, бирга-бирга умид боғлайлик. — Эроний Фёдор Никифоровичга қўлини чўзди.

Бу самимият билан узатилган дўстона кўл эди. На «Русперсхлопок» бўлимининг бошқарувчиси, на йўл бошқарувчиси яқингиналарда ҳозирча махфий бўлган узга кучлар бошқача йўл тутишга — савдо-сотикни барбод этишга, орага адоват солишга аҳд этганликларидан хабардор эдилар.

Ҳозирча айтишга арзигудек ҳеч нарса содир бўлгани йўқ. Саҳрода қум хомасига яширинган биронта йўлтўсар ўқ узган бўлиши мумкин. Савдогар Геворк уйини ремонт қилдираётган бўлса — бунга тўла-тўқис ҳақи бор. Пахтасини нима қилиши керак бўлса — бу ҳам ўзининг ихтиёрида.

Аммо, ҳар қалай, бу воқеаларнинг замирида нимадир яширинган эди. Воқеалар ҳам бир-бирига пайваст боғланиб кетган. Булар туташ силсиланинг бўғинлари эдики, Фёдор Никифорович шунисидан ташвишланарди. У жимжит кабинетда ўтиргиси келмади. Зотан бир дунё турли-туман хужжатлар йиғилиб қолган эди. Уларни кўздан кечириб, имзо чекиб бериши керак.

«Ҳаммасини эргалабгача қолдира тураман, — деб қарор қилди Фёдор Никифорович. — Ҳозир эса — заводга бораман».

Пахта заводидаги жиддий иш мароми бошқарувчига ҳамиша осойишталик бағишлайди. Бу ерда чинакам иш амалга оширилади. Ошпоқ, топ-тоза момик тойларга жойланади. Эртами-индинга той-той пахталар жонажон она юртига қараб йўл олади. Буларни у ерда мунтазир бўлиб кутмоқдалар.

Албатта энди, чинакам ишлар кабинетларда ҳал қилинади. Чунончи, бош бухгалтернинг хонасида. Ҳали биронта ҳам пахта сотган савдогар ҳисоб-китобнинг кечиктирилганидан, пулини вақтида ололмаганидан шикоят қилгани йўқ.

Фёдор Никифорович аввало анчагина ҳорғин кўринган ана шу кекса одамнинг олдига кирди. Бухгалтер кўзойнагини ўнглаб, бошқарувчига савол назари билан қаради.

— Хўш, сизда нима гап? — деб сўради Фёдор Никифорович.

— Шу бугунга келиб, тўғрироғи, шу соатда қўлимиздаги мавжуд пахта — бир миллион бир юз ўттиз саккиз минг пуд, — деб жавоб берди бухгалтер ва кўзойнагини яна ўнглаб қўйиб, олдидаги ҳужжатларга кўз югуртира бошлади. У бошқа савол берилмаслигини биларди, ўзи бир неча сўз илова қилгиси келди: — Ишлар оёқлаб қолди, Фёдор Никифорович. Булутлар қуюқлашмоқда.

«Булутлар қуюқлашмоқда», дея ичида такрорлади бошқарувчи. Ҳа, бу бухгалтердан сўради.

— Бошқа гап йўқми?

— Йўғ-э, бор, бор! — деб бухгалтер кўзойнагини олди-да, толиққан куйи кўзларини юма туриб яна очғач, такрорлади: — Бор, бор. Бошқа гап ҳам бор. Ҳазингиз сўнги воқеалардан хабардор қилиб туришни айтган эдингиз.

— Ҳа, — деб сергаланди Фёдор Никифорович.

— Айтиб қўяй, Геворк пахтасини сотмасмиш. Банкда эшитдим, у савдо шеркати очаётганмиш. Аллақайси рус эмигранти билан биргайикда.

«Булутлар қуюқлашмоқда», деб кўнглидан ўтказди Фёдор Никифорович яна бир марта.

Саҳардаги бегона одамлар

Қўраси қийшайиб қолган чоғроқкина кўтондан бийдай саҳро бошланиб кетади. Якка-дуккам саксовул, онда-сонда қаққайган юлгун, синиб ётган савағич-қамиш поялари учрайдиган саҳро ҳут ойларида ютиб юбораман дейди. Шиддатли изғирин ҳамма ёқни айқаш-уйқаш қилиб, яхлатиб қўйгандек.

Саксовулни чошиш учун ҳунар керак. Эгри-бугри шохларини зўрлик билан синдириб ололмайсан. Зарб билан урсанг чайир шохлари болтага чап беради, танасини қоплаган ях гира-ширада йилтиллаганча ҳар томонга қараб сочилади. Ҳатто болтанинг залварли зарбидан кейин ҳам қайнаб битган қатларида бари бир муз парчалари қолади.

Саксовулни уйга кўтариб келаётганингда кафтингни ачитаётганини, кейин эса инсон кўлининг тафтидан истар-истамас илиётганини сезасан.

Серраҳна пахсадевор ўраб турган уй Хоразмдаги кўпгина уйларга ўхшайди. Таомилдагига кўра олдида бир туп гужуми бор. Жазирама кунларда дарахт узок-узоклардан кўриниб туради. Бу яшил мўъжизани йироқдан кўрган йўловчи оллоҳга таҳсин айтиб, тақдирига шукр қилади. Дарахт бор жойда — сув бор, жон зоти бор.

1920 йилнинг ташвишли пайтларида гужумнинг шарпаси Жунайдохон галалари учун мўлжал оладиган белги бўлиб қолди. Аммо қанча хатарли бўлмасин, дарахтдан кўнгили узиб кетолмайсан. Дарахтнинг сояси бошпана, унда йилт этган чироқ кўриб, ором олиш ниятида қора тортиб борасан.

Фёдор Никифорович ўзининг кичикроқ группадан иборат қизил аскарлари билан хевалик бир камбағалнинг ҳувиллаб ётган уйда қўнадиган бўлди. Озгингина юзи, эҳтимолки, безгак тутаверганидан заҳил тортиб қолган эгаси кўлларини кўксига босганча, орқасига аланглай-аланглай тисарилиб борарди. Фёдор Никифорович чолнинг вазжохатидан пайқадик, уйда яна кимдир бор. Эскадрон командири тўппончасини яланғочлаб, уй эгасига савол назари билан қаради. Чўпон сезилар-сезилмас имо билан унча хавотир оладиган жойи йўқлигини билдирди. Қизил аскарлар олдига нимдошгина пахталик тўн кийган йигит чиқиб келди. Йигит қошигача бостириб кийган чўғирмасини бошидан олмасданок таъзим қилди. Йўл устида чўпонникида тунаб ўтгани кирган камбағал йигитмиш. Асли Тошовуздан, Хевадаги қариндошларникига бораётган экан.

Фёдор Никифоровичга йигитнинг кўзлари ёқмади.

«Беҳуда гап! — деб ўзини койишга уринарди. — Асабим роса қақшабди шекилли. Шунинг учун дуч келган бировдан гумонсирайдиган бўлиб қолибман.»

Йигит сермулозамат, ўтакетган жонсарақ, негадир Фёдор Никифоровичдан бир қадам ҳам нарига жилмас эди. У билан бирга ўтин ёриб, ташиб берар, ўт ёқар эди.

— Хўш, сизлар томонда, Тошовузда нима гаплар? — деб сўради Фёдор Никифорович.

Йигит шаҳардаги вазиятни, одамларни биларди, албатта. Фёдор Никифорович унинг бирон нарсадан янглишиб кетиб, сири очилиб қолишига кўз тутмас эди. Кўзларини назардан ўтказгиси келарди. Унинг кўзларида эса ўт билан ўйнашаётган одамга хос бир хавотир ақс этар, айти бир вақтда улар андишасизлик билан чақнаб турар эди.

«Беҳуда гап! — деб такрорларди командир фикран. — Асабим қақшаган.»

Этаги бир неча бор кесилган бўлса-да бари ҳамон оёқларига ўралашиб юрадиган ёшгина қизил аскар каттакан лаган кўтариб кирди. Қизил аскарларнинг озуқасию, мезбоннинг рўзгоридан чиққан масаллиқдан пиширилган серпиез қовурдоқ ҳиди торгина хонани тутиб кетди.

Қизил аскар соқчиликда турганлар учун сопол косага сузилган овқатни олиб чиқа туриб таклиф қилди:

— Қани, марҳамат, биз билан бирга...

Чўпон ва унинг ғалати меҳмони қизил аскарлар билан бирга овқат ея бошладилар. Хона тоқчасида жинчиروقнинг пилиги лип-лип тутаб ёнарди.

Лаганга тушиб турган ғира-пира шуълада Фёдор Никифоровичнинг назари тошовузлик йигитнинг бақувват, аммо меҳнатда пишган қўлларини илғаб олди. Бу қўллар пичоқ сопини тутган, қамчи дастасини ўйнатган. Йигит командирнинг қараб турганини пайқаб қолди. Чўғирмаси остидан боқиб турган кўзларида аён-ошкор нафрат, адоват, ҳаттоки, истеҳзоли бир ифода чақнади.

Фёдор Никифорович навбатдаги соқчиларни тайинлаб, ёғишга буйруқ берди. Бир-бирларининг пинжларига кириб, қоқ ерга тўшалган намагга чўзила қолдилар. Шарти кетиб, парти қолган ўйнинг тирқиш-тирқишларидан сахро шамоли ғўйлаб кирарди...

Ярим кечадан оққанда уй эгаси Фёдор Никифоровични елкасидан торққилаб уйғотди.

— Йигит қочиб кетибди, — деди чўпон шивирлаб. — Иш чатоқ. У Тошовуздаги катта хўжайин — Турдининг қўлида хизмат қилади.

Фёдор Никифорович ўз группасини дарҳол Қўҳна Урганчга олиб кетадиган бўлди. Уй эгасини ҳам кетишга кўндирди.

— Эртага қайтиб келамиз, — деб ваъда берди командир.

Эртасига қайтиб келганларида чўпоннинг уйи вайрон-валангир бўлиб ётарди.

1925 йили Тошовузда деҳқонлар ўша йигитни қўл-оёғини боғлаб олиб келишди.

— Турдининг қўлида жаллод экан. Жунайдохона айғоқчилик қиларкан, — деб маълумот беришди улар.

— Эски таниш, — деди командир. — Трибуналга топширамыз.

Йигит кўзлари чақнаганча яна истеҳзоли кулиб қўйди.

Тошовузлик ўша йигитнинг ашиги мустаҳкам, биронта туйнуги йўқ хонадан қандай қилиб чиқиб, соқчини қандай қилиб бўғизлаб қочиб кетгани, ўша-ўша жумбоқлигича турарди.

Ана ўша воқеани Фёдор Никифорович дўстлари ва қўли остидаги ходимлари Собир билан Самадовга ниҳоят гапириб берди.

— Мен уни қароргоҳда ҳеч кўрмаган эдим, — деди Собир таъкидлаб. — Бу ерга қандай келиб қолди экан?

— Касабага ҳатто Жунайд ҳам келган-ку, — деб эслатди Фёдор Никифорович.

— Ҳар қалай, хон бўлган-ку, — деди Собир ўйланиброқ. — У келиши мумкин.

— Қандай қилиб келади? Ҳукумат маъмурлари уни бадарга қилишган эди-ку? — деб эслатди Самадов.

Шаҳарда қандайдир воқеалар зимдан етилиб келмоқта эди. Ернинг қаъридан ҳам шу тариқа куч йиғилиб келади-да кейин қудратли ларза билан ёриб чиқиб қашшоқларнинг кулбаларию давлатмандларнинг данғиллама кошоналарини яқсон қилиб ташлайди.

«Русперсхлопок» бўлимидаги партия ячейкасини ташкил этган, бегона юртдаги бегона одамлар орасида яшаётган уч большевик содир бўлаётган воқеаларни муҳокама қилиш учун яна йиғилди. Булар учовлари савдо ваколатхонасининг ҳамда Техрондаги хиссадорлик жамияти марказий аппаратининг ходимларига қараганда фронт чизигига яқинроқ эдилар.

«Ҳар қандай нарса юз бериши мумкин», деган эдилар Фёдор Никифоровичга, ҳукумат амалдорлари билан бўладиган учрашувларда ва расмий дипломатик қабулларда иштирок этадиган кишилар.

— Ҳар қандай нарса юз бериши мумкин, — деб такрорлади Фёдор Никифорович дўстлари билан бўлган суҳбатда. — Ҳаммасига ҳам шай бўлиб туришимиз керак. Аммо ёдларингизда бўлсинки, орқамизда каттакон мамлакатимиз мададкор бўлиб турибди. У ердагилар ҳам қўл қовуштириб ўтирганлари йўқ. Қолаверса, бу йил Ура Осие бутун саноатимизни таъминлагулик пахта етказиб берадиганга ўхшайди.

Собирнинг сабри чидамай чапак чалиб юборди:

— Рона зарба ейдиган бўлишибди-ку! Шўрликкина аршакларнинг ҳолига вой десангиз-чи?

— Дарҳақиқат, ҳаммаси тўғри. Бизсиз унинг ҳам ҳоли вой бўлиши турган гап. Янги савдо фирмаси пахтасини уларга сотишга Аршакни мажбур қилади.

— Уни ким мажбур қила оларди? — деб кулди Самадов. — Аршакнинг ўзи ҳам каттакон хўжайинлардан.

— Истасалар — мажбур қилаверадилар. Мабодо шундай бўладиган бўлса, мабодо янги савдо шеркати йўлимизга тўғаноқ бўладиган бўлса, унча жигийронликларинг чиқмасин, лоқайд қарайверинглар.

— Нега лоқайд қараймиз? — деди Самадов сабри чидамай.

— Ҳеч нарса бўлмагандек бепарво юраверинглар. Савдогарлар билан ҳам сўрашинглар-у, сир бой бермай ўтиб кетаверинглар.

— Шундай бўлиши ҳам мумкинми? — деб бу гал энди Собир савол берди.

— Ҳар қандай нарса юз бериши мумкин, — деб хулоса қилди Фёдор Никифорович ва Собирга қаради; — Хўш?

— Нима эди? — деб сўради қабулчи тушунолмади.

— Қилич важини нима қиламиз? Ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб қўйиб, индамай кетаверамизми?

— У ёққа бормасмиз ахир? — деди Самадов.

Собир бошқарувчи томонга қарашга юраги бетламай, механикка қараб қолди.

— Борганда ҳам худди шу пайтда бориш керак! Шартта бориш керак. Бирон тадбир жўриш керак, — деди Фёдор Никифорович қатъий. У рапиддек кафтини столга уриб қўйди.

— Фёдор ака, — деди Собир юрак ютиб, — ҳар қалай, полицияга борган бўлсангиз керак-а?

Бошқарувчи кулиб юборди.

— Бўлмаса-чи! Менинг жанговар дўстимга ўқ узишади-ю, ахир мен... Рост, биз у ерда мутлақо бошқа нарса устида ҳангомалашдик. Байтария билим юртининг маъмурияти билан пухта гаплашиб олдик. Қиличнинг масаласида келишдик. Тушундингми?

Шаҳар полициясининг бошлиғи — назмия раиси хушкўнгил, бақалоқ бу одам билан Фёдор Никифорович олдига ўтакаси ёрилаётган савдогар Аршак Ажемян югуриб келган куни кечаси учрашган эди.

Назмия раиси шаҳардаги бир қадар осойишга ҳаётга кўникиб қолган. Бу ерда, худога шукрки, одам ўлдириш йўқ, ўғри уриб кетиш йўқ, фақат одамлар бир-бирларини ғийбат қилиб гаъна тақишади, алдаб лаққиллатишади, аммо лаблари ишшайиб туради. У ўй сурган куйи дўрдоқ лаблари билан тамшана-тамшана кечки қаҳвасини бамайлихотир ҳўплаб ичарди, мудроқ босган бўйдор миршабни кўздан кечирарди.

«Жуда ишэкмас бўлиб кетибди, — деб ўйлади назмия раиси уни айбситиб, — хушини жойига келтириб қўйиш керак».

Мабодо миршаб бировнинг ҳаёлини узокдан туриб пайқаб олишга қодир бўлган тақдирда ҳам бошлиғидан қўрқмаслиги мумкин эди. Негаки, назмия раисининг ўзи ишэкмас бўлиб қолган эди. Башарти, ҳозир бирон фалокат юз бергудек бўлса борми, у нима қилишини билмай довдираб қоларди.

Рус тожирининг пайдо бўлишидан назмия раисининг юраги чапак отиб кетмади. Бу унинг оқшом ҳаловатига ва кечқурунги қаҳвани маза қилиб ичиб сураётган ҳузурига пүтур етказарди. Яқингинада кўзлари ола-кула савдогар югуриб келган эди. Мана энди бу рус кириб келди. Кимдир саҳрода ўқ узганмиш. Ё, товба, одамларга нима бўлган ўзи? Елиб-югуришган, ўқ узишган...

— Ўзингиз ҳам эшитган бўлсангиз керак, жаноб раиси назмия, — деб гап бошлади рус.

Раиси назмия ҳамма гапни эшитган экан. Эгаллаб турган вазифаси шуни тақозо қилади. У муҳтарам тожирдан хотиржам бўлишни, у билан биргаликда бир финжондан қаҳва ичишни ўтинади, албатта чора кўришга ваъда беради.

Фёдор Никифорович қаҳва учун миннатдорчилик билдириб, таажжубланганча сўради:

— Қандай чора?

— Қидириш юзасидан-да, — деди раис минғиллаб. — Сизнинг ходимингизга ўқ узишганми ахир?

— Буни ким исботлаб беради? — деди елкасини қисиб рус тожири. — Менинг ходимим бундай деётгани йўқ. Нима учун энди менинг кўплар қаторидаги ходимимга, оддий бир кишига ўқ узишаркан?

— Ҳа-а-а, — деди чўзиб энди ўзини қандай тутуши кераклигини пайқаб қолган раис. — Нима учун энди?

— Мужгарам Аршак шундай фикрга келибди. Уни Геворк қўрқитиб юборибди.

— Ҳа, ҳа, савдогарларнинг орасида нималардир бўлаётганга ўхшайди. — Раис финжонни четга суриб қўйиб, йўғон бармоқларини ўйнатди. — Бу ерда бир нарса юз берадиганга ўхшаб турибди.

— Ана кўрдингизми, — деди гапни ила кетиб Фёдор Никифорович. — Туркманлар қароргоҳида мана шу барча ишларга даҳлдор бўлган бегона одамлар борга ўхшайди.

— Бор! — деди раис қатъий оҳангда. — Бундай одамлар ҳатто айдоқ саҳрода ҳам хавфли.

Фёдор Никифорович хушбўй аччиқ қаҳвани ичиб бўлиб, финжонни эҳтиётлик билан қўйди-да, миннатдорлик билдиргандек раисга бош эгиб қўйди.

— Ҳақ гапни айтдингиз, — деб таъкидлади Фёдор Никифорович, хайрлаша туриб. — Ҳақ гапни айтдингиз. Савдогарлар орасида бир нарса юз берадиганга ўхшаб турибди...

Туркманлар қароргоҳида сўнги куларда ҳеч нарса ўзгармаган эди. Эринчоқ итлар ўкириб келган баҳайбат маҳлуққа бўлган муносабатларини ёпирилиб чиқиб газабли вовуллаш билан изҳор этдилар. Автомобилнинг двигатели пишқиришдан тўхтаб, бутунлай тиңчиб қолгач, итлар ўтовлар томон қайтиб, қулайгина қадрон жойларга узала тушдилар-да, бошларини панжаларига қўйиб, пойлоқчиликка киришдилар. Бир неча бола қизиқиб югуриб чиқди. Дастлаб улар машинани анчагина наридан ўраб олдилар, аммо кейин автомобилга қадам-бақадам яқинлашиб, дарров унга ёпиша кетдилар, зиналарига ўтириб, ғилдираklarини силаб-пайпасладилар. Рудла ўтирган Миша бола-бақранинг эъзоз-эҳтиромидан ҳузур қиларди.

Қилич ўтов олдида турибди. У жилмайишга уринади. Зотан Собир унинг жилмайишга ҳам чоғи келмаётганини аён кўриб турса-да, қувончи ичига сиғмай олдига югуриб келганча озғин елкасидан кучиб силкитди:

— Яша, Қилич! Бошингни кўтарибсан! Яшаб кет!

Фёдор Никифорович дағалроқ оҳангда илтмос қилди:

— Унга озор берма, айиқ полвон! — Лекин унинг бу самимий қувончи бошқарувчига ёқди. Собир бировнинг бошига ташвиш тушса жонини ҳам аямайди, меҳрибон бўлиб кетади. Умуман, у хушфёъл, соф кўнгил, мард йигит. Самадов ҳақли, Собир ўқиши керак. Фёдор Никифорович, сен, ҳар қалай, худбинлик қилапсан, йигитгинани аллақакларда саргардонликда улоқтириб юрибсан. Мана, бегона юртга ҳам олиб келдинг. Албатта,

у ёнингда бўлмаса, қийналиб кетасан. Собир энг яқин кишинг бўлиб қолган. Кел энди, Фёдор Никифорович, унинг тақдирини ҳам, истиқболини ҳам ўйла. Мана чунончи, Собирнинг ўзи Қиличнинг тақдиридан ташвишланаётгандек...

Қиличнинг отаси юраги така-пука бўлиб, атрофга олазарак аланглаб олгач, меҳмонларни ўтовга таклиф қилди.

Ўтов ҳам ўша-ўша. Лекин бугун бурчакдаги қозонни чанг босиб ётибди. Эҳтимолки, бир неча кундан буён шундайдир. Бу ерда чанг-тупроқдан қочиб қутулолмайсан.

Қиличнинг ишлари хароб... Зотан отаси билан икковларининг қароргоҳдаги қариндошлари бир талайгина бўлса ҳам...

— Отажон, — деди Фёдор Никифорович, одатдаги узундан-узоқ қол-аҳвол сўра-шишлар ниҳоясига етгач, — биз Қилични олиб кетгани келдик. У бу ердан кетиши керак.

Чол бошини қўйи солиб, қўлидаги чойли пиёласини айлантирганча ўйга толди.

— У бу ерда қолса бўлмайдами. Мен байтария билим юртидагилар билан гаплашиб келдим. У ўша ерда ўқиб, ишлайди. Мол доктор бўлиб чиқади, от, қўй, туяларни даволайди. Яхши турмуш кечиради.

Чол ўшандай мол докторларни бойлару оқсоқолларнинг қўраларида кўрган эди.

— Билим юрти узоқ эмас, ёнгинангиздаги шаҳарда, — деб сўзида давом этди бошқарувчи. — Қилич тез орада жўнаши керак.

Чол маслаҳат солган бўлди: — Қариндош-уруғлар билан кенгашиб кўрайлик-чи.

— Қариндош-уруғлар дейсиз. Касал ётганида ўшалар кунига ярадимиз?

— Иним келиб кетган, — деди чол ийманиброк.

Фёдор Никифорович Собирга кўз қирини ташлаган эди, у сезилар-сезилмас бош силкитиб қўйди. Қиличнинг амакиси Собирни шаҳаргача кузатиб қўйган отлиқлардан бири эди.

Ўтовга бошидаги башанг оқ папорини қўли билан тутганча энкайиб бўйдор, барваста киши кириб келди. Фёдор Никифорович ундан қол-аҳвол сўради, сўнгра Собирни омон сақлаб қолганликлари учун миннатдорчилик билдирди.

— Омон сақлаб қўлибмизми, — деди туркман илжайиб. — Мутлақо беҳабар эканмиз. Ҳаммаси беҳосдан бўлди.

Бугун иш мутлақо бошқача бўлган, албатта. Аммо бу одамни гапга солиб бир оғиз аниқ сўз эшитиш амри маҳол эди. Қолбуки, ўша машъум оқшомда саҳрода ўқ узилган кунни қароргоҳда юз берган воқеалар тафсилотини худди шу бугун тамоман тиклаш зарур эди.

Фёдор Никифорович асосий муддаога аста-секин, ошiqмай яқинлашиб келарди.

Меҳмонларнинг диққат-эътиборидан ийиб кетган камгап туркман қисқагина жавоб берар, баъзан эса бош силкиб қўя қолар эди.

— Ҳа... Шундай одам бор. Шўролардан қочиб келган. Расво одам. Жаллод эди. Жунайдининг айғoқчиси бўлган. Ҳозир — Турдининг қўлида, ишларига мутасадди.

— Мен ҳам шундайдир деб ўйлаган эдим, — деди Фёдор Никифорович. Собирга ўқ узган ҳам ўшамикан дейман-да.

— Йўқ, — деди туркман бош чайқаб. — У шу ерда эди. Яхши биламиз. У ёқ-бу ёққа кам чиқади. Фақат яқинда Техронга бориб келди. Мен ҳам борган эдим, — деди туркман гурурланиб.

Қиличнинг амакиси қизини оқсоқолга бериб юбориб, қўлига пул киргач, пойтахтга бориб келса қурби етадиган бўлиб қолган эди.

— Техрон, — дея мамнуният билан димоғ қоқиб қўйди туркман.

Унинг калта-култа, пойма-пой, мужмал бўлса ҳам пойтахт ҳақидаги ҳикоясини тинглаш керак эди. Шунинг орасида пайт топиб охириги саволни бериш керак эди.

— Ўша йигитни бозорда бир рус билан кўрдим... — Туркман яна димоғ қоқди. — Бозорда! — деб такрорлади у. — Тумонат одам! Жонингдан бошқа ҳамма нарса бор!

У Техронда ўзи унча-мунча кўриб қайтган-хаёт ҳақида диққатни ошириб ҳикоя қила бошлади.

Қилич бўғриқиб кетган амакисига, қизини пулга сотган кишига қарамасликка тиришарди.

Қайтаётганларида, ўтовда чурқ этмай ўтирган Самадов Фёдор Никифоровичдан ранжиганча таъна қила кетди. У суҳбатлари мазмунини тушуниб етмаган Қиличга эътибор бермасди.

— Сиз биздан ниманидир яшираётганга ўхшайсиз, — деди Самадов қизишиб.

Фёдор Никифорович индамай тургач, эътибор этди:

— Ҳозирча шундай. Айтмай турибман. Нега десангиз, бу ҳали тусмолгина холос.

— Унда йиғилишиб, гаплашиб олсак бўлмайдами?

— Нима тўғрисида? — деб сўради Фёдор Никифорович.

— Ҳамма нарса тўғрисида.

— Аммо, менда тусмолдан бошқа нарса йўқ-да. Бугун ишнинг учи қаерга бориб тутатишини аниқламоқчи эдим, иш чиқмади.

— Қандай иш?

Фёдор Никифорович кулиб қўйди:

— Узим ҳам билмайман. Нуқул узилиб қоляпти.

Жумбоқ ва дудмол гаплар тинкасини қуритган Самадов қўл силтади-да, саҳрони кўздан кечира бошлади.

— Қилични олиб бориб қўяйлик, — деб таклиф қилди Фёдор Никифорович. — Йўл-йўлакай икки-уч қишлоққа кириб ўтамиз. Пахта важини ҳам биламиз.

— Пахта бор. Янги йилгача яна олиб келишади, — деди Самадов бепарвогина.

— Олиб келишармикан?

— Нима дедингиз? — деб сўради Самадов ташвиш билан.

— Кириб ўтайлик-чи, ўз кўзимиз билан кўрамиз, — деди бошқарувчи дудмол қилиб.

Кичик бир қишлоқда унинг оқсоқоли — кадхудони дарров топишди.

— Ҳали пахта бор, — деб маълумот берди кадхудо. — Жаъфар олиб кетиши керак эди.

— Қачон? — деб юборди Фёдор Никифорович.

— Бундан уч кун олдин.

— Бошқага сотаверинг, — деб маслаҳат берди Собир кутилмаганда.

— Аммо Жаъфар пул бериб кетган-да, — деди кадхудо.

— Бай пулими? — деди Самадов.

— Ҳа, — деди бош силкиб кадхудо.

— Пул керакми? — деб сўради Собир.

Кадхудо хўрсинди-да, шундай деди:

— Бошқа пахта экманлар, деб тайинлашди. Ҳеч ким сотиб олмасмиш.

— Нима харид қилишармиш? — деб сўради Фёдор Никифорович.

— Бўғдой, тарик, жўхори, ловия эксақ сотиб олишармиш. Шоли эксақ ҳам сотиб олишармиш.

— Жаъфар шундай дедими?

— Йўқ... Бошқа одам келган эди. Биз уни танаймиш.

— Таажжуб. — Самадов Фёдор Никифоровичга қараб қўйди. — Ахир Жаъфар шу пахтанинг ҳаммасини таг-туғи билан олиб, сотиб юборса фойда қилади-ку! Таажжуб...

— Ана кўрдингми? — деди Фёдор Никифорович. — Мен буларнинг ҳаммасини сенга қандай тушунтириб берай ахир? Йп яна узилиб қолди! Ҳар қалай, сахро бегона одамлардан ҳоли эмас, деганлари бежиз эмас экан.

Нотинч, ташвишли пайтлар

Геворкда гарчли, таранг кўн сирилган, бўёғи ярқираб турган янгигина фойтон пайдо бўлиши бутун шаҳар аҳолисини ҳайратга солди. Унда савдогар суянчигига бепарво ястанганча дабдаба билан чиқиб келади. Зулукдек йилтиллаган гижинг отларнинг туёқлари тарақлай бошлаши билан Геворк ғоят тинкаси қуриган кишидек кўзлари сузилиб кетади.

Савдо аҳли Геворкнинг нимадан тинкаси қуриётганини ҳозирча тушунолмайдди. Савдогар эндигина қанотини ёзиб келмоқда, эндигина қандайдир қалтис ҳамлага шайланмоқда. Геворкда бирдан-бир ўзгармаган нарса — ҳамма таниш либоси — эскириб қолган эронча сардорийси. Ҳеч ким қилмаган иш. Савдогарнинг бойиб қолгани аён кўриниб турса-да, ўзи ўша-ўша одми кийимида юрибди, ҳеч ўзгармагандек.

Шаҳар аҳли Геворкнинг гумаштаси келишини сабрсизлик билан кутарди.

Шинам кулранг костюм кийган рус муҳожир Сичёв қўлидаги ҳассасини енгилгина ўйнатганча ҳамма нарсадан парвойи палак кишидек марказий кўчадан ўтиб борганда, бутун шаҳар нафасини ичига ютиб кузатди.

Баққолнинг маҳаллий клуб хизматини ўтайдиган дўконда унинг либоси, ёши, ҳассаси, очигини айтганда, бунга тунж эмас, олтин ҳалқа нақш этилгани ҳақида муҳокама қилиб олинди.

— Албатта шундай! — деб қатъий таъкидлади баққол. — Олтин танишда кўзим пишиб кетган.

Дарҳақиқат, унинг ҳамма нарсага кўзи пишиб кетган эди. У бўлажак воқеаларни ҳам олдиндан қаромат қила оларди. Баққол биринчи бўлиб шундай «башорат» қилди. — Улар ҳамма ишларни ўз қўлларига олишади. — Сўнг, соқолини тутамлаганча ўй суриб тургач, қўшиб қўйди: — Улар дарҳол иш бошлаб юборишади.

Бу гапи ҳам тўғри чиқди. Гумаштаси ошиқмай шаҳар кўчаларида айланиб юрса, Геворк ялтироқ фойтонда қишлоқма-қишлоқ кезади. Гумаштаси баъзидагина хизматкори билан банк ва йирик муассасалар жойлашган қўшни шаҳарга бориб келади.

Еш эроний Жавод бамисоли шохнинг махрамидек унинг ёнидан нари кетмайди. Бу рус шляпасининг бир четини кўтариб қўйиб битта-яримта билан сўрашиб бўлгунча хизматкор ўша одамга еб қўйгудек бўлиб разм солиб туради.

Савдогар Аршак кичкина корхонасида ишлайдиган мавсумий ишчилар билан ҳисоб-китобни узди-да, бу ердагилардан биронтаси эшитмаган мигрень деган бир бало дардга чалинганини овоза қилиб, кўрасига қамалиб олди. Аждодларидан ҳам, яқин-ийроқ қариндошларидан ҳам, қўни-қўшниларидан ҳам ҳеч ким бундай даҳшатли бедаво дардни эшитмаган экан. Мигрень деган балои офатдан қўрқиб кетган одамлар дангилла-ма гиштин қўрани узокдан четлаб ўтадиган бўлдилар.

Янги савдо ширкатининг агалари — Геворк билан рус муҳожир бири куни беморни кўриб келгани бордилар.

Бу гап дарров ҳаммаёққа тарқалди.

Аввал бошда ташрифдан кузатилган мақсад билан қалин деворлар орасида бўлиб ўтган ҳангома ҳуфиялигича қолиб кетадигандек эди. Аммо ақалли иккитагина қўл-оёғи чаққон хизматкор бўлган хонадонда сир ётмас экан.

Баққол дўконини алламаҳалгача ҳам ёпмади. У қориндор, шипаси чиннидек килиб

ювилган ажойиб керосин чирогини ёқиб қўйди, меҳмонларини бир финжондан қаҳва билан сийлади. Меҳмонлар ҳам гурунглашиб ўтириш учун тасодифан тўпланишиб қолишган эди.

Улардан биронтаси ҳам Геворк билан рус муҳожирининг тутаётган ишлари, буларнинг Аршак Ажемяннигига нима учун борганлари ҳақида биринчи бўлиб гап очишга ботинмай турди. Фақат, нечукдир асабийлашган Жаъфар гижини сўз бошлади:

— Буларнинг муддаосини тушуна олмадим, — деди у, янги савдо ширкатини кўзда тутиб. — Пахтани олиб келаверинглар, дейишяптию, пулдан оғиз очишмайди. Пулни кейин беришармиш. Ҳозирча тилхат олиб турармишми.

— Аммо улар эътиборли одамлар, — деган заҳарханда эшитилди ним қоронги бурчакдан. — Уларга ишониш керак.

— Албатта, — деб қувватлади бошқа биров. — Улар янги иш бошлашяпти. Пуллари кўпайиб кетади.

— Пул менга ҳозир керак, — деди Жаъфар унинг сўзини бўлиб. — Қолаверса, менга олиб боришнинг фарқи йўқ. Модомики, шўравийлар ҳақимни вақтида, нақд тўлайдиган бўлсалар, ўшалар билан савдо-сотиқ қилавераман.

Жаъфарни ҳеч ким қувватламади. Одамлар унинг тутоқиб айтган сўзларини эшитмагандек эдилар.

— Ҳа-а, — деб қўйди ҳозир бўлганлардан бири.

— Анча маҳал бўлиб қолибди, — деди яна бири.

Вазият шундай ҳолга келган, галварс ҳам пайқаш керакки, «Русперсхлопок» ҳиссадорлик жамиятининг яқинига йўламаслик керак. Жаъфар эса кўчани бошига кўтариб, беҳуда иш қилмоқда — ораларида унинг бу сўзларини ҳаммаёққа ёйиб юборишга тайёр турган одам йўқ эмас. Ҳали ким билди, унинг бу сўзлари, янги ширкатнинг эгаларига, нияти номаълум, шунинг учун ҳам даҳшатли бу одамларга ёқадими, йўқми?

Жаъфар нимадир демоқчи эди-ю, ҳамсуҳбатларининг чурқ этмай қолганини кўраркан, тўнғиллаганча хайрлашди-да, чиқиб кетди.

Савдогарнинг қалин деворли кўрасида эса саросимага тушган уй эгаси питирлаганча меҳмонларни кутиш билан овора эди. Геворк одатига хилоф равишда европача янги кийимда келибди. Ажемян хоним ҳам лик этиб мартабага чиқиб олган, галамислиги аён-ошкор бу зоғи пастга нафратини аранг яширган кўйи ўпиши учун қўлини узатишга мажбур бўлди.

Хотин бўлмай кетгур! Мана шу меҳмонхонада бир неча дақиқадан сўнг қандай гаплар бўлиши хаёлига ҳам келмайди. Ҳолбуки хунук гаплар бўлди.

Рус муҳожир ишлари ривожга миниб, довури Арарат чўққисига кўтарилган, муҳтарам Аршак Ажемянга сяхат-саломатлик тилади, унинг ишларида ривожу кушойиш одамларнинг дилига шарқ куёшидек нур бўлиб ёғилаётганини изҳор этди.

Бу рус кишиси улфатчиликларда кўп бўлганга ўхшайди. У жимжимдор сўзларни териб, шанғиллаб гапирмоқда эди. Фақат Аршаккина бир балони олдиндан сезгандек, кечаги қашшоқ Геворкка нохушгина кўз қирини ташлаб, ингичка бармоқларини пешонасига босган кўйи базўр илжайрди. Бош оғриғиси аллақачон қолган, ҳозир юраги зирқираб, томоғига нимадир тиқилиб келмоқда, кўнглини беҳузур қилмоқда эди. Энг муҳими, Аршак дабудрустан кириб келган, ниҳоятда беандишалик қилаётган меҳмонларга қандай муомалада бўлиши кераклигини билмай гаранг эди.

«Ясан-тусани оламни бузади... Дакан хўроз!», деб ўйлади гаши келган Аршак. Аршакни, айниқса, у ёқасининг қайтармасига гул тақиб олгани гижинтирарди.

Сичёвдан эса уй эгасининг дастлабки дақиқаларданоқ юраги безиллаб қолди. Бу руснинг вужудида қандайдир бир ички куч бор эди. Ана шу куч саросимага тушган чуваккина Аршакни дарҳол букиб қўйди.

Унинг чинакам кавказча баландпарвоз нутқи давомида Аршак қадаҳ тутган қўлини чўзган кўйи, энгагини қаққайтирганча меҳмоннинг ҳукмрон, қорамағиз башарасидан кўзини узмай туриши керак эди.

— Раҳмат, — деб оҳиста миннатдорчилик билдирди Аршак ва ижирганганча коньякдан бир қултум ичди.

— Биз сиздан ёрдам сўраб келдик, — деб биринчи қадаҳдан кейиноқ дарҳол ишга ўтди рус муҳожир.

— Бажонидил, бажонидил, — деди Аршак шоша-пиша.

— Сиз аралашмасангиз ишимиз ўнгидан келмайди, — деди кибр билан Геворк.

— Сизнинг номингиз, сармоянгиз корхонангизсиз ишимиз битмайди, — деди Сичёв бор гапни данғалига айтиб.

Аршакнинг қўлига қалтироқ кириб, пичоғи ликопча четидан тойиб кетди.

— Номим нима экан, — деди у минғиллаб. — Номим нима қилиб берарди!

— Номингиз машҳур. Эътиборингиз баланд, — деди Сичёв.

— Қайдам... Эҳтимол... Аммо сармоя важига келсак...

— Биламиз! — деди хотиржамлик билан Геворк. — Овозасигина бор.

«Вой, газанда! — деб қўйди ичида Аршак, кўзлари чакнаб. — Дастурхонимдан туз ичиб, қорни тўйиб келган. Энди бўлса тасқара бир гулни тақиб олибди-да, худди чўчкага ўхшаб оғзини чапиллатганча овқат еяпти».

Сичёв мезбоннинг кўзларидаги гижиниш аломатларини, Геворкнинг ўринсиз луқмасини пайқамасандек кўринишга уринди.

— Биз тотув яшашимиз керак, — деди у. — Акс ҳолда ҳеч нарса қилолмаймиз. Олдимида эса бир дунё иш турибди. Албатта, сизда сармоя важи унчалик эмас... Аммо корхонангиз бор, ерингиз бор...

— Корхонам кам қувватли, — деди Аршак тундлик билан. — Шўравийларнинг корхонаси бошқача.

— Улар уни сотишга мажбур бўладилар, — деди Сичёв.

— Сотишга мажбур бўладилар?! — деди Аршак таажжубланиб.

— Албатта. Энди уларга ҳеч ким пахта олиб келмайди, — деб уқтирди Геворк.

— Қаёққа олиб борилади? — Аршак яна негадир Геворкнинг ёқасидаги гулга, кейин мағрур юзига қаради. — Қаёққа?

— Сизга олиб келишади.

— Мен нима қила олардим? Шунча пахтани тозалаттириб чиқаришга чоғим келмайди-ку.

— Пахта кўп бўлмайди. Кам экиладиган бўлади.

— Кам экиладиган бўлади?! — Устма-уст ёнгилан янгиликлардан Аршак гангиб қолди. Тағин бошига оғриқ кирди. У яна пешонасини ишқалади. Кейин навбатдаги тилаклар айтилишини кутиб ўтирмай, бир қадаҳ коньякни кўтариб юборди.

— Офарин! — деб таҳсин айтди Сичёв. — Сиз гапнинг тагини тушуниб келяпсиз.

— Мен ҳеч балони тушунаётганим йўқ. Ту-шу-на-ёт-ганим йўқ, — деб эътироф этди Аршак.

— Энди деҳқонлар буғдой, тарик, жўхори, ловия экадилар. Ўзларига, мамлакатга зарур бўлган экинларни экадилар.

— Мен нима қиламан? Менинг корхонам нима бўлади?

— Худди сизнинг корхонангиз биз деҳқонлар билан заминдорлар экишлари учун белгилаб берадиган миқдордаги бор пахтани тозалаб чиқаради, — деди Геворк ва гўштан бир тишламини эгчиллик билан кесиб олди (илгари бундай қилолмасди).

— Биз деганингиз ким бўлди? — дея гижиниб сўради Аршак.

— Сиз, — деди Сичёв гапни ўнглаб. — Сиз Эрон савдогарлари уюшмасини барпо қилиб, ўз қонун-қоида, нарх-наволарингизни жорий этасиз.

Геворк гулни эзиб қўймаслик учун эҳтиёт билан қўлини чўнтагига суқди-да, ундан ўраб қўйилган бир неча варақ қоғоз олди.

— Мана бу бизнинг баённомамиз. Сиз унга имзо чекишингиз керак, — деди у.

— Имзо чекишим керак?! Унда нима дейилган?

— Унда, шўро ташкилотлари билан савдо-сотиқ қилишдан воз кечамиз, дейилган, — дея соддагина уқтирди Сичёв.

— Ахир унда биз... Мен пахтамини нима қиламан?

— Бозор топилади, — дея мужмал жавоб берди Сичёв.

Ана шу нарсани, энг муҳим гапни Уэйс ҳам, Сичёвнинг ўзи ҳам мутлақо билмас эдилар. Албатта энди биринчи навбатда ўртаҳол савдогар озор кўради. Фалокатни у дарҳол эмас, кейинроқ қўлида бир риёл ҳам нақд пули қолмай, кўзини очиб қараганда тилхатлари векселларни тутамлаб ўтирганини кўргачгина пайқайди... Ушанда бу савдогарлар осмон узок, ер қаттиқлигидан афсус-надомат чекадилар. Аммо ҳали бунгача ярим йил, бир йил вақт бор.

— Бунга ҳукумат қандай қарар экан? — деб сўради Аршак.

— Ҳукуматми?! — деди захарханда билан Сичёв. — Айтиб беришим мумкин. Кеча Риза шоҳ «Дейли телеграф»нинг мужбири билан суҳбатлашибди. Аъло ҳазрат Россияга «ўтакетган қарамлик»дан холос бўлишни давлат сиёсатининг асосий вазифаси деб таъкидлабди. Бу сўзлар сизларнинг газеталарингизда эълон қилинган, жаноб Аршак.

— Мен... мен ўқиганим йўқ. Мен бетобман, — деди инграб Аршак, бошини қўллари билан чангаллаганча.

— Сиз эртагаёқ тузалиб кетишингиз керак, — деди Сичёв қатъий. — Эртагаёқ! Сизга сиҳат-саломатлик тилаймиз!

Файтоннинг тунги сафари

Сичёвнинг хизматкори аламаҳалда баққолнинг олдига кириб келди.

— Бемаҳалроқ келганим учун узр сўрайман, — деб илжайди эроний. — Эҳтимолки, арзмаган нарса важдан безовта қилгандирман-у, аммо кичикроқ бўлса ҳам зарур сифориш билан келган эдим.

Бе, унинг узрига астойдил ишониб бўлармиди! Жавод бир неча қоғоз пул ташлаб, шундай нарсаларни буюрдик, ҳовлиққанидан баққолнинг нафаси бўғзига тиқилиб қолди. Ҳаладонига бир ҳафтада ҳам бунчалик пул тушмайди. Дўконига келадиган мижозлари мол олишдан кўра ҳам гап сотишни хуш кўрадилар.

— Хай-хай, мухтарам жаноб, сизни менга... — деб баққол буни унга қайси авлиё етказганини айтмоқчи бўлиб турган эди, гапи оғзида қолди.

Эроний илжайганча дафъатан мурожаат қилди:

— Баъзан худди шундай вақтда келсам сизга озор бермайманми?

Баққол кўзлари ола-кула бўлганча қўлини кўксига қўйиб, бутун вужуди билан бундай мижозни кечаси кундузи, истаган соатида бажонидил қабул қилишга ҳозир нозир эканлигини изҳор этди.

— Биз янги келган одамлармиз, — деб сўзида давом этди Жавод, — шаҳарнинг аҳвол-тирикчилигидан хабардор бўлиб турсак эди. Сиз ҳамма нарсдан воқиф бўлсангиз керак.

— Албатта, албатта, — деб таъкидлади баққол, нам кифтидаги пулни гижимлаб тутганча.

— Яшириб нима қилдим, — деди эроний, ҳатто атрофига қараб қўймай, — нима гап-сўзлар бўлаётганидан тўла-тўкис хабардор бўлиб турсак деган эдим. — У алоҳида таъкидлади: — Тўла-тўкис.

— Бемалол, — деди хуштавозелик билан баққол. — Бугун ҳам анчагина қизиқ гап-сўзлар бўлди.

— Нима тўғрисида?

— Ҳозир айтаман — деб баққол эшикни ёпмоқчи бўлиб кетаётган эди, эроний қўлини кўтариб уни тўхтатди:

— Ҳожати йўқ, бари бир бундай вақтда ҳеч ким келмайди. Борди-ю, кириб келадиган бўлса дарров кўраимиз.

— Ҳеч ким келмайди? — деб таъкидлади баққол ва пешонасини тириштирганча миждозларидан эшитган гаплардан энг диққатга сазоворларини эслай бошлади.

Эроний бошини қийшайтирганча индамай қулоқ солди. Бу маълумотлар уни қизиқтираётгани ё қизиқтирмаётганини пайқаб олиш маҳол эди.

— Жаъфар бўлса камбағал, — дерди баққол. — Иложи қанча? Газаби қўзиб сўкинди-да, индинга пахтамини шўравийларнинг корхонасига олиб бораман, деди.

— Нега ундай қиларкан?

— Хўш, шеркатларингиз фақат тилхат бераркан, — деди баққол чайналиб.

— Тушунтириброқ гапиринг, — деди эроний қатъий оҳангда. — Йўқ, бу сира ҳам хизматкорга ўхшамайди.

— Қуруқ қоғозни бошига урадими? Шўравийлар олди-сотдини ҳалол қилишаркан. Мол ҳақини нақдгина тўлашаркан.

— Жаъфар пахтамини қайси қишлоқлардан сотиб олади? — деб сўради эроний энди бошқа оҳангда.

Баққол қишлоқларнинг номларини айтиб берди.

— Дуруст, — деб ўйлашиб қолди эроний. — Ҳа... Айтиб берган янгиликларингиз учун. — У пештахтага яна пул ташлади.

Остонага етганда Жавод сўради:

— Бу ерга шўравийлар ҳам келиб туришадими?

— Ҳа. Биттаси тамаки олгани келади.

— Улар нималар дейишади?

Баққол ҳайрон бўлганча кўзларини пирпиратди. У Самадов ҳам, Собир ҳам ҳеч нарса демай чиқиб кетишларини эндигина эслаб қолди.

— Ҳеч нарса дейишмайди, — деб шивирлади у қўрқа-писа.

— Савдогарлардан ҳам ҳеч нарса сўрашмайдими? Нега пахта олиб келмаяпсизлар, — деб қизиқишмайдими?

— Йўқ. Саломлашишади холос, — деди баққол пичирлаб. — Эҳтиром билан. Қўл сиқиб кўришишади.

— Ташаккур, — деди-да, хайрлашмасдан чиқиб кетди эроний.

Ниҳоят шу кечаси қиш киргани чинакамига билинди. Ҳаммаёқни қалин, намхуш қор босди.

Геворкнинг ҳовлисида сусткашлик билан гилдираганча фойтон чиқиб келди. Отлар пайпаслаб йўл очаётгандек қадам ташлар, ҳаво айниганидан ҳам, уйқусини бузганлари учун тажонг бўлаётган тўнг ҳайдовчидан ҳам ранжиётгандек пишқириб қўяр эди.

Фойтонда поча-пўстинга ураниб ўтирган Жавод қаёққа қараб юриш, қаёққа буриш ҳақида қисқа-қисқа буйруқ бериб борарди. Улар савдогар Жаъфарнинг уйини дарров танишди. Эроний эшикни анчагача тақиллатди, ҳатто бир неча марта сўкинди:

— Падар сўхта! Сакбачча.

Ниҳоят Жаъфар эшикни очиб, бемаҳалда келган меҳмонни ичкарига олгач, унинг муддаоси нима эканлигини анчагача тушунолмай турди. Меҳмон ёнидан қоғоз олди-да, уни очиб, Жаъфарга узатди.

— Мен нима учун бунга қўл қўйишим керак? — деб сўради Жаъфар. — Ҳозир, ярим кечада?

— Эрта туриб қишлоқдан пахта олиб келгани жўнаб кетмаслигингиз учун, — деди Жавод.

— Кетсам кетавераман-да, — деб жавоб берди Жаъфар писанда билан.

— Биз буни маслаҳат кўрмаймиз, — дея шивирлади Жавод маънодор оҳангда. У хушмулозамат кўринишга, имкони борича хонадондаги бошқа одамларни безовта қилмасликка тиришарди. Савдогарни эса уйғотишга мажбур бўлибди... Чорасиз қолибди. Ихтиёр унда эмас экан. Шунга кўра Жавод таъкидлади: — Биз жуда ялтимос қиламиз.

— Биз деганингиз ким бўлди? — деб сўради Жаъфар дағаллик билан.

— Эрон савдогарлари уюшмаси, — деди меҳмон.

— Нима, сизлар уни ярим кечада тузаяпсизларми?

— Йўқ. Биз уни куппа-кундузи барпо этаётимиз. Сизни бемаҳалда безовта қилаётганимизнинг сабаби битта: сизга яхшилик тилаётимиз.

— Нима яхшилик экан?

Улар энсизгина, нимқоронги йўлакда турардилар. Жаъфар бу беандиша одамни меҳмонхонага таклиф қилишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Сиздан Шўроларга пахта сотишдан воз кечишингизни илтимос қиламиз.

— Кимга сотай бўлмаса?

— Геворк билан Сичёвга, савдо шеркатига.

— Ахир у шеркат тилхатдан бошқа нарса бермайди-ку?

— Мавриди келиб пули ҳам кўпайиб қолади...

— Қачон? Бозорни қаёқдан топасизлар?

Бу оддий саволларга меҳмон жавоб бермади.

Рисом З. Мартынова

Бозорми? Геворк, Сичёв ҳам, шу даҳмазани бошлаган инглизлар ҳам бозор тўғрисида ўйлаб кўрдилармикан? Шўролар билан савдо-сотикни тўхатиб, улар қандай бозор топмоқчилар? Ақалли вақтинча бўлсин. Янги шеркат Европадаги катта бир бозорни шама қилмоқда. Аслида шундай бозор борми ўзи?

— Бозор йўқ-ку? — деб такрорлади Жаъфар.

— Пахта мамлакат бўйлаб муомалага киритилади. Оврупага жўнатилади.

— Мен мамлакатнинг эҳтиёжини ҳам биламан, Оврупо бозорларини ҳам биламан. Эртагами, бир ойдан кейинми ҳеч ким мендан нақд пулга пахта сўраб олмайди.

— Бу тўғрида гаплашармиз, — деди Жавод муросасизлик билан. — Аммо эртага мўлжаллаган режагиздан воз кечинг.

Жаъфар қизариб кетди.

— Сира ҳам воз кечмайман. Мен аллақачон қишлоқда пахта харид қилиб қўйганман. Уни индинга шўро корхонасига олиб бораман. Пулсиз қуп-қуруқ ўтирибман.

Меҳмон заҳарханда қилди:

— Бошингиз кетгандан пулингиз кетгани маъкулрок.

Жаъфар меҳмоннинг ёқасига ёпишиб, уни силтади. У кучлироқ эди.

— Йўқол ҳозир! Қоғоз-поғозинг билан қорангни ўчир.

Жаъфар «Эрон савдогарларининг мурожаати»ни гижимлаб, бемаҳалда келган меҳмоннинг юзига олди.

Меҳмон лабларини қимтиганча тисарила-тисарила индамай чиқиб кетди. Бир неча дақиқадан сўнг у фойтонга сиқилиб саҳро томон йўл олди.

Фойтон ҳайдовчи сўради:

— Туркманлар қароргоҳигами?

Қоқ ярим кечада шундай расво йўлдан аллақаяқдаги узоқ бир жойга етиб бориш мумкинлигига ақли бовар қилмасди. Бу қандай тентаклик ўзи!

— Уша ёққа, ўша ёққа! — дея қичқириб юбораёзди Жавод.

Жаҳл устида ўйламай иш тутаётганини дилининг аллақаярида фаҳмлаб турган бўлса-да, унча-мунчага пинагини бузмайдиган Сичёвнинг сўзларини эсларкан, бу унга далла бергандек бўлди.

«Кучимизни кўрсатиб қўйишимизга зарурат туғилса, ҳеч нарсдан тоймаймиз, — деган эди Сичёв. — Энг муҳими, ҳеч ким бизни кўрмайди. Саҳрода ўқ узишларнинг яхши ташкил этилганлиги ҳам иш беради. Бу нарса биз қадам қўймасимиздан бурунмоқ саҳрода йўлтўсарлар пайдо бўлганига ишончли далолат бўлиб хизмат қилади. Совет ходимини отиб қўяёзганлар ҳам, ҳатто, ўшалар».

Жавод саҳронинг аччиқ изғиринидан эти жунжикиб, қўнишди. «Изимга қайта қолсаммикан», деган фикр ўтди хаёлидан.

Аммо қичқирди:

— Тезроқ ҳайдасанг-чи! Тонг отгунча шаҳарга қайтиб келишимиз керак. Бизни биронта ҳам одам кўрмасин.

Лекин бу умиди беҳуда эди.

Туркманлар касабаси барвақт уйғонади. Қишлоқ одамнинг доимо иши бошидан ошиб ётади. Унинг иш куни саҳар мардондан бошланади. Гала-гала қўйлар у ер-бу ерда уймалашади, ҳали у томонга, ҳали бу томонга гур-гур югуради. Нортгя виқор билан одимлайди. Жуда муҳим бир иш билан кетаётгандек бўлади-ю, бир вақт икки боғ саксовул ортилганча қайтиб келади. Вассалом. Ана шу саксовул бадавлат хонадонларнинг ўчоқларида бир-икки кундаёқ ёқиб бўлинади.

Камбағалнинг ўтовига эса рўзғор бошлиғи бир боққина саксовул орқалаб келади-да, уни камида бир ҳафта ёқишади.

Қиличнинг отаси ҳам саксовул олиб келгани барвақт туриб чиқиб кетаётган эди. Кечаси келган фойтонни кўрганлардан бири ҳам ўша эди.

«Войларнинг қўниш топмаганига ҳайронман, — деб ўйлади чол. — Шундай изғирин чалиб турган ҳавода қаллайи саҳарлаб нега изғиб юришган экан? Яхши ниятли одам зимзиё кечада иссиқ уйини ташлаб шаҳардан чиқиб келмайди».

Қиличнинг отаси ярим соат ичда наммуш саксовул шохларидан чопиб, бир дастагина қилиб бўғлад-да, юзини изғириндан пана қилганча аста-секин изига қайтди.

У бадавлат бўлиб қолган укасининг уйига етганда тўхтади. Иниси отхона томонга кетмоқда эди. Ҳар куни эрталаб ишини шундан бошлайди. Умри бино бўлибдики, иккитагина аргумоқ отга эга бўлишни орзу қиларди. Нима қилиб бўлса ҳамки, шу орзусининг рўёбга чиқишини истарди. Ҳатто мана шу отларга етишаман, деб нималардан кечгани ҳали фаҳмига ҳам етмаган эди...

Бу соддадил, ҳалол одам эски урф-одатларга ёпишиб олган эди. Норасидагина қизалогини қалин молга сотиб юборганини чакки бир иш деб ҳисобламасди. Аксинча, қизим бахтли-тахтли бўлиб кетади, деб ўйларди. Еши ўзи билан тенг оқсоқолнинг яқин кишиси бўлиб қолганидан севинарди. Кимсан, шундай кишининг яқини бўлиш устига анча бойиб қолади.

Қиличнинг отаси орқалаб келаётган саксовулени ерга қўйиб, укасининг олдига борди. Улар кучоқлашиб кўришгач, оби-ҳаводан, ўтган-кетгандан гурунглашдилар. Таомилдаги бу савол-жавоблар кўп йиллар давомида кунига айтгалавериб ёд бўлиб кетган. Одамлар бу сўзларни маъносига ҳам эътибор бермай такрорлайверадилар. Касабани ташвишга соладиган бирон фавқуллодда воқеа юз бериб қолса жиддий гаплар бўлиб туради. Ҳашаматли фойтонда шаҳардан одам чиқиб келиши ҳам кичкина воқеа эмасди.

— Нима бўлди экан? Қаллайи саҳарлаб кимникига келибди? — дерди ҳайрон бўлиб Қиличнинг отаси.

— Турдига келган...

— Аниқ кўрдингми? — деди чол таажжубланиб.
 — Албатта. Ҳатто келган одамни танидим ҳам.
 — Қаёқдан танирдинг? — дея ишонинқирамай сўради Қиличнинг отаси. У ўглининг Шўро ходимлари билан дўст тутинганидан фахрланарди.
 — Виламан. Техронда кўрганман. Бозордаги ошхонада ўтириб овқатланганмиз. Мана шу эроний бир рус билан ёнма-ён ўтирган эди. Улар бизнинг бир одамимиз билан учрашишган эди, — деди иниси Турдини ишбоши мутасаддиси турадиган ўтов томонга ишора қилиб.

— Яна-я, — деди чол хўрсиниб.
 — Нима, яна-я? — деб сўради гап нималигини тушунмаган иниси.
 — Бир балони бошлашаётибдими дейман-да, яқингинадаги Собир воқеасига ўхшаб.
 — Собир воқеасига ўхшаб?! — деб сўради иниси. — Э, ҳа-а!..

У аллақачондан бери отхонага кириб боришга ошиқар, типирчилаб турган аргумоқларини кўриб, ёлларини силагиси, кейин ем бериб, суғоргиси келар эди. Уларни кўни-кўшниларига кўз-кўз қилиш нияти ҳам йўқ эмасди.

— Сиз шу ерда тура туринг, — деди ниҳоят бунинг имконини топган иниси. — Мен хабар олай. Сиз йўлга кўз-қулоқ бўлиб туринг.

Бир неча дақиқадан сўнг файтоң шаҳар томонга қараб йўл олди. Унинг орқасидан икки киши от чоғитари кетди. Бу ердагилар уларни яхши билишарди.

— Қаллакесарларни олиб кетгани келишган экан. Бир бало бўлмаса дейман-да, — деди Қиличнинг отаси.

Хуружлар авжига чикқанда

Сурув-сурув қўйлару поёнсиз далаларнинг эгаси Турди тунда бемаҳал келган меҳмонни хушнуд чехра билан кутиб олмади. Турди жўрттага узоқ эснаб, кўзларини ишқалаб, бу билан уни бемаврид уйғотганликларини билдирмоқчи бўлди.

— Хўш, хизмат? — деб сўради у эронийдан.

Меҳмон пўстинини ерга иргитиб, ажойиб Исафҳон гиламига лой пойафзали билан из солганча меҳмонхонага ўтиб борди-да, очик тусли духоба сирилган креслога ўзини ташлади.

— Хўш? — деб сўради Турди, ҳамон адоватли оҳангда.

Бир гала каллакесар босмачиларнинг каттаси бўлган бу кўрбоши қанча-қанча кечаларни уйқусиз ўтказмаган, қанчадан-қанча ҳимоясиз қишлоқларни таламаган, жон ҳовучлаб ура қочган вақтлари ҳам бўлган эди.

— Мени полковник Сичёв юборди, — деди Жавод қисқагина қилиб.

— Сичёв?! — Турдининг оёқлари майишиб кетди. У ҳам креслога ўтириб қолди. — У қаёқдан пайдо бўлди ўзи?

— Геворк деган билан савдо шеркати очганига яқинда бир ойга яқинлашади.

— Ҳали ўша рус полковник Сичёвми?

— Ўша, — деди эроний. — Мен унинг хизматчиси бўламан.

— Ҳа-а. Эшитгандек бўлган эдим.

— Бе, қаёқдан эшитардинг! Ёшгина хотинингга маҳлиё бўлиб кетиб, дунёдаги бор нарсани эсингдан чиқаргансан.

— Эл қатори яшаб турибман, — деб жавоб берди Турди.

— Бор нарсани эсингдан чиқаргансан... — деб ҳижжаларди Жавод.

— Эсимдан чиқарганим йўқ. Ҳамма ишни ўрнига қўйиб адо этиб турдим. Нимаики буюрилган бўлса бажариб турдим.

— Адо этиб турганимишлар, — деб заҳарханда қилди эроний.

— Ҳа! Инглиз, пахта экманглар, деган эди — дарров тўхтатдик. Ҳаммага тақиқлаб қўйдим. Сув ҳам бердирмадим. Шўравийларнинг бир йигитини отиш керак, дейишган эди — ўқ уздик.

— Тегизолмадинглар.

— Ҳалал беришди, — деди Турди ўзини оқлашга тиришиб. — Бу ер бизнинг измимизда бўлса экан. Назмия бор. Ана, ҳатто Жунайдни ҳам бадарга қилиб юборишди. Биз бўлсак ими-жимиди, енг ичида иш тутамиз. Оз-озлаб, ошиқмай.

— Оз-озлаб, ошиқмай эмиш, — деди калака қилиб эроний. — Сичёв дадил ишга киришишни буюрди. Сичёвни бўлса инглиз юборган.

— Тинка-мадорим қуриб кетди, — деди Турди бошини қуйи солиб. — Қариб қолдим.

— Қизалоқлар билан кўнгилхушлик қилишга қаримагансан, — деб яна таъкидлади эроний.

Турди ажинларини текислаб қўймоқчи бўлгандек кафти билан юзини ишқалади. Афтини кесиб ўтган чуқур-чуқур ажинлари қорамағиз юзида яна ҳам яққолроқ кўринарди.

— Илгари ҳамма ишни эплардим, — деб сўзида давом этди Турди, таъна-дашномларга эътибор бермай. — Ҳамма ишга қодир эдим. Қишлоқларга ўт қўйиб ўтардим, тирик жон борки, осардим, кесардим, қийратардим. Отларимнинг туёқлари пахтазорларни қандай пайҳон қилардики!.. Э-ҳа? Ғўзаларни қарсиллатиб янчардик. Ушанда ҳам шу Сичёв буюрарди.

— Ахир сен ҳеч балага қўл урмайсан-ку, палид, — деди Жавод унинг сўзини бўлиб. — Сенинг одамларинг...

— Менинг одамларимми? Мабодо менинг одамларим қўлга тушадиган бўлса, менинг ҳам қўлга тушганим.

— Бас! — деб шартта ўрнидан турди эроний. — Бас! Кулоқ сол! Пахтанинг қандай ёнишини эслайсанми? Аввал аста-секин биқсиб туради. Кейин шундай гуриллаб ёнадики асло ўчиролмайсан. Той-той пахталар худди тўп ўқи ёрилганга ўхшаб портлашга тушади. Эсингдами?

— Эсимда, — деб шивирлади Турди.

«Наҳотки булар Шўроларга қарашли корхонага ўт қўйишмоқчи бўлса? Йўғ-э, унақамасдир. Унда адоий тамом бўлганимизку...»

— Жуда роз, — деб сўзида давом этди эроний. — Индинга пахта карвони шаҳарга қараб йўл олади. Савдогар Жаъфарга қарашли карвон. Алангасини осмонга сапчитиб керак. Кейин одамларинг сахрога қочиб кета қолишсин. Ишонтириб айтаман, тез орада ҳаммаси босди-босди бўлиб кетади. Ана ундан кейин яна қизалоқлар билан айшингни сураверишинг мумкин.

«Шуни ҳадеб юзимга солaveraди-да. Ахир ўзи-чи?...», деб дилидан ўтказди Турди. Ўтказганда ҳам гижинмай, бамайлихотир осойишталик билан ўтказди. Бировнинг пахтасини ўртаб юбориш — унчалик мушкул иш эмас.

— Балки қахва ичарсиз? — деб сўради у.

— Қахва эмиш... сен ҳам ўргандингми? Ундан кўра йигитларингни чақир. Мен улар билан гаплашай.

Омонат бостирмага тахлаб қўйилган қанор-қанор пахталар ярим кечада ўт олиб кетди. Кишлоқ аҳли елиб-югуриб келганда, олов гуриллаб ёнмоқда, унга тик қараб бўлмас эди. Деҳқонлар аввал ўчирмоқчи бўлиб атрофида у ёқ-бу ёққа югуришди-ю, кейин яқинига боришларининг иложи бўлмай қолди. Қўпни кўрган одамлар ёнаётган пахтани ўчиришинг иложи йўқлигини яхши билишарди.

Узга чоралар кўриш, ёнғин бошқа катта-кичик иморатлар, омбору бостирмаларга ўтиб кетмаслиги учун ўтнинг йўлини тўсиш керак эди.

Осойишта ҳаётга ўрганиб кетган маҳаллий миршаблар нимага ёпишишини билолмай гаранг эдилар. Деҳқонлардан садо чиқмасди. У-буга аралашшга юраклари бўлмасди. Бу ишларнинг оқибати нима билан тугашини ҳеч ким билмасди.

Пахтага нима бўлиб ўт кетди экан? Керосиндан бўшаган мана бу тунука идиш кимники? Шу ерлик одамлар ўт қўйганми ё четдан келганларми?

Ниҳоят бир кекса эроний томоғини қириб олиб, пойма-пой бўлса ҳам, ҳар қалай тушунарли қилиб, бегона отларнинг кишнаганию дупур-дупур чопганини эшитганини гапириб берди.

— Бегоналигини қаёқдан билдингиз? — деб сўради мйршаб сергакланиб.

— Негаки бизнинг қишлоқда от зоти йўқ, — деб уқтирди деҳқон.

Миршабнинг энсаси қотиб гижинди.

Эрталабгача ёнғин ҳақидаги, бир кун бурун савдогар Жаъфар сотиб олган пахтанинг бус-бутун куйиб кетгани ҳақидаги хабар теварак-атрофдаги шаҳарга ва қишлоқлару касабаларга етиб борди. Турли-туман тусомолару тахминлар пайдо бўлди. Бу даҳшатли хабарни эшитган Жаъфар гизиллаганча қишлоққа жўнади.

Қишлоқдан турмушию тирикчилиги, векселлару қарзларини, шаънига иснод ёғилишию тақдири қил устида турганини ўйлай-ўйлай мияси қотганча шўппайиб қайтиб келди.

Тушга яқин Жаъфар ўзини осиб қўйди. Бу вақтда даҳа назмиясида баъзи бир нарсалар аён бўла бошлаган эди. Туркманлар касабасидан келган икки одам даҳа бошига муҳим маълумотлар берганидан савдогар беҳабар эди.

Туркманларнинг даҳа бошига келиб учрашганидан Геворкнинг хонадонида ҳам хабар топган эдилар. Савдогар икки сонига шаппатилаб урганча хонама-хона югурарди.

— Менинг фйтонимни кўришган. Кўриб қолишган!

— Дод-войни бас қилинг! — Сичёв русчалаб қўпол сўкинди.

— Кўришганда, ахир! Иш тамом. Тамом бўлдим!

— Сизда ҳеч қандай айб йўқ.

Жавод бир чекада турарди. У эндигина гапга аралашди:

— Бўлмаса ким айбдор? — дея зарда билан сўради у, худди ёқалашшга тайёрланаётгандек. олдинга энкайиб, — Ким, жаноб Сичёв? — деб яна савол берди хизматкор.

Техрондаги уйнинг эгасигина шундай нафрат билан захрини сочарди.

Аввал гарангсиз қолган Сичёв энди шляпасию плаши билан ҳассасини қўлига олди. Синашта бўлиб қолган таомили — эл кўзига кўриниш беради. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек. Бу воқеаларнинг унга мутлақо даҳли йўқдек.

— Ўзингизни босинг, — деди у муросасизлик билан. — Ҳаммаси босди-босди бўлиб кетади. Ҳозир дамингизни олинг.

Сичёв бир ярим соатлардан сўнг қайтиб келганида уни Геворк ташвишланган ҳолда қарши олди.

— Эроний кетиб қолди, — деди у. — Лаш-лушларни кўтардию, фйтонга тушиб жўнаб қолди.

— Таажжуб, — деди мингиллаб Сичёв.

Дастлаб у хоналарни осойишталик билан айланиб келди. Кейин жирибийрони чиқиб, ўзини қаёққа уришни билмай қолди, ўзи билган барча тиллардаги болохонадор сўкишларни қаторлаштира кетди. Бу сўкинишларнинг ҳаммаси гангиб қолган шўрлик Геворкка қаратилган эди.

Дафъатан бир нарса ёдига тушиб, ваҳима босди-да, Сичёв хонасига гизиллаб бориб, жонҳолатда чамадонини очиб, кийим-кечакларини титкилай бошлади. Чамадонининг

тагида анчагина пул, риёллару фунт стерлинглар ўралган тугунча бўлиши керак. Пухталаб тахланган даста-даста пул ўралган ўша тугунча кечагина бор эди. Сичёв ер билан битга бўлиб сочилиб ётган гижим кийим-кечаклар, энди мутлақо ҳожати қолмаган лаш-лушлар устида шилқ этиб ўтириб қолди.

Аршак Ажемян кўчада Фёдор Никифоровични кўриши билан шоша-пиша нариги томонга ўтиб кетди.

«Русперсхлопок» бўлимининг бошқарувчиси машҳур савдогар билан саломлашмоқчи эди, у тор кўчага уриб қолди.

Фёдор Никифорович ана шу ғалати учрашув ҳақида бўлим билан завод ходимлари мажлисида гапириб берди.

— Бу очикдан очик байкот, — деди у. — Газеталарда Эрон савдогарлари уюшмаси барпо этилгани тўғрисида ахборот ҳам чиқибди.

— Ҳа, — деди Самадов. — Улар бизга кўзлари тушиши билан ё кўрмасликка оладилар, ё бош силкиб жўнаб қоладилар. Её қувгандек.

— Жаъфарнинг кунига тушишга қай бирларининг тоби бор дейсизлар? — деб луқма ташлади Собир, қоюғи солинганча.

— Завод икки ҳафтадан бери бекор турибди, — деди Самадов.

— Биз ҳамма савдогарларнинг ҳақидан узилганмиз, — деди бухгалтер қоғозларни варақлай туриб.

— Нима, энди кўлимизни қовуштириб ўтираверишимиз керакми? — деб сўради Собир.

— Ҳозирча ўтира туришимизга тўғри келади, — деди Фёдор Никифорович. — Аминманки, байкот бошланган тақдирда ҳам у кўпга бормаиди. Савдогарлар савдо-сотик билан шуғулланишлари керак. Очигини айтганда, биз ёмон харидорлардан эмасмиз. Ҳозир, шов-шув кўтарилган пайтда сабр қилиб турайлик.

Фёдор Никифоровичнинг гапида жон бор эди: шов-шув кучайиб борарди. Газеталар жамиятлар, савдо шеркатларининг баёнотлари, мурожаатларини эълон қилмоқда эди.

Бу шов-шув ҳали 1933 йилнинг 30 июлигача чўзилиб боради. Шундан сўнг Риза шоҳ ҳукуматга байкотни бартараф қилиш тўғрисида фармойиш беради. 1933 йилнинг 4 августига эса Эрон газеталари ҳукуматнинг «кўрсатмалари»га биноан савдогарлар уюшмаси шўро савдо ташкилотлари билан янгидан муомала бошлашга қарор қилгани ҳақидаги хабарни босиб чиқарадилар.

Бир кун келиб шундай бўлади.

Ҳозир эса, 1932 йил декабрь ойининг булутли кунларидан бирида Ватанимиздан йироқдаги бир неча юрдошимиз ташвишли воқеаларни муҳокама қилишда давом этмоқда эди.

— Бизга янги кўрсатмаларни кутишни буюришган, — деди Фёдор Никифорович. — Уйлайманки, бу кўрсатмалар тез орада келиб қолса керак. Қатъий аминманки, жуда тез орада олсак ажаб эмас. — Унинг кайфияти ғоят яхши эди. Бошқарувчи нутқини охирида айтиш учун дилида ажойиб бир нарсани асраб тургандек эди. У кўлига пакет олиб, уни баланд кўтарди-да, қувонч билан баён қилди:

— Бизнинг душманларимиз кўпгина нарсаларни ҳисобга олмадилар. Жуда кўп нарсани. Халқимизнинг қудратини, унинг имкониятларини. Мана, — деб у пакетдан «Правда» газетасининг бир сонини олди. — Мана, кўпдан бери муштоқ бўлиб кутган чинакам муждамиз. Бу — газетанинг иккинчи декабрда чиққан сони. Биринчи бетда босилган мақолани кўринглар...

Ҳаммалари ялғ этиб редакция мақоланинг сарлавҳасига қарадилар. Овоз чиқариб ўқидилар:

— «Пахтачиликнинг ҳал қилувчи даври».

Фёдор Никифорович ҳар бир сўзни таъкидлай-таъкидлай тантана билан ўқирди:

— «Ўтган беш йил пахта экадиган районларнинг қиёфасини том маъноси билан ўзгартириб юборди: маҳсулотни етказиб берадиган, асосан, колхозлар бўлиб қолди. Бу йил шартномада белгиланган маҳсулотни етказиб беришда тутадиган ўрни бўйича колхозларнинг салмоғи 83 процентни ташкил этади... Пролетар давлати колхозларга янги техника берди: пахтачиликнинг барча ҳал қилувчи районлари МТС тармоқлари билан қопланган». — Фёдор Никифорович кўлидаги газетани силкитди — Душманларимиз мана шу нарсани ўйламаганлар.

Хона сув қуйгандек жимжит. Ҳатто деразалар зич ёпилган бўлса-да кўчадан ўтаётган араваларнинг тақир-туқури эшитилиб турарди.

— Бу ёғини эшитинглар, — деди Фёдор Никифорович. — «Агар 1916 йилда 16 миллион пуд, 1928 йилда 14,5 миллион пуд тола олинган бўлса, хўжаликни янгича юритиш системаси ўз самарасини берган 1931 йилга келиб эса 24,4 миллион пуд тола олинди. Беш йилликнинг пахта етиштириш борасидаги муҳим натижаси шундан иборатки, Совет Иттифоқининг пахта мустақиллиги проблемаси ҳал этилди...»

У давомини ўқийлмади. Ҳарфлар кўз ўнгида чаплашиб кетди. Кичик бир коллективни ташкил этган барча дўстлари бу хушxabарни ўринларидан туриб қарсақлар билан қутладилар. Собир ҳаммадан олдин югуриб келиб Фёдор Никифоровични кучоқлаб олди. У қувонч билан, завқ-шавқ билан нималардир деб қичқирарди...

Келгуси сонда:

Қардошлар назмида Ўзбекистон
Шеърлар

Қуёшли юрт қўшиғи
Шеърлар

Мустай Карим
Оловни ташлама,
Прометей

Ясунари Кавабата
Ҳикоялар

Отаёр
Мен қуёшни кўргали келдим
Эссе. Охири.

На узбекском языке
ШАРҚ ЮЛДУЗИ

№ 9

Орган Союза писателей
Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного
Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1984

Редакцияга келган бир босма
табоқчада бўлган материаллар
авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга,
«Шарқ юлдузи»дан олинди, деб
кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 6.07.84 й.
Босинга рухсат этилди 28.08.84 й.
Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Фотонабор. Офсет босма усули.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2
Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55
Тиражи 166434
Заказ № 3979
P-09255

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат
Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси.
Тошкент — 700029,
Правда Востока кўчаси, 26-уй.

Рассом Х. Лутфуллаев
Техник редактор М. Аҳмедов
Корректор А. Билолов